

Det här verket har digitaliserats vid Göteborgs universitetsbibliotek.
Alla tryckta texter är OCR-tolkade till maskinläsbar text. Det betyder att du kan söka och kopiera texten från dokumentet. Vissa äldre dokument med dåligt tryck kan vara svåra att OCR-tolka korrekt vilket medför att den OCR-tolkade texten kan innehålla fel och därför bör man visuellt jämföra med verkets bilder för att avgöra vad som är riktigt.

This work has been digitised at Gothenburg University Library.
All printed texts have been OCR-processed and converted to machine readable text.
This means that you can search and copy text from the document. Some early printed books are hard to OCR-process correctly and the text may contain errors, so one should always visually compare it with the images to determine what is correct.

LEXIKOGRAFIHISTORISK SPEGEL

Den enspråkiga svenska lexikografins
utveckling ur den tvåspråkiga

Anna Helga Hannesdóttir

MEIJERBERGS ARKIV

FÖR

SVENSK ORDFORSKNING

UTGIVET

AV

STYRELSEN FÖR MEIJERBERGS INSTITUT
VID GÖTEBORGS UNIVERSITET

23

GÖTEBORG 1998

MEIJERBERGS ARKIV

FÖR

SVENSK ORDFORSKNING

UTGIVET

AV

STYRELSEN FÖR MEIJERBERGS INSTITUT
VID GÖTEBORGS UNIVERSITET

GENOM
BO RALPH

23

GÖTEBORG 1998

LEXIKOGRAFIHISTORISK SPEGEL

Den enspråkiga svenska lexikografins utveckling
ur den tvåspråkiga

AV

ANNA HELGA HANNESDÓTTIR

Ingår som del 23 i Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning

© Anna Helga Hannesdóttir och
Meijerbergs institut för svensk etymologisk forskning
Göteborgs universitet
Box 200
SE-405 30 Göteborg
© Omslagsfoto: Bernt-Ola Falck

ISSN 0348-7741
ISBN 91-628-3124-0

Novum Grafiska AB, Göteborg 1998

Utgivarens förord

Sedan 1986 har forskningsprojektet "Lexikografisk tradition i Sverige" bedrivits i växlande omfattning vid Göteborgs universitet. Under perioden hösten 1987 – våren 1991 kunde ett anslag från Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet utnyttjas. Den doktorsavhandling som här ges ut som nummer 23 i *Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning* är den tredje monografiska rapporten från projektet. Tidigare har *Lexicon Lincopense. En studie i lexikografisk tradition och svenskt språk vid 1600-talets mitt* (1997) av Monica Johansson utkommit som nummer 21 i *Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning*, och som nummer 22 i samma serie föreligger *Jacob Serenius lexikografiska insats* (1998) av Lena Rogström. Den som är intresserad av projektet även i andra avseenden kan vända sig till Institutionen för svenska språket vid Göteborgs universitet för närmare information.

Title: History of lexicography reflected. The development of monolingual Swedish lexicography from the bilingual.

Language: Swedish

Author: Anna Helga Hannesdóttir

Abstract

This thesis deals with early lexicography and dictionaries in Sweden. One purpose of the study is to show how the bilingual lexicographic activity of the 18th century develops an adequate lexical description of the Swedish language. This lexical description is the foundation of the monolingual Swedish lexicography around 1850, when the first monolingual Swedish dictionary is published by A. F. Dalin. Another purpose is to describe some of the most important dictionaries of the 18th and the early 19th centuries which deal with Swedish as the source language. The following dictionaries are described: H. Spegel's *Glossarium-Sveo-Gothicum* (1712), the Swedish-German dictionaries by O. Lind (1738 & 1749) and J. Möller (1790), the Swedish-Latin dictionaries by P. Schenberg (1739), A. Sahlstedt (1773) and O. Lindfors (1815-24), and the Swedish-French dictionaries by L. Möller (1745) and Weste (1807). The description of these works focuses on the role they played in the ongoing process of language planning and their contribution to the advancement of the lexical description of the Swedish language. The monolingual fragments published in the 1840s by K. E. Kindblad and C. J. L. Almqvist are also described. The monolingual dictionary by Dalin is then compared structurally to its bilingual predecessors as well as to the monolingual fragments. In most respects Dalin's dictionary comes much closer to the bilingual dictionaries than to the monolingual fragments. In a way, monolingual lexicography in Sweden can be said to still carry on the legacy of the large bilingual dictionaries from the 18th and 19th centuries. On a more general level, the relationship between lexical equivalence, as manifested in bilingual dictionaries, and translational equivalence is discussed, as are different kinds of definitions in monolingual dictionaries.

Key words: Swedish, bilingual lexicography, monolingual lexicography, history of lexicography, lexical description, language planning, translation, translation theory, equivalence, lexical equivalence, lexical definition.

Meijerbergs institut för svensk etymologisk forskning
Göteborg University

ISSN 0348-7741

ISBN 91-628-3124-0

Novum Grafiska AB, Göteborg 1998

Innehåll

1.	Inledning	1
1.1.	Bakgrund och utgångspunkter	1
1.2.	Svensk lexikografisk tradition	2
1.3.	Syften	3
1.4.	Begreppet <i>ordbok</i>	5
1.4.1.	Olika typer av ordböcker	9
1.4.2.	Ordböckernas roll i språkplaneringsprocessen	11
1.5.	Begreppet <i>svensk ordbok</i>	13
1.6.	Termer och notation	15
1.7.	Disposition	16
2.	Den svenska lexikografins tidiga utveckling	19
2.1.	Inledning	19
2.2.	Svensk lexikografihistoria — en översikt	20
2.3.	De första verken — före 1600	33
2.3.1.	Codex Upsaliensis C 20, "Glossaret"	33
2.3.2.	<i>Variarum rerum vocabula</i> (1538).....	36
2.3.3.	E. Helsingius: <i>Synonymorum libellus</i> (1587)	39
2.4.	Språken i de tidiga ordböckerna	41
2.4.1.	Latin	43
2.4.2.	Tyska	46
2.4.3.	Franska	47
2.4.4.	Engelska	49
2.4.5.	Finska	51
2.4.6.	Andra språk	52
2.4.6.1.	Polska och lettiska	52

2.4.6.2.	Samiska	53
2.4.6.3.	Danska och norska	54
2.4.6.4.	Isländska och fornvästnordiska	55
2.4.6.5.	Övriga språk	55
2.5.	Tematiskt ordnade ordböcker och polyglottsamlingar	56
2.6.	Den svenska lexikografins etablering	58
3.	Lexikografiteoretisk diskussion	65
3.1.	Inledning	65
3.2.	Lexikografi och svensk språkforskning vid 1800-talets mitt	67
3.3.	Forskningens syn på tvåspråkig lexikografi	70
3.4.	Användaraspekten	74
3.5.	Betydelsebeskrivningen i tvåspråkiga ordböcker	79
3.5.1.	Ekvivalens	80
3.5.2.	Tvåspråkig lexikografi och översättningsteori	81
3.5.3.	Tvåspråkig lexikografi och kontrastiv lingvistik	92
3.6.	Betydelsebeskrivningen i enspråkiga ordböcker	96
3.7.	Sammanfattning	102
4.	Ordböckerna och beskrivningsmodellen	104
4.1.	Ordböckerna	104
4.2.	Ordbokens olika nivåer	108
4.2.1.	Megaplanet	109
4.2.2.	Makrostrukturen	110
4.2.3.	Mikrostrukturen	114
4.3.	Olika modeller för att beskriva ordböcker	115
4.4.	Noréns modell i modifierad form	119
4.5.	Modellens tillämpning	125
4.6.	Sammanfattning	126
5.	Haqvin Spegel: <i>Glossarium – Sveo-Gothicum</i> <i>eller Swensk-Ordabook</i> (1712)	128
5.1.	Inledning	128

5.2.	<i>GSG</i> — megaplan	131
5.2.1.	Ordbokens innehåll	131
5.2.2.	Spegels språksyn och ordbokens syfte	132
5.3.	<i>GSG</i> — makrostruktur	138
5.3.1.	Den alfabetiska ordningen	138
5.3.2.	Varianter och hänvisningar	142
5.3.3.	Ordbokens ordförråd	144
5.4.	<i>GSG</i> — mikrostruktur	147
5.4.1.	Uppslagsform	147
5.4.2–3.	Uttals- och ordklassuppgifter	149
5.4.4.	Morfologiska uppgifter	149
5.4.5.	Syntaktiska uppgifter	150
5.4.6.	Betydelsebeskrivningen	151
5.4.6.1.	Ekvivalenterna	151
5.4.6.2.	Danskan i <i>GSG</i>	154
5.4.7.	Bruklighetsuppgifter	156
5.4.8.	Etymologisk information	157
5.4.9.	Encyklopedisk information	159
5.5.	Svensk betydelsebeskrivning i <i>GSG</i>	160
5.5.1.	Betydelsebeskrivningens förekomst	161
5.5.1.1.	Bibliska ord	162
5.5.1.2.	Götiska ord	163
5.5.1.3.	Andra ord	164
5.5.2.	Betydelsebeskrivningens form	166
5.5.2.1.	Förklaringar	166
5.5.2.2.	Definitioner och parafraaser	168
5.5.2.3.	Närsynonymer	175
5.6.	Sammanfattning	176
6.	Svensk lexikografi under 1730- och 1740-talet ...	181
6.1.	Inledning	181
6.2.	[O. Lind:] <i>Teutsch-Schwedisches Und Schwedisch-Teutsches Dictionarium Oder Wörter-Buch</i> (1738)	181

6.2.1.	<i>Teutsch-Schwedisches Und Schwedisch-Teutesches Dictionarium Oder Wörter-Buch</i> — megaplan	183
6.2.2.	”Swänsk Och Tysk Orda-Bok” — makrostruktur ...	186
6.2.3.	”Swänsk Och Tysk Orda-Bok” — mikrostruktur	189
6.2.3.1.	Uppslagsform	189
6.2.3.2–3.	Uttals- och ordklassuppgifter	190
6.2.3.4–5.	Morfologiska och syntaktiska uppgifter	190
6.2.3.6.	Betydelsebeskrivningen	190
6.2.3.7–8.	Bruk och ursprung	192
6.2.3.9.	Encyklopedisk information	192
6.2.4.	Övrigt om <i>Teutsch-Schwedisches</i> [...] <i>Dictionarium</i>	193
6.3.	P. Schenberg: <i>Lexicon latino-svecanum</i> (1739, 1747)	194
6.3.1.	<i>Lexicon Latino-Svecanum</i> — megaplan	196
6.3.2.	”Swensk ordabok” — makrostruktur	197
6.3.3.	”Swensk ordabok” — mikrostruktur	202
6.3.3.1.	Uppslagsform	202
6.3.3.2–3.	Uttals- och ordklassuppgifter	203
6.3.3.4.	Morfologiska uppgifter	204
6.3.3.5.	Syntaktiska uppgifter	204
6.3.3.6.	Betydelsebeskrivningen	205
6.3.3.7–9.	Bruk, ursprung och encyklopedisk information	205
6.3.4.	Övrigt om <i>Lexicon Latino-Svecanum</i>	206
6.4.	L. Möller: <i>Nouveau Dictionaire François-Svedois et Svedois-François</i> (1745)	208
6.4.1.	<i>Nouveau Dictionaire François-Svedois et Svedois-François</i> — megaplan	213
6.4.2.	”En Ny Orda-Bok” — makrostruktur	216
6.4.3.	”En Ny Orda-Bok” — mikrostruktur	218
6.4.3.1–3.	Uppslagsformen samt uttals- och ordklassuppgifter	218
6.4.3.4–5.	Morfologiska och syntaktiska uppgifter	218

6.4.3.6.	Betydelsebeskrivningen	219
6.4.3.7–9.	Bruk, ursprung och encyklopedisk information	220
6.4.4.	Övrigt om "En Ny Orda-Bok"	221
6.5.	O. Lind: <i>Teutsch–Schwedisches und Schwedisch– Teutsches Lexicon oder Wörter-Buch</i> (1749)	222
6.5.1.	<i>Teutsch–Schwedisches [...] Lexicon</i> — megaplan ...	222
6.5.2.	"Swänsk Och Tysk Orda-Bok" — makrostruktur ...	225
6.5.3.	"Swänsk Och Tysk Orda-Bok" — mikrostruktur	229
6.5.3.1.	Uppslagsform	229
6.5.3.2.	Uttalsuppgifter	230
6.5.3.3.	Ordklassuppgifter	230
6.5.3.4–5.	Morfologiska och syntaktiska uppgifter	231
6.5.3.6.	Betydelsebeskrivningen	233
6.5.3.7.	Brukighetsuppgifter	234
6.5.3.8–9.	Etymologisk och encyklopedisk information	235
6.5.4.	Övrigt om "Swänsk Och Tysk Orda-Bok"	235
6.6.	Sammanfattning	236
7.	Abraham Sahlstedt: <i>Swensk Ordbok</i> (1773)	238
7.1.	Inledning	238
7.2.	<i>SSO</i> — megaplan	242
7.2.1.	Ordbokens innehåll	242
7.2.2.	Ordbokens syfte	243
7.2.3.	Sahlstedts <i>Swensk Ordbok</i> , hans <i>Swensk Grammatika</i> (1769) och <i>Dictionarium Psevdo-Svecanum</i> (1769)	246
7.2.4.	Sahlstedts förlagor och källor	248
7.3.	<i>SSO</i> — makrostruktur	249
7.3.1.	Den alfabetiska ordningen	251
7.3.2.	Varianter och hänvisningar	252
7.3.3.	Ordbokens ordförråd	253
7.3.4.	Avledningar och sammansättningar	255
7.4.	<i>SSO</i> — mikrostruktur	257
7.4.1–2.	Uppslagsform och uttalsuppgifter	257

7.4.3.	Ordklassuppgifter	257
7.4.4.	Morfologiska uppgifter	259
7.4.4.1.	Substantiv	259
7.4.4.2.	Adjektiv	264
7.4.4.3.	Pronomen	265
7.4.4.4.	Verb	266
7.4.4.5.	Övriga ordklasser	269
7.4.5.	Syntaktiska uppgifter	269
7.4.6.	Betydelsebeskrivningen	271
7.4.7.	Bruklighetsuppgifter	275
7.4.8–9.	Etymologisk och encyklopedisk information	276
7.5.	Sammanfattning	277
8.	Svensk lexikografi runt sekelskiftet 1800	279
8.1.	J.G.P. Möller: <i>Tysk och Svensk samt Svensk och Tysk Ordbok</i> (1790)	279
8.1.1.	<i>Tysk och Svensk [...] Ordbok</i> — megaplan	281
8.1.2.	<i>Tysk och Svensk [...] Ordbok</i> — makrostruktur	282
8.1.3.	<i>Tysk och Svensk [...] Ordbok</i> — mikrostruktur	287
8.1.3.1.	Uppslagsform	287
8.1.3.2.	Uttalsuppgifter	287
8.1.3.3.	Ordklassuppgifter	288
8.1.3.4.	Morfologiska uppgifter	289
8.1.3.5.	Syntaktiska uppgifter	292
8.1.3.6.	Betydelsebeskrivningen	293
8.1.3.7.	Bruklighetsuppgifter	296
8.1.3.8–9.	Etymologisk och encyklopedisk information	297
8.1.4.	Övrigt om <i>Tysk och Svensk samt Svensk och Tysk Ordbok</i>	298
8.2.	E.W. Weste: <i>Svenskt och Fransyskt Lexicon</i> (1807)	300
8.2.1.	<i>Svenskt och Fransyskt Lexicon</i> — megaplan	302
8.2.2.	<i>Svenskt och Fransyskt Lexicon</i> — makrostruktur ...	304
8.2.3.	<i>Svenskt och Fransyskt Lexicon</i> — mikrostruktur ...	307

8.2.3.1.	Uppslagsform	307
8.2.3.2.	Uttalsuppgifter	307
8.2.3.3.	Ordklassuppgifter	309
8.2.3.4–5.	Morfologiska och syntaktiska uppgifter	310
8.2.3.6.	Betydelsebeskrivningen	311
8.2.3.7.	Bruklighetsuppgifter	313
8.2.3.8–9.	Etymologisk och encyklopedisk information	313
8.2.4.	Övrigt om <i>Svenskt och Fransyskt Lexicon</i>	314
8.3.	A.O. Lindfors: <i>Fullständigt Svenskt och Latinskt Lexicon</i> (1815–1824)	315
8.3.1.	<i>Fullständigt Svenskt och latinskt Lexicon</i> — megaplan	315
8.3.2.	<i>Svenskt och Latinskt Lexicon</i> — makrostruktur ...	318
8.3.3.	<i>Svenskt och Latinskt Lexicon</i> — mikrostruktur ...	321
8.3.3.1.	Uppslagsform	321
8.3.3.2.	Uttalsuppgifter	322
8.3.3.3.	Ordklassuppgifter	322
8.3.3.4.	Morfologiska uppgifter	322
8.3.3.5–6.	Syntax och betydelsebeskrivning	323
8.3.3.7.	Bruklighetsuppgifter	327
8.3.3.8–9.	Etymologisk och encyklopedisk information	327
8.4.	Övrigt om <i>Fullständigt Svenskt och Latinskt Lexicon</i>	328
8.5.	Sammanfattning	328
9.	De tvåspråkiga ordböckernas uppgifter: sammanställning och diskussion	329
9.1.	Ordböckernas megaplan	329
9.1.1.	Ordböckernas syften	330
9.1.2.	Ordböckernas källor	336
9.1.3.	Metalexikografisk diskussion i förorden	337
9.2.	Ordböckernas makrostruktur	341
9.3.	Ordböckernas mikrostruktur	348
9.3.1.	Uppslagsform	349

9.3.2.	Uttalsuppgifter	349
9.3.3.	Ordklassuppgifter	350
9.3.4.	Morfologiska uppgifter	352
9.3.5.	Syntaktiska uppgifter	354
9.3.6.	Betydelsebeskrivningen	356
9.3.7.	Bruklighetsuppgifter	358
9.3.8–9.	Etymologisk och encyklopedisk information	358
9.4.	Modellens tillämpbarhet	359
9.5.	Sammanfattning	361
10.	Ett lexikografihistoriskt mellanspel	365
10.1.	Inledning	365
10.2.	K.E. Kindblad: <i>Ordbok öfver svenska språket</i> (1840[–41])	366
10.2.1.	<i>KOS</i> — megaplan	367
10.2.1.1.	Kindblads syn på språkliga förändringar	370
10.2.1.2.	Kindblad om fonetik	371
10.2.2.	<i>KOS</i> — makrostruktur	376
10.2.3.	<i>KOS</i> — mikrostruktur	380
10.2.3.1.	Uppslagsform	380
10.2.3.2.	Uttalsuppgifter	381
10.2.3.3.	Ordklassuppgifter	382
10.2.3.4.	Morfologiska uppgifter	383
10.2.3.5.	Syntaktiska uppgifter	383
10.2.3.6.	Betydelsebeskrivningen	385
10.2.3.7.	Bruklighetsuppgifter	392
10.2.3.8.	Etymologisk information	396
10.2.3.9.	Encyklopedisk information	399
10.2.3.10.	Övriga uppgifter i mikrostrukturen	400
10.2.3.11.	Mikrostrukturen i <i>KOS</i> : sammanfattning	402
10.2.4.	Förlagorna till <i>KOS</i>	403
10.2.5.	Mottagandet av <i>KOS</i>	405
10.2.6.	Kindblad och Svenska Akademien	406

10.3.	C.J.L. Almqvist: <i>Ordbok öfver svenska språket i dess närvarande skick</i> (1842[–44])	411
10.3.1.	AOS — megaplan	412
10.3.1.1.	Almqvists argument för ordboken	414
10.3.1.2.	Almqvists plan för ordboksarbetet	417
10.3.2.	AOS — makrostruktur	418
10.3.3.	AOS — mikrostruktur och Almqvists egen plan	422
10.3.3.1.	Uppslagsform	424
10.3.3.2.	Uttalsuppgifter	425
10.3.3.3.	Ordklassuppgifter	427
10.3.3.4.	Morfologiska uppgifter	427
10.3.3.5.	Syntaktiska uppgifter	429
10.3.3.6.	Betydelsebeskrivningen	434
10.3.3.7.	Brukighetsuppgifter	441
10.3.3.8.	Etymologisk information	442
10.3.3.9.	Encyklopedisk information	442
10.3.3.10.	Mikrostrukturen i AOS: sammanfattning	444
10.3.4.	Mottagandet av AOS	445
10.3.5.	Almqvists <i>Ordbok öfver svenska språket</i> och <i>Svensk språklära</i> (1840 ³)	451
10.4.	Relationer mellan KOS och AOS	453
10.4.1.	Ordförrådet i KOS och AOS	455
10.4.2.	Mikrostrukturen i KOS och AOS	458
10.5.	Sammanfattning	459
11.	Dalins <i>Ordbok öfver svenska språket</i> och den enspråkiga lexikografins etablering	462
11.1.	Inledning	462
11.2.	A.F. Dalin: <i>Ordbok öfver svenska språket</i> (1850–53[–55])	464
11.2.1.	OSS — megaplan	467
11.2.1.1.	Dalins plan för ordboksarbetet	468
11.2.1.2.	Förlagor och förarbete till OSS	471

11.3.	Makrostrukturen i <i>OSS</i> i relation till de enspråkiga fragmenten och den tvåspråkiga traditionen	475
11.4.	Mikrostrukturen i <i>OSS</i> i relation till de enspråkiga fragmenten och den tvåspråkiga traditionen	477
11.4.1.	Uppslagsform, ordklass- och uttalsuppgifter	478
11.4.2.	Morfologiska uppgifter	480
11.4.3.	Syntaktiska uppgifter	482
11.4.4.	Betydelsebeskrivningen	483
11.4.5.	Bruk, ursprung och encyklopedisk information	490
11.5.	Övrigt om lexikografen A.F. Dalin	492
12.	Sammanfattande diskussion	494
12.1.	Bakgrunden	494
12.2.	Fortsättningen	496
12.3.	Lexikografins lösa trådar	499
Sluteligt tack	501
Summary	503
Litteraturförteckning	518

1. Inledning

I en svensk ordbok från 1600-talet förekommer frasen *Book ther vthi allahanda ord förklarar*, försedd med den latinska motsvarigheten *Dictionarium*. Om sådana böcker handlar denna bok.

1.1. Bakgrund och utgångspunkter

I Sverige har lexikografisk verksamhet förekommit i över femhundra år. Med utgångspunkt i den lexikografiska verksamhetens art och villkor kan de fem seklen på ett naturligt sätt delas in i tre perioder. Under de första tvåhundra åren dominerades verksamheten helt av latinets starka ställning i samhället och av svenskarnas behov av hjälpmedel för att underlätta inlärningen och användningen av det latinska språket. De följande hundrafemtio årens lexikografi kan sägas vara präglad av svenskans allt viktigare funktioner i alla sammanhang i det svenska samhället, och latinets i motsvarande grad försvagade ställning, samt av ett tilltagande behov av att behärska andra europeiska folkspråk. För hundrafemtio år sedan publicerades den första enspråkiga svenska ordboken, A.F. Dalins *Ordbok öfver svenska språket* (1850–53[–55]). Den tid som gått sedan dess har den vetenskapligt baserade lexikografiska verksamheten som bedrivits i Sverige i stor utsträckning varit inriktad på produktionen av enspråkiga ordböcker av olika slag.

Under den första perioden, fram till 1600-talets slut, kan man följa hur ordboksproduktionen etableras i Sverige. Under den andra perioden, från 1700-talets början till 1800-talets mitt, utvecklas en

inhemsk svensk lexikografisk tradition. Vid den tredje periodens inledning är denna tradition fullt utvecklad och den lexikaliska beskrivningen av svenskan har antagit en fast, funktionsduglig form. Det är den lexikografiska verksamheten under den andra perioden, från 1700-talets början till 1800-talets mitt, som fokuseras i denna avhandling.

1.2. Svensk lexikografisk tradition

Under åren 1988–92 bedrevs projektet ”Lexikografisk tradition i Sverige” vid Institutionen för nordiska språk vid Göteborgs universitet (från 1 juli 1991 Institutionen för svenska språket). Projektet, som finansierades med medel från HSFR, har tidigare beskrivits på ett övergripande plan av Anna Hannesdóttir och Bo Ralph (1988a & b; se äv. Ralph 1992a). Projektet har resulterat i ett antal konferensbidrag och tidskriftsartiklar. Den avhandling som här presenteras kan, liksom Monica Johanssons monografi *Lexicon Lincolnpense* (1997) och Lena Rogströms monografi *Jacob Serenius lexikografiska insats* (1998), ses som en fördjupning i en del av de frågeställningar som aktualiserades i samband med projektarbetet.¹ Ett av de generella målen med projektet var just att belysa den svenska lexikografiska traditionens framväxt (se Hannesdóttir & Ralph 1988a:75ff.).

Med begreppet *lexikografisk tradition* kan olika fenomen avses. Om man med *tradition* menar *verksamhet* har den svenska traditionen alltså en mycket lång historia med rötter i den medeltida kontinentala lexikografien. Medeltidens glossarer, 1500-talets pedagogiska vokabulärer och de flesta av 1600-talets ordböcker hade — direkt eller indirekt — ett kontinentalt ursprung. Syftet med dem var

¹ Rogströms och mitt arbete har pågått parallellt men självständigt i förhållande till varandra. Då våra arbeten avslutades ungefär samtidigt och avsåg att täcka olika problemområden, har jag endast i begränsad utsträckning behandlat hennes resultat.

att underlätta svenskarnas kontakt med det latinska språket, och den svenska som förekommer i de tidiga arbetena kan i alla avseenden betraktas som sekundär i förhållande till latinet. Där latinet är källspråk, d.v.s. i latinsk-svenska ordböcker, styrs svenskans representation på ett naturligt sätt av det latinska ordförråd som förtecknas. Också när svenskan utgör källspråk, d.v.s. i svensk-latinska ordböcker, representeras den av ord och fraser som fungerar som ingångar i det latinska målspråket snarare än av ord och fraser som i första hand utgör etablerade enheter i svenskans lexikaliska system.

Om man med *lexikografisk tradition* däremot menar utvecklingen av konventioner för ett språks lexikaliska beskrivning, är den svenska traditionen av ett betydligt senare datum. Med *lexikalisk beskrivning* avses här såväl själva urvalet av de lexikaliska enheter som anses representera språkets etablerade ordförråd som redovisningen av dessa enheters formella (uttrycksmässiga), semantiska och kombinatoriska egenskaper.

Med *den svenska lexikografiska traditionen* avses i denna avhandling den lexikaliska beskrivningens utveckling och etablering, såsom den kan följas i de här aktuella ordböckerna. Denna utveckling antas i allt väsentligt ligga inom perioden från 1700-talets början till 1800-talets mitt.

1.3. Syften

Utvecklingen av en adekvat lexikalisk beskrivning av det svenska språket tar alltså sin början under tidigt 1700-tal. Vid 1800-talets mitt, då den första enspråkiga svenska ordboken publiceras, är den lexikaliska beskrivningen fullt utvecklad. Ett syfte med föreliggande avhandling är att med utgångspunkt i några av 1700- och 1800-talets stora tvåspråkiga ordböcker belysa hur denna lexikaliska beskrivning växer fram och hur den vid 1800-talets mitt föreligger färdig att användas inom den enspråkiga lexikografien. I första hand är det beskrivningen av de lexikaliska enheternas grammatiska,

semantiska och kombinatoriska egenskaper som fokuseras; etablerandet och avgränsningen av det presenterade ordförrådet uppmärksammas inte i samma utsträckning.

Ett andra syfte med avhandlingen är att noggrant och systematiskt beskriva några av den här aktuella periodens viktigaste lexikografiska arbeten med avseende på deras innehåll och struktur. Beskrivningen i sin tur är avsedd dels att belysa den roll dessa ordböcker spelade i språkplaneringsprocessen, dels att redovisa den utveckling den svenska lexikografin genomgick. Då mina undersökningar i alla avseenden gäller beskrivningen av det svenska språk som presenteras i ordböckerna, är det endast ordböcker eller den del av en ordbok där svenskan utgör källspråk som beaktas. I de aktuella ordböckerna kan själva beskrivningens utveckling följas från ett stadium då svenskans grafemuppsättning ännu inte har stabiliserats, grafemens inbördes ordning inte är fastställd, ortografin inte normerad och de enskilda ordens beskrivning ett orört område vad gäller ordklassstillhörighet, böjning, uttal, betydelse och bruk (d.v.s. deras regionala förankring eller deras hemvist i en viss stil, inom ett visst ämnesområde etc.) till det stadium som representeras i Dalins *Ordbok öfver svenska språket*, där den lexikaliska beskrivningen i alla dessa avseenden är fullt utvecklad.¹

Beträffande beskrivningen av de lexikaliska enheternas grammatiska egenskaper är det vissa aspekter och kategorier som uppmärksammas i högre grad än andra. Sålunda undersöks ingående hur substantivens genustillhörighet redovisas, liksom också i vilken utsträckning hjälpverben identifieras och behandlas som en lexikalisk kategori med specifika egenskaper. När det gäller den semantiska beskrivningen är det särskilt ordböckernas sätt att urskilja och redovisa homonyma och polysema strukturer som har granskats. På den kombinatoriska nivån är det utförligheten i presentationen av uppslagsordets selektionsrestriktioner och valens som beskrivs.

¹ För A.F. Dalins *Ordbok öfver svenska språket* (1850–53[–55]) används i det följande förkortningen *OSS*.

Numera betraktas enspråkig och tvåspråkig lexikografi i stort sett som två skilda discipliner, med sinsemellan olika teoribildning, metodutveckling och syften. Trots det menar jag att den enspråkiga svenska lexikografin i alla avseenden har utvecklats ur den tvåspråkiga och det är den utvecklingen som jag här vill beskriva.

1.4. Begreppet *ordbok*

Det finns många olika definitioner av begreppet *ordbok*. Den äldsta definitionen på svenska torde vara den som fått inleda min text: *Book ther vthi allahanda ord förklarar*. Denna definition är i själva verket en uppslagsenhet i den svensk-latinska delen av *Lexicon Lincopense* (1640), och den förses med den latinska ekvivalenten *Dictionarium*.¹ Drygt två sekel senare ger Dalin i sin *Ordbok öfver svenska språket* (1850–53[–55]) definitionen: ”Bok, som innehåller förteckning på orden i ett språk, jemte förklaring af deras betydelse, anförda exempel på deras användning, o. s. v.” (OSS, s.v. *ordbok*).² De moderna ordböckernas definitioner är inte självklart överlägsna den som Dalin presenterar. I *Illustrerad svensk ordbok* finns under uppslagsordet *ord* sammansättningen *ordbok*; någon definition erbjuds inte utan endast närsynonymerna ”lexikon, glossarium, encyklopedi” (ISO 1964).³ *Svensk ordbok* (1986) har en regelrätt definition som i mycket påminner om Dalins: ”bok med förteckning över ett språks (viktigare) ord jämte ingående ordförklaringar på samma språk <jfr lexikon, glossarium>” med tilläggen ”ä. om

¹ Benämningen ”Lincopensen” eller ”Lexicon Lincopense” används ofta för J.P. Gothus *Dictionarium Latino-sveco-germanicum*, som trycktes i Linköping år 1640.

² Så länge de exempel och definitioner som förekommer i texten har hämtats ur en ordboksartikel som inleds med det i sammanhanget självklara uppslagsordet anges i fortsättningen endast ur vilken ordbok exemplet är hämtat. Hänvisningar som den här aktuella, ”s.v. *ordbok*”, anses alltså vara överflödiga.

³ För *Illustrerad svensk ordbok* (1 uppl. 1955, 3 uppl. 1964) används hädanefter förkortningen *ISO*.

likn. bok där ordens motsvarigheter på annat språk anges” och ”ibl. äv. om sådan förteckning utan ordförklaringar”.¹ Den senaste stora svenska definitionsordboken, *Nationalencyklopedins ordbok* (1995–96), presenterar i stort sett samma definition som *SOB*: ”bok med förteckning över (ett fylligt urval av) ett språks (viktigare) ord jämte ingående ordförklaringar på samma språk {—> encyklopedi, lexikon, ordlista, tesaurus, uppslagsbok}” och där återkommer också samma tillägg som i *SOB*.² En betydligt utförligare och mera uttömmande definition möter i *SAOB*:³

ORDBOK [...] bok l. skrift som (mer l. mindre fullständigt) meddelar ordförrådet i ett språk (under ett visst skede) l. i en l. flera dialekter l. i ett fackspråk l. i en författares skrifter o. dyl. l. en viss del av ordförrådet i ett språk osv. (t. ex. främmande ord, föråldrade ord o. d.) o. vari orden (vanl. i alfabetisk ordning) behandlas från en l. flera synpunkter (t. ex. med avs. på uttal, böjning, härledning, betydelse o. d.); särsk. dels om dylikt arbete avsett att (jämförelsevis allsidigt) behandla (det väsentliga av) ett språks hela ordförråd från vetenskaplig (historisk l. deskriptiv) synpunkt (på det språk som de behandlade orden tillhöra), dels om dylikt arbete avsett till hjälp för översättning från ett språk till ett annat (l. flera andra) o. angivande de behandlade ordens motsvarigheter i detta (resp. dessa) språk; stundom äv. dels om förteckning över ordförrådet i ett språk osv. utan närmare behandling av orden, ordlista, ordförteckning, dels allmänna, om bok osv. vari ett visst kunskapsområde (l. flera l. alla kunskapsområden) behandlas i olika (vanl. i alfabetisk ordning uppställda) artiklar, (real)lexikon; ngn gg äv. om glosbok; jfr LEXIKON, DIKTIONÄR. [---]

En lika uttömmande men klart mera koncis definition än *SAOB*:s av *ordbok* har formulerats för *Wörterbuch* av P. Kühn:

Unter einem Wörterbuch versteht man die alphabetische oder systematische Disposition lexikalischer Einheiten mit oder ohne Bedeu-

¹ För *Svensk ordbok* (1986) används hädanefter förkortningen *SOB*.

² För *Nationalencyklopedins ordbok* (1995–96) används hädanefter förkortningen *NEO*.

³ *SAOB* = *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien* (1893–).

tungsexplikation nach spezifischen Auswahl- und Kodifikationskriterien. (Kühn 1978:3)

Kühn relaterar vidare urvals- och kodifikationskriterierna till ordbokens syfte: "Die Spezifik dieser Auswahl- und Kodifikationskriterien betrifft dabei die den einzelnen Wörterbüchern zugrunde liegenden Zweck- und Zielbestimmungen" (Kühn 1978:3). En senare, betydligt vidare, definition återfinns i *Nordisk leksikografisk ordbok* (1997)¹:

leksikografisk oppslagsverk som inneholder et utvalg av et språks eller en språkvarietetets ord, orddeler og ordkombinasjoner, enten med ordforklaringer på samme språk eller med ekvivalenter på ett eller flere andre språk[.] (NLO 1997)

När det gäller att belysa framväxten och utvecklingen av den svenska leksikografiska verksamheten är egentligen varje tidigt leksikografiskt arbete av intresse. Medan det sålunda finns gott om definitioner av begreppet *ordbok* är det inte självklart att dessa är tillämpliga på alla de tidiga leksikografiska arbetena. Då de första svenska leksikografiska verken samtliga är två- eller flerspråkiga är det snarast *SOB:s* och *NEO:s* första utvidgade betydelse, "äv. om likn. bok där ordens motsvarigheter på annat språk anges", och *SAOB:s* passus "dels om dylikt arbete avsett till hjälp för översättning från ett språk till ett annat (l. flera andra) o. angivande de behandlade ordens motsvarigheter i detta (resp. dessa) språk" som skulle kunna vara relevanta.

Det kan diskuteras huruvida *Lincopensens* uppslagsenhet *Book ther vthi allahanda ord förklarar* kan betraktas som ett svenskt *ord* eller ens som en *enhet* eller en *ordkombination* i det svenska *ordförrådet*: i de moderna definitionerna är "ett språks ord" respektive "ordförrådet i ett språk" viktiga begrepp. Genom bestämningen "(viktigare)" förutsätter *SOB:s* och *NEO:s* definitioner vidare att

¹ För *Nordisk leksikografisk ordbok* (1997) används i det följande förkortningen *NLO*.

urvalet av de lexikaliska enheter som presenteras följer särskilda kriterier, eller att någon form av "spezifischen Auswahlkriterien", som nämns av Kühn, har tillämpats. I många av de tidiga verken är urvalet av enheter i första hand bestämt i förhållande till latinets struktur, i andra måste urvalet uppfattas som ytterst godtyckligt. Inte heller begreppet "Kodifikationskriterien" är tillämpligt för de tidiga verken, då kodifikationen är ett av de moment som utvecklas under den här aktuella perioden och då bl.a. inom ramen för den tvåspråkiga lexikografien. Om de moderna definitionerna tillämpades som urvalskriterium för vilka av äldre tiders lexikografiska arbeten som skulle kunna betraktas som ordböcker, skulle många av dem falla utanför.

Einar Haugen har formulerat en definition av *dictionary* som är tillräckligt generös för att omfatta egentligen alla tänkbara typer av lexikografiska arbeten, också de tidiga: "A dictionary may be broadly defined as *a systematic list of lexemes, i.e., words or wordlike units, plus whatever information the author chooses to encode with each lexeme*" (Einar Haugen 1984:1; hans kursiv). Trots att denna definition kan tyckas vara extremt vag kan den nog inte göras mycket mera precis om den också skall kunna omfatta de tidiga verken, vilket Haugen i det aktuella sammanhanget också avser. Visserligen kan det diskuteras huruvida *Book the vthi allahanda ord förklaras* ens kan betraktas som en "wordlike unit" — annat än som motsvarighet till latinets lexikaliserade form *dictionarium* — men det är dock en betydligt rimligare karakteristik än bara "ett ord". Haugens definition speglar dessutom på ett förträffligt sätt godtyckligheten i de tidiga verken — som ju i många fall innehåller just "whatever information the author chooses to encode with each lexeme".

De flesta av definitionerna ovan gör egentligen ingen skillnad på enspråkiga och två- eller flerspråkiga ordböcker. I allmänspråket finns — nu för tiden — en betydelseuppdelning mellan termerna *ordbok* och *lexikon* på det sätt som kan utläsas ur definitionen i *SOB* och som sedan renodlas i *NEO: ordbok* används om en-

språkiga ordböcker och *lexikon* om tvåspråkiga verk. Inom språkvetenskapen används emellertid termen *lexikon* i första hand abstrakt om ett språks eller en språkbrukares samlade uppsättning lexikaliska enheter eller i språkteorin om den lexikaliska komponenten i den språkliga teoretiska modellen. I språkvetenskapliga sammanhang undviker man därför att använda termen i den konkreta betydelse som redovisas i ordboksdefinitionerna. I stället föredrar man att tala om en-, två- eller flerspråkiga *ordböcker*, ett bruk som jag kommer att följa här, oberoende av ordböckernas typ och omfång (för diskussion se bl.a. Leech 1981:204f., Svensén 1987:2).

1.4.1. Olika typer av ordböcker

Dagens ordböcker är av olika slag och de är avsedda att uppfylla olika syften. Sålunda är den enspråkiga ordboken avsedd att belysa ett specifikt språk på så sätt att språkets enskilda lexikaliska enheters egenskaper, bruk och betydelse noggrant beskrivs. De lexikaliska enheter som behandlas tillhör då samma språk som själva beskrivningen utförs på.

Då den enspråkiga ordboken i första hand vänder sig till användare som har det aktuella språket som modersmål kan den, förutom att redovisa de lexikaliska enheternas formella och semantiska egenskaper, också ha andra syften som är relevanta för modersmåls-talarna. Sålunda presenterar A.F. Dalin syftet med *OSS* som följer:

att införa stadga och reda i rättskrifningen, att bibringa klart begrepp om de allmänna ordens betydelser, att antyda rätta sättet för deras begagnande, med ett ord att upptaga allt det hufvudsakliga, som i och för ett språkriktigt och vårdadt skriftsätt kan vara af nöden att veta [...]. (*OSS*:8)

Det normativa syfte som här formuleras är naturligtvis ett uttryck för tidsandan vid 1800-talets mitt och det faktum att svenskans ortografi vid tiden för verkets tillkomst ännu inte helt hade funnit sina former. Trots att omständigheterna sålunda var speciella, och trots att senare

svenska ordböcker inte brukar ha ett så klart uttalat normativt syfte, formuleras här några av de egenskaper som kan sägas konstituera den enspråkiga ordboken, nämligen att den förtecknar det aktuella språkets ordförråd samt ger anvisningar om de ingående lexikaliska enheternas olika egenskaper.¹

I den enspråkiga ordbokens förutsättningar ligger också att även om det enskilda verket kan ha ett uttalat deskriptivt syfte kan det ändå sägas vara normativt till sin natur, genom att det av användarna tilldelas en normativ funktion, såväl i fråga om ordens stavning, uttal och bruk som beträffande deras betydelse samt även huruvida ett bestämt ord över huvud taget är att anse som gångbart i språket ifråga.

Dagens tvåspråkiga ordböcker har principiellt helt andra syften än de enspråkiga ordböckerna. Olika språks ordförråd kontrasteras genom att det ena språkets — källspråkets — ord förses med en betydelseekvivalent på det andra språket — målspråket. De kan sålunda vara avsedda att användas som pedagogiskt hjälpmedel vid inlärnigen av främmande språk, att underlätta kommunikationen mellan talare av olika språk samt att fungera som redskap vid översättning mellan olika språk (se *SAOB*:s definition av *ordbok* avsnitt 1.4 ovan). Målgruppen för denna typ av ordböcker är en annan än för de enspråkiga, och istället för den normativa aspekten är det andra aspekter som fokuseras. På så sätt kan den kommunikativa aspekten sägas vara grundläggande, oavsett om det är frågan om att förstå eller producera en text på ett främmande språk eller om man syftar till muntlig kommunikation med människor som har ett annat modersmål (parlörer).

Även om det inte fanns några enspråkiga ordböcker före 1800-talets mitt är Dalin inte den första svenska lexikografen som redovisar normativa ambitioner i sin ordbok. Redan 1700-talets författare av tvåspråkiga ordböcker strävade efter att bidra till ortografins reglering. Vissa av de funktioner som idag enbart förknippas med

¹ *ISO* (1955) har "ett praktiskt syfte, ett folkbildningssyfte" (förordet), medan *SOB* (1986) "är i första hand beskrivande" (Förord, s. V).

den enspråkiga ordboken har således tidigare uppburits av de tvåspråkiga ordböckerna.

1.4.2. Ordböckernas roll i språkplaneringsprocessen

Produktion av ordböcker utgör ett viktigt led i det som på senare tid kommit att kallas *språkplanering*. Trots att språkplanering vanligen förknippas med unga staters politiska ställningstaganden för att etablera ett standardspråk, kan också den förändring i funktionsuppdelningen mellan latinet och folkspråken som inträffade under 1600- och 1700-talet betraktas som ett slags språkplaneringsprocess. Einar Haugen urskiljer fyra dimensioner i all form av språkplanering. Två av dessa ligger inom samhällets ansvarsområde: val av norm och kodifiering av normen. I det här aktuella fallet stod valet av norm mellan latin och svenska. Även om själva valet kan sägas ha avgjorts under 1600-talet, fortsatte latinet att ha en stark ställning på vissa områden i det svenska samhället i ytterligare hundra år. Centrala inslag i kodifieringen av normen utgör förutom formulering och utveckling av normer för ortografi och grammatik också "the selection of an appropriate lexicon" (Haugen 1987:60; se också den diskussion som förs där). Utvecklingen av den svenska lexikografin kan sålunda ses som en delprocess i det omfattande språkplaneringsarbete som pågick i Sverige med början under 1600-talet och fortsättningsvis, främst under 1700-talet. Ordböckerna spelar dock en betydligt mer omfattande roll i språkplaneringen än enbart då det gäller att etablera och förteckna ett standardordförråd. Allteftersom den lexikografiska traditionen utvecklas blir den formella beskrivningen av det presenterade ordförrådet allt noggrannare. Denna beskrivning är dels ett slags tillämpning av den trevande grammatiska analys av det svenska språket som tog sin början i slutet av 1600-talet, dels en utveckling av själva beskrivningen.

I de första grammatikorna över svenska språket utgick beskrivningen från latinets struktur, och i vissa fall var arbetena också skrivna på latin (se t.ex. Noreen 1903:191ff. och Wollin 1984:33ff.). Med den lexikaliska beskrivningen av svenskan förhåller det sig delvis annorlunda. Långt innan man gjorde svenska språket till föremål för rent grammatiska beskrivningar användes det i arbeten av ordbokskaraktär. Visserligen var de första lexikografiska verken, liksom de grammatiska, fast förankrade i den latinska traditionen, men den lexikografiska verksamhet som med tiden utvecklades för de moderna språken frigör sig relativt snabbt från det latinska mönstret. Medan såväl svenskans ordförråd som dess lexikaliska beskrivning i 1600-talets ordboksarbeten bär stark latinsk prägel (Johansson 1997:330f.), försvinner denna nästan helt i 1700-talsordböckerna. Där utvecklas i stället en lexikaliskt baserad grammatisk beskrivning som utgår från det svenska språket. I det historiska perspektivet kan de lexikografiska arbetena alltså antas ha spelat en viktigare roll som redskap i språkplaneringsprocessen än grammatikorna, då de omfattade kodifieringens båda delprocesser: *grammatiseringen*, d.v.s. beskrivningen både av språkets övergripande grammatiska system och av de språkliga enheternas grammatiska egenskaper, och *lexiseringen*, d.v.s. förtecknandet av ett för språket representativt ordförråd. Då ordboksproduktionen i sig markerar såväl en tillämpning som en utveckling av samtidens samlade språkliga vetande, är framväxten och etableringen av ett språks lexikaliska beskrivning på många sätt ett angeläget språkhistoriskt forskningsområde (se Hannesdóttir under utg.).

Också beträffande ordförrådet har de lexikografer som skriver ordböcker med svenska som källspråk och ett annat språk än latin som målspråk rimligen varit självständiga gentemot latintraditionen. De kan egentligen inte, på ett självklart sätt, ha utgått ifrån det ordförråd som presenterats i de svensk-latinska verken.

En milstolpe i den svenska lexikografins utveckling är utgivningen av Dalins härovan omnämnda *Ordbok öfver svenska språket* (1850–53[–55]), den första kompletta enspråkiga svenska

ordboken. Det ordförråd som där presenteras kan betraktas som resultatet av den sedan länge pågående lexiseringsprocess som dithills endast manifesterats i tvåspråkiga ordböcker med svenska som källspråk. På samma sätt kan den grammatiska beskrivningen av det i *OSS* förtecknade ordförrådet sägas vara resultatet av den likaledes långa grammatiseringsprocess som även den manifesterades i samma tvåspråkiga ordböcker. De teoretiska och metodiska redskap som behövdes för att det svenska språket skulle kunna användas fullt ut i lexikografins alla funktioner, d.v.s. som källspråk, målspråk och metaspråk, hade utarbetats och utvecklats i samband med framställningen av de tvåspråkiga verken. Det är denna utveckling som det här föreliggande arbetet främst handlar om.

1.5. Begreppet *svensk ordbok*

Även om de flesta spontant har en uppfattning om vad en ordbok är, kan det vara nödvändigt att inom lexikografiteorin problematisera frågan. Vad är då en *svensk ordbok* i ett *historiskt* perspektiv? Denna fråga har egentligen inte diskuterats alls. Traditionen — representerad av exempelvis Hollander (1884), Adolf Noreens *Vårt språk* 1 (1903) och 1900-talets svenska encyklopedier — betecknar Haqvin Spegels *Glossarium – Sveo-Gothicum* (1712), Abraham M. Sahlstedts *Swensk Ordbok* (1773) och A.F. Dalins *Ordbok öfver svenska språket* (1850–53[–55]) som de första svenska ordböckerna. Då Dalins ordbok i alla avseenden är en svensk ordbok är det rimligt att den räknas bland de första svenska ordböckerna. Men att Spegels flerspråkiga *Glossarium* och Sahlstedts svensk-latinska *Swensk Ordbok* snarare än andra tidigare, delvis större, och likaledes tvåspråkiga ordböcker betraktas som de ”första svenska” ordböckerna är vid en första inspektion på intet sätt självklart.

Det är anmärkningsvärt att också Dalin i sitt förord till *OSS* som svenska ordböcker (och därmed som möjliga föregångare) endast nämner Spegels *Glossarium* och Sahlstedts *Swensk Ordbok*, de

verk som alltså också den senare traditionen har betraktat som svenska ordböcker. Andra arbeten, såsom J. Serenius *Dictionarium Suethico-Anglo-Latinum* (1741) (275 s.), J.G.P. Möllers svensk-tyska del av *Teutsch-Schwedisches und Schwedisch-Teutsches Wörterbuch* (1790) (1984 spalter) och Westes svensk-franska del av *Parallèle* (1807) (närmare 2 000 s.) tycks han därmed inkludera i "några korta latinska och svenska glossarier" (OSS:7). Visserligen gör såväl Spegel som Sahlstedt anspråk på att beskriva det svenska språket (se kap. 5 resp. 7 nedan), men det allena torde inte vara tillräckligt för att ge deras ordböcker den status av att vara de enda svenska ordböckerna före OSS som de i eftervärldens ögon faktiskt har fått.

Även om det inte är uppenbart vilka kriterier Dalin har tillämpat när han pekar ut just dessa två som sina föregångare, kan man möjligen konstruera skäl som utesluter andra tidigare och ofta större verk. De flesta av de ordböcker som gavs ut före Spegels *Glossarium* hör hemma i den latinpåverkade lincopensiska traditionen och kan möjligen karakteriseras, som av Dalin, såsom "latinska och svenska glossarier" — om än inte alla gånger korta. Möllers ordbok innehåller inget latin och kan inte betraktas som ett latinskt glossarium. Däremot är den författad av en tysk och utgiven i utlandet. Kanhända är det av det skälet som den av Dalin inte räknas som just en svensk ordbok. Serenius svensk-latinsk-engelska och E.W. Westes svensk-franska ordböcker är däremot utgivna i Sverige, liksom också ett antal ordböcker som utkom under sent 1700-tal och första hälften av 1800-talet (se Hannesdóttir 1987). Anledningen till att Dalin och eftervärlden har pekat ut Spegels *Glossarium* och Sahlstedts *Swensk Ordbok* som speciella är sålunda delvis höljd i dunkel. För att reda ut begreppen har jag undersökt dessa två 1700-talsordböcker, Spegels *Glossarium* och Sahlstedts *Swensk Ordbok*, särskilt noggrant, och de kommer att beskrivas ingående nedan.

1.6. Termer och notation

De termer som används i avhandlingen förklaras efterhand som de uppträder. Av de termer som redan har förekommit är *ordbok* och *lexikon* de viktigaste. Med *ordbok* avses som sagt det konkreta lexikografiska verket — oavsett om upphovsmannen har valt att kalla det *lexikon*, *vokabulär*, *dictionarium* eller något dylikt, medan *lexikon* reserveras för det abstrakta mentala ordförrådet. En ordboks *källspråk* är det språk som förklaras, i en tvåspråkig ordbok på ett annat språk som då utgör *målspråk*. I en enspråkig ordbok ges förklaringarna på samma språk som uppslagsorden.

En annan aspekt på de språk som förekommer i en ordbok avser språkens funktioner. I en tvåspråkig ordbok är det olika språk som fyller källspråksfunktionen respektive målspråksfunktionen. Målspråket kan också sägas fungera som ett *metaspråk*, d.v.s. ett språk som används för att förklara språket. En annan metaspråklig funktion än målspråksfunktionen är den att redovisa uppslagsordens formella och pragmatiska egenskaper. Den formelapparat som har etablerats inom lexikografien har sitt ursprung i den latinbaserade språkvetenskapliga terminologi som fortfarande utgör det lingvistiska fackspråket. I de tidiga ordböckerna är latinets betydelse som metaspråk betydligt större än nu, då även bruksmarkörer och andra metaspråkliga etiketter var formulerade på latin.

Termen *lexikografi* används här snarast i betydelsen 'läran om ordböcker' och avser såväl de praktiska som de teoretiska aspekterna på ordboksproduktionen. Definitionen av vad som här avses med *lexikalisk* har hämtats ur *SOB*: 'som avser ordförrådet'. *Lexikalisk enhet* är ett ord, en kombination av ord eller ett pregnant avledningsmorfem som behandlas som en enhet.

I fråga om notation tillämpas det allmänt vedertagna bruket av kursiv stil för metaspråklig användning av språkliga enheter och enkla citationstecken för att ange att det är begreppet eller betydelsen som avses. Om det är en ordboksartikel som åsyftas marke-

ras detta förutom med kursiv stil också med inledande versal. När det är grafem som återges sätts dessa inom vinkelparentes: t.ex. <a>.

För att någorlunda kortfattat kunna tala om den lexikografiska verksamhet som utvecklas och de verk som publiceras angående svenska och ett bestämt främmande språk används ett snedstreck (/), t.ex. *svensk/tyska* ordböcker. Med ”svensk/tyska ordböcker” menas sådana verk som innehåller svenska och tyska utan avseende på om arbetet är svensk–tyskt eller tysk–svenskt eller båda delarna. För att ange att ett arbete är bidirektionellt, d.v.s. innehåller dels en del där svenskan utgör källspråk, dels en del där den utgör målspråk, markeras detta med dubbla vinkelparenteser (<>), t.ex. *svensk<>* tysk ordbok.

I de flesta av de här behandlade ordböckerna används frakturstil för det germanska språkmaterialet och antikva för det latinska eller romanska. Här redovisas inte denna typografiska skillnad annat än när det är ordboksartiklar som återges. Då används **frakturstil** på samma sätt som i artikeln ifråga; notationen i övrigt redovisas också så troget som möjligt, t.ex. kursivering, versaler etc.¹

1.7. Disposition

Arbetet disponeras som följer. I kapitel 2 ges en översikt över den första tiden av lexikografisk verksamhet i Sverige. Denna verksamhet utgör på många sätt förutsättningarna för den svenska traditionens utveckling. Tidigare lexikografihistorisk forskning presenteras kortfattat, såväl forskning kring de tidiga svenska lexikografiska arbetena som översiktsverk över det svenska ordboksbeståndet och lexikografins utveckling. Även tidigare undersökningar av

¹ Till 1800-talets början var den gotiska frakturstilen det typsnitt som användes för att trycka svensk text. För latin och språkmateriäl av romanskt ursprung användes antikva. Det är detta konventionaliserade bruk av olika tryckstilar som jag redovisar i de ordboksartiklar som återges i avhandlingen. Något samband finns inte mellan frakturstilens användning i dessa sammanhang och de politiska och ideologiska irrläror som idag stundom sprids med denna stil.

enskilda verk presenteras kortfattat. Forskningen kring de äldsta ordboksarbetena uppmärksammas särskilt. Också de idag stora skolspråkens och en del andra folkspråks introduktion i ordböckerna redovisas. Avslutningsvis i kapitlet diskuteras de praktiska tillvägagångssätt som stod till buds för pionjärerna inom den svenska lexikografin.

I kapitel 3 diskuteras de teoretiska utgångspunkterna för den tvåspråkiga lexikografin. Där förs bl.a. ett resonemang kring den tvåspråkiga lexikografins ställning inom språkvetenskapen och forskarnas syn på denna typ av lexikografi. Centrala frågeställningar inom disciplinen diskuteras. Främst är det användarperspektivets utveckling och dess betydelse för den tvåspråkiga lexikografin samt begreppet ekvivalens i lexikografiska sammanhang som uppmärksammas. Vidare relateras lexikografin till översättningsteorin, och frågeställningar som är gemensamma för båda disciplinerna diskuteras.

Betydelsebeskrivningen anses allmänt vara av ett helt annat slag i tvåspråkiga ordböcker än i enspråkiga. Med utgångspunkt i författaren och lexikografen C.J.L. Almqvists funderingar kring ämnet kontrasteras den traditionella synen på ordboksdefinitioner mot en senare syn på *betydelse*, utvecklad av amerikanska filosofer inom den s.k. stereotypeteorin. Sist i kapitel 3 diskuteras relationen mellan tvåspråkig lexikografi och kontrastiv lingvistik.

I kapitel 4 presenteras den metod som använts för undersökningen av de aktuella ordböckerna. Kapitel 5 ägnas åt den ordbok som enligt den svenska traditionen är den första svenska ordboken: Haqvin Spegels *Glossarium* (1712). Spegels syfte med ordboken belyses, liksom hans språksyn såsom den framstår i verkets inledning. Arbetet beskrivs ingående, eftersom det uppvisar vissa drag av enspråkig ordbok. I kapitel 6 beskrivs 1700-talets första tvåspråkiga verk där svenskan utgör källspråk och tyska respektive franska utgör målspråk. Det första svensk-latinska arbetet som anses bryta med latintraditionen behandlas också. Arbetena är Linds svensk-

tyska (1738 och 1749), Schenbergs svensk–latinska (1739) och L. Möllers svensk–franska (1745) ordböcker.

Sahlstedts *Swensk Ordbok* (1773) är som sagt en av de ordböcker som av traditionen betraktas som en svensk ordbok. Såväl ordboken som Sahlstedts övriga insatser för svenska språkets standardisering har haft mycket stor betydelse för den fortsatta utvecklingen av den lexikaliska beskrivningen. *Swensk Ordbok* beskrivs i kapitel 7; där relateras den också till Sahlstedts *Swensk Grammatika* (1769b). I kapitel 8 beskrivs ytterligare tre tvåspråkiga verk; dessa är efterföljare såväl till de arbeten som tas upp i kapitel 6 som till Sahlstedts *Swensk Ordbok*: J.G.P. Möllers svensk–tyska (1790), Westes svensk–franska (1807) och Lindfors svensk–latinska (1815–24) ordböcker. Kapitel 9 är en sammanfattning av de tvåspråkiga ordböckernas uppgifter. Där redovisas den utveckling i den lexikaliska beskrivningen som undersökningen av ordböckerna har ådagalagt.

I kapitel 10 presenteras de fragment till enspråkiga ordböcker som föregår Dalins *OSS*: K.E. Kindblads *Ordbok öfver Svenska Språket (a–afhackning)*; 1840[–41] och C.J.L. Almqvists *Ordbok öfver Svenska Språket (a–brambär)*; 1842[–44]. Trots de båda fragmentens begränsade omfång utgör de, vart och ett på sitt sätt, mycket intressanta inslag i den svenska lexikografins historia, då det i inledningarna förs en initierad diskussion om lexikografiteoretiska frågor. Denna diskussion redovisas också i kapitel 10. I kapitel 11 relateras Dalins *OSS* dels till den tradition som etablerats i de tvåspråkiga verken, dels till de båda enspråkiga fragmenten. I kapitel 12 sammanfattas avhandlingens resultat.

2. Den svenska lexikografins tidiga utveckling

2.1. Inledning

Lexikografiarbete är känt i Sverige redan under 1400-talet. Man vet att ett exemplar av det latinska *Lexicon Catholicon* då utökades med en del svenskt material (Neuman 1973:XIV, Wollin 1989:79). Den lexikografiska verksamheten var blygsam i början — under hela 1500-talet utökades ordboksfloran endast med ytterligare tre utländska arbeten, som bearbetades och kompletterades med svenskt material. Två av dem var i första hand av pedagogisk natur: en anonym, latinsk ordlista, som i Sverige fick titeln *Variarum rerum vocabulā*, och den tyske pedagogen Sebald Heydens latinska parlör *Formulae puerilium colloquiorum*. Det tredje verket var en regelrätt ordbok, Johannes Serranus lågtyska *Synonymorum libellus*. Dessa de första lexikografiska arbetena har således alla ett kontinentalt ursprung, och anpassningen av dem till svenska förhållanden bestod principiellt i att svenskan arbetades in i det befintliga materialet, genom att det ena av förlagans språk — i de nämnda fallen tyska — ersattes av svenska.

Det är först under 1600- och framförallt 1700-talet som den svenska lexikografen kan sägas ta fart. Fram till år 1850, då utgivningen av Dalins *Ordbok öfver svenska språket* inleddes, publicerades närmare 300 lexikografiska arbeten som innehöll svenska (för en översikt se Hannesdóttir 1987 och Jacoby 1990). I detta kapitel ges en översikt över den svenska lexikografins tidiga utveckling. De få 1400- och 1500-talsverken och forskningen kring dem presenteras, liksom också forskningen kring tidig svensk lexikografihistoria.

Den utveckling som kommer igång under 1600-talet då det gäller införandet av andra språk än svenska och latin i ordböckerna redovisas i stora drag. Vidare diskuteras uppkomsten av en inhemsk tradition och de möjliga metodiska tillvägagångssätt som stod de tidiga lexikograferna till buds.

2.2. Svensk lexikografihistoria — en översikt

Det är inte förrän under 1900-talets senaste decennier som svensk lexikografihistoria på allvar har tilldragit sig forskarnas intresse. De tidiga ordboksförfattarna var visserligen själva i varierande grad måna om att sätta in sina arbeten i ett lexikografiskt sammanhang, men deras intresse för föregångarna betingades naturligt nog i första hand av praktiska eller rentav ekonomiska hänsyn. Under 1600- och 1700-talet intensifierades såväl ordboksarbete specifikt som språkdebatten generellt. Uppmärksamheten var emellertid från början i första hand inriktad på att fylla behovet av fungerande hjälpmedel för svenskens studier av andra språk och på att underlätta kontakten med andra språkområden. Under 1700-talet tillkommer dessutom syftet att formulera regler för och ge anvisningar om bruket av det svenska språket. Med tiden växer också intresset för och behovet av en regelrätt grammatisk och lexikografisk beskrivning av svenskan.

Ur dagens perspektiv är det naturligt att se 1600-talet och framför allt 1700-talet som en period av språkplaneringsarbete och som en tid då både den grammatiska och den lexikografiska beskrivningen etableras. Framväxten av den grammatiska respektive den lexikografiska traditionen är angelägna undersökningsobjekt, såväl rent språkhistoriskt och språketeoretiskt som ur ett ämneshistoriskt perspektiv. Att inte de då verksamma grammatik- och ordboksförfattarna anlade detta perspektiv på sina insatser säger sig självt.¹

¹ För en belysning av det språkliga klimatet och svenskans emancipation under 1600-talet se Hansson 1984, för 1700-talets debatt se t.ex. Tengström (1973),

Inrättandet av lärda sällskap i Sverige medförde däremot att dessa frågor flitigt diskuterades från 1700-talets mitt till dess att Svenska Akademien halvtannat sekel senare faktiskt var igång med utgivningen av sin ordbok. Svenska Akademiens och de andra lärda sällskapens ordboksprojekt har beskrivits av Bernhard Beskow (1857) och senare av Bengt Loman i samband med Akademiens tvåhundraårsjubileum (Loman 1986).

Med en viss distans till de lärda instansernas initialmödor vid arbetet med att åstadkomma en svensk ordbok presenterar Beskow i ett tal i Kungliga Vetenskapsakademien, "Om förflutna tiders svenska Ordboks-företag", en översikt inte bara över de svenska utan också över de stora europeiska ordböckerna (Beskow 1857). I framställningen lovordar han de tidiga lexikografernas arbeten — ofullbordade såväl som fullbordade — men han påpekar också att trots goda insatser på lexikografins område är det nu dags att börja om från början. Den för språkvetenskapen omvälvande upptäckten av sanskritspråkets relationer till levande europeiska språk och konsekvenserna härav har, menar han, egentligen gjort all tidigare språkforskning obsolet. Beskow redogör för Vetenskaps societetens uppdrag till Ihre att utarbete en svensk ordbok,¹ liksom för Vet-

Lindberg (1984) och Fries (1996). För det språkliga klimatet under slutet av den här aktuella perioden se Loman (1986).

¹ Johan Ihres *Glossarium suiogothicum* betraktas av Beskow som "det stora verk, hvarmed den högre språkforskningen hos oss kan anses på en gång börjad och bragt till den punkt, der den qvarstannat nära ett århundrade" (Beskow 1857:15). Beskow redogör för alla förvecklingar kring arbetet. 1756 erhöll Ihre ett forskottsarvode på 10 000 riksdaler silver, varav en mindre del utgjorde arvode och resten var att betrakta som lån till tryckkostnaden och som således skulle betalas tillbaka när verket var klart. Trots att tryckningen påbörjades året därpå dröjde dock utgivningen, och efter ett antal erinringar och påtryckningar hotades han slutligen 1766 av kammarrevisionen med ett krav på återbetalning av lånet. Kansli kollegium trädde till hans försvar och menade att det var skillnad på lärdoms- och snillearbeten och andra arbeten och att snillefoster sålunda inte kunde framtvingas med stränghet. De ekonomiska kraven på honom lades så småningom ned och ordboken kom ut 1769. Beskow jämför det ogina bemötande Ihre fick utstå med hur Sahlstedt och hans ordboksarbete behandlades, och han antyder — utan att utveckla det närmare — att Ihres politiska bakgrund låg honom i fatet: "förfarandet mot honom måhända mindre hafva gällt

skapsakademiens handhavande och hantering av Samuel Schultzes färdiga ordboksmanuskript.¹ Även Kungliga Vitterhetsakademien övervägde ett ordboksprojekt, men detta stannade på diskussionsstadiet (Beskow 1857:19f.).

I bidraget ”En Inrättning, ägnad endast til Språkets förbättring” ger Bengt Loman en översikt över Svenska Akademiens språkarbete från det att den inrättades till 1800-talets slut (Loman 1986). Där redovisas bland annat turerna kring de olika försöken att åstadkomma en svensk ordbok. Upphovsmännen till flera av de verk som behandlas i kapitel 7 och 8 nedan var på olika sätt, direkt eller indirekt, inblandade i det förberedande arbete. Deras relationer till Svenska Akademien och den relevans deras arbeten hade för Akademiens ordboksprojekt diskuteras i anslutning till respektive verk.

Den förste som ger ett slags översikt över den svenska lexikografiska produktionen är Samuel Columbus i ”En Svensk Ordeskötsel” (1670-talet).² Också lexikografen J.A. Lindblom lämnar i inledningen till sin ordbok *Lexicon latino-svecanum* (1790) en fyllig

arbetet, än den i politiskt hänseende misstänkte författaren” (Beskow 1857:18). Se vidare Beskow 1857:14ff. samt även Schück (1923:249ff.).

¹ Samuel Schultze, kamrer i Bergskollegium, inlämnade 1756 ett i princip färdigt ordboksmanuskript till Vetenskapsakademien. Manuskriptet gillades och köptes av Akademien för 1 200 daler silver. 1762 anses det dock ”tarfva i flera afseenden en stor och hufvudsaklig förbättring, så att det behöfvde helt och hållet omarbetas” (citater efter Beskow 1857:13), varefter Abraham Sahlstedt, kunglig sekreterare, får i uppdrag att omarbota ordboken. Sahlstedt ville dock hellre ge ut en helt ny ordbok, vilket han också fick. Schultzes ordbok publicerades aldrig, och delar av manuskriptet är nu förlorade. Se vidare Beskow 1857:11ff., Hast 1990 samt kap. 7 nedan.

² Columbus berör kortfattat Stiernhielms efterlämnade utkast av lexikografisk natur. Förutom vad han kallar ”Swea- ok Götha Fatebuur” nämner han också ett ”Dictionarium Etymologicum” och ett register till ”Wästgöthe-Lagen” (Columbus [1670-tal] 1963:54). Även Erik Schroderus och hans lexikografiska verksamhet omnämns. ”Den andre Erik Schroderus Upsaliensis har verterat Januam Lingvarum, där i han är, som fordras, heel ord-rijk. Så har han ok skrifwit ett lijtet Lexicon på Swänska, Latin, Tyska ok Finska. är man en lijten bookunge i duodées. intitulerad Lexicon Scondicum, in qvo qvatuor Lingvæ per totam Europam, primaria, Latina, Suetica, Germanica & Finnonica, comprehenduntur.” (Columbus [1670-tal] 1963:55.)

redovisning av sina föregångare inom den latinsk-svenska grenen av lexikografin. Han inleder raden med Schroderus *Lexicon latino-scondicum* (1632),¹ som ”det första, som blifvit utgifvet innom Fäderneslandet. Man hade allt hitintills skaffat sig utländska, och detta synes icke heller hafva varit tjenligt att afhjelpa bristen” (Lindblom 1790:[i]). Annars räknas vanligen Adolf Noreens översikt i del 1 av *Vårt språk* (1903) som den första i sitt slag. I en övergripande, resonerande bibliografi över den nysvenska språkforskningens historia redogör han i stora drag också för de viktigaste lexikografiska arbetena. De olika verken diskuteras kortfattat, liksom deras betydelse för utvecklingen av lexikografin och deras inbördes beroenderelationer. Översikten är visserligen långt ifrån fullständig, men den är i många avseenden mycket detaljerad, och den innehåller en hel del numera svåråtkomlig och svårkontrollerad information.

En särskild lexikografisk bibliografi för de nordiska språken publicerades av Eva L. Haugen 1984: *A bibliography of Scandinavian dictionaries*. Bibliografin, som också innehåller en inledning av Einar Haugen, är indelad i tre huvuddelar: enspråkiga, tvåspråkiga och mångspråkiga ordböcker. I de olika delarna arrangeras sedan verken i ytterligare underavdelningar. De enspråkiga arbetena delas in i allmänna ordböcker, förkortningslexikon, dialektordböcker, rimlexikon etc. samt fackordböcker som även ordnas efter ämnesområde. Inom varje sådan underavdelning förtecknas sedan verken för varje nordiskt språk för sig i alfabetisk ordning. De tvåspråkiga verken indelas i första hand efter det främmande, icke-nordiska språket, i andra hand även här efter det nordiska språket och slutligen alfabetiskt efter författare (eller titel om författaruppgifter saknas) inom varje nordiskt språk. I princip omfattar den samtliga ordböcker och ordlistor för danska, färöiska, isländska, norska och svenska utgivna t.o.m. 1980-talets början. Bibliografin innehåller åtskilligt med värdefull information, och den är översiktligt uppställd

¹ Man brukar annars ange 1637 som utgivningsår för första upplagan av Schroderus *Lexicon latino-scondicum*.

och lätt att hitta i tack vare separata författar-, språk- och ämnes-index. Tyvärr är den inte fullständig (vilket ju nästan vore orimligt att begära), och den information som redovisas om de olika verken är inte alltid helt tillförlitlig. Sålunda saknas för svenskans del nästan ett tiotal svensk/franska 1700-talsverk, som istället för formen *fransk* eller *fransysk* i titeln har någon variant av formen *fransösk*.

Einar Haugens inledning till bibliografien är en lärd exposé över lexikografins framväxt i de nordiska länderna. Han sätter in denna i ett bredare europeiskt sammanhang och relaterar till såväl kulturhistoria som den allmänna språkvetenskapens och lexikografins utveckling. I en uppsats från 1985 diskuterar han vidare den tidiga lexikografins politiska betydelse i de nordiska länderna. Där framhålls lexikografernas insats i den pågående språkplaneringsprocessen: "lexicographers have acted as midwives to all who have wished to bring to birth new norms of writing" (Einar Haugen 1985: 571). De lexikografiska detaljerna är emellertid inte alltid helt korrekta.¹ I en uppsats från 1986 återkommer han till sambandet mellan strömningar i samhället och den lexikografiska verksamheten i de skandinaviska länderna. Han relaterar där den tilltagande lexikografiska verksamheten både till praktiska omständigheter, t.ex. tryckerikonstens etablering och förbättring, och till den gryende nationalism som i renässansens anda utvecklades i Norden (Haugen 1986).

I inledningsskedet av projektet "Lexikografisk tradition i Sverige" var kartläggningen av det svenska ordboksbeståndet under tiden fram till 1850 en prioriterad uppgift. Kartläggningen resulterade i "Förteckning över äldre svenska ordböcker. Tiden fram till 1850" (Hannesdóttir 1987). Med utgångspunkt i Norens och Holms översikter över de tidiga lexikografiska verken, *SAOB*:s källförteckningar och de bibliografier som finns för den aktuella perioden, förtecknades de arbeten som där uppgavs vara av lexikografisk

¹ Haugen utgår exempelvis från att Sahlstedts *Swensk Ordbok* (1773) utgör andra upplagan av hans betydligt mindre ordbok från 1757, vilket är helt missvisande.

natur. Universitetsbiblioteken i Göteborg, Lund, Uppsala och Åbo samt Kungliga biblioteket besöktes, och deras kataloger (sign. "Språkvet. [...] Lex./Ordböcker" eller motsvarande) undersöktes. Samtliga arbeten som föreföll vara av ordbokskaraktär och samtliga påträffade — och omnämnda — upplagor togs med i förteckningen. De arbeten jag hade möjlighet att inspektera beskrivs med avseende på omfång, d.v.s. sidantal och format (4:o, 8:o etc.), samtliga ingående delar och deras respektive omfång liksom vilka språk som behandlas i arbetet. I övrigt kommenteras ordböckerna inte. Trots att syftet med arbetet var att åstadkomma en så fullständig förteckning som möjligt kan vissa luckor konstateras, och vissa felaktigheter som traderats vidarebefordras i förteckningen utan reservationer (se Johansson 1997:369, not). Mycket av det som redovisas i avsnitten 2.4–2.4.6.5 nedan har hämtats ur denna förteckning. De ordböcker som endast omnämns i denna avhandling och som inte behandlas eller diskuteras i andra avseenden än beträffande deras blotta existens tas inte med i avhandlingens bibliografi. Istället hänvisas till förteckningen (Hannesdóttir 1987); en utgivning av denna är också nära förestående.

Även den stora internationella encyklopedin *Wörterbücher/Dictionaries/Dictionnaires* (1989–91), som utgör den femte delen i serien *Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft*, innehåller en kortfattad översikt över svensk lexikografi.¹ Förutom lexikografihistoria innehåller artikeln också en översikt över den moderna svenska lexikografin, en presentation av SAOB och en selektiv bibliografi över svenska ordböcker (Holm & Jonsson 1990). Efter den inledande forskningsöversikten påpekar författarna det paradoxala förhållandet att "much of the history of Swedish lexicography concerns planned rather than published dictionaries" (Holm & Jonsson 1990:1934). De redogör sedan för Gustav II Adolfs planer på en svensk ordbok, Kungliga vetenskaps societetens och Kungliga vetenskapsakademiens ordboksinitiativ samt natur-

¹ För detta verk, *Wörterbücher/Dictionaries/Dictionnaires* (1989–91), används i det följande förkortningen HSK.

ligtvis Svenska Akademiens uppdrag och arbete på det lexikografiska planet. De viktigaste enskilda insatserna inom den svenska lexikografin presenteras; av de äldre ordböckerna och ordboksprojekten behandlas Schroderus (publ. 1929) och Swedbergs opublicerade verk samt Spegels, Ihres, Sahlstedts och naturligtvis Dalins arbeten. Urvalet av de verk Holm och Jonsson presenterar modifierar sålunda något uppfattningen om den inriktning på de outgivna arbetena som de inledningsvis framhåller.

Den förste i Sverige som genomfört en större vetenskaplig undersökning av lexikografihistorisk natur är Lars Holm (1986). Undersökningen tar sin utgångspunkt i Jesper Swedbergs opublicerade ordboksmanuskript, och syftet med den är främst att belysa Swedbergs lexikografiska gärning och att sätta in hans arbete i ett lexikografihistoriskt sammanhang. Denna sammanläggningsavhandling består av tre delar som inleds av en engelsk "Summary", som också fungerar som kapp till de tre delarna. I första delen redogör Holm kort för Swedbergs leverne och hans språkvetenskapliga gärning. Hans ordboksarbete relateras till hans övriga litterära verksamhet, och hans språksyn diskuteras. De yttre omständigheterna kring ordbokens tillkomsthistoria beskrivs, liksom Swedbergs bemödanden för att få verket utgivet. Andra delen handlar om de olika handskrifter av ordboken som finns bevarade och om relationerna dem emellan.

Den tredje delen av avhandlingen, "Swedbergs Svensk Ordabok — tryckta källor, föregångare och möjliga förebilder", är avhandlingens största och den i det här aktuella sammanhanget mest centrala delen. Efter en diskussion kring olika definitioner av begreppet "ordbok", där Holm bl.a. relaterar den äldre nysvenska periodens ordboksbestånd till Zgustas ordbokstypologi (från Zgusta 1971), redovisas principerna för urvalet av de arbeten som Holm relaterar Swedbergs arbete till. Sålunda utelämnar Holm den kategori Zgusta kallar "restricted dictionaries", en kategori dit Holm för "ordförteckningar med snäva ämnesbetingade gränser" liksom också ordförteckningar där "en viss tryckt källa står för hela ordförrådet" om

denna källa inte är Bibeln (Holm 1986:III:42ff.).¹ Dessutom utelämnas otryckta, förkomna och ofullbordade arbeten.

I form av en kommenterad tabell (tabell 8, s. 50–53), redogör Holm sedan för de ordboksarbeten som gavs ut i Sverige från 1538, då *Variarum rerum* först publicerades, till Swedbergs dödsår 1735 — sammanlagt 36 verk. Dessutom ingår Petrus Schenbergs *Lexicon latino-svecanum* (1739) i undersökningen, då det svenska ordförrådet i den — enligt uppgifter i ordbokens ”Præfatiuncula” — är ”i sin helhet taget från den högvördigste, fordom biskopen, doktor Jesper Swedbergs Swensk Ordabok”² och sålunda ”ganska troget [återger] Swedbergs lexikontext” (Holm 1986:I:118f.). De uppgifter som Holm redovisar i tabellen är förutom titel och författare (när denne är känd) även tryckår och tryckort för samtliga kända utgåvor och upplagor, de språk som ingår i ordboken och i vilka konstellationer de uppträder samt ordbokens uppställningsprinciper, d.v.s. om uppslagsorden är ordnade efter ämnesområde eller alfabetiskt, och om alfabetiskt huruvida de då är ordnade strikt alfabetiskt eller etymologiskt. Slutligen redovisas ordbokens omfång i antal sidor (Holm 1986:III:50ff.). Tabellen kompletteras med en kommentardel (s. 54), där Holm bl.a. redovisar de uppenbara beroendeförhållanden mellan olika verk som han har iakttagit.

Översikten ger en bra överblick över det tidiga ordboksbeståndet och över de inbördes relationerna mellan olika arbeten. Förutom Swedbergs manuskript och Schenbergs ordbok utgör sedan åtta av de 36 verken grunden för en ordförrådsundersökning, där syftet är att genom en jämförelse med föregångarna beskriva Swedbergs ordboksarbete. Vare sig jämförelsen avslöjar beroendeförhållanden och påverkan eller ej har den ”ändå sitt värde genom att den preciserar den undersökta ordbokens plats i en lexikografisk tradition”

¹ Holms monografi består av tre delar med separat paginering. Den romerska siffran i hänvisningarna anger från vilken del av monografien uppgifterna har hämtats.

² Förordet är avfattat på latin, översättningen är hämtad ur Holms monografi (del I s. 119), där den bifogas det latinska citatet.

(Holm 1986:III:61). Som underlag för undersökningen använder Holm sedan delar av de åtta arbetenas ordförråd. Jämförelsematerialet består av 500 ord på *D* och 500 ord på *P*; vart och ett av dessa ord förekommer i någon av de undersökta ordböckerna. Den enskilda ordbokens ordförråd på relevanta avsnitt på *D* och *P* jämförs sedan med den maximala uppsättningen, resultatet av jämförelsen relateras så till motsvarande avsnitt i Swedbergs manuskript. Manuskriptet är det enskilda arbete som innehåller flest ord, 594 av de totalt 1 000. De åtta ordböcker som ingår i ordförrådsundersökningen beskrivs ännu något närmare.

Förutom de invändningar som har riktats mot själva materialurvalet (se Tjäder 1986:168 och Rogström 1998:73ff.) kan man också anföra att den "lexikografiska tradition" vari beskrivningen avses inplacera Swedbergs arbete är ett i allra högsta grad diskutabelt begrepp. För att en ordbok på ett adekvat sätt skall kunna relateras till betydligt (upp till 150 år) äldre föregångare, tillkomna i ett annat språkligt och kulturellt klimat och vars syften inte är klarlagda, behövs också andra kriterier och andra typer av analyser än rena ordförrådsundersökningar. Den genomförda jämförelsen av ordförrådet avslöjar mycket riktigt förekomsten respektive frånvaron av vissa beroenderelationer mellan de olika arbetena, inte bara beträffande Swedbergs manuskript utan också mellan *Lincopensen* och dess efterföljare. De statistiska beräkningarna och den grafiska presentationen av resultaten är mycket värdefulla, genom att de kvantifierar skillnader och överensstämmelser i ordböckernas ordförråd som visserligen är lätta att iaktta men som annars är svåra att systematisera och redovisa. Många frågor kvarstår dock obesvarade.

I monografisk form presenterar Sture Hast det aldrig utgivna ordboksarbete som har Schultze som upphovsman (Hast 1990). Inledningsvis ges en kortfattad översikt över Schultzes levnadshistoria. Därefter följer en noggrann beskrivning av hans lexikografiska gärning. Manuskriptet bestod ursprungligen av sex foliovolymer, av vilka nu bara tre finns bevarade. Hasts beskrivning avser såväl manuskriptets omfattning och uformning som dess innehåll.

Källspråket var svenska och uppslagsorden försågs med såväl svenska som latinska och tyska ekvivalenter. Med utgångspunkt i valda delar av alfabetet redogör Hast för verkets makro- och mikrostruktur. Materialet var på latinskt vis etymologiskt ordnat och tämligen svåröverskådligt (Hast 1990:20f.). Mikrostrukturen beskrivs detaljerat, med avseende på såväl uppgifterna om uppslagsordens formella egenskaper som hur deras betydelse behandlas. Efter en presentation av ordbokens sätt att redovisa olika typer av ordbildning, främmande ord och dialektord diskuterar Hast Schultzes förlagor. Med utgångspunkt i ordförrådet visar Hast att Scultze inte, som allmänt antagits och traderats, bygger på Basilius Fabers stora *Thesavrvs ervditionis scholasticæ* (1 uppl. 1571) utan på Kaspar Stielers arbeten (Hast 1990:68ff.). Förutom den rent språkliga analysen av materialet i "Svenskt Lexicon" ger Hast också en helhetsbild av ordbokens tillkomsthistoria, dess mottagande och dess fortsatta öden såvida de är kända. Av Hasts beskrivning framgår att "Svenskt Lexicon" var ett för sin tid imponerande arbete, såväl beträffande behandlingen av det svenska språkmaterialet som till omfånget. Opublicerat och delvis förkommet kom det inte att spela någon roll för utvecklingen av den svenska lexikografin. I Hasts monografi har det emellertid fått en till synes välförtjänt uppmärksamhet.

Ytterligare en monografisk framställning över de äldre nordiska ordböckerna utgör Michael Jacobys *Historische Lexikologie zum nordgermanischen Raum: Lexika als Kultur- und Sprachdokumente zwischen Mittelalter und Neuzeit* (1990). Verket innehåller tre delar. Inledningsvis ges en kortfattad översikt över den västeuropeiska lexikografihistoriska forskningen, och där beskrivs också undersökningens mål, metod och material. Verkets andra del, som också är dess största, är en exposé över äldre nordiska ordböcker. Där får man en kortfattad beskrivning av nordiska, d.v.s. svenska, danska, norska och isländska, ordböcker publicerade t.o.m. 1900-talets början. Jacobys arbete är fullspäckat med fakta och mycket användbart som uppslagsverk när det gäller uppgifter om ord-

böckernas inbördes relationer och om enskilda lexikografers produktion. Värdet av översikten begränsas emellertid av den bristande systematiken, både beträffande urvalet av information och presentationen av den.¹ Även urvalet av vilka verk som beskrivs kan diskuteras. Sålunda behandlas inte de icke-germanska språken i Norden och heller inte färöiskan. Någon motivering för varför dessa språk utelämnas ges inte. Översikten har en geografisk tyngdpunkt i de svenska ordböckerna och en tidsmässig i perioden före 1800. Dessa prioriteringar motiveras inte heller. Då det lätt kan konstateras att översikten inte är komplett hade det varit önskvärt att urvalsprinciperna hade redovisats (se Gundersen 1994:254f.). I den avslutande delen, "Synthese und Resultate", tecknas utvecklingen av dels olika typer av ordböcker, dels inslaget av olika slags information i ordböcker. Där redogör Jacoby för utvecklingen av etymologiska uppgifter i ordböcker, dialektordböckernas utveckling samt för hur bibel- respektive lagspråket har använts som källa för ordböckerna. Slutligen diskuteras förekomsten av *propria* i ordböckerna.

Förutom de redan nämnda bibliografierna och monografierna över äldre ordböcker i gemen har några av dem enskilt gjorts till föremål för speciella studier. Här bör då särskilt nämnas Monica Johanssons avhandling *Lexicon Lincopense* (1997) och Lena Rogströms *Jacob Serenius lexikografiska insats* (1998). Johansson undersöker möjliga förlagor till *Lincopensen* och konstaterar att den som har lämnat tydligast spår i ordboken är *Lexicon Trilingve* (1587). *Lincopenses* betydelse för efterföljarna diskuteras också: Johansson visar att den svensk-latinska delen faktiskt, direkt eller indirekt, ligger till grund för samtliga, alfabetiskt ordnade, svensk-latinska ordböcker över allmänspråket som publiceras till in på 1700-talet. Förutom att klarlägga *Lincopenses* plats i den kontinentala lexikografiska traditionen och dess betydelse för den tilltagande svenska verksamheten redovisar Johansson också olika undersökningar av det svenska språket i *Lincopensen*, främst med

¹ Denna bristande systematik delar Jacobys verk förvisso med Noreens översikt i *Vårt språk* (1903).

avseende på ortografi och ordbildning. Vidare behandlas *Lincopensens* eventuella bestående påverkan på svenskan. Johansson kommer fram till att rent språkligt har den nog inte avsatt några spår i svenskans utveckling (Johansson 1997:331ff.). Beträffande språkets representativitet för den samtida svenskan konstaterar hon att jämfört med andra 1600-talstexter framstår *Lincopensens* språkdräkt som ålderdomlig (s. 388).

I Rogströms avhandling om Jacob Serenius lexikografiska insats undersöks Serenius engelsk-svenska och svensk-engelska ordböcker. Rogström visar att första upplagan av den engelsk-svenska ordboken, *Dictionarium Anglo-Svethico-Latinum* (1734), helt bygger på en engelsk<>fransk förlaga, Abel Boyers *The Royal Dictionary* (1 uppl. 1699) och att Serenius svensk-engelska *Dictio-narium Suethico-Anglo-Latinum* (1741) sedan är en vändning av den engelsk-svenska ordboken. Ordböckerna sätts in i sitt lexikografiska sammanhang, beträffande såväl den engelska tradition som har påverkat dem som de svenska efterföljarna inom den svensk/engelska (och även den dansk/engelska) lexikografien.

En noggrann lexikografiteoretisk undersökning av Serenius ordböcker redovisas också, och den tillämpade analysmetoden presenteras. Utgångspunkten för analysen är ordböckernas *typologiska tillhörighet* eller *användarperspektivet* (Rogström 1998:91). Rogström utgår sålunda ifrån främst två aspekter som anses vara av avgörande betydelse för ordböckers utformning: de tänkta användarnas modersmål och ordbokens funktion som produktions- eller avkodningsordbok (se avsnitt 3.4 nedan). Serenius lexikografiska metod, när han omvandlar de svenska målspråksenheter i den engelsk-svenska ordboken till uppslagsenheter i den svensk-engelska, beskrivs med avseende på hur väl han lyckas anpassa språket till den nya funktion det är avsett att uppfylla. Trots att Rogström är medveten om att "Serenius kan ha varit ovetande om de olika teoretiska premisserna för olika typer av ordböcker och därför inte medvetet strävat efter att ge ordböckerna en viss utformning i enlighet med en bestämd funktion" (ib.:95), finns det en tendens till

att typologin tillämpas för strängt och att bedömningen av Serenius tillvägagångssätt blir anakronistisk. Sålunda förutsätts att Serenius, i enlighet med den moderna lexikografiska diskussionen, strävar efter att ge ettordsekvivalenter på målspråket snarare än parafraaser av uppslagsordets betydelse (se t.ex. s. 303). Denna strävan är emellertid inte särskilt märkbar i 1700-talets lexikografi för övrigt (se kap. 9 nedan). Rogström diskuterar också begreppet *lexikalisering*. I syfte att belysa lexikaliseringsprocessen undersöker hon de ord som enligt *SAOB*:s uppgifter förekommer för första gången i Serenius engelsk-svenska ordbok (1734) och kommer till viktiga resultat.

Också Sven Benson har utnyttjat ett tiotal av de äldre ordböckerna som källor för sitt arbete *Studier över adjektivsuffixet -ot i svenskan* (1951), och i det sammanhanget ger han en kortfattad karakteristik av de aktuella verken. Hans bedömning av de enskilda verken redovisas i samband med beskrivningen av respektive verk i kapitel 5–7 nedan. Beträffande övriga specialundersökningar av de enskilda arbeten som behandlas i denna avhandling kommer dessa endast att refereras kortfattat i anslutning till att det aktuella verket beskrivs. Ordböcker har slutligen också i olika utsträckning utnyttjats som referensmaterial för undersökningar av diverse specifika språkliga drag.

Av naturliga skäl har den bredaste expertisen på området äldre svenska ordböcker och den svenska lexikografins framväxt utvecklats vid redaktionen för Svenska Akademiens ordbok i Lund. Den mest omfattande analys som utanför *SAOB*-redaktionens väggar har ägnats åt detta område har utförts inom ramen för det tidigare nämnda projektet "Lexikografisk tradition i Sverige" (se 1.3 ovan). Förutom de rapporter, uppsatser och monografier som emanerar från projektarbetet har projektet även indirekt stimulerat till ytterligare belysning av den svenska lexikografihistoren. Sålunda uppges projektgruppens besök på *SAOB*:s redaktion 1987 ha varit incitamentet till att Hast publicerade monografien *Samuel Schultze och hans Svenskt Lexicon* (Hast 1990:5).

2.3. De första verken — före 1600

2.3.1. Codex Upsaliensis C 20, "Glossaret"

Som framgått ovan kan den tvåspråkiga lexikografin i Sverige alltså spåras tillbaka till sen medeltid. Det äldsta bevarade fullständiga ordboksarbetet är som tidigare nämnts en handskrift av ett latinskt-svenskt glossarium, bevarad som Cod. Ups. C 20. Denna handskrift har under 1900-talet utgivits av Erik Neuman (se nedan).

Cod. Ups. C 20 — vanligen kallat "Glossaret" — är en alfabetiskt ordnad uppställning av latinska ord, av vilka en del försetts med en eller flera svenska ekvivalenter. De latinska förklaringarna och/eller ekvivalenterna dominerar dock. Handskriften C 20 består av tre olika partier, som skrivits av en hand vardera. Hand 1 omfattar inledningen av alfabetet, t.o.m. *hostium*, samt avsnittet *nabilis-sinapis*, hand 2 *hostis-mutuus* och hand 3 slutligen den sista delen av alfabetet, *sinolimpha-zoticus*. Det är huvudsakligen i den del av handskriften som skrivits av hand 1 och 2, d.v.s. *a-sinapis*, som det svenska språkmaterialet förekommer. Denna del av "Glossaret", avsnitten med hand 1 och 2, anses allmänt vara en förkortad bearbetning av en latinsk medeltidsordbok, *Lexicon Catholicon* av Johannes Balbus de Janua, ett verk som fullbordades år 1286 och som sedan användes flitigt under resten av medeltiden (Neuman 1973:XIVf.).¹ Också hand 3 återgår antagligen på *Catholicon* fast på krokigare vägar och med betydligt fler mellanled än de andra avsnitten (se Tjäder 1994:194). Avsnittet *a-sinapis* gavs ut av Erik Neuman som band 45 i *Samlingar utgivna av Svenska Fornskriftsällskapet* (nedan förkortat *SFSS*). Band 45 består i sin tur av sju häften, varav häftena 153, 154 och 156 (1918–20) innehåller

¹ *Catholicon* var den första ordboken som trycktes. Första gången den blev tryckt var 1460 i Mainz, antagligen av Gutenberg själv. Före århundradeskiftet trycktes den ytterligare två gånger i Tyskland och två gånger i Frankrike (Collison 1982:55).

partierna med hand 1 och häfte 179 och 187 (1938–42) partierna med hand 2.

Neumans inledning till utgåvan gavs ut postumt av Börje Tjäder som häfte 249 (1973). I inledningen beskrivs såväl själva handskriften som dess innehåll, och dess ålder diskuteras. Neuman preciserar den tidigare gällande åldersbestämningen, senare hälften av 1400-talet, till 1470-tal — åtminstone för delar av handskriften (se Neuman 1973:LXXIX). Det svenska språket i handskriften beskrivs också (se strax nedan).

I den del av handskriften som åstadkommit av hand 3 ges svenska ekvivalenter mera sällan än i de föregående avsnitten, och den har heller inte tilldragit sig samma uppmärksamhet från forskarnas sida som de båda andra. Även denna del finns numera tillgänglig genom Börje Tjäders utgåva i *SFSS* band 45, häfte 261 (1994). Av "Glossaret" har ytterligare två fragment varit kända. Det ena beskrevs 1896 av Schück, men några år senare, 1903, gick det inte längre att lokalisera detta (Neuman 1973:X samt not 1). Det andra fragmentet, som finns i Kungliga Biblioteket i Stockholm, omfattar partier av bokstäverna *g* och *h*. Detta fragment gavs ut av Isak Collijn i *Samlaren* 1913. Han konstaterar att "texten stämmer rätt väl med Uppsalahandskriften C 20", men han bedömer fragmentet som "betydligt äldre än C 20", dock utan att ange grunderna för denna bedömning (Collijn 1913:282).

"Glossarets" svenska förankring har undersökts främst av Erik Noreen (1944), av Erik Neuman (1973) och av Lars Wollin (1989). Det anses vara fastställt att det första exemplar av *Lexicon Catholicon* som kom till Sverige införskaffades i Paris år 1406 av en Torirus Andreæ; att ytterligare ett exemplar rekvirerades till Vadstena finns dokumenterat i ett brev från 1426 (Neuman 1973: XIV). De frågor som främst har intresserat forskarna är vilka förlagor som användes för C 20, varifrån de svenska orden och fraserna har hämtats samt Jöns Buddes roll vid den svenska bearbetningen. Neuman slår fast att C 20 återgår på en latinsk-svensk förlaga, och han redovisar avskrivningsfel som endast kan förklaras som fel-

läsningar i ett svenskt material (1973:XXVif.).¹ Om man utgår ifrån att Collijn har rätt i sin bedömning att fragmentet är äldre än C 20 samt från den stora likhet de båda versionerna uppvisar, skulle fragmentet kunna utgöra en del av den sökta förlagan (se också Wollin 1989:79).

I samband med utgåvan beskriver Neuman som sagt svenskan i de båda avsnitten med avseende på dialektala drag som kan bidra till att fastställa skrivarnas regionala hemhörighet. Slutsatsen beträffande hand 1 blir att "När man lägger det ena till det andra, tycks språket bäst passa i v. Västmanland åt Bergslagen till" (Neuman 1973:LXVI). Av språket att döma i det avsnitt som skrivits av hand 2, *hostis-mutuus*, har den skrivaren med stor sannolikhet varit dansk. Som den viktigaste källan för det svenska språkmaterialet utpekar Neuman Peder Låles ordspråkssamling, som var välkänd under 1400-talet, och "som säkerligen varit avsedd för undervisningen i latin" (Neuman 1973:XV).

Av tradition har Jöns Budde ansetts ha varit inblandad i den svenska bearbetningen av *Catholicon*. Detta antagande granskas närmare av Erik Noreen (1944). Han konstaterar att trots att en del ord som anses vara typiska för Jöns Buddes språk också förekommer i C 20 så räcker inte denna omständighet som bevis för att det verkligen var Jöns Budde som försvenskade den latinska ordboken. Till samma slutsats kommer Lars Wollin (1989), fast med något andra metoder. Med utgångspunkt i ett relativt litet antal lågtyska lånord undersöker han deras förekomst i tidiga svenska och tyska översättningar av Salomos ordspråk jämfört med artiklar i C 20. Han sammanfattar emellertid sin undersökning med att konstatera

¹ Neuman visar på ett övertygande sätt hur felaktiga svenska ekvivalenter till ett latinskt uppslagsord kan bero på feltolkning av en bokstav i en svensk förlaga: t.ex. har *uu* i *winguud* tolkats som *aar* vilket resulterar i att *wingard* anges som ekvivalent till *Bacus*. I andra fall har skrivaren troligen arbetat efter diktamen och då rimligen inte haft sammanhanget helt klart för sig. Ytterligare någon felaktighet beror helt enkelt på att avskrivaren har halkat med fingret och hamnat på fel rad i förlagan (1973:XXVif.).

att frågan om "Glossarets" svenske bidragsgivare än så länge är obesvarad.

2.3.2. *Variarum rerum vocabula* (1538)

Det första lexikografiska verket som trycktes i Sverige är *Variarum rerum vocabula cum sueca interpretatione*, publicerat i Stockholm 1538. Av denna utkom sedan ytterligare två upplagor och totalt ett tiotal tryckningar fram till 1700-talets första decennium samt två nyutgåvor kring sekelskiftet 1900 (Collijn 1925, Jacoby 1990; se även Hannesdóttir 1987).¹ Hopbunden med *Variarum rerum* har också den lilla latinsk-svenska parlören *Formulae puerilium colloquiorum* bevarats.

Av de många nytrycken att döma användes *Variarum rerum* som läsebok för latinstudiet från det att den kom ut på svenska och hela 1500-talet ut — "En klassiker i all blygsamhet" (Lindroth 1975a: 213). Genom två nyutgåvor vid tiden kring sekelskiftet 1900 har den gjorts tillgänglig för en nutida läsekrets. 1890 gav Aksel Andersson ut den första upplagan (1538). Anderssons utgåva innehåller förutom själva *Variarum rerum* också glosor till komedin *Andria* av Terentius; dessa var nedtecknade på de tomma sidorna i slutet av bandet (Collijn 1928:2).² Anderssons utgåva bygger på det

¹ De olika utgåvorna av *Variarum rerum* indelas av Collijn i tre grupper. I den första gruppen ingår, förutom den första utgåvan 1538, också de oförändrade upplagorna 1559 och 1574. Den andra gruppen uppvisar en omarbetad och utvidgad form i förhållande till den första och har även en annan uppställning; dit räknar Collijn utgåvorna 1579, 1597, 1607, 1622 och 1630. I den tredje och kronologiskt sista gruppen har den latinsk-svenska texten utökats med en finsk översättning; dessa utgåvor kom 1644, 1658 och 1668. Se Collijns faksimutgåva av *Variarum rerum* 1925:8ff. samt Collijn 1927-31:64f.

² Liksom andra klassiska dramer lästes Terentius *Andria* för innehållets såväl som för språkets skull. Ett skäl till att glosorna till *Andria* uppfattades som särskilt intressanta av skolgossarna kan ha varit att "Terentii dialoger kunde ej sällan giva interiörer av ganska tvivelaktigt moraliskt värde" (Hall 1921a:100 och not s. 103). Förutom Terentius lästes även "någre Fabulas Plauti, te som

enda kända bevarade exemplaret av 1538 års utgåva av verket. Till detta första häfte av utgåvan bifogar Andersson ett förord, där ett andra häfte med en inledning och anmärkningar till utgåvan utlovas. Detta häfte kom dock aldrig ut, men i nästa nyutgåva, Isak Collijns faksimilutgåva av 1579 års upplaga, uppger Collijn att han haft tillgång till en del av Anderssons anteckningar från arbetet med det andra häftet (Collijn 1925:4).

Collijn diskuterar vilka möjliga källor som kan ha funnits till *Variarum rerum*, och han kommer fram till det latinsk-lågtyska verket *Vocabula pro iuuenibus multum necessaria* från början av 1500-talet och framför allt till den bearbetning som humanisten och pedagogen Johannes Murmellius gjorde av denna: *Pappa puerorum* (Collijn 1925:7f.). Collijns utgåva innehåller också parlören *Formulae puerilium colloquiorum*, som ofta bifogades *Variarum rerum*. 1928 publicerade Collijn även en separat utgåva av den första kända svenska upplagan av *Formulae puerilium colloquiorum*, som publicerades tillsammans med 1559 års upplaga av *Variarum rerum*.¹ Denna tidigare okända upplaga hade Collijn då nyligen hittat och införskaffat på ett antikvariat i London (Collijn 1928). I samband med dessa utgåvor diskuterar Collijn förutom arbetenas ursprung också deras pedagogiska betydelse, medan deras betydelse för den gryende inhemska lexikografiska verksamheten lämnas okommenterad.

Trots att intresset för *Variarum rerum* sålunda i första hand har varit av bibliografisk art, har även de språkliga aspekterna ägnats viss uppmärksamhet. Främst har då frågan om upphovsmannen till det svenska språkmaterialet diskuterats. I en festskrift till Adolf Noreen konstaterar Bengt Hesselman att av det som går att utläsa om kvantitetsutvecklingen av språket i *Variarum rerum* så är det

rena äro, såsom aulularia, Trinummus, Pseudulus, och andre slijka" (*Then Suenske Kyrkieordninghen 1561*; ÅSU 1921 vol. IV:17).

¹ Som Collijn påpekar är det inte uteslutet att parlören *Formulae puerilium colloquiorum* bifogades redan den första utgåvan (1538) av *Variarum rerum*, även om den inte har bevarats tillsammans med det enda nu kända, existerande exemplaret av denna utgåva (Collijn 1927–31:65).

sannolikt frågan om ”en Mälardialekt, som ligger närmare sörmäländskan än uppländskan” (Hesselman 1904:389). I en uppsats till Hugo Pipping redovisar sedan Johan Palmér en undersökning av svenskan i ordboken, en undersökning som snarare leder fram till en närkedialekt än en mälardialekt, vilket Palmér anser styrka den av honom framlagda hypotesen om Olaus Petri som upphovsman till det svenska språkmaterialet:

Det kan ej vara en tillfällighet, att språket i VR är så fullkomligt identiskt med O. Petris språk såväl med hänsyn till dess dialektala särprägel som dess ortografi. Den enda rimliga slutsats som därav kan dragas är, att författaren till VR är just — Olavus Petri. (Palmér 1924:427)

Natan Lindqvist undersöker bibelsvenskans medeltida ursprung och gör i det sammanhanget en iakttagelse att ordförrådet i Gustav Vasas Bibel och *Variarum rerum* vid en jämförelse uppvisar så stora överensstämmelser att det är troligt att samma person har lagt sin hand vid båda verken. Lindqvist utgår ifrån att denna person är Laurentius Petri (Lindqvist 1929:258f.). I ett senare arbete ger Palmér Lindqvist rätt i att likheter i ordförrådet pekar mot L. Petri, men efter ytterligare fördjupad analys av bl.a. de ortografiska och morfologiska formerna i *Variarum rerum* vidhåller han att ”ordformen nära överensstämmer med O. Petris ordformer. [...] Ordformen är icke L. Petris” (Palmér 1939:190). På språkliga grunder har man alltså inte hittills kunnat fastställa frågan om upphovsmannen till det svenska materialet närmare än att allt talar för att bröderna Petri har haft en del i arbetet. Einar Haugen antar att det är Olaus Petri som ligger bakom *Variarum rerum*, och han påpekar att dess danska motsvarighet *Vocabularium ad usum dacorum* (1510) brukar förknippas med den danske bibelöversättaren Christiern Pedersen (Einar Haugen 1986:100).

Den uppmärksamhet som språket i *Variarum rerum* har tilldragit sig har sålunda huvudsakligen syftat till att ådagalägga den svenska bearbetarens identitet. Den lexikaliska aspekten av arbetet har inte ägnats samma intresse. Beträffande det ordförråd som presenteras

konstaterar dock Noreen att där påträffas ”många ord, som annars icke råkas vare sig under fornsvensk eller nysvensk tid” (Noreen 1903:184) och Palmér att det har ”delvis en starkt vardaglig karaktär” (Palmér 1924:419). Trots att källspråket är latin, är det ganska lätt att skaffa sig en överblick även över det svenska ordförråd som förekommer, i och med att orduppsättningen är tematiskt indelad. Michael Jacoby, som kortfattat beskriver innehållet i *Variarum rerum* och dess ordnande, påpekar att tack vare verkets tematiska indelning kan det lätt användas som källa för 1500-talets fackvokabulär inom olika slags ämnesområden (Jacoby 1990:54). Någon sådan undersökning har ännu inte genomförts.

2.3.3. E. Helsingius: *Synonymorum libellus* (1587)

1500-talets tredje svenska lexikografiska arbete är en regelrätt ordbok, *Synonymorum libellus* av Elaus Petri Helsingius (1587). I denna utgör svenskan för första gången källspråk, och de svenska orden får där latinska och grekiska ekvivalenter. Även detta verk har ett kontinentalt påbrå.¹ Ordboken, som är på 600 oktavsidor och har alfabetiskt ordnade uppslagsord, innehåller svenska uppslagsord försedda med latinska och grekiska ekvivalenter.² Hesselman konstaterar att Helsingius inte bygger på *Variarum rerum*, och av detta drar han en något förhastad slutsats: ”först en senare tids lexikografer ha fått vanan att slafviskt upprepa hvarandra” (Hesselman 1904:386). Enligt Adolf Noreen är arbetet emellertid ”väsentligen en öfversättning från Joh. Serranus’ lågtyska original med samma namn, tryckt i Nürnberg 1567 och i sin tur baserad på holländaren S. Pelegromius’ ’Synonymorum silva’ af 1546” (Noreen 1903:

¹ R.L. Collison använder Helsingius ordbok som ett exempel på hur ordböcker ”lånades” från ett språk till ett annat: ”Compilers were plagiarizing some works, borrowing from others, and even – as in Elaus Petri Helsingius’s *Synonymorum libellus* (1587), a Swedish dictionary based on a German original – adapting the dictionary of one country to the vocabulary of another” (Collison 1982:73).

² Det exemplar jag har undersökt ingår i Kungliga bibliotekets Raritetsksamling.

184). *Synonymorum libellus* har inte tilldragit sig något större intresse från forskningens sida, trots att den är intressant i sin egenskap av att vara det första arbetet där svenskan utgör källspråk, och trots att den länge användes vid undervisningen i grekiska (Lindroth 1975a: 271). Lars Holm konstaterar helt kort att den har "ett relativt litet ordförråd" (Holm 1986:III:70), något som också klart framgår av hans undersökning av ordförrådet (1986:III:92).

Det svenska språket i ordboken representeras av alfabetiskt ordnade uppslagsenheter i form av ord eller fraser som är försedda med latinska och grekiska ekvivalenter. Uppslagsformen är något godtycklig; ofta men inte alltid presenteras uppslagsordet i den form som av traditionen uppfattas som grundform för respektive ordklass. Utöver den latinska och grekiska motsvarigheten ges ingen information om stickordet. Det svenska ordförrådet tycks stå i ett starkt beroendeförhållande till latinet. Således återfinns som svenska uppslagsord fraser som motsvaras av ett ord (eller en sammanskriven prepositionsfras) i latinet, t.ex. *daghen ther effter* (motsvarande *postridie*). Den naturliga förklaringen till att sådana uppslagsformer inkluderats är just att tillhandahålla en smidig koppling till ett i latinet lexikaliserat uttryck eller en etablerad morfologisk bildning.¹ Michael Jacoby, som har sett närmare på ordbokens ordförråd, konstaterar emellertid en viss grad av självständighet gentemot Serranus *Synonymorum silva*: "Nicht alle schwedischen Lemmata stellen jedoch Übersetzungen der deutschen Fassung dar, sondern E.P. Helsingius folgt zu einem Teil J. Serranus, andererseits erscheinen andere Begriffe als Stichwörter" (Jacoby 1990:57). Det

¹ Användningen av termen *lexikalisering* ansluter här och i det följande till Rogströms användning (Rogström 1998). *Lexikaliseringprocessen* definierar hon som "den process som resulterar i att ett ord slutligen etableras i en viss form med en viss betydelse som inte är given eller kan förstås enbart utifrån ordets formsida" (Rogström 1998:205f.). Hennes formulering "slutligen etableras" kan visserligen ifrågasättas då ju även lexikaliserade betydelser kan genomgå förändringar på samma sätt som andra betydelser. Själva lexikaliseringen är därmed inget slutgiltigt utan snarare ett tillfälligt stadium. Den lexikaliserade betydelsen kan ha begränsad varaktighet.

svenska språkmaterialet i *Synonymorvm libellvs* vore väl värt en närmare beskrivning.

2.4. Språken i de tidiga ordböckerna

Förutom de ovan nämnda ordböckerna utkom under tiden fram till 1630-talet endast ett arbete av lexikografisk karaktär, *Samtaal på tyska och svenska, som almennelighen brukas både i huushåld och annorstädes. Och ther brede vvidh itt litet Dictionarium eller Glosebook*, [...]. Denna lilla vokabelsamling trycktes hos Ignatius Meurer, som var verksam som tryckare i Stockholm 1613–1672. Det finns inga uppgifter om utgivningsår, men detta anses allmänt ligga före 1629 (Holm 1986:III:50, Jacoby 1990:60). Arbetet består huvudsakligen av tysk–svenska dialoger, men det innehåller även en tysk–svensk alfabetiskt ordnad gloslista.

Under 1630-talet tilltar den lexikografiska aktiviteten, vilket leder till att det under 1640-talet publiceras flera ordböcker. Av dessa är *Dictionarium. Latino–Sveco–Germanicum* (1640) av Jonas Petri Gothus — efter utgivningsorten kallat *Lexicon Lincopense* eller bara *Lincopensen* — såväl till storlek (drygt 1 000 sidor i folioformat) som till innehåll den främsta, och den kom att prägla en stor del av 1600-talets senare ordboksarbeten (se Noreen 1903:187, Holm 1986:III:70 och, i synnerhet, Johansson 1997).

Att det redan på 1500-talet dyker upp ett svenskt lexikografiskt arbete, *Synonymorvm libellvs* (se strax ovan), som förutom svenskan innehåller ett annat språk än latin är egentligen anmärkningsvärt. Enligt den kyrkoordning som fastställdes 1561 var latinet det enda språk som lärdes ut i skolan — svenska fick endast förekomma i den mån det var nödvändigt för latinets inläring. I ett avsnitt där skolmästarnas roll diskuteras framgår det att

ingen scholmestare [skal] vara förplictig annat läsa eller lära än latin, och swensko, så myckit som höra til tjdernar i kyrkionar, hoo som helst annor tungomål Greske eller Hebraiske lära vill, han må sielff

besöria sigh ther til Preceptores [...]. (*Then Suenske Kyrkieordningen 1561*; citerat efter Hall 1921b:12)¹

Trots att undervisning i grekiska sålunda inte tillhandahölls inom ramen för skolans verksamhet, framgår dock ingenstans i skolordningen att det skulle ha varit förbjudet att studera språket, vilket Hollander tycks ha som utgångspunkt i sin översikt över *Svenska undervisningsväsendets historia*: ”På 1580-talet lästes äfven i öfra Sveriges skolor grekiska, hvars läsning 1568 kostat rektor i Åbo ämbetets förlust” (Hollander 1884:251). I 1611 års skolordning finns grekiskan införd. Enligt skolstadgan skall katedralskolans elever i den fjärde klassen översätta mellan latin och grekiska, och i sjätte klassen kan de också erbjudas hebreiska: ”Får läraren i teologi någon tid övrig, kan han även lära sina lärjungar att läsa innantill hebreiska och meddela dem elementerna i detta språk” (1611 års skolordning; citerat efter Hall 1921b:33). I denna skolordning har också svenskan fått en något höjd status, då eleverna från början skall lära sig innanläsning på modersmålet såväl som på latin.

Skolans verksamhet, som i allra högsta grad är relevant för lexicografihistorien, var sålunda under hela 1600- och 1700-talet så gott som helt inriktad på latinet. Under 1600-talet påpekas nyttan av att ha kunskaper också i de moderna språken. Sålunda fick franska, italienska och spanska under 1630- och 1640-talen var sin språkmästare vid Uppsala universitet. Språkmästarnas verksamhet var emellertid inte en del av universitetets officiella undervisning och blev det egentligen inte förrän i början på 1800-talet, då det enligt skolordningen 1807 blev möjligt att läsa franska och tyska på gymnasiet (se Hammar 1981:19). Från 1678 föreligger ett av professor Johannes Schefferus författat studieprogram för unga adelsmän, där

¹ Den kyrkoordning som fastställdes 1561 innehåller även den första svenska skolordningen. Kyrkoordningen trycktes emellertid inte förrän 1571, då endast med små ändringar. Den del av kyrkoordningen som innehåller skolordningen finns utgiven av Hall i *Årsböcker i svensk undervisningshistoria* 1921, volym IV.

nödvändigheten av att kunna språk poängteras. Latinet är naturligtvis obligatoriskt, medan grekiskan är valfri; som nödvändiga moderna språk betraktas ”tyska, franska, italienska och engelska, eventuellt också finska” (Bratt 1977:19). Vidare omnämns kunskaper i holländska som ett krav på en språkmästare vid en då planerad adelsskola i Stockholm (Bratt 1977:18f.). Trots att kunskaper i dessa språk sålunda ansågs önskvärda, kom det att dröja innan den gängse skolundervisningen erbjöd andra språk än latin. Det kan dock förutsättas att det ökade intresset för de moderna språken redan under 1600-talet skapade ett behov av adekvata hjälpmedel och ordböcker. Men det är först under det följande seklet som andra språk än latin på allvar gör entré i de svenska ordböckerna.

2.4.1. Latin

Latinets dominans i den tidiga ordboksproduktionen i Sverige har redan framhållits. Trots att även andra främmande språk förekommer tidigt, såsom grekiska i Helsingius *Synonymorvm libellvs* och tyska i *Lincopensen*, utgör de vanligen bara ytterligare ett målspråk eller ett bispråk snarare än ett språk jämförbart med latinet och svenskan. De ämnesindelade ordböckerna, som var vanliga i lexikografins tidiga skede, hade däremot den fördelen att samtliga i ordboken behandlade språk ganska lätt kunde fungera som källspråk. Denna typ av ordböcker lät sig också på ett enkelt sätt byggas ut med ytterligare språk. Sålunda anses, som vi redan sett, den svenska versionen av *Variarum rerum* i princip vara samma verk som det latinsk-tyska *Pappa puerorum*, som i sin tur är en bearbetning av den latinska vokabelsamlingen *Vocabula pro iuuenibus multum necessaria* (Collijn 1925:6f.). I *Variarum rerum* har den tyska spalten bytts ut mot en svensk, och så småningom (1644) tillkommer även en finsk spalt (se s. 36 not 1). På samma sätt ligger den latinsk-tyska versionen av samtalsboken *Janua lingvarum* (1636), sammanställd av den tjeckiske pedagogen Johann Amos Comeni-

us, till grund för en svensk utgåva från 1639, där en svensk spalt och ett svenskt index har lagts till de latinska och tyska. För den latinska grenen av den tidiga svenska lexikografihistorien — som väl riktigare kan liknas vid en bärande stam — är det mer korrekt att tala om en kontinental tradition som svenskan inlemmas i än att urskilja en egen svensk lexikografisk tradition. Detta är inte särskilt förvånande med tanke på latinets ställning som det gemensamma bildnings- och kulturspråket i den tidens Europa, ett Europa som redan då kunde (och delvis fortfarande kan) betraktas som "a common market of learning" (Einar Haugen 1984:5).

Lars Holm gör en sammanställning över vilka språk och språkonstellationer som ingår i de 36 ordböcker som han undersöker (Holm 1986:III:57). Av dessa är det bara tre — den redan nämnda *Samtaal på tyska och svenska* (u.å., före 1629), *Swensk och Fransösk Orde-Bok* (1703) samt en flerspråkig *Wörter-Büchlein [...] auf Teutsch, Schwedisch, Polnisch und Lettisch* (1705) — som inte innehåller latin (se närmare nedan). Dessutom kan kanske nämnas Stiernhielms fragmentariska *Gambla swea- och götha måles fatebvr*, som ger svenska ekvivalenter till fornnordiska ord. Å andra sidan finns latinet med i några av 1700-talets "stora" ordböcker, som egenligen behandlar svenska och något annat språk än latin. Sålunda är den ordbok som brukar betraktas som den första stora engelsk-svenska, Serenius *Dictionarium Anglo-Svethico-Latinum* från 1734, såsom titeln anger egentligen trespråkig, liksom också hans svensk-engelska *Dictionarium Suethico-Anglo-Latinum* från 1741 (jfr Rogström 1998:1). I sådana fall fungerar latinets dock snarare som ett slags interlingva än ett språk jämfällt med de två andra inblandade språken.

Först kring 1700-talets mitt kan latinets sägas förlora sin dominerande ställning, och ordböcker med enbart svenska och ett annat modernt språk blir då allt vanligare. Trots den utökade användningen av folkspråket, och trots att den inhemska lexikografiska traditionen börjar ta form under första delen av 1700-talet, är latinets ställning i det svenska samhället ändå stark hela 1700-talet

igenom, och behovet av ordböcker mellan svenska och latin stort. I takt med att den svenska lexikografin finner sina former blir också de svensk-latinska ordböckerna allt självständigare i förhållande till den kontinentala traditionen. Den svenska som presenteras som källspråk i 1700-talets ordböcker blir alltmer ett föremål för en adekvat lexikalisk beskrivning och kännetecknas allt mindre av att vara konstruerade ingångar till etablerade latinska lexikaliska enheter.

Rent kvantitativt är latinets starka ställning i den tidiga lexikografin i Sverige påtaglig. Sålunda är latinet i någon form fysiskt närvarande i många verk som huvudsakligen är avsedda att behandla svenska och ett annat främmande språk än latin. Dessutom utgör de rent svensk/latinska verken en betydande del av det totala antalet lexikografiska arbeten som utkommer under perioden fram till 1850. Av de ca 180 två- eller trespråkiga ordboksarbeten som då ges ut i Sverige förekommer latinet i omkring åttio verk; av dessa är ett femtiotal tvåspråkiga svensk/latinska (Hannedóttir 1987).

Då den latinska traditionen redan är ganska utförligt undersökt (framför allt i Johansson 1997 med utgångspunkt i *Lincopensen* samt i Holm 1986, som behandlar perioden fram t.o.m. Schenbergs ordbok 1739), kommer den grenen av den svenska lexikografihistorien inte att uppmärksammas i detalj här. Det finns emellertid anledning att se närmare på den första svensk-latinska ordboken som frigör sig från den äldre latintraditionen, Schenbergs *Lexicon latino-svecanum* (1739). Även en 1800-talsordbok, där latinet kan antas spela en roll jämförbar med andra målspråk i andra samtida ordböcker, har undersökts, nämligen Otto Lindfors *Fullständigt Svenskt och Latinskt Lexicon* (1815–24). I kapitel 6 respektive 8 nedan beskrivs dessa arbeten i förhållande till samtida verk som jämte svenska innehåller ett annat språk än latin.

2.4.2. Tyska

Av de språk som idag uppfattas som de stora skolspråken i Sverige, d.v.s. engelska, franska och tyska, är tyskan som framgått det första som behandlas i ett svenskt ordboksarbete. Det möter redan i början på 1600-talet i *Samtaal på tyska och svenska* (u.å.). Tillsammans med latinet förekommer tyskan sedan i ett tiotal ordböcker under 1600-talet och det tidiga 1700-talet (se Hannesdóttir 1987). Den ordbok som brukar räknas som den första egentliga svensk/tyska ordboken är Olof Linds *Teutsch-Schwedisches Und Schwedisch-Teutsches Dictionarium Oder Wörter-Buch*. Ordboken, som består av en tysk-svensk och en svensk-tysk del, utkom 1738.¹ År 1749 publicerades sedan vad som brukar betraktas som en andra mycket förbättrad och utökad upplaga av denna. Under tiden fram till 1850 utgavs ett drygt 20-tal svensk/tyska ordböcker (se Hannesdóttir 1987).

Den svensk-tyska lexikografins utveckling har tidigare belysts av Anna Hannesdóttir och Bo Ralph (1988a). Där diskuteras de inblandade lexikografernas beroende av dels den kontinentala traditionen, dels föregångarna inom såväl den svensk/tyska lexikografien som i andra svenska ordböcker. Samtidigt som de svenska lexikograferna är noga med att ange kända kontinentala ordböcker mellan andra språk än svenska och tyska som förlagor till sina arbeten, åberopar de tyska lexikograferna också svenska föregångare. Redan en ytlig granskning av själva ordböckerna visar emellertid att också svenskarna flitigt utnyttjar sina svensk/tyska föregångare, trots att de ofta starkt ifrågasätter deras kvaliteter. Hannesdóttir och Ralph har också påvisat beroenderelationer genom att undersöka hur såväl språkligt material som strukturer i enskilda ordboksartiklar "lånas" ur föregångarnas verk (Hannesdóttir & Ralph 1988b). Sven-Göran

¹ Olof Linds ordbok är tidig också i förhållande till den dansk/tyska lexikografiska traditionen. Den första stora ordboken där såväl danska som tyska utgör källspråk, Hans von Aphelens *Kongelig dansk Ord-Bog*, publicerades 1764 (Eva L. Haugen 1984:220, Bergenholtz & Mogensen 1995:194).

Malmgren har undersökt de tyska lexikograferna Dähnerts och Möllers svensk/tyska ordböcker med avseende på deras bidrag till den svenska lexikografen (Malmgren 1992). Han konstaterar att Dähnerts båda verk, *Liber memorialis Germanico–Latino–Svevicus* (1746) och *Kurzgefasstes Deutsches und Schwedisches Hand-Lexicon* (1784), inte har haft någon större betydelse för den svenska lexikografen, medan däremot framför allt den svensk–tyska delen av J.G.P. Möllers svensk<>tyska ordbok (1782–1790) för sin tid var tämligen enastående.

I följande kapitel beskrivs den första tvåspråkiga svensk–tyska ordboken, Olof Linds *Teutsch–Schwedisches Und Schwedisch–Teutsches Dictionarium Oder Wörter-Buch* (1738), samt de två största svensk–tyska 1700-talsordböckerna: den svensk–tyska delen i Olof Linds *Teutsch–Schwedisches und Schwedisch–Teutsches Lexicon oder Wörter-Buch* (1749) (kap. 6), och den likaledes svensk–tyska delen i första upplagan av J.G.P. Möllers *Teutsch–schwedisches und schwedisch–teutsches Wörterbuch* (1790) (kap. 8).

2.4.3. Franska

Det är först i början av 1700-talet som man i Sverige börjar publicera svensk/franska ordböcker.¹ År 1703 utkommer två arbeten: *Swensk och fransösk orde-book*, som endast innehåller svenska och franska, samt *Colloqvia & dictionariolum [...] En liten språk- och ord-book uthaff fyra tungemähl, latin, franzyska, tyska och svenska [...]*. Den sistnämnda, som är indelad efter ämnesområden, innehåller även ett svensk–tyskt alfabetiskt ordnat register. Den första större svensk/franska ordboken är Levin Möllers *En ny*

¹ I motsats till de svensk/tyska arbetena, som i ett nordiskt perspektiv var tidiga, är de svensk/franska verken sena. Det första lexikografiska arbetet som innehåller danska och franska, *Le Petit Dictionaire François–Danois*, av Daniel Matras, publicerades redan 1628 (E.L. Haugen 1984:210, Jacoby 1990:453).

fransösk och svensk samt svensk och fransösk lexicon, som gavs ut 1745 och i ny upplaga 1755. Fram till 1850 publicerades totalt 39 ordböcker som innehåller både svenska och franska. En del av dessa är emellertid flerspråkiga ordböcker av samma slag som *En liten språk- och ord-book [...]* (1703), d.v.s. tematiskt ordnade verk som tog sin utgångspunkt i latinet snarare än i svenskan eller franskan (se Hannesdóttir 1987).

Åren 1777–80 påbörjades utgivningen av ytterligare tre fransk–svenska verk, som sedan inte kom att fullföljas. Dessa tre haverade ordboksförsök var alla ambitiösa arbeten, tänkta som värdiga motsvarigheter till den stora franska encyklopedien och Franska Akademiens ordbok.

Den svensk/franska lexikografin utmärker sig genom den märkbara inriktningen på olika ämnesområden. Bland de publicerade verken återfinns fyra fransk–svenska fackordböcker. Tre av dessa, *Dictionnaire militaire françois–suédois* (1816), *Dictionnaire militaire portatif françois–suédois* (1817) och [A.L. Sehmanns] *Fransysk–svensk ordbok för militärer och teknologer* (1842), behandlar — såsom titlarna anger — militärvokabulären och Sehmann även den tekniska terminologin, medan det fjärde, F.W. Westees *Svenskt och franskt lexicon* (1842), snarast är ett affärs- och förvaltningslexikon. Dessutom förekommer franskan jämte svenska och tyska i en dansk militärordlista: *Dansk, svensk, tydsk, fransk militair-teknisk Ordbog* av F. Reinhold (1838).

Som den förnämligaste svensk–franska ordboken under denna tidiga period framstår utan tvivel den tredje delen av *Fransyskt och svenskt lexicon. Parallèle des langues françoise & suédoise [...]*, del 1–3, utgiven av J.C. Holmberg (1795–1807). Den svensk–franska tredje delen kallas allmänt ”Westes ordbok”, då det anges att den är utarbetad ”par Mr. Weste”.

En kortfattad översikt över den svensk/franska lexikografin presenteras av Jacques Raharinaivo (1993). Den historiska översikten bygger helt på de här diskuterade arbetena och den kommenteras därför inte närmare här. I uppsatsen behandlas dessutom utveck-

lingen av svensk/franska specialordböcker, särskilt inom handeln. Den där belysta utvecklingen ligger betydligt senare i tiden än vad som här är aktuellt. Fackspråkslexikografins metodik diskuteras i detalj av Raharinaivo. Han diskuterar också kort relationen mellan lexikografi, lexikologi och lingvistik generellt, liksom lexikologins relation till semantiken.

I kapitel 6 respektive 8 nedan beskrivs den svensk-franska delen av den första tvåspråkiga fransk\leftrightarrowsvenska ordboken, Levin Möllers *Nouveau dictionnaire françois-svedois et svedois-françois* (1745), och Westes ordbok, d.v.s. den svensk-franska delen av *Fransyskt och Svenskt Lexicon. Parallèle des langues françoise & suédoise* (1798, 1807).

2.4.4. Engelska

Det engelska språket förekommer för första gången i ett svenskt lexikografiskt arbete i *Glossarium – Sveo-Gothicum* (1712) av Haqvin Spegel, där svenska (och en del "götiska") ord förses med en ekvivalent på några av språken danska, engelska, galliska (d.v.s. franska), grekiska, italienska, latin, spanska, tyska m.fl. i en inte alltid helt urskiljbar ordning. Engelskan behandlas på samma sätt som de andra målspråken på så vis att den förekommer sporadiskt och till synes utan någon förutsägbarhet.¹ Det är därför inte rättvisande att kalla Spegels ordbok för den första svensk-engelska ordboken. Det skulle gå ytterligare nästan trettio år innan man i Sverige fick en sådan: Jacob Serenius *Dictionarium Suethico-Anglo-Latinum* (1741). Serenius hade då redan publicerat en engelsk-svensk ordbok, *Dictionarium Anglo-Svethico-Latinum* (1734), som sedan gavs ut i en förbättrad och utökad upplaga 1757. Både det engelsk-svenska och det svensk-engelska verket innehåller förutom den egentliga ordboken även ett tillägg: "A Table of

¹ Jfr dock avsnitt 5.4.6.1.

terms of Trade and Navigation” respektive ”Sio- och Handels Register”, som därmed är de första svensk/engelska fackordlistorna. Serenius lexikografiska verksamhet har, som redan framgått, gjorts till föremål för en ingående undersökning av Rogström (1998), och den diskuteras därför inte närmare här. Fram till 1850 publiceras totalt 15 svensk/engelska ordböcker, däribland Serenius *Table of Terms of Trade and Navigation* i en ny, självständig utgåva 1788.

Den svensk/engelska lexikografen har (förutom i Rogströms avhandling) ägnats en del uppmärksamhet. I monografin *Engelskundervisningens framväxt i Sverige. Tiden före 1850* redogör Ingar Bratt för tillgången på engelska ordböcker under tiden fram till 1850 (Bratt 1977:80ff., 174ff. och 191f.). Hon diskuterar läromedelssituationen utifrån möjligheterna till undervisning i engelska språket och visar i samband därmed vilken betydelse de successivt intensifierade handelsförbindelserna mellan Sverige och England hade för intresset för engelskan. Serenius insats i det sammanhanget, dels som lexikograf, dels som förmedlare på områden som handel, vetenskap och sjöfart, kan knappast överskattas (Bratt 1977: 83, Rogström 1998:36ff.). Som förste svenske lexikograf bygger Serenius på engelska förlagor. Men hans ordbok kom sannolikt inte att påverka den svenska lexikografen i någon större utsträckning annat än beträffande den svensk/engelska (jfr Rogström 1998:178).

När studier i engelska språket med tiden blev mera allmänt förekommande i Sverige, uppstod ett behov av en annan typ av ordböcker än Serenius stora, och därför säkerligen dyra, verk. Enklare ordlistor, som Sjöbecks *Engelskt och swenskt samt swenskt och engelskt hand-dictionaire* (1774–75), var snarast avsedda för språkstudier, liksom också senare Granbergs *English and Swedish Pocket-Dictionary, eller Engelskt och swenskt hand-lexikon* (1807). Vidare redovisar Bratt hur de uttalsanvisningar som ordböckerna gav för det engelska språket utvecklades och förbättrades med tiden.

Också Arne Olofsson har beskrivit den tidiga svensk/engelska lexikografins utveckling (Olofsson 1991). Han framhåller vilken betydelse det har för lexikografen att ha stöd från utbildningssys-

temet och påpekar att den svensk/engelska lexikografiska verksamheten inleddes utan sådant stöd (Olofsson 1991:19). Även han uppehåller sig sedan vid uttalsanvisningarna och vid de svenska lexikografernas problem att med svenska tecken återge engelskans uttal. Han berör också helt kort omfattningen och utvecklingen av den grammatiska information som ges i ordböckerna. Över huvud taget tycks den svensk-engelska grenen av den lexikografiska traditionen redan från början ha varit mycket praktiskt inriktad och också relativt självständig.

En speciell typ av lexikografiska arbeten är de svensk/engelska parlörer som under emigrationsåren blev mycket vanliga i Sverige. Dessa verk har ett direkt syfte att med enkla medel tjäna den muntliga kommunikationen och påminner såtillvida till sin uppläggning om de tidiga svensk/latinska parlörerna. I den här föreliggande avhandlingen har denna typ av arbeten utelämnats.

2.4.5. Finska

Förutom ordböcker med nutidens tre stora skolspråk kan de tidiga lexikografiska arbeten där finska och svenska ingår förtjäna ett särskilt omnämnande. Det första verket där finska över huvud taget förekommer är Eric Schroderus (Upsaliensis) *Lexicon latino-scondicum* [...] (1637). Under 1600-talet följer sedan ytterligare sju arbeten som innehåller finska. Bland dessa märks en ny upplaga av *Variarum rerum* [...], som kom ut 1644 (se s. 36 not 1 ovan), och som förutom latin och svenska nu även upptog finska; denna version publicerades så småningom i ytterligare tre upplagor. Alla dessa 1600-talsverk innehåller jämte svenskan och finskan också latin och i några fall även tyska — de flesta verken utgår ifrån latinet. Den yngsta av 1600-talets latin/svensk/finska ordböcker, F[lorinus] *Vocabularium Latino-Sveco-Germanico-Finonicum* (1695), som alltså innehåller även tyska, gavs ut i en ny upplaga 1708 och åter 1733. Därutöver kom under 1700-talet endast en

ordbok: J[uslenius] *Suomalaisen Sana-Lugun Coetus* (1745), som också är den första svenska ordboken där finskan är källspråk: finska uppslagsord förses med latinska och svenska ekvivalenter.

Fram till 1850 utkommer ytterligare fem ordboksarbeten med finska och svenska. Latinet har vid 1800-talets början försvunnit som hjälpspråk och (efter 1809) i vissa fall efterträtts av ryska. Sålunda ingår ryskan, förutom finska och svenska, i två verk från slutet av perioden: *Ordabok finsk, svensk och rysk* (1845) och J.F. Wallins *Suomen-, venäjän- ja ruotsin-kielinen sana-kirja* (1848–50). Störst av de ordböcker som innehåller finska och svenska är C. Helenius *Suomalainen ja ruozalainen sana-kirja* (1838), som omfattar en finsk-svensk del på 794 sidor och en svensk-finsk del på 372 sidor 8:o (se Hannesdóttir 1987).

2.4.6. Andra språk

2.4.6.1. Polska och lettiska

Utöver de språk som här har behandlats ägnas även en del andra språk egna ordböcker tidigt i den svenska lexikografihistorien. År 1705 publicerades i Riga den första flerspråkiga ordbok som innehåller svenska men inte latin, *Wörter-Büchlein, wie etzliche gebräuchliche Sachen auff Teutsch, Schwedisch, Polnisch und Lettisch zu benennen seynd*. Denna lilla ordlista (110-sidig ordboksdel) är just nu föremål för intensiv uppmärksamhet. Vid Uppsala universitet planeras en faksimilutgåva av den, och i samband med denna planerade utgivning har tre uppsatser som handlar om verket publicerats i tidskriften *Acta Sueco-Polonica* 5:1996.

I den första uppsatsen beskrivs ordboken allmänt och även dess upphovsman (Gruszczyński & Larsson 1997). Att den av traditionen utpekade Liborius Depkin, en tysk-lettisk prästman och skriftställare, verkligen var den som sammanställde *Wörter-Büchlein*, anser författarna vara ställt utom allt tvivel. Det är väl dokumenterat

att Depkin behärskade såväl tyska som lettiska, och hans insatser beträffande de delar av ordboken som omfattar dessa språk är också relativt självständiga. Däremot finns inga uppgifter om vilka kunskaper Depkin hade i svenska och polska. Författarna antar därför att han för dessa språk har använt sig av en redan existerande polsk respektive svensk förlaga. Den andra av de tre uppsatserna handlar om möjliga förlagor till framför allt den polska delen. Gruszczyński jämför *Wörter-Büchlein* med det verk som allmänt anses vara förlaga: *Vocabularium wie etzliche gebräuchliche Sachen auff Teutsch, Lateinisch, Polnisch und Lettisch auszusprechen seynd* (1688). Han konstaterar emellertid, att även bortsett från utbytet av latin mot svenska är de två verken för olika beträffande både det polska och det lettiska ordförrådet för att *Vocabularium* skall kunna betraktas som en direkt förlaga till *Wörter-Büchlein* som helhet (Gruszczyński 1997:112f.). Som förlaga till det polska ordförrådet i *Wörter-Büchlein* lanseras i stället Jan Stanisław Malczowskis tysk-polska *Wokabularz* (1688).

I den tredje och sista uppsatsen diskuterar Larsson huruvida Depkins svenska vokabulär är hämtad från Florinus (Larsson 1997). En fortsättning på den publicerade uppsatsen är planerad att utkomma i tidskriftens nästa nummer. Så långt verkar det mesta tyda på att Florinus *Nomenclature rerum brevissima latino-sveco-finonica* (1678) verkligen fått bidra med det svenska ordförrådet i *Wörter-Büchlein*. Dessa studier i *Wörter-Büchlein* bekräftar exempelvis de undersökningar av Hannesdóttir och Ralph (1988a, 1988b) och Ralph (1992a) som tydligt visar hur komplex situationen kan vara beträffande en ordboks förlagor (se närmare under 2.6 nedan).

2.4.6.2. Samiska

Under 1700-talet utkommer också periodens två verk med svenska och samiska: P. Fiellströms samisk-svenska *Dictionarium sueco-*

lapponicum (1738) och E. Lindahls & J. Öhrlings *Lexicon lapponicum cum [...] indice svecano-lapponico* (1780), som förutom en stor samisk-latinsk-svensk del även innehåller en svensk-samisk del.

2.4.6.3. Danska och norska

Danska förekommer, förutom i Spegels *Glossarium*, även i M. Werners latinsk-dansk-svenska mastodontarbete *Clavis linguæ latinæ in 4 [potius 5] tomos [...] (1766[–68])*. Då det sistnämnda verket varken har danskan eller svenskan utan latinets som källspråk, måste emellertid vägen mellan danska och svenska gå via latinets. Den första regelrätta svensk-danska ordboken, J. K. Høsts *Svensk Haandordbog for Danske*, gavs ut 1799, och fram till 1850 trycktes ytterligare fem arbeten — utan latin. Ett av dessa verk är den tidigare nämnda militärordlistan av F. Reinhold (1838), som förutom danska och svenska också innehåller tyska och franska. Däremot innehåller den ingen norska och är därmed den enda av det tidiga 1800-talets svensk/danska ordböcker som inte också innehåller någon form av norska. Den första svensk/norska ordboken utan danska gavs ut i Kristiania 1837–41. Vanligare var att ordböckerna inte gjorde någon skillnad mellan danska och norska; de båda språken behandlades som ett i ordböckerna. Sålunda ger S. Lundblad ut en *Dansk-Norrsk och Svensk Ordbok* (1819), där han motiverar verkets sammanställande: ”Dels i förträffligheten af de på Danska Språket författade skrifter, dels i Svenskars behof, att känna den Norrska mundarten” (Lundblad 1819:[i]; se äv. Hannesdóttir 1987).

2.4.6.4. Isländska och fornvästnordiska

Förekomsten av isländska eller fornvästnordiska i de tidiga svenska ordböckerna bör kanske kommenteras särskilt. 1600-talets intresse för det nordiska kulturarvet resulterade i en del inslag av "götiskt" material i tidens ordböcker. Vanligen bestod detta material av ord hämtade ur utgåvor av främst isländska, norska och svenska medeltidstexter. Verelius *Index lingvæ veteris scytho-scandicæ* gavs ut av Olof Rudbeck 1691; i denna förses fornvästnordiska uppslagsord med svenska och latinska motsvarigheter. Särskild uppmärksamhet riktades emellertid mot det isländska språket. Sålunda publicerades 1676 i Stockholm en isländsk-latinsk ordlista, *Mono-syllaba Islandica*, sammanställd av islänningen Jón Rúgmann. De regelrätta svensk/isländska ordböckerna hör emellertid 1900-talet till.

2.4.6.5. Övriga språk

Det första av periodens nio svenska arbeten som omfattar ryska var en *Grundelig handledning til ryska språket jemte et tilræckeligt vocabularium* (1750) av M. Groening. Av andra mera sällan behandlade men trots allt förekommande språk kan, förutom de tidigare berörda lettiska och polska, även nämnas romani samt grekiska och hebreiska, de två sistnämnda språken framför allt i bibelkonkordanser. Grekiska och hebreiska hade inom utbildningsväsendet redan tidigt en särställning i och med den betydelse de hade för det teologiska studiet. Däri ligger säkert anledningen till att grekiskan förekommer redan i *Synonymorvm libellvs* (1587), trots att inte skolordningen från 1561 förordade studier i det grekiska språket (se avsnitt 2.3.3 ovan). *Synonymorvm libellvs* användes troligen 1600-talet igenom för att underlätta dessa studier, för trots att grekiskan i skolordningen från 1611 blir obligatorisk (Hall 1921b:29f., Lindroth 1975b:65), är det förvånansvärt hur blygsam 1600-talets lexikografiska verksamhet är när det gäller grekiskan.

Förutom i Schroderus *Dictionarium quadrilingue*, som inte gavs ut förrän 1929 (av Bengt Hesselman), behandlas grekiskan under 1600-talet endast — och mycket sparsamt — i ordlistan i Wallenius *Project af svensk grammatica* (1682).¹

Utöver de här nämnda språken förekommer dessutom, som framgått tidigare, ett antal andra språk i Spegels *Glossarium*. Dessa behandlas något närmare i kapitel 5.

2.5. Tematiskt ordnade ordböcker och polyglottsamlingar

Medan dagens ordböcker — enspråkiga såväl som tvåspråkiga — i de allra flesta fall är alfabetiskt ordnade, var det i lexikografins tidiga skede mycket vanligt att ordböckerna i stället var tematiskt uppbyggda. I dessa ordnades de lexikaliska enheterna efter ämnesområden. Under 1500- och 1600-talen är ordböcker av denna typ lika vanliga som de alfabetiskt ordnade, medan det i perioden 1800–1850 bara publiceras en enda ordbok (sammanställd av L. Lindberg), som ordnar sitt innehåll efter ämnesområden.

Bortsett från ordningsprincipen skiljer sig de tematiskt indelade ordböckerna från de alfabetiska i ytterligare ett väsentligt avseende: de innehåller ofta tre eller flera språk. Sålunda innehåller Lindbergs nämnda ordbok sex språk, vilket också anges i titeln: *Ordbok på svenska, latin, italienska, fransyska, engelska och tyska språken* (Lindberg 1835). Till skillnad från de alfabetiska verken, där ett av de förtecknade språken automatiskt tilldelas en källspråksfunktion och det eller de andra språken då endast är tillgängliga via detta, kan i en tematisk ordbok alla språk som förekommer fungera som källspråk. Hur de enskilda orden inom ett ämnesområde ordnas

¹ En detaljerad redogörelse för det grekiska studiets historik ger B. Lundstedt i *Bidrag till kännedomen om Grekiska språkets studium vid de svenska läroverken från äldsta till närvarande tid* (1875). Där framstår klart den starka ställning grekiskan hade i 1600-talets skolväsen.

sinsemellan varierar, men ofta är det i en tematisk ordning som är densamma för samtliga inblandade språk.

I en artikel från 1986 hävdar Tom McArthur att "There is more to the story of lexicography than dictionaries" (McArthur 1986a:157). Med detta menar han att inom den lexikografihistoriska forskningen huvudsakligen har undersökt de alfabetiskt ordnade ordböckerna (d.v.s. "dictionaries"), medan lexikografiska arbeten av annan art inte har uppmärksammats särskilt mycket. I monografin *World of reference* påvisar McArthur att de tematiskt indelade ordböckerna har utgjort viktiga redskap för lagring och strukturering av kunskap, och att de sålunda har haft delvis andra och mera grundläggande funktioner för människans intellektuella utveckling än de alfabetiska verken (se McArthur 1986b:74ff.). De tematiska lexikografiska produkterna har också en betydligt längre historia än de alfabetiska. Dessa två typer av lexikografiska verk, menar han, bör sålunda betraktas som helt skilda genrer, som bildar olika traditioner. Detta perspektiv på lexikografihistorien förefaller vara mycket intressant, men det kan inte närmare beaktas i den här föreliggande avhandlingen.

Förutom de alfabetiskt och de tematiskt ordnade ordböckerna har det funnits ytterligare en lexikografisk genre, som också den mer eller mindre har försvunnit. Under 1500-talet utvecklades på kontinenten en speciell typ av ordböcker, s.k. polyglottsamlingar. Deras syfte var från början att förteckna de språk som var kända i världen (Agrell 1955:15f.). Svenska språket förekom för första gången i ett sådant sammanhang 1555, då C. Gesner i sin polyglottsamling "Mithridates" förtecknade "Fader vår" på 22 språk, varav svenskan var ett. Syftet med polyglottsamlingarna var emellertid oftare själva förtecknandet och samlandet av ord på olika språk än en vetenskaplig jämförelse av de olika språken. Sålunda lät Katarina II översätta ett i sammanhanget relativt stort antal egenhändigt utvalda ord, 284 i allt, till över 200 språk, publicerade av P.S. Pallas som *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa* (1786–89; se Agrell 1955:16). Antagligen utgjorde den samlingen underlaget för

en senare utgåva: *Vergleichendes Wörterbuch in 200 Sprachen* av A. Schischkoff (1838).

I slutet av 1700-talet utvecklas en annan, mera praktiskt inriktad typ av polyglottsamlingar. Dessa hade snarare karaktären av terminologiska ordlistor, vanligen på ett tiotal språk. Sålunda publicerades under 1790-talet en ordlista "der Naturgeschichte" på nio språk och en "der Marine", likaledes på nio språk; i båda fallen var svenskan ett av språken (se vidare Hannesdóttir 1987). Denna gren av lexikografin beaktas inte mer i denna framställning.

2.6. Den svenska lexikografins etablering

Som redan framgått är de äldsta bevarade lexikografiska arbetena snarast att betrakta som direkta tillämpningar av en äldre, redan utvecklad kontinental tradition där latinet spelar huvudrollen. Ända till in på 1700-talet får man se ordböckerna som produkter av en tradition som språkteoretiskt, pedagogiskt och praktiskt lexikografiskt utgick från det latinska språket. Den utveckling av svenskan som ett ändamålsenligt kommunikationsspråk i alla, också samhällligt och kulturellt avancerade, sammanhang som på allvar tar fart under 1600-talet pågår genom hela 1700-talet. Den sätter dock inga djupare spår i den svenska ordboksproduktionen förrän ett stycke in på 1700-talet. Då kan man i ordböckerna konstatera hur svenskans funktion som ett ingångsspråk till latinet blir allt mindre påtaglig och att det svenska språket allt mera beskrivs med utgångspunkt i dess egna egenskaper, en utveckling som skildras närmare i kapitel 5–8 och sammanfattas i kapitel 9.

I ett tidigare sammanhang har jag, tillsammans med Bo Ralph, skisserat den svensk–tyska lexikografiska traditionens framväxt (Hannesdóttir & Ralph 1988b). Principiellt konstateras där att när ordböcker sammanställdes för ett språk som ännu inte hade en etablerad lexikografisk verksamhet kunde lexikografen gå tillväga på något av följande sätt. Han kunde (i) själv göra en uppteckning av

språket ifråga och därigenom egenhändigt lägga grunden till en begynnande tradition; (ii) han kunde — oavsett vilka språk han behandlar — ansluta sig till den redan utvecklade latinska traditionen och endast införa det aktuella språket som ett nytt inslag; (iii) för att utarbeta en ordbok som inte skulle innehålla latin kunde han anamma en redan utvecklad tradition för det främmande språket; slutligen (iv) kunde han arbeta med utgångspunkten ”en ordbok är en ordbok” och således använda vilken ordbok som helst som modell, med totalt bortseende ifrån de inblandade språken (se Hannesdóttir & Ralph 1988b:268). Då det är svenskan i funktionen som källspråk som uppmärksammas i föreliggande avhandling är det etableringen av det svenska språkmaterialet som i detta avseende är intressant.

I vilken utsträckning de tidiga svenska lexikograferna tillämpade det första förfaringssättet (i) och själva gjorde en uppteckning av det språk de behandlar som källspråk, kan idag vara svårt att avgöra. Varifrån Helsingius, som är den förste som använde svenskan som källspråk, har sitt ordförråd har inte undersökts alls. Däremot är det i princip klarlagt att Schroderus gjorde sina uppteckningar själv: ”[samlingarna] har han hopbragt under flera års tid, dels under resor i fäderneslandet, efter direkt iakttagelse på folks tal (vivâ experientiâ), dels under uppmärksam läsning av svenska författare, äldre och nyare” (Hesselman 1929:X). Schroderus främsta arbete, ”*Dictionarium quadrilingue*”, innehåller ett ganska stort svenskt ordförråd, som förses med tyska, latinska och grekiska ekvivalenter. Då detta verk alltså inte gavs ut förrän på 1900-talet hade hans insats ingen eller begränsad betydelse för de andra tidiga lexikograferna. Tillgängliga för efterföljarna var däremot de svensk-latinska indexen i Schroderus båda utgivna arbeten: *Lexicon latino-scondicum* (1637) och översättningen *Comenij Janue lingvarum* (1640).

Det verk som kom att bli utgångspunkten för de flesta av 1600-talets latinsk/svenska ordböcker är *Lexicon Lincopense* (1640). Johansson konstaterar att största delen av de svenska ord som utgör uppslagsord i det svensk-latinska indexet återgår på den latinsk-

svenska delen av ordboken: ”i snitt ca 85% av orden i Sv[enskt] index återfinns i Linc.lat.” (d.v.s. den latinsk-svenska delen; Johansson 1997:330). De svensk-latinska efterföljarna till *Lincopensen* håller sig ganska nära intill denna på så sätt att de övertar till stor del såväl ordförrådet i den svensk-latinska delen som sättet att behandla ordmaterialet (ib.:386f.). Den svensk-latinska lexikografin kan sålunda sägas ha utvecklats enligt metod (ii), d.v.s. i direkt anslutning till den redan etablerade, kontinentala latinska traditionen.

Den svensk-tyska lexikografins framväxt belystes i den undersökning som omnämnts ovan främst genom relationen mellan två svensk-tyska ordböcker: Olof Linds verk från 1738 och 1749 och den tredje, svensk-tyska, delen av J.G.P. Möllers ordbok från 1790 (Hannesdóttir & Ralph 1988b). I uppsatsen återges Möllers omdöme om föregångarens verk: ”Huru ofullkomligt, otillräckligt och felaktigt [Linds] arbete emedlertid är, har jag ofta erfarit och beklagat. Författaren synes utom des icke hafwa varit rätt mäktigt det Tyska språket” (Möller 1782:1). Trots denna kritik av Linds ordbok finns det gott om exempel hos Möller där artiklarna faktiskt är direkta överarbetningar av motsvarande artikel hos Lind: ”Möller clearly takes Lind as his point of departure” (Hannesdóttir & Ralph 1988b:276). Den slutsats som kan dras om relationen mellan dessa två verk framstår som tämligen klar: ”Möller borrows from Lind whenever he can” (ib.:278). Som Ralph senare har påpekat omfattar de analyser som utgör underlaget för denna slutsats dock huvudsakligen material från alfabetets början, och han menar att Möller uppvisar en större självständighet längre fram i alfabetet:

Möller comes much closer to Lind at the beginning of the alphabet than towards the end. This observation may suggest that it would be too rash to draw any far-reaching conclusions about Lind's influence on Möller in general exclusively on the basis of the rather superficial analysis offered here. (Ralph 1992a:502f.)

Det kan naturligtvis vara svårt att i varje enskilt fall avgöra hur lexikograferna faktiskt gick tillväga. Av undersökningen av Möllers och Linds ordböcker framgår det ändå klart att Möller har använt

Linds ordbok. Bilden kompliceras emellertid av att Möller i sitt förord säger sig i första hand ha använt Adelungs stora tyska ordbok, *Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbuches des hochdeutschen Mundart* (1774–80), som förlaga. Visserligen uppvisar Möllers ordbok en del likheter med denna, men "Möller's dependence on Adelung is more theoretical in nature" (Hannesdóttir & Ralph 1988b:278).

Möller har tydligen tillämpat tillvägagångssätt (iii) ovan: som förlagor har han använt ordböcker som innehållit svenska och/eller tyska. Att också Serenius använder denna metod har påvisats av Rogström (1998). Som utgångspunkt för sin engelsk–svenska ordbok tar han i första hand ett fransk<>engelskt arbete, men han har bl.a. också använt material ur en tysk lärobok i engelska (Rogström 1998:17f.).

Alla lexikografer som skrev ordböcker mellan svenska och ett annat språk än latin nöjde sig emellertid inte med verk som innehöll det ena eller båda de inblandade språken. Som framgår av Ralphs ovan citerade uppsats har också den fransk–svenska ordboken *Parallèle des langues française & suédoise* (1795) hämtat material från Adelungs tyska ordbok (Ralph 1992a:505). Till och med Dalin — i sin pionjärinsats för den enspråkiga svenska lexikografen — har i grunden lånat material från Franska Akademiens ordbok har också påvisats (Malmgren 1988:208f., Hannesdóttir 1991a). Också princip (iv) ovan, "en ordbok är en ordbok", finns alltså representerad i den svenska lexikografins framväxt.

För de ordboksförfattare som skriver periodens tysk–svenska och svensk–tyska ordböcker kan en genomgående tendens urskiljas beträffande deras inställning till det egna verkets föregångare. Sålunda förankrar den förste svensken, Olof Lind, sin ordbok i den kontinentala, tyska lexikografen genom att ange i Sverige välkända tysk/latinska och tysk/franska ordböcker som förlagor. Lexikograferna tycks söka höja den egna produktens status genom att hävda en betryggande anknytning till de internationellt ledande verken. De första tyskarna som skriver tysk–svenska och svensk–

tyska ordböcker, J.C. Dähnert och J.G.P. Möller, är däremot noga med att ge sina verk en svensk anknytning, och de redogör i sin inledning utförligt för vilka svenska arbeten de har använt som förebilder och källor. I sitt andra arbete, *Kurzgefasstes Deutsches und Schwedisches Hand-Lexicon* (1784), rosar Dähnert Sahlstedts ordbok (Dähnert 1784:IV), och Möller räknar upp så gott som alla svenska ordböcker från 1700-talet samt en mängd svensk facklitteratur som sitt referensmaterial. De tar dock båda direkt avstånd från den gemensamma föregångaren inom den egna genren, Linds ordbok, liksom Möller också avsvär sig allt beroende av Dähnerts första verk, *Liber memorialis germanico-latino-svecicus* (1746).

Denna attityd visar sig vid en närmare sammanställning vara signifikativ. Det är mycket sällan och först på 1800-talet som författarna uppger att de använt sig av tidigare kollegers verk, om dessa omfattar samma språk som den egna ordboken, även om en granskning av deras arbeten påvisar ett tydligt beroende av de nedvärderade föregångarna (Hannesdóttir & Ralph 1988b).

Att det inte bara var de svenska lexikograferna som hade denna inställning till sina föregångare går att utläsa ur exempelvis den franska lexikografihistorien. Laurent Bray har undersökt hur de ordböcker som helt tydligt bygger på Richelets *Dictionnaire françois* (1680) redovisar sitt beroende till denna. Medan tyskarna Johann Rädlein i sin *Europäischer Sprach-Schatz* (1711) och Matthias Dramer i *Dictionarium [...] frantzösisch-teutsch* (1712) uppger att de använder Richelets arbete som förlaga för sina verk, nämner de franska efterföljarna inte hans arbete med ett ord:

Richelet's compatriots lacked the scruples to indicate their source. In the course of research today one stumbles across many dictionaries which — although they are presented as original works — are in reality mere plagiarisms, more or less obvious, of Richelet's DICTIONNAIRE FRANÇOIS. (Bray 1986:15)

Också inom den brittiska traditionen finns sådan njugghet gentemot föregångarnas prestationer dokumenterad. Sålunda har lexikografen Richardson inte särskilt mycket till övers för självaste Dr. Johnsons

ordbok. För dennes omdömen om Johnsons berömda verk redogör Beskow:

Sedan [Richardson] anfört en mängd misstag, tillägger han: "It is needless, and it would be invidious, to accumulate especial instances of failure — the whole is a failure". — Det är, säger han, JOHNSONS stora namn som skyddat verket: "And so far the name of JOHNSON has been an obstacle to the advancement of Lexicography in this country: it has commended admirers and supporters, and it has deterred competition". New Dictionary; Preface, p. 39. (Beskow 1857: 34, not)

De undersökningar som här omnämnts, liksom undersökningarna av Depkins ordbok (se avsnitt 2.4.6.1), utgår alla från respektive ordböckers innehåll, d.v.s. deras ordförråd, ekvivalenter, parafraaser och språkprov eller den grammatiska information som ges. Ett annat sätt att undersöka hur lexikografin etableras för en ny språkonstellation är att enbart ta fasta på den information som ordboksförfattaren själv lämnar i titeln, förordet eller inledningen till verket. Det senare sättet är onekligen det lättvindigaste men kanske inte det tillförlitligaste av de två. Den explicita informationen har, på samma sätt som i Möllers ordbok, ofta som syfte att framhålla det aktuella verkets fördelar, och det åstadkommer man kanske bäst genom att ta avstånd från de direkta föregångarna och möjliga konkurrenterna, samtidigt som man med ett flitigt hänvisande till de stora utländska ordböckerna ger verket en förankring i den etablerade kontinentala traditionen. En undersökning av författarnas egna uppgifter kan sålunda ge en uppfattning om vilken tradition författaren vill räknas till, men den resulterar inte nödvändigtvis i en rättvisande kartläggning av de verkliga beroendeförhållandena. Då dessutom långtifrån alla författare skriver förord och inte alla de som skriver förord lämnar någon information om förlagor och källor, är det endast ett relativt litet antal verk som kan göras till föremål för undersökningar av detta slag. Med utgångspunkt enbart i lexikografernas egna uppgifter kan man i viss mån utläsa hur de ordböcker som omtalas i förord etc. uppfattades av de samtida kollegerna. Det gäller emellertid att

vara medveten om att syftet med den bild lexikografen målar upp kan vara att den i första hand skall fungera som försäljningsargument och att den inte alltid kan antas återspegla den verkliga tillkomsthistorien särskilt troget. De gamla lexikograferna tycks ha utnyttjat de arbeten de har haft tillgängliga och på det sätt de har funnit lämpligt. I efterhand kan det vara nog så svårt att i detalj rekonstruera hur de faktiskt har gått tillväga.

3. Lexikografiteoretisk diskussion

3.1. Inledning

När den enspråkiga svenska lexikografin vid 1800-talets mitt väl var etablerad kom den tvåspråkiga att hamna helt i skuggan av denna. Den lexikografiska beskrivning av svenskan som utvecklats i 1700-talets och det tidiga 1800-talets tvåspråkiga ordböcker hade då resulterat i en lexikografisk teknik och metod som kunde användas också för att beskriva svenskan lexikaliskt i alla sammanhang, också i enspråkiga ordböcker. Samtidigt hade denna typ av lexikografi lämnat viktiga bidrag till beskrivningen av det svenska språket (se kap. 9 nedan).

Under senare delen av 1800-talet samverkar olika faktorer på ett sätt som gör att den tvåspråkiga lexikografins betydelse för beskrivningen av svenskan avtar markant. Den akademiska uppbyggnaden av modersmålsämnet "nordiska språk" sammanfaller med att Svenska Akademiens ordboksprojekt övergår från ren planering till faktisk verksamhet som naturligt nog krävde en del personella resurser, vilket absorberade en del av svenskspecialisternas kapacitet. Modersmålsämnets historiska inriktning och intresset för folkmålen förändrades också i de akademiskt verksamma nordisternas prioriteringar av uppteckningar och beskrivningar av dialekterna. Den akademiskt baserade lexikografiska verksamheten kom på så vis i stor utsträckning att handla om olika former av enspråkiga svenska ordböcker. I den mån den tvåspråkiga lexikografin engagerade språkforskarna över huvud taget var det främst sarspråksspecialister som

intresserade sig för de tvåspråkiga ordböckerna, och då främst deras pedagogiska funktioner.

Det är inte förrän de senaste decennierna som man inom språkforskningen åter kommit att uppmärksamma tvåspråkig lexikografi. Därvid har även olikheterna mellan enspråkiga och tvåspråkiga ordböcker kommit att fokuseras. De skillnader som ordbokstyperna uppvisar i fråga om syften och funktioner har lett till att den enspråkiga och den tvåspråkiga lexikografien numera uppfattas som i princip två skilda discipliner. Den enspråkiga lexikografien kan sägas ha som funktion att ur ett lexikaliskt perspektiv beskriva ett bestämt språk. Den enspråkiga lexikografins produkt är en enspråkig (monolingval) ordbok, och det språk som beskrivs i denna är vanligen modersmål (eller en variant av detta) för de användare ordboken är avsedd för. Den enspråkiga ordbokens syfte kan formuleras som att den skall "eliminera osäkerhet eller fylla ut en kunskapslucka" hos användaren beträffande enskilda lexikaliska enheter i modersmålet (Svensén 1987:10). En tvåspråkig (bilingval) ordboks funktion anses däremot vara att utgöra ett hjälpmedel vid översättning av text (i vid bemärkelse, både talad och skriven) mellan modersmålet och ett annat språk som användarna inte behärskar lika bra. Dessa användare antas däremot behärska sitt modersmål fullständigt.

De konstitutiva skillnader som lätt kan konstateras mellan den enspråkiga och den tvåspråkiga ordboken och den skillnad som föreligger i deras respektive syften och funktioner har gjort att man också uppmärksammat vissa grundläggande teoretiska skillnader mellan enspråkig och tvåspråkig lexikografi. Detta kapitel handlar om hur synen på den tvåspråkiga lexikografien har utvecklats — och skulle kunna utvecklas ytterligare. Med utgångspunkt i en tidig diskussion om skillnaderna mellan enspråkiga och tvåspråkiga ordböcker förs det också ett resonemang kring synen på betydelsebeskrivning i enspråkiga ordböcker.

Det bör här sägas uttryckligen att i denna avhandling är det endast den s.k. "traditionella" lexikografien som avses, d.v.s. den som

utmärks av att den lexikografiska informationen presenteras i bokform. Den utveckling av den tvåspråkiga lexikografien och den kontrastiva lexikologin som äger rum inom områden som maskinöversättning och datalingvistik i allmänhet lämnas i detta arbete utanför diskussionen.

3.2. Lexikografi och svensk språkforskning vid 1800-talets mitt

Som framgått i föregående kapitel har den tvåspråkiga lexikografien betydligt äldre anor än den enspråkiga. För Sveriges del förflöt ca 400 år med en successivt tilltagande tvåspråkig lexikografisk verksamhet, innan den första verkligt enspråkiga ordboken år 1850 började publiceras.¹ Den enspråkiga lexikografien kan antas vara utvecklad ur den tvåspråkiga och de första enspråkiga ordböckernas lexikografiska beskrivning av språket är då en direkt fortsättning på den tradition som utvecklats i de tvåspråkiga verken.

Den tvåspråkiga lexikografins fortsatta öden framstår mot denna bakgrund onekligen som anmärkningsvärda. Från att ha varit ett viktigt led i utvecklingen av den lexikaliska beskrivningen av det svenska språket försvann den så gott som helt från den akademiskt förankrade språkforskningen. I den mån lexikografiska frågor tilldrog sig uppmärksamhet alls gällde de uteslutande den enspråkiga lexikografien.

Det är kring mitten av 1800-talet som forskningen kring det samtida nationella språket utvecklas till en, i modern mening, vetenskaplig disciplin. I sitt inträdestal till Vitterhetsakademien, den 2 juni 1849, redovisar Johan Erik Rydqvist sin syn på modersmålsstudiet, både som ämne inom den allmänna skolundervisningen och

¹ Liknande förhållanden kan sägas gälla för länder som Danmark, Finland och Tyskland. Den danska lexikografins utveckling beskrivs av Poul Lindegård Hjort i *HSK* 5:2 (s. 1913–1922) och Jens Rasmussen i *HSK* 5:3 (s. 3051–3061); den tyska lexikografins utveckling av Peter Kühn och Ulrich Püschel i *HSK* 5:2 (s. 2049–2077). För de finska förhållandena se översikt av Jarmo Korhonen & Ingrid Schellbach-Kopra i *HSK* 5:3 (s. 2383–2388) samt kap. 2 ovan.

som ett objekt för undersökningar på en mera avancerad teoretisk nivå:

Att vara väl hemmastadd i åtskilliga främmande tungomål, men vara en främling i sitt eget, eller en medvetlös eftersägare af dagens hugskott, röjer en missbildning, som skall föranleda afvägar åt många håll. Likväl kan ej en rättvis förebråelse riktas mot allmänheten, så länge grammatiken icke fullgjort sin pligt, att uppsöka och uppställa språkets lagar, der sådana kunna spörjas: ordboken sin, att i de enskilda fallen visa tillämpningen af dessa lagar [...]. (Rydvqvist [1849] 1863: 52)

Redan inledningsvis i sitt anförande har han deklarerat att språkforskning, liksom all annan forskning,

måste på en gång vara rationell och historisk, i viss mening och till visst omfång. Rationell, emedan man, vid allt slags grundligare betraktelse, bör utgå från grundsatser, och uppsöka sådana, der de icke förut äro gifna: historisk, emedan allt faktiskt, för att rätt begripas, måste ledas tillbaka till sitt ursprung, måste prövas i hänseende till sina orsaker och yttringssätt. (Rydvqvist [1849] 1863:6)

Forskningen kring svenskan var vid denna tid starkt präglad av det dubbla perspektiv Rydvqvist förespråkar. Upptäckten av sanskrit, som gjorde det möjligt att se systematiken i språkens historiska släktskap, och den snabbt etablerade språkhistoriska forskningen dominerade språkvetenskapen. Stor betydelse för disciplinens inriktning hade också nationalromantiken, som spelade en framträdande roll i det samtida idéklimatet. Den nationalromantiska språksynen betonade språket som ”det viktigaste uttrycket för nationalkaraktern” och dess ”egenvärde som självyttring av nationen” (Lindberg 1986:54). När det nya universitetsämnet nordiska språk inrättades vid mitten av 1850-talet, var det sålunda rimligt att man studerade de svenska dialekterna och det äldre svenska språket — inte bara i ett rent språkhistoriskt perspektiv utan också för att i nationalromantisk anda etablera en relation mellan det svenska språket och den svenska ”folksjälen”; dessutom kom språket i den isländska medeltidslitteraturen att utgöra ett centralt undersöknings-

objekt inom den nya disciplinen (se Wollin 1988:32f. och Ralph under utg.).

De viktigaste hjälpmedlen i språkstudiet är, menar Rydqvist, en grammatik över språkets "lagar" och en ordbok över språkets ordförråd där "tillämpningen af dessa lagar" visas för varje enskilt ord. Och lexikografin fick en given plats i det nya universitetsämnet. Svenska Akademiens uppdrag att skriva en ordbok över svenska språket stod under 1850-talet högt på Akademiens dagordning, och kontakterna mellan Akademien och universitetet var täta (Loman 1986:81ff.). De första innehavarna av de nyinrättade professurerna i nordiska språk var båda lexikaliskt verksamma. Carl August Hagberg, som i slutet av 1858 tillträdde professuren i nordiska språk i Lund, hade redan 1855 utnämnts till redaktör för Svenska Akademiens ordboksarbete. Hans efterträdare i ämbetet, Theodor Wisén, var den som 1883 väckte nytt liv i det då återigen slumrande ordboksprojektet (Loman 1986:109f.). Också uppsalaprofessuren fick i Carl Säve en innehavare som kom att få sitt namn inskrivet i den inhemska lexikografins historia. Den omfattande materialinsamling och de dialektuppteckningar han och brodern Per Arvid Säve gjorde på Gotland kom senare att läggas till grund för den gotländska ordboken (se *Gotländsk ordbok*, band 1, 1918–40, s. [III]).

Den enspråkiga lexikografin kom sålunda att uppfattas som ett företag av hög nationell rang och som ett viktigt redskap för språkets vetenskapliga beskrivning. Den fick en självklar hemortsrätt i de akademiska miljöerna eller kom rentav, som vid Svenska Akademiens ordboksredaktion i Lund, att bidra till att skapa vetenskapliga miljöer. Trots denna officiella status var lexikografins anseende bland vissa språkvetare inte särskilt högt. I den inledande översikten över begreppet 'språk' i första delen av *Vårt språk* (1903) behandlar Adolf Noreen ordboken under paragrafen "Grammatikens begrepp och arter". Där finner vi följande definition:

En osystematisk och såtillvida ovetenskaplig uppställning af grammatikens innehåll, företagen i det "praktiska" syftet att åstadkomma en lättskött uppslagsbok och därför till utgångspunkt tagande ord-

förrådet, ordnad efter någon yttre synpunkt, vanligen den alfabetiska ordningsföljden hos de skrifna ordens begynnelsebokstäver, kallas *ordbok* eller *lexikon*. (Noreen 1903:49, hans emfas)

En ordbok är sålunda, menar Noreen, en "osystematisk" uppställning av grammatikens innehåll. Med osystematisk avser han snarast att ordboken inte är uppställd så att språkets system återspeglas. Denna definition av begreppet 'ordbok' såsom underordnat grammatiken har senare följts av andra, snarlika. Den mest citerade är antagligen den som Bloomfield har formulerat: "The lexicon is really an appendix of the grammar, a list of basic irregularities" (Bloomfield 1933:274), även om han där snarare avsåg det mentala lexikonet än en ordbok. Om definitioner av detta slag är representativa för den rådande uppfattningen om ordböckernas beskaffenhet är det inte särskilt konstigt att forskarna i första hand kom att prioritera andra områden av språkvetenskapen än just lexikografi.

3.3. Forskningens syn på tvåspråkig lexikografi

Om den enspråkiga lexikografien åtnjöt ett tvivelaktigt anseende som vetenskaplig disciplin kom den betydelse den tvåspråkiga lexikografien faktiskt hade haft att marginaliseras ännu mer. De ordboksprojekt som kommit att bli stora nationella, forskningsbaserade satsningar har gällt enspråkig lexikografi, medan produktionen av tvåspråkiga ordböcker i princip blivit en ren förlagsangelägenhet utan någon bredare kontakt med de akademiska miljöerna och den språkvetenskapliga forskningen och egentligen utan explicit språk-teoretisk förankring.

Av svenska ordboksprojekt, pågående såväl som avslutade, är det naturligtvis verksamheten kring Svenska Akademiens ordbok i Lund som har den längsta traditionen. I samband med att datamaskiner togs i bruk inom språkforskningen generellt utvecklade man särskilda datalingvistiska metoder. Språkdata vid Göteborgs universitet kom att bli tongivande i fråga om lexikaliskt inriktad

datalogistik. Men också i denna miljö har det huvudsakligen varit det enspråkiga lexikaliska perspektivet på den moderna svenskan som stått i fokus för verksamheten. Den senaste tidens utveckling inom datalogistiken, bl.a. av metoder för att framställa och analysera stora parallellkorpusar, har emellertid medfört ett ökat intresse för ett kontrastivt lexikaliskt perspektiv. Exempelvis bedriver Maria Toporowska-Gronostaj forskning inom kontrastiv svensk–polsk lexikologi med inriktning på den semantiska representationen i svensk/polska ordböcker (se Toporowska-Gronostaj 1994).

Beträffande dagens tvåspråkiga ordböcker är det, som Kromann, Riiber och Rosbach påpekar, ”easy to demonstrate the empirical dependence of the large bilingual dictionaries on the major national monolingual dictionaries” (1991a:2714). Från att ha varit ett viktigt led i språkplaneringsarbetet och en verksamhet som förde språkbeskrivningen framåt — och historiskt utgjorde den nödvändiga bakgrunden för den enspråkiga ordboken — kom den tvåspråkiga lexikografin sålunda att hamna i skuggan av den enspråkiga och betraktas som en i första hand pedagogiskt inriktad sidodisciplin till denna. Dessa ändrade omständigheter ledde naturligtvis till att de tvåspråkiga ordböckerna efterhand kom att drabbas av teoretisk stagnation. De framsteg som dagens tvåspråkiga ordböcker representerar jämfört med 1700- och 1800-talsverken får betecknas som ganska blygsamma, och de har i stor utsträckning mera att göra med förlagsteknisk utveckling än med teoretisk eller innehållsmässig förkovran (se Hannesdóttir under utg.).

Av de nordiska konferenser kring lexikografi som har hållits under 1990-talet framgår det tydligt att det inte bara är i Sverige utan även i resten av Norden som den forskningsbaserade lexikografin huvudsakligen utgörs av enspråkiga ordboksprojekt. Vid den sammankomst som ägde rum i Göteborg 1990 och som strängt taget utgjorde upptakten till ett mer organiserat nordiskt lexikografiskt samarbete (se Løland 1991:104f.) handlade endast ett av de tolv föredrag som hölls vid konferensen om tvåspråkig lexikografi,

närmare bestämt om ett finsk-svenskt ordboksprojekt (se *Lexikonord* 1991). Ett liknande förhållande rådde vid de tre första stora nordiska lexikografikonferenserna (d.v.s. 1991, 1993 och 1995). Där var det endast en liten del av de föredrag som presenterades som behandlade tvåspråkig lexikografi — tyngdpunkten låg på olika aspekter av den enspråkiga lexikografiska verksamheten. Vid den senaste konferensen, som hölls i Esbo i Finland 1997 och där temat var *Ordboken och användaren*, handlade emellertid en betydligt större andel av föredragen om tvåspråkiga ordböcker än vid de tidigare konferenserna, och relationen mellan ordböcker och översättning fokuserades särskilt.

En viss uppmärksamhet har dock den tvåspråkiga lexikografin hela tiden ägnats av forskarsamhället, främst då av säspråksspecialister (d.v.s. andra än nordisterna). Det typiska är sålunda att förlagen har anglister knutna till redaktionen för svensk/engelska ordboksprojekt, germanister till svensk/tyska projekt etc. Mindre vanligt har det varit att nordister eller allmänlingvister engagerat sig i den tvåspråkiga lexikografin. Möjligen kan tendenser skönjas till ett ökat sådant intresse på området nu. Exempelvis var temat för nummer 2 (1995) av tidskriften *LexicoNordica* just "grammatik i nordiska bilingvala ordböcker".

Enstaka tvåspråkiga ordböcker har trots allt utarbetats inom de traditionella nordistmiljöerna. Så är framför allt källspråksdelen i *Svensk-isländsk ordbok* (1982) sammanställd vid Institutionen för nordiska språk vid Lunds universitet (*Svensk-isländsk ordbok*: 1982:[VII]f.). Annars är de tvåspråkiga ordböckerna som sagt i första hand förlagsprodukter med kommersiellt syfte, och forskarnas uppmärksamhet tycks inte alltid mottas enbart med förtjusning av förlagsvärlden (se Olofsson 1990 och 1994 samt ordväxlingen mellan Rudman och Olofsson i *LexicoNordica* 2, 1995).

I andra delar av västvärlden har emellertid frågor kring den tvåspråkiga lexikografin under senare delen av 1900-talet tilldragit sig ökad uppmärksamhet från forskarsamhället. Detta framgår bland annat av det ansevärdiga utrymme som tvåspråkiga ordböcker och

tvåspråkig lexikografi tilldelats i den stora tyska encyklopedin *HSK* (1989–91).

Den första stora konferensen som hölls i västvärlden och som helt koncentrerades kring lexikaliska frågor ägde rum redan 1960 i USA.¹ På denna konferens diskuterades såväl generella, lexikografiteoretiska frågeställningar som problem specifika för den tvåspråkiga lexikografien och konkreta frågor kring ordboksproduktion som involverade särskilda språkpar. Konferensbidragen, som publicerades av Householder och Saporta 1962, gavs ut på nytt 1967, och många av dem citeras fortfarande flitigt i den lexikografiska diskussionen.²

En av de aspekter av den tvåspråkiga lexikografien som diskuterades på konferensen var vilka krav användarna kan ställa på en ordbok och i vilken grad existerande ordböcker uppfyller dessa krav. Mary R. Haas diskuterade dem ingående och konstaterade samtidigt att hon inte kände till något existerande verk som uppfyller dem alla. Ett av kraven, det att ordboken "ought to be equally oriented to speakers of both languages", anser hon emellertid vara omöjligt att uppfylla, och med exempel från en thai-engelsk ordbok för thai-talande visar hon, att medan denna ordbok på ett adekvat sätt tillhandahåller för denna målgrupp relevant information är den inte på samma sätt till nytta för en engelsk-talande användare (Haas 1962:45ff.).

¹ Den situation som beskrivs här gäller som sagt i första hand västvärlden. Att den tvåspråkiga lexikografien tidigare uppmärksammades i Östeuropa, och att den även har åtnjutit en högre status där, framgår bl.a. av Kromann, Riiber & Rosbach 1991a samt av Zgusta 1971.

² Exempelvis är betydelseindelningen i tvåspråkiga ordböcker, som på konferensen diskuterades av Iannucci (1962), en återkommande fråga (se Iannucci 1962 samt Kromann, Riiber & Rosbach 1984:192ff. och K. Norén under utg.).

3.4. Användaraspekten

Användaraspekten är den kanske hetaste frågan i den nu pågående teoretiska diskussionen kring den tvåspråkiga lexikografien. Det hävdas bland annat att det är av avgörande betydelse för ordbokens utformning och arbetets uppläggning vilka användare ordboken vänder sig till, och om det är ordbokens källspråk eller målspråk som är dessa användares modersmål. Om vi tar språkkonstellationen svenska–tyska som utgångspunkt har en ordboksanvändare med svenska som modersmål (L_1) sålunda ansetts behöva en svensk–tysk ordbok (där alltså svenskan utgör källspråk) som hjälp vid (aktiv) produktion av text på tyska, som för denne rimligen är ett främmande språk (L_2).¹ En ordbok av detta slag brukar kallas *aktiv ordbok* eller *produktionsordbok*. En tyskspråkig användare skulle emellertid behöva en svensk–tysk ordbok för att förstå en redan färdig text på svenska. För denna typ av ordböcker används termerna *passiv ordbok*, *avkodnings-* eller *receptionsordbok*.

Att det är frågan om två skilda aktiviteter — att producera text på främmande språk respektive att förstå en redan färdig text på ett främmande språk — kan tyckas vara så självklart att det inte behöver påpekas. Att inte dessa två funktioner kan förenas i en enda ordbok hävdades först av den ryske lingvisten L.V. Ščerba (se Kromann, Riiber & Rosbach 1984:166ff. och 1991a:2715, Mugdan 1992 samt Tarp 1995). Ščerba menade att en ordbok endast kan fungera väl om den är monofunktionell, d.v.s. den bör vara avsedd antingen för källspråksanvändare eller målspråksanvändare. En konsekvens av denna funktionsuppdelning blir också, enligt Ščerba, att det för varje språkpar behövs fyra ordböcker. Om de inblandade språken är svenska och tyska, behövs således en svensk–tysk

¹ Inom lexikografiteorin och även inom andraspråksforskningen används beteckningen L_1 för modersmål och L_2 för det främmande språket. Dessa beteckningar kommer att användas på samma sätt här. En $L_1 > L_2$ -ordbok är då en produktionsordbok (för översättning till det främmande språket), medan en $L_2 > L_1$ -ordbok är en avkodningsordbok (för avkodning av text formulerad på ett främmande språk).

produktionsordbok, en svensk–tysk avkodningsordbok, en tysk–svensk produktionsordbok och en tysk–svensk avkodningsordbok.

Det var 1936, i förordet till en rysk–fransk ordbok, som Ščerba hävdade det önskvärda i en sådan strikt funktionsuppdelning mellan ordböcker avsedda för översättning från användarens modersmål respektive från ett främmande språk till modersmålet och därigenom formulerade det användarorienterade perspektivet inom lexikografien. I en uppsats från 1940 utvecklar han detta perspektiv vidare. Hans viktiga bidrag till den tvåspråkiga lexikografiteorin kom dock inte att tilldra sig västerländska forskares intresse förrän under 1980-talet, trots att hans arbeten i och för sig hade uppmärksamats dessförinnan (se Kromann, Riiber & Rosbach 1984:166ff.). Hans uppsats recenseras exempelvis i den amerikanska tidskriften *Word* 1947, där hans typologi för olika slags ordböcker diskuteras. Recensenten omnämner Ščerbas distinktion mellan definitionsordbok och översättningsordbok, men hans påpekanden om att ordböckerna borde ta hänsyn till om översättningen görs till eller från användarens modersmål redovisas inte (se Garvin 1947, Kromann, Riiber & Rosbach 1984:166). Att Haas i sitt föredrag 1960 så starkt framhåller användarperspektivet i tvåspråkig lexikografi tycks sålunda inte ha något samband med Ščerbas arbeten.

Ščerbas idéer var däremot välkända i lexikografiska kretsar i Östeuropa. I sin stora manual för lexikografiskt arbete hänvisar Ladislav Zgusta till Ščerba. Han påpekar:

Probably the most important dimension of the typology of the bilingual dictionaries consists in the lexicographer's intention to compile the dictionary either as an aid to the comprehension of texts in the source language or of the description of the source language, or as an aid to the generation of texts in the target language. (Zgusta 1971:299f.)

I en dithörande not hänvisar han vidare till Ščerba, ett bidrag av Feldman vid en konferens om lexikografi i Bratislava 1951 samt till artiklarna av Harrell och Iannucci i Householder & Saporta 1962

(se Zgusta 1971:300). Någon närmare precisering av dessa forskares diskussion ges emellertid inte.

I sin monografi om tvåspråkig lexikografi redovisar Ali Al-Kasimi likaså Ščerbas typologi över ordböcker (Al-Kasimi 1977: 12f.). Antagligen får han sin information om Ščerbas idéer från Garvins recension i *Word*, och han uppfattar typologin som tämligen konventionell.

Den terminologi som kom att utvecklas för de olika typerna av ordböcker, *aktiv* respektive *passiv ordbok*, kom under en period att tillskrivas Ščerba, även om det senare har påpekats att det faktiskt inte är han som är upphovsmannen till just termerna. Trots att Ščerba uttryckligen betonar vikten av användarnas skilda behov och den betydelse detta har för lexikografen, använder han inte termerna *aktiv* och *passiv* i samband med ordböcker (se Mikkelsen 1992, Mugden 1992). Distinktionen *aktiv-passiv* förekommer visserligen i Ščerbas förord till ordboken 1936, och "these notions are very important for his general language theory as such, and for its various applications, e.g. in pedagogics", men han använder dem alltså inte om ordböcker (Mikkelsen 1992:35). Ščerba var klart pedagogiskt inriktad, och han ser behovet av ordböcker speciellt för översättning till det främmande språket som en följd av studenternas bristfälliga språkkunskaper, vilka i sin tur berodde på dåligt utvecklade undervisningsmetoder (se Mugden 1992:19). Enligt Kromann, Riiber och Rosbach uppmärksammades Ščerbas användarperspektiv inom den östtyska lexikografen, och där tillämpades det också praktiskt. Det var där termerna *aktiv* och *passiv ordbok* etablerades, närmare bestämt av den grupp som under ledning av R. Lötzsch arbetade med en tysk-rysk ordbok (se Kromann, Riiber & Rosbach 1984: 166f., 1991a:2715).

Det användarperspektiv som Ščerba var den förste att renodla och som har etablerats i distinktionen *aktiv-passiv* präglar den teoretiska diskussion som för närvarande pågår inom den tvåspråkiga lexikografen. En del av Ščerbas idéer har modifierats och omprövats. Hausmann (1977) hävdar till exempel att det inte behövs fyra

ordböcker per språkpar utan åtta (se Mugdan 1992:19f.). Han urskiljer fyra behov hos användaren som alla kräver sin speciella ordbok: att förstå en text på L_2 utan att översätta den till L_1 , att översätta en text från L_2 till L_1 , att skapa en text i L_2 utan utgångspunkt i L_1 och att översätta text från L_1 till L_2 . För ett språkpar behövs för varje typ en ordbok i varje riktning. De ordböcker som motsvarar de två första behoven, där L_2 är källspråk, kallar Hausmann "Lesewörterbuch" och de som svarar till de behov där L_2 är målspråk kallar han "Schreibwörterbuch" (se Mugdan 1992: 20f.). Hausmann menar emellertid att det inte är klart att det alltid är en bilingval ordbok som ger den bästa hjälpen vid dessa olika aktiviteter. Vid produktion på L_2 kan i stället en enspråkig ordbok vara att föredra liksom också vid reception på L_2 utan att översättning till L_1 genomförs (se Tarp 1995:22).

Senare har det av Hausmann föreslagna antalet ordböcker som således skulle vara tänkbart per språkpar reducerats från åtta till sex (Duda et al. 1986; enl. Mugdan 1992:19). Förutom en aktiv översättningsordbok och en passiv översättningsordbok i varje riktning behövs också en särskild förklaringsordbok för reception; en i varje riktning mellan de inblandade språken. I ett sådant resonemang likställs å ena sidan språklig produktion i vid bemärkelse med översättning, och å den andra sidan upprätthålls en distinktion mellan översättningsproduktion och reception utan översättning.

I en uppsats från 1995 tar Martin Gellerstam fasta på distinktionen mellan avkodnings- och produktionsordböcker.¹ Han diskuterar två tillvägagångssätt som har syftet att förbättra produktionsordböckerna. Dels, menar han, kan den kontrastivt baserade språkbeskrivningen fördjupas inom ordbokens ram, dels kan autentiska texter på båda de aktuella språken, i form av parallellkorpusar, användas. Som exempel på hur den kontrastiva beskrivningen kan

¹ Gellerstam vill undvika termerna *aktiv* respektive *passiv* då de "för tankarna till en skillnad i graden av aktiv insats från användarens sida" (Gellerstam 1994:43).

fördjupas presenterar han Toporowska-Gronostajs svensk–polska projekt (Gellerstam 1994:47f).

Nödvändigheten av funktionsuppdelningen *aktiv–passiv* har å andra sidan kommit att ifrågasättas. Särskilt gäller detta för språk med ett mindre antal talare och stora ordböcker där behovet av ordböcker mellan språken inte är ömsesidigt. För sådana språkpar vore det angeläget att utveckla en typ av ordbok som inte bara ”inconsistently mix[es] features of active and passive dictionaries” utan som ”actually caters for the widest possible variety of user needs” (Mugdan 1992:23).

Även Valeriy Berkov påpekar att den strikta funktionsuppdelningen i aktiva respektive passiva ordböcker egentligen bara är lyckad om en ordbok endast är att betrakta som (nybörjar)hjälpmedel för översättning och inte som ”the most important textbook of a foreign language” (Berkov 1996:550). De stora tvåspråkiga ordböckerna bör av praktiska skäl (som t.ex. ekonomi och efterfrågan) kunna användas av talare av båda de inblandade språken, d.v.s. både för produktion ($L_1 > L_2$) och för avkodning ($L_2 > L_1$), och det är inget som hindrar att en ordbok kan innehålla all relevant information för båda användargrupperna. Denna inställning har redan manifesterats i Berkovs egen *Russisk–norsk ordbok* (1987, 2 uppl. 1994) och nu även i Helgi Haraldssons *Rússnesk–íslensk orðabók* (1997). Berkov sammanfattar sin syn på följande sätt: ”Completely passive or completely active dictionaries are mostly fit for beginners. Large dictionaries must be bidirectional” (Berkov 1996:550). Det är kanske just denna syn på de tvåspråkiga ordböckerna som är nödvändig för att de inte längre skall uppfattas som sekundära i förhållande till de enspråkiga ordböckerna. Det ömsesidigt kontrastiva perspektiv som anläggs i en bidirektionell — eller snarare bifunktionell — ordbok kan avslöja teoretiskt intressanta särspråkliga fenomen i de inblandade språken och kan därigenom bidra till en adekvat beskrivning av drag som annars förbigåtts. Den tvåspråkiga lexikografin borde sålunda återigen kunna komma att betraktas som ett redskap för att föra språkbeskrivningen

framåt. Därmed skulle också den tvåspråkiga ordboken på ett självklart sätt inkluderas i Ilsons berömda beskrivning av ordboken som "the most successful and significant book about language" (Ilson 1985:1).

3.5. Betydelsebeskrivningen i tvåspråkiga ordböcker

Inom lexikografen är det viktigt att upprätthålla distinktionen mellan ordet, ordets referent och ordets betydelse. Betydelsebeskrivningen skall förklara uppslagsordets semantiska innehåll och inte själva ordet och heller inte beskriva ordets referent. I tvåspråkiga ordböcker generellt är dessa distinktioner ofta problematiska. I stället för att presentera den eller de lexikaliska enhet(er) som används i målspråket för att beteckna uppslagsordets referent, ger man en översättning av själva uppslagsordet eller en beskrivning av referenten.

Arne Olofsson påpekar detta förhållande i sin recension av andra upplagan av *Norstedts stora engelsk-svenska ordbok* (1993) och andra upplagan av *Norstedts stora svensk-engelska ordbok* (1993) (Olofsson 1994:287). Han exemplifierar sin kritik med det svenska uppslagsordet *benskörhet*, som översätts med *brittleness of the bones*. Det svenska ordet, säger Olofsson, "används i ett enda sammanhang, nämligen som beteckning på den skelettförsvagning som drabbar särskilt äldre kvinnor. Denna skelettförsvagning heter på engelska *the brittle-bone disease*" (1994:287). Uppslagsordet uppfattas här som en genomskinlig, semantiskt regelbunden sammansättning och förses som sådan med en målspråksenhet som kan sägas vara en formell ekvivalent (se 3.5.1 nedan). Här har ordboksredaktörerna förbisett att ordet endast har en lexikaliserad betydelse. Ordet har sannolikt uppstått genom det Rogström kallar *lexemisering*, d.v.s. för att täcka en lexikalisk lucka i språkssystemet (se Rogström 1998:205). Som Olofsson påpekar har det alltså inte någon regelbunden betydelse 'egenskap hos ben att vara skört'.

I äldre tiders ordböcker är det mycket svårt att avgöra hur denna distinktion mellan uppslagsordets formsida, dess innehållssida och dess referent upprätthålls. Det är svårt att bedöma den aktuella lexikaliseringsgraden hos det svenska uppslagsordet och ännu svårare att avgöra graden av ekvivalens mellan uppslagsordet och den givna målspråksenheten. För en utförlig diskussion av lexikalisering och hur graden av lexikalisering kan bedömas hänvisas till kapitel 9 i Rogström 1998.

3.5.1. Ekvivalens

Den tvåspråkiga ordbokens främsta funktion sammanfattas vanligen som den att bistå användaren vid översättning av texter från ett språk till ett annat. Zgusta (1971:213) sammanfattar: "The usual aim of a bilingual dictionary is to help in translating from one language into another, or in producing texts in language other [than] the user's native one, or both". Längre fram preciserar han lexikografens uppgift som "to find in the target language such lexical units as are equivalent to the lexical units of the source language, and to coordinate the two sets" (Zgusta 1971:312). Med ekvivalent enhet menar han "such a lexical unit of the target language which has the same lexical meaning as the respective lexical unit of the source language" (ib.). Han betonar samtidigt komplexiteten i begreppet 'lexical meaning', vilket han ägnar verkets första och mest omfattande kapitel åt att utreda. Också Kromann, Riiber och Rosbach framhåller betydelsen av ekvivalens i det givna sammanhanget: "Equivalence is the axis about which the activity of translation turns" (1991a:2717).

Bo Svensén uttrycker den tvåspråkiga ordbokens uppgift på ett liknande sätt som Zgusta, nämligen att den skall "förse ord och uttryck på källspråket med semantiskt och bruklighetsmässigt så likvärdiga motsvarigheter som möjligt på målspråket" (Svensén 1987:134). Att detta kan vara förenat med vissa svårigheter framgår

av fortsättningen: ”Men fullständig sådan överensstämmelse (ekvivalens) mellan ord och uttryck i två språk är ganska sällsynt, på samma sätt som det är sällsynt med fullständiga synonymer inom ett och samma språk” (ib.). *Ekvivalens* är sålunda en relation eller överensstämmelse mellan enheter i de aktuella språken, eller som definitionen i *NLO* (1997) lyder: ”semantisk og funksjonsmessig overensstemmelse mellom ord eller uttrykk i to eller flere språk”. Denna relation realiseras lexikografiskt i *ekvivalenten*. Med *ekvivalent* menas i lexikografiska sammanhang en språklig, främst lexikalisk, enhet i målspråket som i möjligaste mån uttrycker uppslagsordets lexikaliska betydelse, eller enligt *NLO*: ”leksikalisk enhet som viser ekvivalens med en bestemt leksikalisk enhet i et annet språk”. Då ekvivalens som sagt sällan är fullständig och lika sällan symmetrisk urskiljer man förutom fullständig ekvivalens också partiell ekvivalens och frånvaro av ekvivalens (se t.ex. Kromann, Riiber & Rosbach 1991a:2717f.). Ekvivalens och ekvivalenta, eller likvärdiga, enheter spelar sålunda en central roll inom den tvåspråkiga lexikografin och det har skrivits en del om fenomenet som sådant och också om olika typer av ekvivalens.¹ Att begreppet *ekvivalens* inte är oproblemiskt diskuteras närmare nedan.

3.5.2. Tvåspråkig lexikografi och översättningsteori

Med tanke på att tvåspråkiga ordböckers främsta funktion är nära förknippad med översättning mellan språk är det egentligen anmärkningsvärt att man inom lexikografin inte närmare definierar vad man menar med just *översättning*. På senare tid har det visserligen gjorts en distinktion mellan reception och översättning respektive produktion och översättning (se avsnitt 3.4), men själva begreppet *översättning* har lexikograferna inte diskuterat särskilt ingå-

¹ Se t.ex. Ralph (1980) och Scholze-Stubenrecht (1994) om olika typer av ekvivalens, och för olika grader av ekvivalens, se de ovan citerade arbetena av Zgusta resp. Kromann, Riiber & Rosbach och Svensén.

ende. Kromann, Riiber & Rosbach definierar översättning (*translation*) som "a language-pair-related unidirectional activity where the translator uses his or her native language as one of the two languages, translating to or from the native language" (Kromann, Riiber & Rosbach 1991a:2717), en tämligen vag definition. I *NLO* återfinns uppslagsorden *översettelseekvivalent* och *översettelsesordbok* (jämfte *översettelseslån*, som emellertid är av annat slag) men inte något uppslagsord *översettelse*. Det kan därför vara befogat att se något närmare på den språkvetenskapliga disciplin som — i likhet med den tvåspråkiga lexikografin — arbetar med just *översättning* och *ekvivalens* som grundläggande begrepp, nämligen översättningsteorin. Möjligen skulle den diskussion och de definitioner som presenteras där kunna bidra till ytterligare uppstramning av teoribildningen inom den tvåspråkiga lexikografin. Det är inte avsikten att här redogöra i detalj för de olika teoretiska inriktningarna inom översättningsteorin utan endast att påvisa att den där pågående diskussionen torde vara relevant också för den tvåspråkiga lexikografin.

Inom översättningsteorin råder det naturligtvis inte någon allmänt vedertagen syn på hur översättning skall definieras, eller om det är processen eller produkten som är det centrala analysobjektet, och — faktiskt — heller inte om översättning över huvud taget är en möjlighet. Vidare finns det skilda uppfattningar om huruvida översättning bör betraktas som en del av (den kontrastiva) lingvistikens eller som en form av kommunikationsforskning i allmänhet.

De talrika definitionerna av begreppet *översättning* avspeglar denna mångfald i den teoretiska synen på området. En tidig och i första hand lingvistiskt inriktad är J.C. Catfords numera klassiska definition.¹ Han konstaterar att

¹ Diskussionen om översättbarhet är naturligtvis betydligt äldre än här kan redovisas. Sålunda fördes intensiva översättningsteoretiska diskussioner i samband med 1500-talets bibelöversättningar (se exempelvis Wegener [1958] 1960: 145ff.).

Translation is an operation performed on languages: a process of substituting a text in one language for a text in another. Clearly, then, any theory of translation must draw upon a theory of language—a general linguistic theory. (Catford 1965:1)

Han definierar sedan översättning som ”*the replacement of textual material in one language (SL) by equivalent textual material in another language (TL)*” (Catford 1965:20; hans kursivering). Hans termval, ”textual material” i stället för ”text” är avsett att understryka att det inte nödvändigtvis råder fullständig ekvivalens på alla nivåer mellan SL och TL, på vissa språkliga nivåer kan det tvärtom uppstå icke-ekvivalens. Detta exemplifierar han genom att jämföra den engelska satsen *What time is it?* med dess franska översättning: *Quelle heure est-il?*; han menar:

there is replacement of SL (English) grammar and lexis by *equivalent* TL (French) grammar and lexis. There is also *replacement* of SL graphology by TL graphology—but the TL graphological form is by no means a translation *equivalent* of the SL graphological form” (Catford 1965:20; hans kursivering).¹

Också Eugene A. Nidas lika klassiska definition är lingvistiskt baserad, och i den fokuseras betydelsen särskilt: ”Translating consists in reproducing in the receptor language the closest natural equivalent of the source-language message, first in terms of meaning and secondly in terms of style” (Nida & Taber 1974:12). Vid översättning av texter är det sålunda textens budskap som skall överföras till målspråkets närmaste naturliga ekvivalent. Denna naturliga ekvivalent ligger på textnivå och kan följaktligen vara icke-ekvivalent på direkt språkliga nivåer, på så sätt att det inte alltid råder ett-till-ett-förhållande mellan måltext och källtext beträffande syntaktiska strukturer, morfologiska drag, de lexikaliska enheternas ordklassstillhörighet etc.

Textperspektivet understryks ytterligare av exempelvis Werner Koller, som kommit att definiera översättning som ”das *Resultat*

¹ Med *graphological form* avses här snarast grafisk form.

einer sprachlich-textuellen Operation, die von einem AS-Text zu einem ZS-Text führt, wobei zwischen ZS-Text und AS-Text eine *Übersetzungs- (oder Äquivalenz-)relation* hergestellt wird" (Koller 1997:16; hans kursivering). Koller uppehåller sig också vid begreppet *textreproduktion*, och han efterlyser en diskussion om gränsen mellan å ena sidan textreproduktion, som är det han menar översättning egentligen går ut på, och å den andra sidan *textproduktion, textbearbetning, textförbättring, omformulering, sammanfattning* och *användarinriktad adaptation*: "In den gängigen Kommunikationsmodellen der Übersetzung wird dieser wichtige Aspekt übersehen bzw. nicht thematisiert" (Koller 1997:196). Denna avgränsning av vad som är en översättning och vad som inte är det efterlyses också av Anthony Pym i hans kommentar till Kollers diskussion av ekvivalensbegreppet. Han konstaterar att disciplinen behöver en "good working definition of *non-translation*" (Pym 1997: 77; hans kursivering).

En som ser översättning som i första hand en form av kommunikation är norrmannen Sylfest Lomheim. Han menar att

i omsetjing gjeld det berre *eitt krav*, men det gjeld derimot alltid og for alle teksttypar – budskapan skal overførast best mogeleg til mottakargruppa. Og slik er det fordi omsetjing berre er ein variant – om enn ein krevjande variant – av språkleg kommunikasjon[.] (Lomheim 1996:30; hans kursivering)

Därför är frågor som "kva er språkleg kommunikasjon?" och "korleis føregår språkleg kommunikasjon?" av avgörande betydelse för forskning kring översättning över huvud taget (Lomheim 1996:28).

Inom översättningsteorin är man alltså långt ifrån överens om vad som menas med *översättning*. Någon motsvarande problematisering av begreppet förekommer som sagt inte inom den tvåspråkiga lexikografen. Detta beror nog på att teoribildningen på området i många avseenden ännu är bristfällig över huvud taget snarare än på att man vid de tvåspråkiga ordboksredaktionerna skulle arbeta

utifrån en entydig och allmänt accepterad definition av begreppet "översättning".

Hur ser man då inom översättningsteorin på begreppen *ekvivalens* och *ekvivalent*? Trots den betydelse de har för disciplinen är begreppen egentligen dåligt definierade också där. Catfords begrepp *translation equivalence* och hans distinktion mellan *textuell ekvivalens* och *formell korrespondens* här, liksom Nidas distinktion mellan *dynamisk ekvivalens* och *formell korrespondens*, spelat en viktig roll. Med *textual translation equivalent* menar Catford "any TL form (text or portion of text) which is observed to be the equivalent of a given SL form (text or portion of text)" (Catford 1965: 27), och "SL and TL texts or items are translation equivalents when they are *interchangeable in a given situation*" (Catford 1965:49; hans kursivering). Formell korrespondens är däremot "any TL category which may be said to occupy, as nearly as possible, the 'same' place in the economy of the TL as the given SL category occupies in the SL" (Catford 1965:32). Den formella korrespondensen är alltså i första hand en relation mellan de båda språkens totala lexikogrammatiska system och den realiseras inte nödvändigtvis på det lexikaliska planet.¹

Nida ser dynamisk ekvivalens som en överensstämmelse på betydelseplanet, i motsats till korrespondens som är överensstämmelse på formplanet. Med dynamisk ekvivalens avses "the degree to which the receptors of the message in the receptor language respond to it in substantially the same manner as the receptors in the source language" (Nida & Taber 1974:24). Definitionen av dynamisk ekvivalens formuleras sedan som "quality of a translation in which the message of the original text has been so transported into the receptor language that the RESPONSE of the RECEPTOR is essentially like that of the original receptors" (Nida & Taber 1974:

¹ Den formella korrespondensens representation kan sålunda vara asymmetrisk, t.ex. svenskans *inte* som motsvaras (åtminstone i skrift) av en diskontinuerlig enhet i franskans *ne pas*. Den kan också upprätthållas genom icke-representation då obligatoriska element i källspråket inte realiseras lexikaliskt i målspråket.

200). Formell korrespondens definieras däremot som "quality of a translation in which the features of the form of the source text have been mechanically reproduced in the receptor language" (Nida & Taber 1974:201; se också Ingo 1991:225). Den distinktion Nida och Taber gör mellan ekvivalens och korrespondens har sedermera upphävts genom att distinktionen numera görs mellan dynamisk och formell ekvivalens (se t.ex. A. Chestermans inledning (s. 80) till Nidas uppsats från 1969, där den återges i Chesterman 1989). Centralt för den dynamiska ekvivalensen är sålunda föreställningen — hos både Catford och Nida — att originalet och översättningen är funktionellt utbytbara, att de på båda språken framkallar samma reaktioner hos mottagaren.

Koller har definierat ekvivalens som en relation mellan källspråkstext (eller textelement) och målspråkstext (eller textelement), där relationen snarare föreligger på språkets tillämpningsnivå än på dess systemnivå. Relationen kan vara av olika slag, och han urskiljer fem olika ekvivalensrelationer: denotativ ekvivalens, konnotativ ekvivalens, textnormativ ekvivalens, pragmatisk ekvivalens och formell-estetisk ekvivalens (Koller 1997:100 och 228ff.). Lomheim däremot menar att det är onödigt med karakteriserande adjektiv framför huvudordet *ekvivalens*, eftersom de kvaliteter de är avsedda att fokusera kan läggas in i själva definitionen av begreppet *ekvivalens*. I sin definition framhäver han därför tre nyckelord:

- *kommunikativt* likeverd (ikkje semantisk likeverd)
- *situasjonsavhengig* likeverd, i den forstand at likeverdet ikkje er fastlagt, men relativt, sett i forhold til mottakarar, tid og stad (jf. at Bibelen må omsetjast på nytt med jamne mellomrom)
- *intersubjektiv* vurdering, ikkje objektive fasitsvar. Berre ei gruppe av presumptivt innsiktsfulle omsetjarar kan avgjera kva som er tilfredsstillande omsetjing. (Lomheim 1996:30; hans kursivering)

Han framhåller också det relativa i "samma effekt" och "samma reaktioner" hos mottagarna och påpekar att ingen kommunikation kan förutsättas fungera fullständigt (Lomheim 1995:28).

De tvåspråkiga ordböckernas viktigaste funktion är som sagt att vara till hjälp vid översättning (i vid mening), d.v.s. vid översättningsprocessen. Om det därmed menas översättning, d.v.s. *textreproduktion*, i motsättning till *textproduktion*, *textbearbetning*, *textadaptation* etc. framgår emellertid inte, även om distinktionen kan läsas in i Hausmanns indelning i exempelvis produktion på L_2 — d.v.s. textproduktion — respektive översättning från L_1 till L_2 — d.v.s. textreproduktion (se 3.4 ovan).

På liknande sätt förhåller det sig med ekvivalensbegreppet inom den tvåspråkiga lexikografin. Den enda ekvivalens som det är relevant att tala om på det lexikaliska planet ligger nära det Nida har definierat som formell korrespondens eller ekvivalens. En tvåspråkig ordbok ger i första hand en eller flera lexikaliska enheter på målspråket som i större eller mindre utsträckning är *formellt* ekvivalenta med uppslagsordet, eller, som Zgusta uttrycker det på det ovan citerade stället: "[a lexical unit] which has the same *lexical* meaning as the respective lexical unit of the source language" (Zgusta 1971:312, min kursivering). Det finns också i de tvåspråkiga ordböckerna en viss strävan efter att ekvivalenten skall ha samma formella egenskaper som uppslagsordet.

Som framgått ovan går översättning inte ut på att översätta lexikaliska enheter utan texter, på så sätt att textens budskap är det samma i måltexten som i källtexten. En texts budskap är sällan summan av den lexikaliska betydelsen av de lexikaliska enheter som tillsammans utgör texten. Det vore därför rimligt att man också inom den tvåspråkiga lexikografin tog större hänsyn till distinktionen mellan lexikalisk, eller formell, ekvivalens och dynamisk ekvivalens och tog konsekvenserna av den motsättning som finns inbyggd i exempelvis *NLO*:s definition av ekvivalens: "semantisk og funksjonsmessig overensstemmelse mellom ord eller uttrykk i to eller flere språk" (min kursivering). Den lexikaliska eller formella ekvivalensen motsvarar egentligen enbart den ekvivalensrelation som Koller kallar *denotativ*, d.v.s. den relation som föreligger på det referentiella planet. Hans övriga relationstyper motsvarar sålunda

främst den dynamiska ekvivalensen, som inte ligger på språkets lexikaliska nivå utan snarare på den pragmatiska och kontextuella nivån.¹

Exemplen på att en lexikalisk ekvivalent inte leder till en idiomatisk översättning är naturligtvis oändligt många. Ett fall som Lomheim använt för att illustrera detta är det franska ordet *quai*, som i norska (och på likartat sätt i svenska) har ekvivalenterna *kai* och *perrong* (på en järnvägsstation). Men till skillnad från ett franskt tåg som avgår från "quai 2" avgår ett norskt tåg inte från "perrong 2" utan från "spor 2" (Lomheim 1995:30f.). I fransk-norska ordböcker uppges emellertid inte *spor* som ekvivalent till *quai* — och på motsvarande sätt heller inte *spår* i de fransk-svenska ordböckerna. För översättaren är sålunda den semantiska överensstämmelsen 'quai'='perrong' i många fall ointressant, för "det som betyr noko, er å finna fram til språklege uttrykk som i ein gjeven situasjon har den same eller likeverdige kommunikative funksjon" (Lomheim 1995:31). En av anledningarna till att tvåspråkiga ordböcker så ofta lämnar översättarens problem olösta, trots att deras primära funktion är att vara hjälpmedel vid översättning, kan således sägas vara att den dynamiska ekvivalensen, eller den kommunikativa funktionen, i ordboken alltid är sekundär i förhållande till den formella ekvivalensen.

Ytterligare ett — mera subtilt — exempel på att den i ordboken så eleganta formella ekvivalenten ter sig bättre i ordboken än i faktisk översättning kan hämtas från Lomheim 1996. Han utvecklar där översättaren Trond Winjes anmärkningar mot författaren och EU-motståndaren Edvard Hoems översättning från danska till nynorska av ett EU-dokument. Winje diskuterar huruvida den norska frasen "ein stadig snevrare union av europeiske folk" är en korrekt eller möjligt en (oavsiktligt) manipulativ översättning av

¹ En handbok av ett nytt slag, som med utgångspunkt i pragmatiska och kontextuella funktioner ger lexikaliska enheter på ord-, fras- eller satsnivå, är *Collins COBUILD English Grammar* (1990). Arbetet kan sägas presentera hur "important correspondences between structure and function" realiseras lexikalt (s. [v]).

den danska källtextens ”en stadig snævrere union mellem de europæiske folk” (Lomheim 1996:27). Lomheim karakteriserar översättningen som ett ”illustrerande døme på leksikalisk interferens” och kritiserar översättarens val att översätta *snævrere* med *snevrare* (Lomheim 1996:32). Trots den formella ekvivalens som råder mellan danskans *snævrere* och nynorskans *snevrare* tycks det sålunda föreligga en viss skillnad i deras betydelse. Den trilingvala ordlistan *Norstedts Skandinaviska ordbok* (1994) anger emellertid just *snever* som den enda norska ekvivalenten till det danska uppslagsordet *snæver* och *snæver* som den enda danska ekvivalenten till det norska uppslagsordet *snever*. Att dessa enheter över huvud taget tas med i ordlistan beror antagligen på att det danska lexemet *snæver* i svenskan uppges motsvara dels *trång*, dels *snäv* (för *snever* uppges emellertid bara ekvivalenten *snäv*). Undersöker man en dansk enspråkig ordbok, t.ex. *Politikens Nudansk Ordbok* (1992), finner man mycket riktigt både en konkret betydelse som direkt motsvarar ’snäv’, exemplifierad av språkprovet ”en s[næver] kjole”, och en överförd användning, exemplifierad av ”hans åndelige horisont er s[næver]”, som snarast motsvarar en betydelsenynans av *trång*; ”ha [trång]a vyer” (*SOB* 1986). Danska *snæver* har emellertid ytterligare en betydelse som varken motsvarar ’snäv’ eller ’trång’ i svenskan utan snarare en betydelsenynans av ’nära’: *et snævert samarbejde ville være ønskeligt*. Går vi till en nynorsk ordbok finner vi att uppslagsordet *snever* har tre betydelser: ”1 liten, trong *ei* s[never] drakt [...] 2 indre, utvald, *ein* s[never] krins 3 trongt avgrensa *ein* s[never] definisjon [...] småleg, trongsynt *eit* s[never]t miljø [...]” (*Nynorskordboka* 1993).

Om vi antar att Lomheim har rätt i sin slutsats att det faktiskt föreligger interferens mellan ”en stadig snævrere union mellem de europæiske folk” och ”ein stadig snevrare union av europæiske folk”, kan det diskuteras om interferensen enbart ligger på det lexikaliska planet. Översättaren kan ju ha använt *snever* i betydelse 2: ’ein stadig meir utvald union av europæiske folk’. Lomheim påpekar mycket riktigt också att förutom att adjektivet *snever* kan vara

en olyckligt vald ekvivalent är valet av prepositionen *av* för danska *mellem* heller inte helt neutralt: ”Me lagar matretter *av* poteter, kjøt, gulrøter – det er verre å laga union *av* nasjonar” (Lomheim 1996: 27; hans kursiv). Slutligen lanserar han också *union* som en faktor som möjligen bidrar till interferensen, då ordet faktiskt har ”ein annan valør og status i norsk enn det tilsvarende ordet i fransk og engelsk” (Lomheim 1996:32).

Det är troligt att det är just *union* som på *lexikalisk* nivå är det största problemet i den norska frasen ”ein stadig snevrare union av europeiske folk”, och ordets konnotationer diskuterades också i den norska EU-debatten. Att det inte, som i danskan och de flesta andra språk, är ett neutralt uttryck för en bestämd typ av föreningar eller sammanslagningar kan utläsas av betydelse 2 och dithörande språkprov i artikeln *Union i Nynorskordboka*: ”statslagning el. samband av fleire statar (med varierende grad av sjølvstyre for kvar stat) *u[nion]en mellom Noreg og Sverige 1814–1905 [...]*”, där det förtydligas att en union inte nödvändigtvis är på lika villkor för de inblandade staterna. Vidare tycks just den angivna unionen ha varit en så traumatisk upplevelse för normännen att den t.o.m. har satt sina spår i det norska språket på så sätt att ordet *union* tillförts konnotationer som gör att det inte är likvärdigt med det danska ordet *union*.

Uppenbarligen är det så att den norska frasen ”ein stadig snevrare union av europeiske folk” möjliggör tolkningar som den danska källtexten inte lämnar något utrymme för. Trots att de två fraser som här har diskuterats uppvisar en acceptabel lexikalisk likvärdighet, tycks de ändå inte vara ekvivalenta. Det är därför tvivelaktigt om det här i första hand är frågan om just lexikalisk interferens. Snarare är de problem som tydligt föreligger ett ypperligt exempel på att översättning aldrig enbart kan gälla lexikalisk ekvivalens (eller interferens heller för den delen), utan att ekvivalens i sig innebär krav på kommunikativ och situationell likvärdighet. Den interferens som tydligt råder här är sålunda inte i första hand en lexikalisk interferens i strikt bemärkelse utan den beror snarare på att de

kommunikativa och situationella aspekter som ingår i Lomheims definition av ekvivalens inte är uppfyllda.¹

Som Svensén påpekar är det relativt sällsynt att det mellan lexikaliska enheter i två språk råder fullständig ekvivalens (1987:134) — eller ”interlingual synonymy” som Kromann, Riiber och Rosbach kallar det (1991a:2718) — är. Vanligare är att det föreligger ett slags partiell ekvivalens mellan flera enheter i de båda språken. Det är emellertid också i detta sammanhang i första hand den formella ekvivalensen som avses, det är den som kan vara fullständig, partiell eller obefintlig. I ordboken redovisas sådana relationer vanligen genom en räkka av ekvivalenter, som tillsammans möjligen kan sägas täcka uppslagsordets hela lexikaliska betydelse (som t.ex. det danska *snæver* och det svenska *trång*, *snäv*; se strax ovan), eller, om det är uppslagsordet som endast täcker en del av ekvivalentens betydelse, genom en precisering av vilket moment av ekvivalentens betydelse källspråksenheten motsvarar. De subtila skillnaderna i ordens konnotationer i de olika språken låter sig emellertid inte fångas lika lätt i ekvivalenträckor. Där det inte föreligger någon ekvivalensrelation mellan källspråket och målspråket löser lexikograferna detta med en encyklopedisk förklaring av uppslagsordets referens.

Det finns som sagt oändligt många exempel på felaktiga översättningar som skulle kunna tillskrivas de tvåspråkiga ordböckernas snäva syn på fenomenet *ekvivalens*. Trots det tycks intresset för översättningsteori vara svalt från lexikografernas sida. De som mest ihärdigt har påpekat den tvåspråkiga lexikografins förenkling av ekvivalensbegreppet och olika ekvivalensrelationer samt de konsekvenser detta får för de tvåspråkiga ordböckernas faktiska användbarhet är i första hand översättningsteoretiker och översättningsdidaktiker. Sålunda diskuterar Snell-Hornby relationen mellan de två disciplinerna, och hon poängterar att

¹ För en diskussion av översättning av stil som språklig nivå se Götzsche 1994: 158ff. och 174.

the bilingual dictionary will not fulfil its function completely if it remains merely a repository of isolated lexemes and static equivalents – it also needs to reveal the dynamic system of relationships within and between languages, the function of words in their contexts, and the interdependence of language, culture and social interaction. (Snell-Hornby 1984:279)

Hon återkommer till temat, bland annat i uppsatsen ”The Bilingual Dictionary – Victim of its own tradition?”, där hon härleder den tvåspråkiga lexikografitraditionen, via grekiskan, tillbaka till det forntida Mesopotamien vid tiden kring 2 000 f.Kr. Hon menar där att ”the bilingual dictionary should help to clarify alien concepts against their own cultural background and not limit language to the status of a mere code consisting of varying labels” (Snell-Hornby 1986:216).

Också Lomheim har (indirekt) kontrasterat översättningsteorins begrepp *ekvivalens* mot ordböckernas *ekvivalens*: ”Likt innhald er nyttig som orienteringsmerke og omgrep i *kontekstfrie* samanhengar som ved utarbeiding av ordbøker. I omsetjingspraksis har omgrepet berre avgrensa intresse” (Lomheim 1995:29; min kursivering). Det är mycket som talar för att han har rätt i sitt antagande att ”likt innhald” eller *lexikalisk ekvivalens* faktiskt inte är särskilt relevant i något annat sammanhang än det rent lexikografiska. Om de tvåspråkiga ordböckerna skall kunna spela den avgörande roll för det på senare tid allt viktigare tolknings- och översättningsarbetet som man inom lexikografiska kretsar gärna ser att de gör (se t.ex. Ralph 1992b:29), krävs det nog att lexikograferna i större utsträckning för en dialog såväl med översättare som med översättningsteoretiker.

3.5.3. Tvåspråkig lexikografi och kontrastiv lingvistik

De äldre tvåspråkiga ordböckerna fyllde en viktig funktion i beskrivningen av det svenska språket. På ett sätt kan de sägas ha varit fast förankrade i ett kontrastivt synsätt, även om en del då

dominerande inslag i det jämförande språkstudiet med tiden kom att visa sig vara ohållbara. Exempelvis har den ambition vissa äldre tiders lexikografer hade att bevisa ett givet språks nära släktskap med urspråket inte varit gångbar på länge. Samtidigt med att den komparativa lingvistikens under det tidiga 1800-talet utvecklade en vetenskaplig stringens och utvecklade effektiva redskap som exempelvis junggrammatikernas teorier, avtog dock det språkvetenskapliga intresset för och betydelsen av den tvåspråkiga lexikografien, varför den kontrastiva lingvistikens utveckling inte kom att medföra en parallell förbättring av de tvåspråkiga ordböckerna.

En självklar uppgift för en tvåspråkig ordbok bör vara att tydliggöra kontaktytan mellan de båda språken, och med utgångspunkt i denna på alla plan redovisa vad som är språkspecifikt i de aktuella språkens användning av de enskilda lexikaliska enheter som behandlas. Vissa av de språkspecifika egenskaperna ligger på språkliga nivåer som låter sig beskrivas systematiskt inom ramen för det enskilda språkets grammatik. I ordboken framgår dessa egenskaper av de formaliserade böjnings- och ordklassuppgifterna. Andra egenskaper, som syntaktiskt beteende och selektionsrestriktioner liksom också egenskaper beträffande bruklighet, är inte lika enkla att systematisera, och de är inte lika lätta att redovisa i en strikt formaliserad form. Huruvida sådan information bör avse källspråket eller målspråket kan anses bero på varje enskild ordboks syfte, om den är avsedd att användas endast som avkodnings- respektive produktionsordbok, eller om den är avsedd både för källspråks- och målspråkstalare (se t.ex. Svensén 1987:85ff.). Huvudsaken bör emellertid vara att den information som ges på alla nivåer fångar de skillnader som föreligger mellan just de båda inblandade språken, d.v.s. det som är specifikt för varje språk för sig i relation till det andra språket.

I en uppsats från 1988 diskuterar Toporowska-Gronostaj kontrastiv grammatik och valens i tvåspråkiga ordböcker. Hon påpekar att den grammatiska informationen i de flesta fall avser uppslagsordet och att motsvarande information om ekvivalenten saknas —

oavsett om ordboken är avsedd som avkodnings- eller produktionsordbok (Toporowska-Gronostaj 1988:342). Med utgångspunkt i exempel ur en svensk-engelsk produktionsordbok konstaterar hon följande:

It seems rather difficult to accept the fact that the dictionary user is given less information on the foreign language, which is of primary concern in the active bilingual dictionary, than on his native language. (Toporowska-Gronostaj 1988:346)

I sin översikt över grammatiska konstruktioner i tvåspråkiga ordböcker diskuterar Kromann, Riiber & Rosbach olika slags konstruktionsuppgifter. De urskiljer dels grammatiska, dels idiomatiska konstruktioner. I deras framställning förefaller det som om det kontrastiva perspektivet, som ju är utgångspunkten för hela tanken med den tvåspråkiga lexikografin, egentligen inte räcker längre än till makronivån: d.v.s. till uppslagsorden och ekvivalenterna. Deras resonemang har sin utgångspunkt i användarperspektivet och uppdelningen i produktions- och avkodningsordböcker och uppehåller sig huvudsakligen vid den tekniska presentationen av olika representationsformer i de olika typerna av ordböcker. Att det, som Toporowska-Gronostaj hävdar, krävs en avancerad kontrastiv analys för att urskilja de språkspecifika drag som är relevanta i just den aktuella språkkonstellationen — och som därför skall redovisas i ordboken — framhålls inte särskilt (Kromann, Riiber & Rosbach 1991b).

I ett tidigare sammanhang har jag diskuterat några av de äldre ordböckernas sätt att hantera för svenskan specifika drag hos några ord, såväl explicit, genom ordklassangivelser och andra grammatiska eller syntaktiska markörer, som implicit med hjälp av språkprov (se Hannesdóttir 1991b). Huvudsyftet med undersökningen var att visa i vilken utsträckning ordböckerna utnyttjar de språkprov som ges för att belysa sådana drag och egenskaper som inte låter sig överföras direkt och som inte låter sig formaliseras. Där undersöktes huruvida ordböckerna anger de konventionaliserade kon-

struktioner som ordet ingår i. Såväl grammatiska som semantiska kollokationer behandlades.¹

Kollokationer är typiskt språkspecifika och sålunda mycket svåra att systematisera med hjälp av grammatiska eller syntaktiska kriterier. I en ordbok bör de därför redovisas som en del av den relevanta lexikaliska information som ges om ett ord. Undersökningen visade en klar utveckling i hur ordböckerna utnyttjade den potentiella förklaringskraft som språkproven kan ha för att belysa ordens kombinatoriska egenskaper. Det framgick emellertid också att trots att språkproven utnyttjades bättre i 1800-talsordböckerna än i dem från 1700-talet så är dagens ordböcker inte i samma utsträckning överlägsna 1800-talsverken. De moderna ordböcker som i förekommande fall användes för jämförelse utnyttjar inte alltid språkproven särskilt effektivt, och de redovisar inte alltid konventionaliserade konstruktioner på ett för ordboksanvändaren tillfredsställande sätt. Av undersökningen framgick också att de gamla tvåspråkiga ordböckerna kan utgöra en genväg till forskning kring denna typ av historisk närsyntax i det enskilda språket (Hannedóttir 1991b).

I en artikel i *HSK* diskuterar R.R.K. Hartmann relationen mellan den kontrastiva lingvistik och den tvåspråkiga lexikografen. Han konstaterar att det är långtifrån givet att man i tvåspråkiga ordböcker kan avläsa resultatet av lingvisternas kontrastiva analyser. Han anser att det lika väl kan vara så att det är den tvåspråkiga lexikografen som tillhandahåller data för den kontrastiva lingvistik som att den förra skulle vara avnämre till den senares resultat. Det är möjligt, säger han vidare, att "further advances in contrastive lexical semantics, semotactics and pragma-lexicology may bring limited benefits to bilingual lexicography" (Hartmann 1991:2857). Det förefaller naturligtvis både rimligt och önskvärt att de båda

¹ Med kollokation avsågs där en "kombination av två (eller flera) ord som ofta uppträder tillsammans, där det inte är frågan om fria kombinationer; d.v.s. inget av orden är fritt utbytbart mot en stor grupp andra ord" (Hannedóttir 1991b: 165). Också i det här föreliggande arbetet används *kollokation* i denna betydelse.

disciplinerna bidrar ytterligare till ömsesidig teoretisk utveckling. För att den tvåspråkiga ordboken verkligen skall inte bara exponera kontaktytan mellan de aktuella språken utan också redovisa språk-specifika drag på andra nivåer än makronivån krävs det en djupgående kontrastiv analys. Om analysen utförs av lexikograferna eller om dessa utnyttjar den kontrastiva lingvistikens resultat är av underordnad betydelse.¹

3.6. Betydelsebeskrivningen i enspråkiga ordböcker

När lexikograferna för första gången skulle beskriva de svenska uppslagsordens betydelse på svenska ställdes de inför delvis nya problem. En som tidigt diskuterade skillnader mellan den enspråkiga och den tvåspråkiga lexikografen var författaren C.J.L. Almqvist. I sin inledning till *Ordbok öfver svenska språket* (1842[–44]) resonerar han kring de problem han förutser i samband med formuleringen av definitionerna. Här nedan relateras hans utläggning till inslag i den pågående diskussionen om betydelsebeskrivningen i den enspråkiga lexikografen. Någon fullständig översikt över dagens forskningsläge har emellertid inte eftersträvats.

Betydelsebeskrivningen i enspråkiga ordböcker har som funktion att förse ordboksanvändaren med sådan information som är nödvändig för att han skall kunna förstå det förklarade ordets betydelse och därigenom också använda det rätt. Det varierar sedan hur den teoretiska utgångspunkten för hur betydelsebeskrivningen skall se ut är formulerad.

¹ Att det kontrastiva perspektivet är fruktbart även för den särspråkliga grammatiska språkbeskrivningen framgår av Malmgrens uppsats om Gustaf Sjöborgs svenska grammatik för tyskar (1796). Malmgren menar att "Det kontrastiva perspektivet har [...] gjort Sjöborg observant på många företeelser i svenskans grammatik som inte nämnts av tidigare grammatiker" (Malmgren 1991:155). Detta kontrastiva perspektiv bidrar till hans bedömning av Sjöborgs grammatik, att den "med all säkerhet [är] den fullständigaste och bästa svenska språkläran" för sin tid (Malmgren 1991:163).

I inledningen till sin ordbok uppehåller sig Almqvist som sagt vid betydelsebeskrivningen och vid skillnaden mellan den tvåspråkiga och den enspråkiga ordboken. Han konstaterar: "En ordbok af det förra slaget består i en kedja af *öfversättningar*; en af det sednare måste lemna *definitioner*" (s. [I]; hans kursiv). Han förtydligar längre fram att han i sin ordbok inte avser att anföra ordens "sakbetydelse, utan blott *språkbetydelse*" (s. XVII; hans kursiv). Med *sakbetydelse* menar han ordets encyklopediska sida, d.v.s. sådan information som egentligen hör hemma i ett "Real-lexikon". Han uppehåller sig sedan vid hur svårt det är i en enspråkig ordbok att komma ifrån "realbeskrifningar" och enbart förklara orden genom definitioner, d.v.s. "det lingvistiska". Dessa svårigheter föreligger inte, säger han, vid utarbetandet av tvåspråkiga ordböcker. Han förklarar sedan sitt resonemang med ordet *häst*:

då *Häst* skall förklaras med svenska ord, så måste den lingvistiska beskrifningen alltid till någon del bestå i en realdefinition; emedan annars ingenting blefve att säga om hästen. Om man likväl under ordet *Häst* anför detta djurs zoologi, i mer eller mindre grad; då har man skrivit en artikel, tillhörande ett real-lexikon, men ej ett språklexikon. (Almqvist 1842:XVII)

Här är Almqvist inne på det centrala — för att inte säga eviga — problemet inom den enspråkiga lexikografen: den svåra gränsen mellan beskrivningen av ordets betydelse ("det lingvistiska") och beskrivningen av ordets referent ("sakbetydelsen").

Nu är det ingalunda så att man sedan Almqvists dagar har lyckats finna en slutgiltig lösning på var gränsen mellan uppgifter om uttrycket, begreppet och referenten faktiskt skall dras i definitionsordböcker; och inte, för den delen, i tvåspråkiga ordböcker heller (se 3.5 ovan). I den enspråkiga lexikografen är det särskilt vanskligt att formulera en definition som inte framstår som en beskrivning av referenten för ord som betecknar vardagliga begrepp, d.v.s. ord av

typen *häst*.¹ Ideallösningen i form av en analytisk, koncis, entydig och icke-redundant definition är möjlig bara vid ett relativt litet antal ord. I de allra flesta fall är gränsen mellan språklig och encyklopedisk information tvärtom mycket svår att dra, liksom också gränsen mellan nödvändig och redundant information. I *NLO* påpekas något kryptiskt att ”I praxis er skillet mellom redundante og ikke-redundante trekk vanskelig å trekke, da det ikke finnes klare kriterier for å trekke et skille mellom redundante og ikke-redundante trekk” (*NLO* 1997, s.v. *analytisk definisjon*).

I en uppsats från 1992 diskuterar Peter Widell olika teorier för definitioner i enspråkiga allmänordböcker. Han kontrasterar där den etablerade aristoteliska traditionen mot den stereotypeteori som har den amerikanske filosofen Hilary Putnam som upphovsman.² Det traditionella aristoteliska sättet att definiera ett ords betydelse är att ange det närmast överordnade begreppet samt ett eller flera särskiljande kännetecken. Eller som det formuleras på ett mera ortodox sätt: *definitio per genus proximum et differentiam specificam*; och på ett mera tekniskt: i form av en analytisk definition. Detta definitionsbegrepp utgår ifrån två viktiga teoretiska antaganden: ”antagelsen eller princippet om *synonymi* og antagelsen eller princippet om *meningskompositionalitet*” (Widell 1992:145; hans kursiv). Trots att redan den franske grammatikern Pierre de la Ramée i sin magisteravhandling (1536), lär ha hävdat att ”everything Aristotle said is wrong” (Robins 1979:102; ”quaecumque ab Aristotele dicta essent commentitia esse”), har det aristoteliska sättet att beskriva betydelse varit — och kan fortfarande sägas vara — det enda som tillämpats inom svensk lexikografi. I sin artikel ”Metoder inom lexikografisk

¹ Här bortses från de problem som är förknippade med den lexikaliska beskrivningen av form- och relationsordens betydelse och funktion och som är av en helt annan art.

² Med stereotyp menar Putnam ”an idealized mental representation of a normal case” (Lakoff 1987:116). För diskussion av stereotypbegreppet och förhållandet mellan detta begrepp och lingvistikernas prototypbegrepp, se Lakoff 1987: 116ff.

semantik” konstaterar Loman, mot bakgrund av arbetet på SAOB, följande:

En ordboks definitioner bygger på förutsättningen att ett och samma innehåll kan uttryckas på flera olika sätt. En annan förutsättning är att ett ords innehåll är sammansatt, att det kan upplösas i flera olika innehållselement, vilka i sin tur motsvaras av andra uttryck i språket. (Loman 1961:355)

Med utgångspunkt i antagandet om innehållselement eller betydelsekomponenter faller det sig naturligt att se också språkets innehållssida som en helhet, där de enskilda delarna bildar sammanhängande, hierarkiskt ordnade system. Denna syn har vidareutvecklats inom den postsaussurska strukturella semantiken, där grundtanken är att ”det finns struktur i ordförrådet, konstituerad av lexikalisk opposition” (Jonsson 1991:181).

Stereotyp teorin utvecklades ur den kritik mot synonymibegreppet som anförts av framför allt filosofen W. Quine. Denne menar att begreppet ’synonymi’ har sin upprinnelse i en felaktig teori om förhållandet mellan språk och verklighet och att synonymibegreppet som sådant i själva verket är meningslöst. Denna syn leder enligt Widell till ett slags ”meningsskepticisme” som egentligen kan tolkas som att betydelse över huvud taget inte existerar (Widell 1992:148). Hilary Putnam ansluter sig principiellt till Quines kritik men han modifierar den samtidigt, ty ”*faktisk lyckas det os jo normalt udmærket at forstå hinanden*”; alltså kan betydelsebegreppet inte avfärdas helt (ib.; kursiverat där). Däremot måste det omdefinieras, vilket Putnam också gör genom att i stället för betydelsekomponenter och synonymi utgå ifrån stereotyper.

Stereotypens relation till ett ords betydelse åskådliggörs enklast genom Putnams egen formulering: ”How do I convey the meaning of the word ’tiger’. *I tell him what a tiger is*” (Putnam 1981:147; citerat efter Widell 1992:149; kursiverat där). Putnam menar att det finns praktiska acceptabilitetskriterier för om en person har förstått ett ords betydelse eller inte, och att det för att uppnå förståelse räcker med att presentera en stereotyp, d.v.s. ”*a normal member of*

the natural kind" (ib.; citerat efter Widell 1992:149; kursiverat där). De egenskaper som anförs i en definition som bygger på stereotyp-teorin är egenskaper som endast är relevanta för det stereotypiska begreppet och inte nödvändigtvis giltiga för varje enskild medlem i den naturliga klass stereotypen representerar. Definitionen "en rund frukt, vi ofta spiser, som är söt och saftig, och som har en ganska tynd grön, gul eller rödlig skal" gäller endast det stereotypiska begreppet 'äpple' och inte alla äpplen (ib.). Att denna definition också kan omfatta en del päron är egentligen inget problem, då avgränsningen av enskilda exemplar från varandra inte i första hand ligger på en språklig nivå. Det räcker att avgränsa de stereotypiska begreppen.¹

Med utgångspunkt i de båda definitionsteorierna, den aristoteliska och Putnams, diskuterar sedan Widell hur definitionerna i enspråkiga allmänordböcker skulle kunna förbättras. Sammanfattningsvis framhåller han att

selv om Putnams stereotypiteori indebærer et opgør med det klassiske definitionsbegreb, er der på ingen måde tale om nogen forkastelse af begrebet. Tværtimod står ideen om definition ved genusbegreb og adskillende kendemærke i en vis forstand styrket. Ganske vist kræver det så til gengæld, at man tager hensyn til de præciseringer, der kan udledes af Putnam's teori, og - ikke mindst - at man afstår fra tilbøjeligheden til at pseudopræcisere og pseudovidenskabeliggøre.
(Widell 1992:153)

Det finns sålunda ingen anledning, säger Widell, att förkasta det aristoteliska sättet att definiera ords betydelse. Den för lexikografin avgörande slutsatsen av Quines och framför allt Putnams kritik är emellertid den att det inte längre går att betrakta språket i sin helhet som en enda struktur annat än genom idealiserande abstraktioner

¹ Putnam ifrågasätter grunden för det traditionella betydelsebegreppet och hävdar att "the relationship between symbols and the world does not characterize meaning" (Lakoff 1987:229). För en översiktlig diskussion av den betydelse Putnams teori får för den semantiska teorin generellt se Lakoff 1987, kap. 15.

och att man i betydelsebeskrivningen sålunda inte bör sträva efter uttömmande entydighet (ib.).

Det perspektiv som *NLO* representerar är helt och hållet det klassiska. Sålunda definieras *definisjon* som "beskrivelse av innholdssiden i en leksikalsk enhet"; *analytisk definisjon* som "definisjon der definiens angir alle de betydningsenhetene som er nødvendige for å kunne bestemme definiendum helt uttømmende, og bare disse, og slik at det er total ekvivalens mellom definiendum og definiens". Vidare definieras *leksikografisk definisjon* som "beskrivelse av innholdssiden av en leksikalsk enhet ved hjelp av en betydningsparafrase" och *betydningsparafrase* som "parafrase av innholdet i en leksikalsk enhet formulert slik at brukerne får opplysninger om betydningen av den leksikalske enheten". Att det fortfarande är svært att både beskriva ords betydelse i enspråkiga ordböcker på såväl ett praktiskt lexikografisk plan som ett teoretisk metaplan framgår tydelig av en gjennomgang av hur termer som de ovan behandlas i *NLO*. Det krav redaktionen tycks ha haft på sig att presentere just uttømmende och entydiga förklaringar leder ibland till formuleringar som stiller Almqvists resonemang i ett förklarat skimmer. Så lämnas i artikeln *Betydningsparafrase*, förutom själva definitionen, en förklaring med följande lydelse:

En betydningsparafrase skal gi ordboksbrukeren kunnskap om den relasjonsregelen som eksisterer mellom et uttrykk og en referent, det vil si at det er selve begrepet som skal bli klart. Da man ved å lære kjenne et begrep og den relasjonsregelen som forbinder uttrykket og referenten, samtidig lærer noe om selve referenten, vil det i praksis være nærmest umulig å holde realdefinisjon og leksikografisk definisjon klart fra hverandre. (*NLO* 1997:83)

Den balansgång mellan "sakbetydelsen" och "språkbetydelsen" som Almqvist förutsåg skulle bli svår är uppenbarligen fortfarande ett problem inom den enspråkiga lexikografin.

3.7. Sammanfattning

Detta kapitel handlar om den tvåspråkiga lexikografins teoretiska förankring. Enspråkiga och tvåspråkiga ordböcker tillhör numera två relativt åtskilda discipliner inom lexikografien. Medan enspråkig lexikografi, sedan den etablerades, ofta ansetts vara en nationell angelägenhet med hemortsrätt inom den akademiska forskningen, har den tvåspråkiga lexikografins språkteoretiska utveckling stagnerat. Istället för att som tidigare fylla funktioner viktiga för språkvetenskapens utveckling har den blivit en i första hand förlagsbaserad verksamhet med primärt kommersiella syften.

De tvåspråkiga ordböckerna skiljer sig typologiskt från enspråkiga ordböcker i flera viktiga avseenden. Denna typologiska skillnad avsätter sig också i de olika ordbokstypernas syften och funktioner och får därmed följder för ordböckernas uppläggning. De tvåspråkiga ordböckernas syfte kan formuleras som att de skall underlätta kontakten mellan talare av olika språk. De är sålunda avsedda att vara ett hjälpmedel vid översättning i vid bemärkelse.

I den tvåspråkiga ordboken förses uppslagsordet med en *ekvivalent* enhet på målspråket. Mellan källspråksenheten och målspråksenheten råder i idealfallet *ekvivalens*. Trots att "ekvivalens" är ett centralt begrepp inom den tvåspråkiga lexikografien är det dåligt definierat. Även om det överordnade syftet med tvåspråkiga ordböcker är att vara hjälpmedel vid översättning har man inom disciplinen inte nämnvärt intresserat sig för den forskning som bedrivs inom ramen för översättningsteori. Den ekvivalensrelation som realiseras lexikaliskt och som redovisas lexikografiskt är endast en mycket begränsad — och vid översättning tämligen irrelevant — form av ekvivalens. Noga taget sysslar man inom den tvåspråkiga lexikografien huvudsakligen med sådan ekvivalens som egentligen bara är intressant i tvåspråkiga lexikografiska sammanhang. De krav som en översättning ställer på såväl kommunikativ som situationell likvärdighet realiseras emellertid på textnivå och inte bara (eller ens huvudsakligen) på den lexikaliska nivån. Därför är de

traditionella tvåspråkiga ordböckernas användbarhet vid översättning dessvärre ganska begränsad. Den kan snarast definieras i förhållande till vissa pedagogiskt motiverade situationer.

Relationen mellan den bilingvala lexikografin och den kontrastiva lingvistikens diskuteras. En självklar uppgift för en tvåspråkig ordbok bör vara att tydliggöra kontaktytan mellan de båda språken och med utgångspunkt i denna på alla plan redovisa vad som är språkspecifikt i de aktuella språkens användning av de enskilda lexikaliska enheter som behandlas. För att detta skall vara möjligt måste det kontrastiva perspektivet vara genomfört inte bara i makrostrukturen utan också på de språkliga nivåer som behandlas i mikrostrukturen, d.v.s. i själva ordboksartiklarna.

Sist i kapitlet relateras den diskussion Almqvist för i inledningen till sin enspråkiga ordbok (1842[–44]) dels till den klassiska, ständigt pågående debatten om den aristoteliska definitionen, dels till en betydligt senare (och nu i högsta grad aktuell) diskussion kring stereotypiska definitioner i enspråkiga ordböcker.

Beträffande de äldre tvåspråkiga ordböcker som beskrivs i kapitel 5–8 är det avgjort så att de själva bidrog till att utveckla den vetenskapliga beskrivningen av svenskan och att de också försåg de samtida språkvetarna med material som främjade utforskningen av det svenska språket och förde språkbeskrivningen framåt (se Hannesdóttir under *utg.*). De kan därför sägas representera en parantetisk fas i den svenska språkbeskrivningens historia, en fas när den tvåspråkiga lexikografin faktiskt låg i språkforskningens absoluta frontlinje.

4. Ordböckerna och beskrivningsmodellen

I det här kapitlet presenteras kort vilka ordböcker det är som har undersökts och som beskrivs i kapitel 5–8 och 10 nedan. Den beskrivningsmodell som har använts presenteras.

4.1. Ordböckerna

De tvåspråkiga ordböcker som jag valt ut som underlag för att belysa utvecklingen av svenskans lexikaliska beskrivning kan sägas vara 1700-talets och det tidiga 1800-talets viktigaste verk som involverar svenska och respektive språk. Bland dessa återfinns de ordböcker som av traditionen har utpekats som ”de första svenska ordböckerna” (se 1.5 ovan): Spegels *Glossarium* (1712), som egentligen inte är en regelrätt tvåspråkig ordbok, och Sahlstedts *Swensk Ordbok* (1773). De behandlade verken kan sägas utgöra kärnan i den svenska traditionens framväxt. Dessutom har jag undersökt de fragment till en enspråkig svensk ordbok som föregick Dalins *OSS: Kindblads Ordbok öfver Svenska Språket* (1840[–41]) och Almqvists *Ordbok öfver svenska språket* (1842[–44]).

Som framgått ovan beskrivs dels den första stora ordboken som har svenska som källspråk och tyska respektive franska som målspråk, dels en senare ordbok som rimligen har fungerat som en förbättrad, utökad ersättare till den första. Av svensk–tyska ordböcker beskrivs Linds (1738 och 1749) och J.G.P. Möllers bidrag (1790). De svensk–franska ordböckerna är L. Möllers (1745) och Westes (1807). Den nyligen redan undersökta svensk–engelska lexikogra-

fin lämnas utanför denna genomgång (se Rogström 1998). Av svensk–latinska ordböcker beskrivs den första som anses vara självständig gentemot den etablerade kontinentala latintraditionen, d.v.s. Schenbergs *Lexicon latino–svecanum* (1739, 1747), Sahlstedts *Swensk Ordbok* (1773) samt Lindfors *Fullständigt Swenskt och Latinskt Lexicon* (1815–24) (se 2.4.1 ovan).

Ordböckerna beskrivs i kronologisk ordning i de följande kapitlen. Då några av ordböckerna kom ut i två upplagor är det den undersökta upplagans publikationsår som avgör ordningen. När ordboken innehåller två delar, en där svenskan utgör målspråk och en med svenska som källspråk, är det endast delen med svenska som källspråk som undersöks. Uppgifter om ordböckernas innehåll och omfång sammanfattas i tabell 1 nedan. Verken uppträder där under upphovsmannens namn; deras fullständiga titlar ges endast i samband med att respektive arbete beskrivs i kapitel 5–8 nedan.

Den på många sätt märkvärdigaste svensk–latinska ordboken, Johan Ihres *Glossarium Suiogothicum* (1769), kommer inte att behandlas i denna avhandling.¹ Ihres verk är i många avseenden så speciellt att det inte utan vidare låter sig inordnas i den samtida

¹ Denna ordbok betraktades länge som det förnämsta inom den svenska språkvetenskapen (se Beskow 1857, kap. 2 ovan). Noreen berömmar ordboken: "Det hela är ett jätteverk i afseende på snille och lärdom samt [...] äfven metod" (Noreen 1903:212); men han påpekar också att "Dess styrka står emellertid i nära sammanhang med dess begränsning. Denna ligger nämligen däri, att det är nästan enbart etymologiskt och på grund af denna uppgiftens koncentrerings icke på långa vägar uppnår eller ens åsyftar fullständighet" (ib.).

Sin största betydelse har ordboken haft genom det bidrag till den jämförande språkforskningen som förordet utgör (Agrell 1955:143ff.). Ihre vidareutvecklade där Erik Benzelius tidigare upptäckter kring konsonantväxlingar i de indoeuropeiska språken på ett sätt som antyder att han faktiskt "har hat en anelse om betydningen av sine 'bogstavovergange'. Derfor er disse Ihres sammenstillinger alt andet end betydningløse: de fører frem til Rasks og Grimms behandling af forholdet, og videre til den senere fulde erkjendelse af denne første 'lydlov' i indogermansk sprogvidenskab, slik som den endelig blev klarlagt af forskere som Raumer, Grassmann og Verner" (Sverdrup 1920:466). Hela verket *Glossarium Suiogothicum* är sålunda av en beskaffenhet som motiverar en betydligt grundligare undersökning och beskrivning än vad den hittills har gjorts till föremål för och vad som skulle kunna åstadkommas i det här aktuella sammanhanget.

TABELL 1. Uppgifter om de undersökta ordböckernas innehåll och omfattning.

Författare	år, uppl.	titel och format	ordlistor	omfång	ordmängd ¹
Spiegel, Haqvín	1712	Glossarium – Sveo-Gothicum Eller Swensk-Ordabook 4:o, 18,5x15,5 cm	svensk-”latinsk” fransk-svensk sv.-lat. tillägg	579 s. 20 s. 18 s.	5 000
[Lind, Olof]	1738	Teutsch-Schwedisches Und Schwedisch-Teutesches Dictionarium 8:o, 20x11 cm	tyisk-svensk svensk-tyisk	382 s. 229 s.	13 000
Schenberg, Petrus	1739	Lexicon latino-svecanum 4:o, 20x15 cm	latinsk-svensk	842 s.	13 500
2 uppl.	1747	Lexicon latino-svecanum 4:o, 20x15 cm	svensk-latinsk latinsk-svensk svensk-latinsk	148 s. 866 s. 172 s.	12 000
Möller, Levin	1745	Nouveau dictionnaire françois-svedois et svedois-françois 4:o, 21x15,5 cm	fransk-svensk svensk-fransk	1508 sp. 316 sp.	11 000
2 uppl.	1755	Nouveau dictionnaire françois-svedois et svedois-françois	fransk-svensk svensk-fransk	1569 sp. 316 sp.	
Lind, Olof	1749	Teutsch-Schwedisches und Schwedisch- Teutesches Lexicon oder Wörter-Buch 4:o, 21x17 cm	tyisk-svensk svensk-tyisk	1920 sp. 1016 sp.	16 500
Sahlstedt, Abr. M.	1773	Swensk Ordbok 4:o, 22x17 cm	svensk-latinsk latinsk-svensk	724 s. 60 s.	21 500

Möller, J.G.P.	1782-85 del 1-2, 1790 del 3	Teutsch-Schwedisches und Schwedisch-Teutesches Wörterbuch 4:o, 20,5x14 cm	tyck-svensk svensk-tyck	1300 + 1542 sp. 1984 sp.	35 500
2 uppl.	1801-02 del 1-2, 1808 del 3	Teutsch-Schwedisches und Schwedisch-Teutesches Wörterbuch	tyck-svensk svensk-tyck	1274 + 1462 sp. 2028 sp.	
Wesle, E.W.	1807 del 1-2	Svenskt och Fransyskt Lexicon (=Parallèle des Langues Françoise & Suédoise, del III-IV) 4:o, 20,5x12,5 cm	svensk-fransk	1972 + 1982 sp.	25 000
Lindfors, A.O.	1815- 1824 del 1-2	Fullständigt Swenskt och Latinskt Lexicon 8:o, 18,2x10,5 cm	svensk-latinsk	1001 + 1006 s.	22 000
Kindblad, K.E.	1840 [-41]	Ordbok öfver Svenska Språket 4:o, 24,5x16,5 cm	svenska (a-afhackning)	72 s.	656
Almqvist, C.J.L.	1842 [-44]	Ordbok öfver svenska språket 8:o, 20,5x12,5 cm	svenska (a-brambär)	624 ^a s.	6 000

1 Ordmängd och format anges endast för den del av verket som har ingått i undersökningen, d.v.s. endast den del där svenskan fungerar som källspråk. Den angivna ordmängden avser primära uppslagsord. Ordmängden har beräknats på så sätt att de primära uppslagsorden på var femtionde sida har räknats och ett genomsnittligt antal ord per sida har räknats ut. Detta antal har sedan multiplicerats med verkets sidantal.

svenska lexikografiska verksamheten. Till skillnad från Spegels *Glossarium*, som även den anlägger ett delvis historiskt perspektiv, och Sahlstedts *Swensk Ordbok*, liksom Ihres *Glossarium* svensk-latinsk, tycks den heller aldrig av traditionen ha räknats som en "svensk ordbok" (se avsnitt 1.5 ovan). Med sitt jämförande och historiska perspektiv är den inte inriktad på det svenska samtids-språket och den kan inte antas ha spelat någon viktig roll i den svenska lexikografiska traditionens framväxt.

Undersökningen avser att belysa en aspekt av den framväxande lexikografiska traditionen, nämligen uppslagsenheternas lexikaliska beskrivning, främst beträffande deras formella egenskaper men i viss utsträckning även med avseende på deras innehåll. Den utveckling i den lexikaliska beskrivningen som äger rum under den aktuella perioden antas vara nära förknippad med och delvis överordnad den utveckling som den grammatiska beskrivningen av svenska språket genomgår under samma period.

Samtliga här behandlade ordböcker har kortfattat presenterats av Michael Jacoby (1990). Hans beskrivning är emellertid inte systematiskt genomförd, utan han ger huvudsakligen en generell karakteristik av respektive ordboks ordförråd kompletterad med en del uppgifter om verkens tillkomsthistoria. I vissa fall koncentreras intresset till den del av verket där svenskan utgör målspråk snarare än till den där svenska utgör källspråk. Här beskrivs samma ordböcker enligt en explicit angiven modell.

4.2. Ordbokens olika nivåer

Varje arbete beskrivs detaljerat. Beskrivningen tar fasta på de tre distinkta nivåer som kan urskiljas i ordböcker generellt, och som numera brukar kallas *megastruktur*, *makrostruktur* och *mikrostruktur* (t. ex. Svensén 1987 och NLO 1997). Av dessa "strukturer" förefaller mig en, nämligen *megastrukturen*, emellertid vara av ett annat slag än de båda andra. Med *megastruktur* avses van-

ligen de olika delar som råkar finnas mellan den enskilda ordbokens pärmar. Då det egentligen inte är den överordnade struktur som de ingående delarna bildar som är relevant utan snarare ett konstaterande av vilka delarna är, kommer jag att tala om *megaplan* istället för att använda termen *megastruktur*.

När ordbokens *megaplan* behandlas, åsyftas sålunda ordbokens innehåll, dvs. samtliga dess ingående delar. Då även de lexikografiska delarna, eller ordlistorna, här ingår i megaplanet, är det som synes inte riktigt detsamma som *utanförtext* (jfr *NLO*, s.v. *omtext*). Med *NLO*:s terminologi avser det som här kallas *megaplan* sålunda *utanförtexten* och *lemmalistan* i kombination. Med *makrostruktur* menas såväl ordbokens uppsättning av *uppslagsord* eller *stickord* som den inbördes ordningen mellan dem.¹ Med *mikrostruktur* slutligen avses ordboksartiklarnas innehåll, d.v.s. den information som ges om uppslagsordet och formen för presentationen av denna information.

Beskrivningen av megaplanet och makrostrukturen i en given ordbok gäller i första hand den aktuella ordbokens disposition, och den är därmed inriktad på det enskilda verkets beskaffenhet. Undersökningen av dessa nivåer avspeglar således ordböckernas utveckling som genre. Analysen av mikrostrukturen tar sikte på den språkbeskrivning som ordböckerna ger, och den skall klarlägga den språkteoretiska syn som ligger till grund för den information som ges om uppslagsordet.

4.2.1. Megaplanet

Till megaplanet hör — förutom själva den lexikografiska delen — eventuella dedikationer, förord eller inledning, lista över förkortningar samt de självständiga avsnitt av olika slag som kan förekomma i varje enskild ordbok. Vidare anges om ordboken inne-

¹ I detta arbete används termerna *uppslagsord* och *stickord* helt synonymt, såsom utreds närmare nedan.

håller mer än en lexikografisk del, d.v.s. om den också innehåller en del där svenskan utgör målspråk och eventuellt ytterligare delar av lexikografisk karaktär.

Till megaplanets beskrivning hör också en redovisning av om det i ett eventuellt förord eller i en inledning anges i vilket syfte ordboken har tillkommit och efter vilka principer, om källor och föregångare nämns eller om det sägs för vilka användare ordboken är avsedd. Trots att det inte är huvudsyftet med min undersökning och beskrivning av de här aktuella verken att avgöra huruvida de är tänkta för produktion eller avkodning av text, kan det vara intressant att se i vilken utsträckning denna distinktion är applicerbar på de gamla ordböckerna. Det är också a priori rimligt att även andra syften än det att vara ett hjälpmedel vid översättning uttrycks i förorden och möjligen också framträder i ordböckerna.

4.2.2. Makrostrukturen

Sedan megaplanet redovisats beskrivs ordbokens lexikografiska *makrostruktur* med avseende på hur uppslagsorden är ordnade i förhållande till varandra. Det anges också hur de markeras grafiskt med hänsyn till den information som lämnas om dem, om en sådan distinktion över huvud taget görs. Två av de teoretiskt centrala termer som används för att beskriva ordböckers makrostruktur, *uppslagsord* å ena sidan och *artikel* å den andra, kräver en viss utredning.

Uppslagsord definieras vanligen såsom i *SOB* (1986:XII): "Uppslagsord är det som står med halvfet stil främst i en artikel". För att denna koncisa definition skall vara tillfyllest krävs att också termen *artikel* är entydigt definierad.

Med *artikel* avses i denna avhandling en grafiskt markerad textenhet, som inleds av ett oförkortat, med halvfet stil eller på annat sätt grafiskt markerat uppslagsord, som i sin tur inleder en rad, som antingen är utdragen eller indragen i marginalen i förhållande till de

följande rader som innehåller den lexikografiska informationen. Enheter som inte påbörjar ny rad utan ges i direkt anslutning till behandlingen av det föregående ordet, inleder sålunda inte en egen artikel, och den information som bifogas en sådan enhet betraktas som en del av den artikel som inleds av det grafiskt markerade uppslagsordet. Artikeln delas in i tre delar: artikelhuvud, bestående av uppslagsenheten, en formell del som innehåller uppgifter om uppslagsordets formella egenskaper och slutligen en innehållsdel där de semantiska egenskaperna beskrivs.

Detta artikelbegrepp ansluter i princip till ett äldre bruk av termen *artikel*, som exempelvis tillämpas i Ekbo & Loman, *Vägledning till Svenska Akademiens ordbok* (1965) och även hos Lundblad (se Lundblad 1992:5, not). På senare tid har en term *artikel* kommit att kontrasteras mot *stycke*, där *stycke* snarast motsvarar den äldre användningen av *artikel*, medan den nyare användningen av termen *artikel* däremot avser en enhet bestående av ett uppslagsord jämte den information som ges om detta, oavsett denna enhets tillgänglighet i makrostrukturen. Svensén räknar sålunda med följande alternativ för en ordboks makrostruktur: varje artikel kan ha ett eget stycke i ordboken (som t.ex. *SOB*), eller den kan sammanföras med flera artiklar i gemensamma stycken (se Svensén 1987:215). Inom den tvåspråkiga tillämpade lexikografin tycks *artikel* dock fortfarande användas i första hand i den äldre betydelsen, så exempelvis i andra upplagan av *Norstedts stora engelsk-svenska ordbok* (1993). I stället för termerna *stycke* och *artikel* används där *artikel* och *avdelning*. I anvisningarna till ordboken anges klart att "Varje uppslagsord presenteras helt utskrivet och inleder ny artikel" (s. VIII), vilket sedan preciseras: "När flera ordklasser finns representerade under ett och samma uppslagsord, har varje ordklass i regel tilldelats en egen avdelning" (s. IX). I *NLO* definieras *ordboksartikkel* som "et lemma og de opplysningene som gis om det", och där används *artikelblock* om det jag kallar *artikel*.

Den användning av termen *artikel* som tillämpas i denna avhandling får i sin tur följder även för användningen av termen *uppslags-*

ord. Då de äldre ordböckerna inte uppvisar samma stringens och konsekvens som moderna ordböcker då det gäller att ordna de ord de behandlar och den information de ger om dessa ord enligt bestämda och explicit redovisade kriterier, kan det vara motiverat att använda *uppslagsord* (eller *stickord*; se s. 109, not) i en något utvidgad betydelse. Med *uppslagsord* kan här avses såväl det artikelinledande ordet som andra lexikaliska enheter som behandlas i en artikel. Där det är nödvändigt med en distinktion mellan artikelinledande uppslagsord och sådant uppslagsord som inte inleder en artikel används beteckningen *primärt uppslagsord* respektive *sekundärt uppslagsord*. Med den första termen menas uppslagsord som inleder en grafiskt markerad artikel, medan *sekundärt uppslagsord* används om sådana lexikaliska enheter som upptas, och eventuellt också behandlas, i en artikel som inleds av ett annat ord och som således inte i samma utsträckning är direkt tillgängliga för användaren såsom de primära uppslagsorden. Med denna definition av uppslagsord är det den lexikaliska enhetens tillgänglighet som avgör uppslagsordets status och inte mängden information som ges om det.

Termen *lemma* används i denna avhandling om en i första hand morfologisk aspekt och inte om en lexikografisk enhet. Jag ansluter mig härvid till *SOB*:s definition: "ordform som representerar samtliga ett ords böjningsformer" (s.v. *lemma*) och "en grupp ordformer som tillhör samma ordklass, ingår i samma böjningsmönster (paradigm) och har (så långt möjligt) samma uttal" (*SOB*:XII). Denna definition återgår på Alléns definition i *Nusvensk frekvensordbok 1* (1970):

Ett lemma kan kortfattat definieras som en grupp ordformer inom en ordklass vilka kan hänföras till antingen en och samma flexionsserie (i fråga om oböjliga ord endast omfattande grundformen) eller flera i tal och/eller skrift konvergerande serier vars divergenser visar rent fakultativ (fri) variation. (Allén 1970:XVIII)

I tvåspråkiga ordböcker är det, såsom framgår av citatet s. 111 från *Norstedts stora engelsk-svenska ordbok*, långt ifrån ovanligt att ett uppslagsord representerar flera lemman. Också i äldre tid är detta

vanligt, och så länge ordböckerna inte lämnar någon uppgift om ett uppslagsords ordklassstillhörighet är just det sätt på vilket de redovisar de olika lemman som ett uppslagsord kan representera ett intressant problem. Därför behövs här båda termerna *lemma* och *uppslagsord*.

Här används alltså inte den av *NLO* rekommenderade termen *lemma* för det som ”i verkstedsspråket og i ordbøkers omtekst kalles oppslagsord eller inngangsord” (*NLO* s.v. *lemma*); här används just *uppslagsord* eller *stickord*. Att den i *NLO* sålunda anses tillhöra ”verkstedsspråket”, d.v.s. ”enklere type fagspråk som brukes i ikke-vitenskapelig sammenheng, og som ikke bygger på stringent begrepsdannelse og systematisk utarbeidet terminologi” må sedan vara hänt (*NLO*, s.v. *verkstedsspråk*).

Generellt sett kan de enheter som behandlas i en ordbok ordnas på flera olika sätt. Exempelvis kan makrostrukturen vara dels *tematisk* (se 2.5 ovan), dels *alfabetisk*. Även den alfabetiska ordningen kan följa olika principer. En särskild variant är den s.k. *stamordsprincipen* eller *ordfamiljprincipen*, som länge tillämpades i ordböcker med latin som källspråk. I en ordbok ordnad enligt denna princip behandlas alla ord bildade till samma stam i en artikel; denna inleds med en extraherad stamform som kan vara helt olik de former som bildats ur den. Denna typ av makrostruktur förekommer inte i de arbeten som beskrivs här. Den alfabetiska makrostrukturen utgår vanligen från ett ord och inte från en representation av en abstrakt stam. Den alfabetiska ordningen kan då vara av olika slag, med den terminologi som lanseras i *NLO*: *nästalfabetisk*, *nischalfabetisk* eller *glattalfabetisk*. I en *nästalfabetisk* ordbok behandlas avledningar och sammansättningar som sekundära stickord under sitt huvudord. Huvudorden bildar en alfabetisk makrostruktur, medan de sekundära stickorden kan vara hämtade från alfabetets olika delar. Också i en *nischalfabetisk* ordbok behandlas avledningar och sammansättningar som sekundära stickord. De sekundära stickord som ingår i nischen är emellertid underordnade samma makrostruktur som de primära. I den *glattalfabetiskt* ordnade makrostrukturen

behandlas alla uppslagsord på samma nivå, d.v.s. som primära stickord.

Alla de här undersökta ordböckerna har en alfabetisk makrostruktur. Eftersom bokstavsordningen är ett av de drag som utvecklas och etableras under perioden från 1700-talets början till 1800-talets mitt, hör ordböckernas alternativa sätt att ordna sina uppslagsord alfabetiskt till det som behandlas. De äldre ordböckernas makrostruktur förhåller sig emellertid ganska fritt till dessa principer på så sätt att i ett och samma arbete kan makrostrukturen vara ordnad efter samtliga principer: den näst-, nisch- och glattalfabetiska. Olika varianter av dessa kan också förekomma. Ordböckernas redovisning i makrostrukturen av olika morfologiska representationer av ett innehåll får också sin belysning; d.v.s. i vilken utsträckning avledning, sammansättningar och oblika former förekommer som primära uppslagsord.

Uppslagsordet beskrivs här både under makro- och mikrostrukturen. Under makrostrukturen är det främst de egenskaper hos det enskilda uppslagsordet som har relevans för den ordning uppslagsorden presenteras i, d.v.s. för själva makrostrukturen, som redovisas. Under mikrostrukturen är det uppslagsformen som utgångspunkt för den information som ges om uppslagsordet som beskrivs.

4.2.3. Mikrostrukturen

Ordbokens mikrostruktur, d.v.s. artiklarnas struktur, redovisas med hjälp av en modell. Artiklarna beskrivs med avseende på den information som de ger om uppslagsorden. Genomgången tar främst hänsyn till hur uppslagsordens formella egenskaper redovisas, men även ordböckernas behandling av uppslagsordens kombinatoriska, innehållsliga och pragmatiska egenskaper berörs. Den modell som har använts presenteras i 4.4 nedan.

4.3. Olika modeller för att beskriva ordböcker

En undersökning av hur den lexikaliska beskrivningen av det svenska språket utvecklas i ordböckerna förutsätter att de verk som kan sägas etablera traditionen jämförs utifrån enhetliga kriterier. För beskrivning och klassificering av ordböcker över huvud taget har olika mallar, typologier och klassifikationskriterier uppställts. På svenskt område har Svensén ganska detaljerat beskrivit hur en ordboksartikel bör se ut; beskrivningen är dock snarare avsedd som en vägledning för verksamma lexikografer än som utgångspunkt för en systematisk beskrivning av existerande arbeten (Svensén 1987: 202ff.). Vid SAOB:s redaktion har under årens lopp en del vägledningar och beskrivningar sammanställts, men dessa har i första hand gällt just SAOB (Ekbo & Loman 1965, Lundbladh 1992).

Kerstin Norén (1991) har också konstruerat en beskrivningsmodell, som bygger på ”moderna lexikologers redovisning av vilka lexikaliska uppgifter som förekommer eller bör förekomma i ordböcker” samt på ”egna erfarenheter av lexikalt arbete” (Norén 1991:109). Mallen är skapad i syfte att ge en systematisk beskrivning av artiklarna i den första svenska definitionsordboken, Dalins *Ordbok öfver svenska språket* (1850–53[–55]), och avser sålunda (i princip) bara ordbokens mikrostruktur. Noréns mall återges som modell (a).

Modellen konstruerades som sagt för att beskriva mikrostrukturen i en enspråkig ordbok, nämligen Dalins ordbok. Med utgångspunkt i min hypotes att den enspråkiga svenska lexikografen i alla avseenden har utvecklats ur den tvåspråkiga torde modellen i allt väsentligt vara användbar också vid analys av de tvåspråkiga ordböckerna. I själva verket ligger det en poäng i att i historiska sammanhang likställa de båda typerna av lexikografi. Den största diskrepansen mellan den analys som skulle kunna genomföras med modellens hjälp och den analys som de undersökta ordböckerna tillåter antas snarare bero på ordböckernas utvecklingsstadium i fråga om den lexikaliska beskrivningen än på deras typologiska status som två-

språkiga ordböcker. Då de här undersökta ordböckerna kan betraktas som representanter för olika stadier i själva den lexikografiska traditionens utvecklingsprocess snarare än som resultat av en etablerad tradition, kan stora skillnader förutsättas beträffande modellens grad av tillämpbarhet för en beskrivning av de enskilda ordböckerna. Modellens användning kan just härigenom bidra till att åskådliggöra den utveckling som äger rum under 1700-talet och under första hälften av 1800-talet. Genom att utgå från Noréns modell är det också lättare att genomföra en systematisk beskrivning av sinsemellan tämligen olika verk och också att jämföra den lexikografiska beskrivningen av det svenska språket i de tvåspråkiga ordböckerna med motsvarande beskrivning i Dalins *OSS*.

En modell särskilt avsedd för tvåspråkiga ordböcker presenteras av Al-Kasimi i hans monografi om tvåspråkig lexikografi. Denna modell kan användas vid "preparing, selecting, or evaluating bilingual dictionaries" (Al-Kasimi 1977:109). Den är, till skillnad från Noréns, utformad så att den skall underlätta en beskrivning av verken med avseende på deras syfte, innehåll och format, d.v.s. såväl deras megaplan som deras makro- och mikrostruktur. I princip omfattar den del av modellen som gäller mikrostrukturen samma drag som Noréns modell: uppslagsordets form, enheter som utgör uppslagsord, fonetisk information, grammatisk information, semantisk information, bruk, språkprov, illustrationer och etymologi (Al-Kasimi 1977:109ff.). Varje punkt specificeras också ytterligare. I Al-Kasimis mall utgör språkproven en egen punkt, där deras förekomst, utformning och funktion beskrivs, medan de hos Norén har reducerats till ett moment i den syntaktiska beskrivningen. I sin detaljrikedom utgör denna mall säkerligen ett utmärkt hjälpmedel såväl för produktion som för analys och beskrivning av någorlunda moderna tvåspråkiga ordböcker. För att vara tillämpbar på de äldre ordböckerna och för att kunna användas för att belysa hur den lexikografiska beskrivningen av svenskan utvecklas, skulle emellertid också den kräva en viss revision.

 MODELL (a)

1. *Stickord*: Stavning; finns avstavning? Böjningsstam? Stickordsvarianter?
 2. *Uttal*: Fonematiskt eller fonetiskt? Prosodi? Alla ord eller urval? Hela ord eller delar? Uttalsvarianter? Speciella tecken?
 3. *Ordklass*: Vilka ordklasser finns? Anges de alltid?
 4. *Morfologi*: a) *Böjning*. Vilka former anges? Fullständig eller förkortad uppgift? Hänvisning till paradigm?
 b) *Avledningar*. Vilken typ av avledningar? Urval eller försök till fullständighet? Status som stickord eller exempel?
 c) *Sammansättningar*. För- eller efterledssammansättningar? Se f.ö. om avledningar ovan.
 5. *Syntax*: Vilka syntaktiska funktioner anges? "Vanliga exempel"? Valens? Konstruktioner? Fraser? Idiom? Direkta eller indirekta angivelser?
 6. *Betydelse*: a) *Klassifikation*, t.ex. över- eller underordning?
 b) *Synonymer och antonymer* anges?
 c) *Definition*: analytisk, syntetisk, ostensiv eller denotativ? Parafra? Allmän beskrivning av t.ex. användning?
 d) *Betydelsemoment* eller andra underavdelningar av stickordsbetydelse? Hur förhåller sig betydelseangivelsen till kravet på syntaktisk utbytbarhet med ordet i fråga?
 7. *Bruklighetsuppgifter*? Angivande av användningsområden eller kontextuella uppgifter, t.ex. stilnivå, fackområde, frekvens, geografiska eller tidsmässiga inskränkningar, bildlig och överförd betydelse etc.?
 8. *Etymologiska uppgifter*? Ursprung? Paralleller i andra språk?
 9. *Encyklopedisk information*?
 10. *Hänvisningar*? Utformning och innehåll.
-

I en artikel från 1995 ger Henning Bergenholtz och Jens Erik Mogensen en översikt över dansk/tysk lexikografi. Med ett urval av tvåspråkiga allmänspråkliga ordböcker som utgångspunkt undersöks denna typ av lexikografi. Vid urvalet av verk har varken det som de kallar det "monumentala sättet" (enbart de viktigaste ordböckerna) eller det "antikvariska" (så många ordboksarbeten som möjligt) tillämpats utan det "kritiska" (Bergenholtz & Mogensen 1995:192). Författarna är sålunda varken ute efter att beskriva tradi-

tionens strikt kvalitativa utveckling eller att ge en heltäckande översikt över det kompletta dansk/tyska ordboksbeståndet. De utgår istället från att "die Lexikographiegeschichte nicht nur von Fortschritt, sondern auch von Stillstand und Rückschritt berichtet" (ib.). Totalt undersöker de elva dansk–tyska och lika många tysk–danska arbeten. Dessa verk, som sålunda kan sägas representera den dansk/tyska lexikografin från 1764 till 1993, analyseras med avseende på typologi, innehåll, makrostruktur, ordförråd, ekvivalenter och betydelseförklaringar, uttalsuppgifter, grammatiska uppgifter samt exempel och kollokationer. Typologiskt urskiljs — i enlighet med de användar- och syfteskategorier Duda et al. formulerar — sex olika grundtyper av ordböcker, beroende på om de är avsedda för perception på L_1 respektive L_2 , produktion på L_1 respektive L_2 , översättning från L_2 till L_1 samt översättning från L_1 till L_2 .

Ordböckernas innehåll beskrivs med avseende på de icke-lexikografiska delarna, d.v.s. *utanförtexten* eller det Bergenholtz och Mogensen kallar "Umtext". Utanförtexten kan vara av många olika slag, alltifrån självklara avsnitt som förord och förteckning över förkortningar som förekommer i ordboken, till mindre vanliga delar som kartor och innehållsförteckning. Makrostrukturen beskrivs, och här urskiljer författarna en utveckling från en strikt glattalfabetisk ordning till en mera komplex makrostruktur och samtidigt en utveckling från låg texttäthet i de glattalfabetiskt ordnade artiklarna till en högre i de verk som har en mera komplex, nisch- eller nästalfabetiskt ordnad makrostruktur. Denna utveckling är dock inte utan undantag; på 1990-talet publiceras för första gången sedan 1827 glattalfabetiskt ordnade dansk/tyska ordboksarbeten (s. 207f.). Bergenholtz och Mogensens resultat angående ordförråd, ekvivalenter och betydelseförklaringar etc. diskuteras närmare i kapitel 9 nedan.

De ordböcker som ingår i Bergenholtz och Mogensens undersökning täcker hela perioden från den första stora dansk/tyska ordboken 1764 fram till 1993. I flera avseenden framträder den roll den tvåspråkiga lexikografin har spelat som ett viktigt instrument i

språkplaneringsprocessen. Efter en höjdpunkt vid mitten av 1800-talet tycks den dansk/tyska lexikografin ha genomgått samma fas av förenkling som den svenska tvåspråkiga, i takt med att den enspråkiga lexikografin utvecklades.

4.4. Noréns modell i modifierad form

För att systematiskt kunna jämföra de här aktuella verken sinsemellan och för att senare kunna jämföra dem med Dalins *OSS* har jag i min beskrivning haft Noréns modell som utgångspunkt. För att kunna fånga de äldre ordböckernas egenskaper behöver Noréns mall i vissa avseenden revideras och kompletteras. Med ett visst stöd i Al-Kasimis mall samt Bergenholtz och Mogensens beskrivning av de dansk/tyska ordböckerna har jag modifierat den för att den skall passa det historiska perspektivet och även fånga upp att så många av ordböckerna är tvåspråkiga. I första hand är det ordböckernas olika utvecklingsstadium, såväl beträffande den lexikografitekniska som den språkteoretiska nivån, som måste kunna åskådliggöras med mallen.

När det gäller information om ordens formella egenskaper kan denna i en tvåspråkig ordbok ha andra syften än vad den har i en enspråkig ordbok. I en enspråkig ordbok hänför sig denna information alltid till uppslagsordet, medan den i en tvåspråkig ordbok kan avse antingen uppslagsordet eller ekvivalenten; i princip skulle den också kunna fogas till såväl uppslagsord som ekvivalent. I en enspråkig ordbok formuleras denna information i det utnyttjade metaspråket, medan den i en tvåspråkig ordbok kan ges på källspråket eller målspråket, beroende på om ordboken är avsedd för avkodning eller produktion. Enligt modern lexikografisk teori har den information som gäller uppslagsordet som funktion att hjälpa ordboksanvändaren att identifiera detta och på så sätt underlätta för denne att hitta rätt ekvivalent på målspråket. Då informationen bör avse det språk användaren behöver hjälp med hör information om

uppslagsordets formella egenskaper egentligen bara hemma i en avkodningsordbok. Antas uppslagsordets egenskaper vara självklara för användaren lämnas istället den information om ekvivalentens formella egenskaper som är nödvändig för att ekvivalenten skall kunna användas på ett korrekt sätt. Uppgifter om ekvivalentens formella egenskaper hör därför främst hemma i en produktionsordbok.

Dessa aspekter var naturligtvis relevanta också för användarna av de tidiga ordböckerna — och därmed, åtminstone teoretiskt sett, också för lexikograferna. I dagens tvåspråkiga ordböcker är det naturligt att antingen målspråket eller källspråket används som metaspråk. Uppgifter om uppslagsordets eller ekvivalentens formella egenskaper, liksom andra metaspråkliga uppgifter, ges på det av språken som utgör de tilltänkta användarnas modersmål. Under den period som de här undersökta ordböckerna härstammar från kan metaspråket förutom källspråket och målspråket också vara latin. Vilket språk som används för de metaspråkliga uppgifterna anges i beskrivningen.

Under punkt (1), *uppslagsord*, (i Noréns mall *stickord*; se modell a) bör, förutom uppslagsordets stavningsvarianter, också dess form kommenteras. Sålunda bör såväl uppslagsordets grafiska representation som dess morfologiska form uppmärksammas. Används alltid samma grammatiska formkategori som uppslagsform, eller vacklar bruket? Förekommer uppslagsord som består av mindre och/eller större enheter än ett ord? Noréns kategorier ”avstavning” och ”böjningsstam” torde däremot tillhöra ett senare skede i lexikografins utveckling än de här undersökta ordböckerna.

Under punkt (2), *uttal*, anges huruvida uttalsangivelser över huvud taget ges i ordboken, och i förekommande fall beskrivs tillvägagångssättet. I latinsk-svenska ordböcker förekommer markering av vokallängd för det latinska uppslagsordet tidigt, t.ex. i *Lincopensen* 1640. Någon motsvarande markering tilldelas inte de svenska uppslagsorden. Den teoretiska distinktionen mellan ljud och bokstav spelade ännu in på 1800-talet inte någon tydlig roll i den

lexikografiska och grammatiska beskrivningen. Det är därför knappast realistiskt att vänta sig att de uttalsuppgifter som eventuellt förekommer i ordböckerna är särskilt stringent formulerade.¹

Punkt (3), *ordklassangivelse*, behöver kompletteras. Vid periodens början baseras ordklassbegreppet, liksom den grammatiska beskrivningen generellt, helt på beskrivningen av latinet. Den grammatiska beskrivningen av folkspråken var under större delen av perioden ännu ofullständigt utvecklad. Redan ordens klassificering medförde problem, och de olika ordklassernas grammatiska och syntaktiska egenskaper var dåligt kartlagda. Då ordklassangivelsen är ett av de drag som utvecklas under perioden är det troligt att denna information i de äldsta verken kan vara såväl knapphändig som sporadiskt förekommande. I fall där ordklassangivelsen saknas i ordboken bör därför anges huruvida, och i så fall hur, ett uppslagsord eller en ekvivalent, som i själva verket representerar eller kan representera flera lemman, disambigueras med avseende på just ordklassstillhörigheten. Vidare redovisas om ordklassangivelsen avser uppslagsordet eller ekvivalenten.

Även punkt (4), *morfologi*, behöver modifieras på liknande sätt som punkt (3). Det är i de här beskrivna verken som den morfologiska beskrivningen av svenska ord utvecklas. Några färdiga modeller för analys och beskrivning fanns sålunda inte att tillgå.

De uppgifter av morfologisk natur som lämnas kan avse dels källspråket, dels målspråket. Här anges också hur avledningar, sammansättningar och oblika former behandlas, d.v.s. vilken information som ges om dem. Deras status som primära eller sekundära uppslagsord hör däremot snarare till makrostrukturen, och detta diskuteras därför närmare där. Vidare anges på vilket språk eventuell explicit information ges.

I de undersökta ordböckerna manifesteras den fas i språkplaneringen som Haugen kallar *lexisering*, d.v.s. själva uppbyggnaden av

¹ Bernt Fossetøl, som har undersökt norska grammatikor från 1800-talet, konstaterar att "Vi finner ikke noe klart skille mellom lyd og bokstav, det hører en seinere tid til" (Fossetøl 1987:56).

ett representativt svenskt ordförråd. Uppgiften om huruvida ordboks-författaren presenterar ett urval avledningar eller om han eftersträvar fullständighet har därmed mindre relevans för de äldre ordböckerna än för de moderna. Denna aspekt beaktas därför inte särskilt i detta sammanhang.

Punkt (5), *syntax*, behöver inte revideras. Att systematiskt lämna information om uppslagsordens valens, konstruktioner och selektionsrestriktioner hör egentligen till ett betydligt senare skede i lexicografins historia än det här aktuella. Här anges huruvida uppgifter av detta slag över huvud taget förekommer i respektive ordbok.

Främst är det punkt (6) i Noréns mall, *betydelse*, som behöver modifieras med hänsyn till de gamla ordböckerna och deras syfte. Detta har att göra med den teoretiska skillnad som föreligger i den enspråkiga ordbokens betydelsebeskrivning jämfört med den tvåspråkiga ordbokens ekvivalentangivelser. I sin ordbokstypologi karakteriserar Svensén den enspråkiga ordboken så, att den "beskriver ett språk med hjälp av språket självt; den anger ordens betydelse med hjälp av definitioner eller förklarande omskrivningar (parafraiser)" (Svensén 1987:18; se också Almqvists diskussion refererad i avsnitt 3.6 ovan).

För dagens språkbrukare är det vanskligt att bedöma hur de tidiga lexikograferna faktiskt har lyckats hantera ekvivalensproblem av det slag som diskuterades i avsnitt 3.2.2 ovan, då varken uppslagsordets eller ekvivalentens exakta lexikaliska betydelse är direkt tillgänglig för oss. Den detaljerade beskrivning av ordbokens redovisning av uppslagsordens betydelse som eftersträvas under punkt 6 i Noréns modell är därför inte aktuell för genomgången av innehållsdelen av de tidiga ordböckernas artiklar. Istället beskrivs i respektive ordboks presentation av ekvivalent eller ekvivalenter, dock utan att det görs någon närmare analys av ordböckernas sätt att hantera de olika ekvivalensrelationer som diskuterades i kapitel 3 ovan.

En fråga som däremot är av stor betydelse när det gäller de tvåspråkiga ordböckerna rör vilket av de inblandade språken som

ligger till grund för betydelseindelningen, och också på vilket språk den redovisas (se 3.5). Distinktionen källspråks- respektive målspråksrelaterad betydelseindelning utgör alltså ytterligare en dimension när det gäller att beskriva hur relationen mellan uppslagsordet och den angivna ekvivalenten redovisas i ordböckerna.

Beträffande metaspråket hävdar Al-Kasimi som en självklarhet att användarnas modersmål också skall fungera som metaspråk (Al-Kasimi 1977:22). Denna inställning förutsätter att ordböckerna är monofunktionellt upplagda, d.v.s. avsedda antingen för produktion eller för avkodning, ett synsätt som inte kan förutsättas vara anlagt i de här aktuella ordböckerna. Det kan ändå vara intressant att notera huruvida det är något av de båda inblandade folkspråken som utnyttjas som semantiskt metaspråk eller om det endast är latin som används i denna funktion.

Punkterna (7)–(9) kräver endast smärre tillägg. Förutom en redovisning av i vilken utsträckning respektive ordbok ger information av pragmatisk natur anges på vilket av de aktuella språken informationen ges, eller om den ges på latin, och om informationen avser uppslagsordet eller ekvivalenten. De uppgifter som punkterna (7)–(9) omfattar kan antas vara ganska sporadiskt förekommande i delar av det här aktuella materialet, och det är inte troligt att de bildar några konsekvent införda informationskategorier i de äldre ordböckerna. Innehållet i Noréns punkt (10), *hänvisningar*, hör snarare till ordbokens makrostruktur än till dess mikrostruktur. Hur och i vilken utsträckning ordböckerna hänvisar från ett ställe i ordboken till ett annat uppslagsord redovisas därför inte under denna punkt, annat än vad som framgår under mallens moment (1) och (4), utan diskuteras i samband med ordbokens makrostruktur. Punkt (10) i Noréns modell utelämnas därför i min beskrivning av mikrostrukturen.

Den modifierade modell som används för beskrivningen av de tvåspråkiga 1700- och 1800-talsordböckernas mikrostruktur återges nedan som modell (b).

 MODELL (b)

1. *Uppslagsord*: Uppslagsordets typografiska form: versaler eller gemena? Uppslagsordets morfologiska form. Konsekvent genomfört? Stavningsvarianter?
 2. *Uttal*: Förekommer uttalsuppgifter? För uppslagsord eller ekvivalent?
 3. *Ordklass*: Anges ordklassstillhörighet? För uppslagsord eller ekvivalent? Vilka ordklasser finns? Anges de alltid? Om inte, åskådliggörs uppslagsordets ordklassstillhörighet på annat sätt? Vilket?
 4. *Morfologi*: a) *Böjning*. Uppslagsordet eller ekvivalenten? På vilket språk? Vilka former anges? Fullständig eller förkortad uppgift? Hänvisning till paradigm? Konsekvent genomfört?
b) *Avledningar*. Vilken typ av avledningar? Vilken information lämnas om dem?
c) *Sammansättningar*. För- eller efterledssammansättningar? Vilken information lämnas om dem?
 5. *Syntax*: Vilka syntaktiska funktioner redovisas? Uppslagsordets egenskaper eller ekvivalentens? Direkta eller indirekta angivelser? I vilken utsträckning ges uppgifter om särskilda förbindelser och konstruktioner? Förekommer språkprov?
 6. *Betydelsebeskrivning*: a) Ekvivalenter? Parafraas?
b) *Indelning i betydelsemoment* eller andra underavdelningar av uppslagsordets betydelse? Källspråks- eller målspråksrelaterad betydelseindelning? På vilket språk? Annat om metaspråket?
c) *Synonymer och antonymer* anges – till uppslagsordet? Till ekvivalenten?
d) Allmän beskrivning av t.ex. användning? På vilket språk?
 7. *Bruklighetsuppgifter*? Angivande av användningsområden eller kontextuella uppgifter, t.ex. stilnivå, fackområde, frekvens, geografiska eller tidsmässiga inskränkningar, bildlig och överförd betydelse etc.? På vilket språk?
 8. *Etymologiska uppgifter*? Ursprung? Paralleller i andra språk? På vilket språk?
 9. *Encyklopedisk information*? På vilket språk?
-

Alla dessa uppgifter är inte lika relevanta för samtliga ordböcker som jag har undersökt. En del av ordböckerna uppvisar också drag som inte fångas av modellen men som ändå förtjänar en beskriv-

ning. I sådana fall kompletteras beskrivningen av verket ifråga med en diskussion utanför modellens ram. Trots att modellen inte i alla avseenden är tillämpbar på varje enskild detalj i de äldre ordböckerna, och trots att de kan ha vissa egenskaper som mallen inte automatiskt fångar, måste det vara ändamålsenligt att genomföra en systematisk jämförelse av ordböckernas uppläggning. Därigenom kan inte bara förekomsten utan också avsaknaden av de faktorer som mallen omfattar systematiseras.

4.5. Modellens tillämpning

Vid den undersökning som genomförts på basis av mallen är det i första hand ordböckernas avsnitt på *L* som studerats. Det är naturligtvis svårt att hävda att just denna bokstav skulle vara den lämpligaste av alla bokstäver. Som argument för valet kan emellertid anföras att den är lätthanterlig beträffande andelen uppslagsord i förhållande till alfabetet som helhet, och den ligger någorlunda mitt i alfabetet och kan sålunda antas vara representativ för arbetets tongivande lexikografiska princip. Det är inte ovanligt att ordböckerna uppvisar påtagliga skillnader i arbetets början jämfört med dess slut. Sålunda konstaterar redan Almqvist:

Om man vill efterse i äldre, äfven de bäst anskrifna ordböcker hos oss, skall man i redaktionsformen, uttryckssätten och bearbetningen upptäcka flerfaldiga olikheter i begynnelsen emot för midtuti och vid slutet, hvilket allt tydligen visar, att förf:ne under sjelfva arbetets fortgång utvecklat och format sitt föredrag i mycket.
(Almqvist 1842: XXVI).¹

Ordböckerna har emellertid undersökts ingående också utanför bokstaven *L*. Olika lexikaliska kategorier har granskats särskilt, t.ex. hjälpverben, pronomina, konjunktionerna, substantiv med omljudd pluralform, adjektiv och adverb som i sitt komparationsparadigm

¹ Se också 2.6 ovan och Ralph 1992a:502.

uppvisar omljudda eller oregelbundna former, starka verb och ord med potentiellt supradentaliserade sekvenser.

Det måste understrykas att trots den eftersträvade systematiken i beskrivningen har det varit omöjligt att göra en fullständig genomgång av samtliga ordböcker. De egenskaper och drag som redovisas som karakteristiska för varje ordbok har jag ansett vara representativa för verket. Då särskilt de äldsta arbetena präglas av ett stort mått spontanitet ifråga om lexikografisk metod är det lätt att hitta exempel på andra metodiska grepp än dem jag redovisar som typiska. Allteftersom den lexikografiska metoden utvecklas tilltar stringensen i den lexikaliska beskrivningen. Variationen i beskrivningens utformning är emellertid av sådan omfattning att det inte är rimligt att beskriva ordböckerna i generaliserad, grafisk form eller genom att kvantifiera olika drag. De olika verken presenteras istället i resonerande form med beledsagande exemplifiering. Representativa exempel på de olika lexikografiska drag som diskuteras har i första hand sökts under bokstaven *L*. Om jag har haft tydligare eller mer typiska exempel från andra delar i ordboken har istället dessa använts.

4.6. Sammanfattning

I de svenska ordböcker som beskrivs i det följande är det snarare Berkovs syn på en ordboks (möjliga) bidirektionella syfte som framträder än det strikt avgränsade användarperspektiv som tillskrivits Ščerba (se avsnitt 3.4. ovan). De behandlade ordböckerna utgör viktiga led i den svenska lexikografiska traditionens utveckling mot en enspråkig ordbok, och det är bl.a. därför inte korrekt att alltför hårt tillämpa dagens kriterier för tvåspråkiga ordböcker vid bedömningen av dessa verk. Med tanke på att många av de tvåspråkiga lexikon som idag publiceras egentligen inte skiljer sig särskilt mycket från de mest avancerade av 1700- och 1800-talets

ordböcker kan det ändå vara intressant att ha användarperspektivet i åtanke vid den systematiska beskrivning som här följer.

Närmast följer en noggrann beskrivning av några av de viktigaste tvåspråkiga svenska ordböckerna från 1700-talet och det tidiga 1800-talet. Denna beskrivning har två syften. Dels skall den bidra till att åskådliggöra den roll de aktuella ordböckerna har spelat i den svenska språkplaneringsprocessen eftersom de utvecklar den lexikografiska beskrivningen av det svenska språket, dels skall den belysa den utveckling som den svenska lexikografien genomgick. För att en systematisk beskrivning skall kunna åstadkommas, används den mall som diskuterats ovan.

Trots att min beskrivning är relativt detaljerad och har ambitionen att vara systematisk är det naturligtvis omöjligt att belysa hur respektive ordbok har förfarit i varje enskilt fall beträffande de generella drag och egenskaper som beskrivs. Snarare är det så att till varje exemplifierat drag finns det också gott om exempel på andra lösningar. Även om de drag och egenskaper som här redovisas inte är fullständigt konsekvent genomförda är de ändå representativa för det aktuella verket. Det är därmed inte sagt att det saknas exempel på andra tillvägagångssätt. Ett av de äldre ordböckernas mest framträdande drag är nämligen inkonsekvens — en egenskap som det av naturliga skäl är svårt att beskriva systematiskt.

5. Haqvin Spegel: *Glossarium – Sveo-Gothicum* eller *Swensk-Ordabook* (1712)

5.1. Inledning

Den äldsta av de ordböcker som ligger till grund för min undersökning av den svenska lexikografiska traditionens framväxt är Haqvin Spegels svensk-latinska ordbok, *Glossarium – Sveo-Gothicum eller Swensk-Ordabook / Inrättat Them til en wällmeent Anledning / som om thet härliga Språket willia begynna någon kunskap inhämta* (bild 1).¹ På flera sätt skiljer den sig markant från såväl sina föregångare som sina efterföljare (för en närmare beskrivning av 1600-talets ordböcker se Johansson 1997). Som den första större ordboken som inte bygger direkt på den latinska traditionen markerar den ett viktigt steg i den svenska lexikografins utveckling. Beskrivningen av *Glossarium* följer i allt väsentligt samma mönster som genomgången av de senare tvåspråkiga verken (kap. 6–8 nedan). För att fånga arbetets originalitet och de drag av enspråkig ordbok som det uppvisar uppmärksammas användningen av svenskan särskilt, och den svenska betydelsebeskrivningen diskuteras ingående.

De ordboksarbeten som publicerades i Sverige under 1500- och 1600-talet karakteriseras av Adolf Noreen som ”praktiska hjälpreddor för inlärande af främmande språk, sålunda endast indirekt upplysande svenskan” (Noreen 1903:186). I dessa verk består den

¹ För Spegels *Glossarium – Sveo-Gothicum* används ibland i det följande förkortningen *GSG*.

Glossarium - Sveo-^{Oluf Henrichsen}
 Gothicum ^{W. W.}
 Eller ^{W. W.}
 Swenskt = Ordböck /

Inrättat
 Them til en wällmeent Anledning / som om
 thet härliga Språket willia begynna nå-
 gon kunskap inhämta;

Utgifwen af

HAQ: SPEGEL.

U N D /

Tryckt af Ubrab. Habereger / Gub. och Acad.
 Carol. Booktr. Åhr / 1712.

BILD 1. Titelsida i Spegels Glossarium – Sveo-Gothicum (1712).

svensk–latinska delen i princip av en enkel ordlista som snarast har karaktären av ett appendix till den latinsk–svenska delen. I Spegels ordbok över "sveo-gotiskan" — där inte bara svenska utan också fornsvenska och isländska ord förtecknas — behandlas ordmaterialet betydligt mera ingående än i 1500-talets pionjärarbeten och i 1600-talsverken. Vidare förefaller ordboken vara ett självständigt arbete, dels i förhållande till den kontinentala latinska traditionen, dels till tidigare svenska ordboksarbeten, som i sin tur egentligen samtliga återgår på det svensk–latinska registret i *Lincopensen* (Holm 1986 och Johansson 1997). Som Noreen också konstaterar innebär *Glossarium* ett tydligt brott med den kontinentala traditionen, och verket har också allmänt kommit att uppfattas som den första svenska ordboken: "Först i början af 1700-talet erhålla vi en något så när fullständig ordbok, som betecknar ett framsteg utöfver Lincopensens index, i och genom ärkebiskop HAQVIN SPEGELS (d. 1714) *Glossarium*" (Noreen 1903:189).¹

Att eftervärldens åsikter om *Glossarium* är långtifrån samstämmiga framgår av Lars Holms och Hans Jonssons översikt om svensk lexikografi i *HSK* 5:2. Där återger de Hesselmanns omdöme om verket: "i själva verket en tämligen diffus och godtyckligt hopkommen samling av 'svenska' ord från olika håll" (Hesselmann 1929:VI); ett omdöme som de också instämmer i: "This criticism hits the mark" (Holm & Jonsson 1990:1935). De framför sedan ytterligare kritik mot Spegels ordurval: "what is more serious is that he omits many common Swedish words in favour of archaic or dialectal curios" (ib.). En något annorlunda uppfattning har emellertid Spegels yngre samtida Sven Hof. I hans *Swänska Språkets Rätta Skriftsätt* (1753) presenteras Spegels *Glossarium* som "en Swänsk glosbok ej allenast på de fläste nu allmänneligen brukeliga, utan

¹ Också *Nordisk familjebok* uppger att "den första verkliga ordboken är Spegels *Glossarium Sveo Gothicum eller Svensk Ordabook*" (*Nordisk familjebok* band XX 1914, s.v. *ordbok*). I artikeln hänvisas generellt till Noreens översikt i *Vårt språk* 1; det tycks alltså vara dennes omdöme som ligger till grund för att Spegels ordbok har tilldelats denna status. Se äv. Sigurd (1972:31).

ock en stor hop gamla och talarts ord” (Hof 1753:275, se äv. The-lander 1985:128). Till denna tidiga åsikt sällar sig — betydligt senare — Sven Benson: ”huvuddelen av Spegels ordförråd [torde dock] vara typiskt för hans egen tid” (Benson 1951:46).

Förutom att uppvisa en självständighet gentemot den latinska traditionen är Spegels ordbok emellertid också synnerligen intres-sant just på grund av det ordförråd den presenterar. Den inte bara förtecknar en hel del vardagliga svenska ord, den förser också en stor del av dessa med en betydelsebeskrivning på svenska. Snarare än att, som i exempelvis *Nordisk familjebok*, bli betraktad som ”den första verkliga ordboken” kan *GSG* sålunda anses vara den första fullbordade ansatsen till en svensk enspråkig ordbok.¹ Därför kan det vara motiverat att underkasta *GSG* en närmare undersökning beträffande det svenska språkmaterialet som förekommer utöver själva uppslagsorden, d.v.s. i funktionen som definitionsspråk till svenska uppslagsenheter.

5.2. *GSG* — megaplan

5.2.1. Ordbokens innehåll

Ordboken omfattar totalt 652 sidor (se tabell 1 ovan). Den största delen därav utgörs av den svenska ordboken som består av 579 sidor och innehåller ca 5 000 primära uppslagsord. Själva ordboksdelen föregås av en opagerad (32 s.) inledning, ”Företal”, och följs närmast av en epilög, ”Slutelig Ursäkt” (s. 580–582). Efter epilögen (s. 583–602) följer en ”Förteckning på några Fransöska Ord som äro nu inblandade uti Swenskan / och kan hende af allom icke rätt förstås”. Denna förteckning följs av ett appendix med ord som av misstag inte kommit med i ordbokens huvuddel, ”Några Ord som äro förgätna och bör wara införde hwart på sit Rum” (s.

¹ Jfr diskussionen i avsnitt 1.4 ovan.

602–619). Ordboken avslutas med en sida errata. Det exemplar av Spegels *Glossarium* som jag har undersökt tillhör institutionen för svenska språket i Göteborg.

5.2.2. Spegels språksyn och ordbokens syfte

För sin tid är Haqvin Spegels ordbok på många sätt ensam i sitt slag. Som framgått ovan (kap. 2) är den visserligen inte först med att ha svenska som källspråk, och den är heller inte den dittills största svenska ordboken.¹ Dessutom kan den i sin historiska inriktning på sätt och vis betraktas som en fortsättning på den tradition som etablerades av Johannes Bureus och Georg Stiernhielm i deras respektive ordboksfragment.² Denna tradition fullföljs sedan dels av Johannes Loccenius i hans *Lexicon juris sveo-gothici* (1 uppl. 1651, 3 uppl. 1674), där de medeltida lagarnas termer kommenteras på latin och ibland också på svenska, dels av Olof Verelius stora ordbok över det nordiska fornspråket, *Index lingvæ veteris scytho-scandicæ sive gothicæ ex vetusti ævi monumentis [...] collectus* (1691), där det nordiska materialet förklaras på latin. Det som emellertid gör Spegels ordbok speciell är att den huvudsakligen behandlar samtidspråket och att i den förses en mängd vardagliga svenska ord med svenska närsynonymer eller med definitioner av ordets betydelse. Möjligen var den också avsedd att i första hand lämna information om det svenska språket på svenska; i varje fall gör arbetets svenska underrubrik en sådan tolkning möjlig.

¹ Enligt Lars Holms ordförrådsundersökning är Wolimhaus *Index svecicus* (1652) det verk bland *GSG*:s publicerade föregångare som innehåller flest uppslagsord. Av de 1 000 ord som utgör Holms referensmaterial innehåller *Index svecicus* 398 jämfört med *GSG*:s 277 (Holm 1986:III:92, tabell 17). För en kortfattad presentation av Holms modell se avsnitt 2.2 ovan.

² Bureus språkvetenskapliga verksamhet har bl.a. presenterats av Hjalmar Lindroth i *SFSS* 42 (häfte 140–141). Där beskrivs den i Kungliga biblioteket bevarade handskrift som innehåller Bureus lexikografiska verk, numera med titeln "Lexicon Gothicum eller Göthiska och Svenska Lexicon" (se Lindroth 1911–12).

Medan 1600-talets ordböcker i princip hade som syfte att underlätta svenskarnas studium av och kontakter med främmande språk, tycks detta endast i ringa omfattning gälla Spegels *Glossarium*. Ordurvalet, där svenska, isländska och föråldrade ord förekommer om vartannat, i kombination med den behandling uppslagsordet får i artiklarna, ger vid en hastig anblick i allra högsta grad ett intryck av godtycke, och varje form av genomförd systematik tycks lysa med sin frånvaro. I den omfångsrika (opagerade) inledningen, "Företaal", som är skriven på svenska och latin om vartannat, beskriver emellertid Spegel planen för ordboken.

Altså hafwer jag användt några lediga stunder til at utsöka rätta sanningsgrunden / hwilken jag meente mig kunna finna / om jag (1) i ordning upptecknade alla Swenska ord / som antingen nu i bruk äre / eller wore tå vår Helga Bibel uttolckades och språket icke war så mycket med främmande ord förblandat. (2) Bifogade them the gamla Göthiska orden / som finnas i Sagurna eller Sweriges åtskillige Lagböcker och äre med stoor flit sammanhämtade och förklarade af Hr. Verelio uthi hans Lexico Scandico. (3) Jämförde begge delar med Tyska / Danska / Engelska / Holländska orden. (4) Förklarade them med Latin och ther af flytande Fransöska / Italienska / Spanska &c. (GSG, Företaal [s. 24])¹

Denna beskrivning stämmer någorlunda väl överens både med det ordförråd som faktiskt presenteras i ordboken och med det sätt orden behandlas på. Författaren har naturligtvis inte upptecknat "alla Swenska ord" som då var i bruk, men tillräckligt många för att ordboken verkligen skall kunna anses vara intressant som en ordbok över samtidsspråket (se Hofs bedömning ovan). Den jämförelse med tyska, danska, engelska och holländska som utlovas genomförs endast delvis. Spegel förefaller ha tillämpat två kriterier för denna jämförelse. Dels tycks han ha utfört en etymologisk analys, som går

¹ Spegels svenska text är genomgående skriven med gotisk frakturstil. Den latinska texten, romanskt språkgods och språkbenämningarna skrivs med antikva. I citaten ur inledningen upprätthålls inte denna typografiska distinktion. I de artiklar som återges, liksom i citat ur ordbokens artiklar, redovisas emellertid denna fördelning, såsom framgått i avsnitt 1.6 ovan.

ut på att visa det svenska ordets etymologiska släktingar i andra språk, dels tillämpas ett slags likhetskriterier, så att ordets interlingvala pseudohomonymer, d.v.s. till formen snarlika ord i andra språk, och deras betydelse redovisas. Slutligen är förklaringen på latin etc. av högst varierande slag, och det är långt ifrån alla ord som över huvud taget förses med en latinsk förklaring eller ekvivalent.

En förklaring till att de olika uppslagsorden behandlas på så skiftande sätt kan utläsas ur följande citat:

I synnerhet hafwer jag befunnit thet Swenska Språket wara merckeligen förändrat / sedan then H. Bibel. blef första gången år 1537 på thet samma aflat / i ty många ord / som tå woro brukeliga / äro nu blefne thet gemena folcket okunniga / och at några woro tå uti en helt annan mening brukade än the nu warda skrefne och talade; förthenskull hafwer jag tyckt thet wara mödan wärdt / at giöra en liten uttydning öfwer the sam[m]a / dels på thet the enfaldige måge them thes snarare förstå / dels och at sådana ord kunna åter uti almänt bruk effter handen blifwa wedertagne / förmodandes jag at mit wälmente upsåt må warda gunstigt ursächtat / som ingalunda syfftar ther til / at jag skal wilja lära them något uti Swenska Språket som i Swerige födde äre / utan allenast at underätta them / som i Skåne / Halland / Blekind / Båhuslän och Gotland &c. födas / på thet thes bettre måga kunna förstå somliga ord / hwilka the i Biblien läsa / och i prädikningar höra / men ellies i dageligt och almänt taal sällan förekomma.¹ (*GSG*, Företaal [s. 26])

Syftet med ordboken uppges alltså vara trefaldigt. För det första vill författaren för svenskarna förklara vissa svenska ord som finns i Bibeln så att även "the enfaldige" skall förstå dem. Mot bakgrund av detta är det i allra högsta grad motiverat att så många svenska ord förklaras på svenska i ordboken. För det andra vill han med sin ordbok återinföra i svenskan vissa tidigare vanliga men på hans tid försvunna ord. Detta förklarar i sin tur det "götiska" inslaget, d.v.s. de fornsvenska och isländska orden, i ordboken. Det är intressant att Spegel här har en förhoppning om att dessa ord åter skall kunna

¹ Spegel markerar ibland, som i *samma* ovan, ett geminerat *m* med ett streck över ett enkelt *m*. Denna förkortning upplöses här och i det följande och längdstrecket markeras genom [m]. Varför årtalet 1537 anges i samband med bibelöversättningen kommenteras inte av Spegel.

komma i bruk i svenskan. Han följer därmed i Stiernhielms fotspår. Huruvida han lyckades i detta sitt uppsåt kunde vara värt en egen undersökning. En sådan ryms dock inte inom denna avhandlings ramar.

För det tredje vill Spegel underlätta för dem som liksom han själv genom de tidigare danska landskapens införlivande med det svenska riket nu hade svenska som kyrkospråk och inte, som tidigare, danska.¹ Ordboken vänder sig sålunda inte i första hand till dem som i sina studier behövde praktisk hjälp med latinet. Men trots att Spegel i citatet ovan anger ett skäl till att jämte tyska, engelska och andra mera främmande språk också danskan har beretts plats i ordboken, ger han där ingen förklaring till sina principer för vilken behandling olika uppslagsord får. Vidare kan man fråga sig hur väl han har lyckats med att underlätta det språkliga umgänget med Guds ord för de tidigare danskarna. En beskrivning av danskan i ordboken följer längre fram.

I tillägg till den citerade planen över syftet med ordboken och genomförandet av arbetet innehåller "Företaal" en forskningsöversikt över den gryende språkvetenskapens problemställningar, vilken i sig utgör en intressant encyklopedi över det språkliga vetandet vid det artonde seklets början.² Förutom att ordboken därigenom sätts in i ett praktiskt och vetenskapligt sammanhang, redogör Spegel bl.a. för frågor som debatterats sedan antiken. Han diskuterar sålunda den platonska språkteorin, enligt vilken språket är människan av naturen givet, d.v.s. "i sjelfwa Skapelsen af Gudi them förlänt", respektive den aristoteliska, som hävdar att språket är en konvention utvecklad av människorna, d.v.s. att de "af Tilfälle / inbördes Umgänge / och långwarig Wane hafwa sielfwe lärdt sig tala", samt huruvida alla talade ett och samma språk före byggandet av Babels torn. I varje sammanhang rekommenderas vidare läsning av såväl antika som "moderna" författare som bidragit till debatten. Spegel

¹ Haqvin Spegel föddes den 14 juni 1645 i det då ännu danska Ronneby.

² Spegels språksyn och de källor han använde diskuteras också — delvis mera ingående än här — av Michael Jacoby (se Jacoby 1990:136ff.).

redovisar noggrant den internationella diskussionen, från de hedniska skribenterna Platon och Aristoteles m.fl. till sin egen samtid. Han uppehåller sig också vid frågan om urspråket, en för den samtida språkvetenskapen central fråga.¹

När man om alt thetta hafwer en grundelig Underrättelse / samt ther jämte weet / Språken nu för tiden wara / så åtskilliga / som margfalliga / så befinner man utan twifwel / thet wara Fåfångt om icke Omöjligt at wisa / huru thet ena är kommit af thet andra [...].[---] At thet är intet mindre dårskap säja / det andra Språk hwilka the hålla för Grund språk / hafwa alsingen gemenskap med Ebræiskan / eller ådt ther af något at inblanda i sit; än som thet är / at wilia leda alla ord genom margehanda Wändning och förändring utur Ebræiska språkets grund. Men dårachtigast synes then inbilning wara / at bewisa thet Ebræiska Språket är kommet af it eller annat Tungomål / som ännu är brukeligit och man likwäl wil hålla för thet alra äldsta. (GSG, Företaal [s. 6f.]

Spiegel intar sålunda en skeptisk hållning i frågan om urspråkets relevans. De senaste forskningsrönen inom språkvetenskapen diskuteras vidare med hänvisningar till en rad avhandlingar och ordböcker på alla möjliga språk, på ett sätt som vittnar om författarens häpnadsväckande beläsenhet på området. Tvivelsutan är Atterboms bedömning riktig när han beskriver Spiegel som den som efter Stiernhielm var ”den bland tidehvarfvets vittre grundläraste” (Atterbom 1862:145).

I inledningen gör sig Spiegel också till talesman för dåtidens purism, som huvudsakligen — då lika väl som nu — vände sig mot de främmande orden i svenskan. Biskop som han är tar han naturligen Bibeln som utgångspunkt när han påpekar hur viktigt det är

At man så fulkomligen kan thet språket / hwilket man dageligen bruka måste / at man icke behöfwer inblanda några ord / som man af andra språk länt hafwe. Ty the som thet giöra / äre intet klokare / än the som lappa ihoop en klädning utaf allehanda klutar / ther the kunde hafwa en mycket bättre utaf et stycke / eller enahanda tyg. (GSG, Företaal [s. 9])

¹ För ytterligare presentation och diskussion av 1600- och 1700-talets språkforskning allmänt och även i denna enskilda fråga se Agrell (1955).

I epilogen, "Slutelig Ursäkt", understryker författaren ytterligare vikten av att behärska och vårda sitt språk, och han angriper i skarpa ordalag (delvis på latin) särskilt prästernas skick att blanda in främmande ord i svenskan:

Men alraskadeligst och odrägeligst är thet / när Prester wilja pryda sina prädikningar (hwilka bör för Lärde och Olärde wara tydeliga) med många Ord / som äre fremmande och obekante / säijandes heller passage än gång / heller discours än taal &c. Och hwad behöfwas taga til låns utaf Tyskan sådana sälsamma Ord / som e.g. ergätzlighet / erkläckeligt / förklening / angenähm / bemantla / nachleßig / för-dächtig [...] när man hafwer äfwen så fagra och tydeliga Ord uti Swenskan. (*GSG*, Slutelig Ursäkt s. 580f.)

Som flera av 1500- och 1600-talets språkmän vänder sig således *Spegel* uttryckligen emot bruket att blanda in främmande ord i svenskan. Vad som däremot är originellt för honom är att han inte bara angriper det franska och latinska språkgodset utan även det tyska. Det var ovanligt för den tiden, då det var normalt att man såg tyskan och svenskan som "två fullbördige systrar" (Stiernhielm) eller "Systrar huars Faar ok Moor äre längst döde", såsom Columbus preciserar (efter Danielson 1976:23; se äv. Edlund & Hene 1992:126ff. och där citerad litteratur).

Spegel var, liksom tidigare Stiernhielm, Columbus och Skogekär Bergbo, upptagen av frågan om det egna språkets duglighet i jämförelse med de klassiska språken, en fråga som, *mutatis mutandis*, under 1600-talet diskuterades flitigt i Europa.¹ Diskussionen gällde bl.a. hur dessa språk skulle förnyas och kompletteras för att kunna användas i alla sammanhang — också till den förnämligaste av vittra språkliga genrer: den högstämnda lyriken efter klassiskt mönster. I detta sammanhang hade man tre vägar att gå: att berika språket med egna arkaismer, uppta dialektala ord i allmänspråket/diktningen och att efter klassiska förebilder genom sammansättning skapa nya, inhemska ord (Olsson 1963:290ff.). Om de arkaiska orden säger *Spegel* i inledningen:

¹ För svenskans emancipation under 1600-talet se t.ex. Hansson 1984 passim.

Men jag hafwer befunnit the flestes mening wara / at man heller skal nyttia sit eget / fast thet är gammalt och hafwer länge legat i förwar / ja warit lika som bortglömt / än läna och borga utaf andra / ändoch thet kan synas både nyare och behageligare: [...] men ellies är wist nog / at the gamla ord / hwilka höra til it språk / hafwa icke allenast en så merckelig betydning / utan och en så stor prydnung / at the ofta synas så Täckeliga / som the woro Nya [...]. (GSG, Företaal [s. 29])

Att språket behövde förnyas var tydligen införstått, och det är som bidrag till denna process som de ålderdomliga och till och med bortglömda ord, de dialektala och de ”götiska” (vanligen isländska) ord som förtecknas i ordboken skall uppfattas.

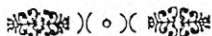
5.3. GSG — makrostruktur

Själva ordboksdelen innehåller alfabetiskt ordnade artiklar som inleds med ett ord eller en annan typ av lexikalisk enhet som fungerar som stickord.¹ Artiklarna är uppställda i två spalter per sida (bild 2). De olika bokstäverna bildar självständiga ”kapitel” som inleds med en rubrik, ”A.”, ”B.”, ”D.” etc. (för ”C”, se nedan). Spalterna har också en eller flera ledbokstäver.

5.3.1. Den alfabetiska ordningen

Grafemen <å> och <ä> behandlas i princip som varianter av <a>, men just i ordbokens inledande avsnitt är inte denna princip genomförd. Efter några ord inledningsvis, för vilka Spegel markerar långt vokaljud med dubbelteckning (*aag*, *aal*, *aan* och *aas*), följer ord inledda av *ä*, och dessa följs sedan direkt av ord inledda av *å*. På det sista av dessa ord, *ätte*, följer sedan resten av orden på *a*

¹ Ibland har den strikta alfabetiska ordningen i *Glossarium* rubbats. I de fall där de här återgivna artiklarna inte står i den självklara ordningen ges i det följande sidhänvisningar.

Kv.
 mauvais, raffage, rustique.
Kyft / *Dan.* simil. *Germ.* keusch.
Lat. castus, pudicus. *Gall.*
 chaste. *Angl.* chast, continent,
 undefiled, cleane. *Belg.*
 kuyfch.
Kyftchet / castitas, pudicitia.
Belg. kuysheyt. *Angl.* chaste-
 ty, purity.
Kyssa / *Stiernh.* Gloss. p. 103. a.
Ulphil. Luc. 7. v. 45. kukjan.
Dan. kyffe. *Angl.* to kisse. *Græc.*
 κῶσσυ. *Lat.* osculari, bafiare.
Gall. baiſer. *Belg.* kuffen.
Kyſſ. *Dån.* ſim. *Germ.* kuſſ. *Lat.*
 osculum, baſium. *Iſland.* koſſ.
Angl. a kiſſe, a buſſ. *Belg.* een
 kuſſinge.
Kyta och byta : gindra ſådant
 byte / at man genom liſt ſta-
 dar en annan. *Angl.* to chat,
 or cheat : doſoſe alicui im-
 ponere. a cheater : impo-
 ſtor. *Iſland.* kyta / jaſukyta :
 par pari referre, præſertim
 diæteriis.
Kytr. *I. S.* tranqvillus, mode-
 ſtus.
Kytrſiltr : tranqvillitas ; hinc
 Rex Norveg. *Magnus Kytr*,
 : placidus: non *Kyrr*, ut re-
 centiores tradunt.
Kyrt : tranqvillum.

La.
 L.
La : haaf. *H. S.* *Iſland.* lá : un-
 da fluens. *G. Andr.* hlásmáſy.
 at Poët : undæ maris. qv.
 hafvets ddtrar.
Ladi *Gothland.* : wårtiden/
 rå ſidn bliſwer reen.
Laaf / andre ſiſta lögg / lan-
 go herbarum.
Laaf. *Dan.* lad. *Lat.* piger, ſe-
 gnis, deſes, ſocors, ignavus,
 iners, deſidioſus, torpidus.
Gall. oiſeux : otioſus ; otiiſ,
 idem. *Aleman.* laz : tardus.
Germ. laſſ werden : laſſari, ut
 Luc. 18, 1. *Ulphil.* largan : tar-
 dare. *Lutb.* laſſe hände. Job. 4.
 v. 3.
Laathet / lättia / pigritia, ſo-
 cordia, ignavia, torpor, de-
 ſidia &c.
Lact / hwar med man förſiglar
 bref. cera gummata.
Lacka : förſigla med lact ob-
 ſignare.
Lack och lyte : allahanda små-
 lect.
Lackar / thet lackar : thet fat-
 taſ / deficit vel deeſt ab æ-
 qvo valore, vel juſta men-
 ſura.

Lacka.

(*abbor-axel*) i alfabetisk ordning. I ord där <å> och <ä> förekommer på annan plats än initialt placeras dessa bokstäver mellan <a> och i den alfabetiska ordningen och <ä> konsekvent före <å>. Så följs *daska* av *däggia*, *däniska* av *dålig* och *dåre* av *deeg*. Medan <å> och <ä> verkar ha en något oklar alfabetisk status, räknas <ö> som en självständig bokstav, som tilldelas ett eget kapitel i ordboken, i den alfabetiska ordningen direkt efter <o>. Det sista ordet på <o>, *oxel-trä*, följs på så vis av en rubrik "Ö", som i sin tur följs av uppslagsordet *ö*.

Ingen skillnad kan upptäckas i den alfabetiska ordningen mellan <i> och <j>; i makrostrukturen används endast <I> initialt. Annars finns det en tendens till att <i> används för vokalljudet och <j> för det halv vokaliska ljudet, även om bruket är långt ifrån konsekvent. När det gäller <u> och <w> hålls dessa alfabetiskt åtskilda, så att ord som inleds med <u> föregår ord på <w>. Istället för sekvensen <kv> initialt används <qw>. Grafemet <v> förekommer inte i den gotiska stil som används. Ord som inleds av ett <d> som motsvarar ett äldre frikativt uttal inleds med <th> och återfinns därmed under "T". Grafemet <c> inleder endast ord av främmande ursprung. Istället för ett kapitel "C" ges därför en hänvisning: "The orden som begynnas på C finnas i then följande Indice" (s. 74). Inte heller <z> förekommer som initialt grafem. Spegels alfabetiska ordning avslutas med <y>.

Artiklarna inleds av uppslagsord som (för det mesta) är satta med större stil än resten av artikeln, och de är utdragna i marginalen. Förutom det primära uppslagsordet kan en artikel även innehålla en rad sekundära uppslagsord i nischer eller i nästen. I nischartikeln *Wjn* behandlas således sammansättningarna *wjn-anden*, *wjnbär*, *wjnbergning*, *wjnblad*, *wjndrägg*, *wjndrufwa*, *wjndrufwe-klase*, *wjnfaat*, *wjngård*, *wjngårds man*, *wjnranka eller qwist*, *wjnstock*, *wjntappare* och frasen *wildt wjnträ med sin drufwa*. Artikeln *Wjn* följs sedan av artikeln *Wind*. Avledningar och sammansättningar ges i de flesta fall som sekundära stickord, men de förekommer även som primära uppslagsord.

I många fall fungerar stickordet som inledning till en nästartikel, där hela betydelsefältet behandlas. Härigenom redovisas ofta — förutom sammansättningar och avledningar — verb, substantiv och adjektiv bildade till samma stam i en och samma artikel, som i *Bad* (ex. 1).

- (1) **Bad** / *Angl.* a bath. *Gall.* bain. *Lat.* balneum. *Ital.* bagno. *Hispan.* banno.
Warmbad / *thermæ.*
Bada / *Angl.* bathe. *Gall.* baigner. *Lat.* balneo lavari.
Badare. *Angl.* a bather. *Gall.* baigneur. *Germ.* ein **Bad**er. *Lat.* balneator.
Badstugu / balneum. *Germ.* **badstube.** *Island.* **badstofa.**

Nästena kan också innehålla ord som är historiskt besläktade med det primära uppslagsordet men inte längre på något uppenbart sätt förknippas med ordet i fråga. I artikeln *Nord* uppförs exempelvis förutom sammansättningen *nord-west* också *Norige* samt *norsk* och *norbagge*.

Också homografer och ortografiskt snarlika men obesläktade ord kan påträffas under ett ord som det inte har något gemensamt med innehållsmässigt. Så behandlas i artikeln *Rädas* (ex. 2) även det transitiva verbet *räd*da i betydelsen 'frälsa, befria, hjälpa utur faran', där det kontrasteras med *räd*da i betydelsen 'skrämma'.

- (2) **Rädas** ∴ *fruchta.* *Dan.* *rædis.* A.S. ondrædian. *Lat.* timere, metuere, formidare. *Angl.* dread ∴ timor. *Ebr.* raad ∴ trepidavit.
Rädd. *Angl.* afraid. *Lat.* pavidus, timidus.
Drädd ∴ *then som intet fruchtar.* A.G. andredandi. *Lat.* interritus.
Rädi / *antiq.* ∴ audacia. H.S.
Räd-hoga. *Dan.* *rædsel.* *Lat.* timor, metus, terror, trepidatio, pavor.
Rädda / *Neh.* 6, 9. ∴ *skrämma / göra fruchtachtig och rädd.* *Luth.* *fruchtsam machen.* *Lat.* terrefacere.
Ellies betyder *räd*da at frälsa / befria / hjälpa utur faran. *The*r af säger man: *The*r är ingen räddning at wänta; nulla elabendi spes est.

Artiklarna *Bad* (ex. 1) och *Rädas* (ex. 2) återges här i sin helhet. Förutom de båda primära uppslagsorden *bad* och *räd*as behandlas i

de två artiklarna ytterligare nio ord på samma sätt som de artikelinledande, d.v.s. orden *warmbad*, *bada*, *badare*, *badstugu*, *rädd*, *orädd*, *arädi*, *rädhoga* och *rädda*. Någon principiell skillnad görs inte på den information som lämnas om primära respektive sekundära uppslagsord.

Genomgående i ordboken använder sig Spegel av tre varianter av alfabetet. För det svenska, annat nordiskt och det tyska språkmaterialet utnyttjas generellt gotisk fraktur, det grekiska alfabetet för grekiska ord samt romersk antikva för allt annat språkmaterial. För språkangivelser används vanligen kursiv antikva. I de artiklar och citat som återges i det följande illustreras — som redan framgått — denna grafiska skillnad genom att den gotiska frakturstilen återges med en moderniserad **frakturstil**.

5.3.2. Varianter och hänvisningar

Vid tiden för tillkomsten av *GSG* var den svenska språkplaneringsprocessen ännu i sin linda. Sålunda var ortografin ännu inte särskilt reglerad. Stavningsdebatten var visserligen i full gång, men i sin ordbok tycks Spegel inte ta någon hänsyn till den. Den ortografi han tillämpar är långt ifrån konsekvent, och den tycks ibland innehålla ett för stort mått av godtycke för att den skulle kunna vara ett resultat av ett medvetet ställningstagande. Jag har dock inte undersökt hans ortografi närmare, endast hur hans stavning påverkar ordbokens makrostruktur, d.v.s. det ordförråd han behandlar och i vilken inbördes ordning de enskilda enheterna tecknas.

De uppslagsord som uppvisar sådana variantformer som också redovisas i ordboken behandlas för det mesta bara på ett ställe, och varianterna följer direkt efter den form som utgör själva uppslagsordet. I de flesta fall finns ingen hänvisning på den plats där variantformen skulle stått till det redovisade uppslagsordet. Således finner vi verbet *benda* (nu *bända*) under formen *benna*: "**Benna** vel **benda** ꝛ: **böja**", formerna *bek* och *peck* under *bick*: "**Bick** / **bek** / **peck**" och

trull under *troll*: ”**Troll** vel **trull**”. För det mesta behandlas inte de alternativa formerna alls. Det tycks huvudsakligen vara regionala uttalsvariationer som speglas i de alternativa formerna, men även synonyma ord, som trots att de uppvisar en viss ljudlighet inte är bildade på samma sätt, behandlas i klump. Ett sådant exempel är ”**Klös** vel **klösa**”. Det är inte så mycket att säga om detta tillvägagångssätt hos Spegel — de variantformer som ges under ett uppslagsord kan snarare anses utgöra kompletterande information till detta än ett eget ord värt separat behandling. På ett belysande sätt kompletteras uppslagsordet *laaf* genom att artikeln inleds ”**Laaf / andre säja logg**”.

I dagens ordböcker eftersträvas en variantredovisning som innebär att variantformen står på sin alfabetiska plats som uppslagsord med en hänvisning till den form det behandlas under. Detta förfaringssätt tillämpar Spegel också ibland, dock utan någon uppenbar systematik. Sålunda hänvisas läsaren från *näf* till *näbb*: ”**Näf** ∅: rostrum avis. vid. sup. **näbb**”, och där återkommer *näf*: ”**Näbb** / al. **näf**”; däremot från *nychter* till *nöchter*, ”**nychter**; vid. **nöchter**”, där variantformen *nychter* sedan inte nämns under *nöchter*. Vidare hänvisas från *sönnan* till *sunnan*, ”**Sönnan. Sj Sunnan**”, men där anges under *sunnan* bara att hos ”Esa. 21, I. **står Sönnan** in Bibl. vema”. Det händer också att det ord man hänvisas till inte återfinns i ordboken: så uppmanas läsaren för närmare information om *kippas* att se *kappas*, som dock saknas.

Ibland behandlas emellertid de alternativa formerna relativt ingående i separata artiklar, såsom framgår av artiklarna *Rottna* (ex. 3) och *Rutna* (ex. 4).

- (3) **Rottna**. Dan. *raadne*. Germ. *verrotten*. Lat. *putrescere*. **Rutten**. Dan. *raaden*. Lat. *tabidus, putridius*.
- (4) **Rutna** / vel *rotna*. Dan. *raadne*. Germ. *verrotten*. Belg. *rot werden*. Angl. *to rot, waxe rotten*. Lat. *putrescere*. **Ruttenhet i trä** / *caries*.
i **kiött** / *putredo*.
i **sår**; *sanies, tabes, purulentia, marcor*. [...]

Här bildar de olika stamformerna två — inte i alla avseenden helt lyckade — separata artiklar. Istället för en enkel hänvisning från det ena uppslagsordet till det andra upprepas en del av informationen, nämligen de danska, tyska och latinska ekvivalenterna. Spegel tycks inte ha utarbetat något mönster för hur han skulle behandla alternativa former utan snarare agerat mer eller mindre godtyckligt från det ena fallet till det andra. Särskilt vanligt är detta för ord som kan stavas med *o* eller *å* respektive *e* eller *ä*. Generellt kan det sägas om ordboken, att det sätt som alternativa former av uppslagsorden redovisas på inte alltid lyckas klargöra relationen mellan de olika formerna. Vissa former som skulle förtjänat en egen plats som primära uppslagsord försvinner i makrostrukturen bakom den variant som utgör uppslagsformen, medan andra redovisas två gånger i helt eller delvis överlappande artiklar, ibland på ett sätt som ställer den inte helt stringenta strukturen i informationsurvalet på sin spets. Att förutsätta att Spegel själv eftersträvat för oss självklar precision i betydelsebeskrivningen vore emellertid anakronistiskt.

5.3.3. Ordbokens ordförråd

Det ordförråd som presenteras i *GSG* tycks vid en första anblick vara en godtycklig blandning av fornsvenska och isländska ord samt för Spegels samtid på annat sätt ålderdomliga eller dialektala ord tillsammans med högst ordinära vardagsord. Som verkets latinska titel *Glossarium – Sveo-Gothicum* anger, är ordboken dock inte avsedd att omfatta enbart det (samtida) ”svenska” språket utan även det ”götiska”.

Det svenska ordförråd som redovisas i Spegels ordbok är inte särskilt stort. Av de totalt ca 5 000 behandlade orden kan, grovt uppskattat, ca 4 000 betraktas som svenska ord som kan antas ha varit välbekanta för den tidens svenskar. Även för en tidig 1700-talsordbok var detta ett litet ordförråd. I Lars Holms undersökning av delar av ordförrådet i de tidiga ordböckerna har Helsingius

Synonymorvm libellvs (1587) det lägsta antalet ord, eller 135 ord, och Spegels ordbok det tredje lägsta antalet, 277 ord av de totalt 1 000 möjliga (se avsnitt 2.2). Detta skall jämföras med det nästan samtida manuskriptet till Jesper Swedbergs opublicerade ordbok (1720-talet), som har det största antalet ord, eller 594, och Schenbergs *Lexicon latino-svecanum* (1739), som har det näst största antalet: 540 ord (Holm:1986:III:92). Trots den begränsade ordmängden kan Spegels ordbok ändå sägas representera ett mycket modernare skede i den svenska lexikografins utveckling än Helsingius *Synonymorvm libellvs*.

De flesta orden och enheterna är hämtade ur den med Spegel samtida svenskan, men också en del fornsvenska ord från landskapslagarna förekommer, liksom också isländska ord. Ofta anges med förkortningar varifrån ordet är taget. Förutom Bibeln är det bl.a. landskapslagarna, Olof Verelius då nyutgivna översättningar och utgåvor av isländska fornaldarsagor, Peringskiölds översättning av Heimskringla och Stiernhielms utgåva av Ulfila som har lämnat material till ordboken (Ståhle 1975:356f., där även Spegels beroende av Stiernhielm generellt diskuteras). För ord som hämtats ur Bibeln hänvisas noggrant till ett eller flera bestämda bibelställen (se ex. 8).

Ordbokens självständighet gentemot sina föregångare framgår klart av det ordförråd som presenteras. Uppslagsord i form av fraser som egentligen har sitt ursprung i lexikografisk behandling av latinet varvid svenskan utgjort målspråk, snarare än i primära förteckningar över svenska, förekommer ganska sparsamt. Artiklar som *Lincopensens* "Book ther vthi allahanda ord förklarar / Dictionarium" och "Gammal qwinna / Vetula" är visserligen inte helt borta; som sekundära uppslagsord under *rutna* (ex. 2) finner vi "Nuttenshet i trä / caries. i kiött / putredo. i sår; sanies [...]". Sådana enheter är dock långtifrån lika frekventa i *GSG* som i *Lincopensen* och dess efterföljare under hela 1600-talet.

Förteckningen över franska ord innehåller drygt 100 enheter, de flesta av romanskt ursprung men förvisso av många olika slag.

Sålunda finns här ord som *armée*, som enligt SAOB lånades in under 1600-talets början (s.v. *armé*). Spegel förordar i stället de svenska alternativen ”*krigshär / härskara*”. Också det för kristendomen centrala *closter* finns med i förteckningen, trots att det varit i bruk sedan medeltiden och det inte fanns något inhemskt svenskt ord som användes parallellt. Båda dessa ord var vid den här tiden etablerade i svenskan och borde ha varit välkända av Spegels samtida. Annorlunda förhåller det sig med ord som *caprice* i betydelsen ’dårachtig inbilning’ och *esclave*, som Spegel förser med såväl en svensk ekvivalent som en försvenskad variant: ”*trääl / vulgo Slav*”. Dessa ord har rimligen inte varit lika ofta förekommande och välbekanta som *armée* och *closter*. Som framgår av exempel (7)–(9) nedan behandlas en del av de franska — eller snarare romanska — orden utförligt. Liksom *datum* (ex. 5) förklaras en del på svenska, medan andra utreds på latin, såsom *majestet* (ex. 6). Ytterligare andra förses med en rad ekvivalenter, ibland också en svensk, som *bagage* (ex. 7).

- (5) Datum, 2 Maccab. II, 21. \circ : **giffwit eller utfärdat / nämlig bref eller påbud &c. Thet ord brukas efter Påweska Cancelliets styl, hwarest fulmachtis bref och andra förordningar sägs warda gifne / ändoch the stundom dyrt nog betalas måste : Thet af är och thet sälsamma ordet / daterat, kommet i bruk / hwar med beteknas tiden och orten / när och hwarest något är skrefwet. Wår Bibels version hafwer efterfölgt then Thska / som och hafwer ordet datum.**
Thet kan och henda / at Munkar hafwa wetat tota efter thet Ebr. ordet / dat, \circ : lag / påbud / ty thet med hafwa Israëlitiska konungar fordom slutit sina bref och stadgar.
- (6) Majestet. *Lat.* majestas. *Gall.* majesté. *Ant. Goth.* megin craft. *Angl. Saxon* mægen dhrimness \circ : magnus ornatus vel ornatissimum fundamentum. getrimman enim est ornare & stabilire. *Græc.* μεγαλωσύνη [sic; eg. μεγαλειότης] \circ : decus, magnitudo, dignitas, præstantia, excellentia, sive Imperatoris & Principis, sive senatus aut populi: Nam majestas est egregia aliqua auctoritas, potentia & amplitudo, vel (uno verbo) Jus summi Principis. vid. *Lexica, & Grotii, Berneggeri, Bæcleri, Salmasii, Conringii,*

Brunnemanni, speidelii, Besoldi, Limnæi, Spiegelii &c. explicationes.

Quod Majestas sit Honoris & Reverentiæ filia facetissimis verbis expressit *Ovid.* libr. 5 fastorum.

- (7) Bagage. vulgo pagase. *Lat.* vasa, sarcinæ, in primis militum. Le bagage des gens de guerre. *Lat.* impedimenta. *Svet.* **troß.**

Trots att Spegel i epilogen uttryckligen vänder sig emot bruket av såväl tyska som franska lånord finns det gott om tyska ord i själva ordboken. De romanska orden lyser däremot så gott som helt med sin frånvaro. Några enstaka tas med och förklaras, exempelvis *abricos*, men i de flesta fall ges en hänvisning till den separata förteckningen: "**Prophetera**; vid. Ind. seq." och "**Qwittera / Qwitto-bref** / vid. ind. seq." Trots Spegels angrepp på prästernas omotiverade bruk av lånord behandlar han dock de få "franska" lånord som förklaras i själva ordboken på samma sätt som de andra orden, utan att på något sätt markera deras främlingskap i det svenska språket.

5.4. GSG — mikrostruktur

5.4.1. Uppslagsform

I de flesta fall redovisas uppslagsorden i sin grundform. Det finns dock ett antal exempel på att även andra former än grundformen får representera ett lemma, liksom att större enheter än ordet fungerar som uppslagsenhet. Ofta är det ord hämtade ur Bibeln som i sin funktion som stickord behåller den form det förekommer i på det aktuella bibelstället. Sålunda hittar vi substantiv i pluralis i stickorden *resenärer*, med hänvisningen "I Chron. 19, 4. 2 Macc. 5, 2.", *stråtene* "Macc. 5, 4" samt *roffare* (ex. 8). Det sistnämnda kan ju lika väl vara singularis som pluralis, men det är tydligen pluralis i det aktuella sammanhanget, och den parafra som fungerar som betydelseangivelse står i pluralis.

- (8) **Hoffare** / 2 Reg. 23, 7. I Reg. 14, 24. o: **styggeliga horkarlar**. [...]

Också för verbens del förekommer det att böjda former ges som uppslagsform. Det vanligaste är då att det är presensformen som redovisas, som i enheterna *jag får* (ex. 9) och *jag kan*, inordnade på *får* respektive *kan* i den alfabetiska ordningen. Även andra oregelbundna böjningsformer kan fungera som stickord. Som framgår av exemplet *åtte* (10) uppges ibland vilken form det är frågan om; i exempel (9) kan vi också se att hänvisningar till grundformen kan förekomma.

- (9) **Jag Får** / verb. *Dan. faar Germ. ich fahē / empfahē. al. kriege. Lat. accipio, recipio, adipiscor, indipiscor, nanciscor, potior. Angl. I receive. vid. Fāā.*
- (10) **Åtte** Job. I. v. 3. (imperf: a verb: äga) o: possidebat.

För det mesta är det emellertid grundformen — nominativ singularis för nomina och infinitivform för verben som används som uppslagsform. Vad gäller adjektiven så är det i de allra flesta fall den — med dagens terminologi — starka böjningens grundform i utrum som används som uppslagsform. I några fall återges dock den gamla maskulina nominativformen: *pigger, ramer, stadder*, liksom någon enstaka komparerad form, som *mera* och *mest*. Även neutrumformen förekommer, som i artikeln *Fornt* (ex. 11), där också pluralformen tas upp speciellt, medan grundformen endast framgår av den isländska sammansättningen.

- (11) **Fornt** o: **gammalt**. *Lat. antiqum, vetustum, priscum.*
Forna o: **gamla**.
Forn-winur o: **gammal vän**. [...]

5.4.2–3. Uttals- och ordklassuppgifter

I Spegels *Glossarium* lämnas ingen information om uttal. Vokallängd markeras emellertid i vissa ord genom att vokalen dubbeltecknas.

På grund av den begränsade informationen om uppslagsordens formella egenskaper är det inte aktuellt att tala om en formell del av artiklarna (se avsn. 4.2.2 ovan). Uppgifter om ordens ordklassstillhörighet ges mycket sporadiskt. Syftet är i de flesta fall att skilja olika lemman åt, vare sig de behandlas som olika uppslagsord eller under ett och samma stickord: "Få / (nomen.)", "Fåå / (verbum.)"; "Får / (nomen)", "Fag Får / verb."; "Leed (nomen substant.)", "Leed (nomen adj.)", "Leed / imperf., af lida". Däremot behandlas verbet *hyra* och substantivet *hyra* i samma artikel: "Hyra ut [...] Hyra / subst." Ibland anges ordklass endast vid det ena lemmat: "Arm / brachium"; "Arm adject: o: fattig / usäl."

Endast undantagsvis förekommer ordklassuppgifter med annan funktion än att separera olika lemman. Särskilt tycks det vara adverb som förses med en ordklassmarkering: "Fort / adverb o: hastigt", "Ganska / adverb.". Ordklassbeteckningarna *preposition*, *konjunktion* och *interjektion* förekommer aldrig i GSG, inte heller kategorierna *partikel* och *particip*. Uppgifter om ekvivalenternas ordklassstillhörighet saknas helt.

5.4.4. Morfologiska uppgifter

Morfologiska uppgifter om uppslagsordet förekommer men utan någon uppenbar systematik: *ätte* "imperf: a verb: äga" (ex. 10) *jag får* "verb" (ex. 9). Dessa uppgifter syftar alltid till att sammanföra den aktuella enskilda ordformen med en grundform och inte till att inordna uppslagsordet i en underkategori inom ordklassen. Paradigmhänvisningar förekommer sålunda inte.

Substantivens genustillhörighet anges aldrig och endast sällan lämnas det några uppgifter om oregelbunden pluralbildning: ”**Ko** [...] In plur. **köör**”, ”**Kittel / kätel** vel **kettel**. plur. **ketslar**”. Beträffande verben lämnas det ibland uppgift om tempusformen när annan form än infinitiv används som uppslagsform (se ex. 10). På samma sätt kan böjd form av adjektivet redovisas: ”**Mest** / superlat.”. Vissa pronomen subkategoriseras deras typ: ”**Swad**. pronom. interrog.”, för den del andra, såsom *annor* (ex. 12), anges deras oregelbundna böjning:

(12) **Annor** / nominat. cas. **men annan** / accus. [...]

Även adverbena kan i enstaka fall indirekt preciseras med avseende på klass, som ”**Svi?**” (genom frågetecknet).

Över huvud taget är emellertid en mera detaljerad grammatisk information mycket sällsynt. Uppgifter om ekvivalenternas morfologiska egenskaper förekommer inte.

5.4.5. Syntaktiska uppgifter

Explicita uppgifter av syntaktisk natur är sällsynta i *GSG*. Det förekommer någon gång att uppgifter om reflexivitet och transitivitet framgår av valet av uppslagsenhet: ”**Betemma sig**”, ”**Gräma sig** ∩: **sörja**”, ”**Befrynda en hustru**”. På samma sätt kan även annan information om verbets närsyntax, d.v.s. det enskilda verbets valens, selektionsrestriktioner eller dess benägenhet att uppträda i fasta förbindelser, utläsas ur artiklarna: ”**Mig Dyster**”, ”**Kela** [...] **Kela med barnen**”. Någon gång kan den grammatiska informationen dock lämnas explicit, såsom i artikeln *Begifwa sig* (ex. 13), där förutom den faktiskt förekommande preteritumformen även verbets egenskap att kunna uppträda i opersonliga konstruktioner påpekas.

- (13) **Begiftwa sig på resan. Begaaf sig på wägen.** *Latin.* iter ingressus est.
 Alias: **han begaaf sig** ∴ **han lät falla sin saak**; *Lat.* causam deposuit, deseruit.
Men Begaaf sig är och impersonale, såsom / thjet begaaf sig.
Luc.2. it. 17. & sæpius ∴ *contigit, accidit.*

Som framgått av några av de citerade artiklarna förekommer en del språkprov. Somliga formuleras på svenska. Ibland står dessa okommenterade, andra gånger parafrastras deras betydelse på svenska, och ibland översätts de till latin. Språkproven kan också vara återgivna bara på latin. Exakt vilken funktion de har, förutom att rent allmänt exemplifiera ordets användning, är det inte lätt att avgöra.

5.4.6. Betydelsebeskrivningen

Betydelsebeskrivningen i *GSG* avviker i flera avseenden från beskrivningen i de följande tvåspråkiga verken (se kap. 6–8 nedan). I detta avsnitt beskrivs *Glossarium* som tvåspråkig, eller snarare flerspråkig, ordbok. De främmande ekvivalenternas förekomst och karaktär diskuteras. Särskild uppmärksamhet riktas mot det danska materialet i verket, då Spegel inledningsvis redovisar sina ambitioner att förklara svenskan för de tidigare danskarna.

De drag av enspråkig ordbok som *Glossarium* uppvisar diskuteras separat i avsnitt 5.5 nedan.

5.4.6.1. Ekvivalenterna

I inledningen till sin ordbok påstår Spegel att han tänker jämföra de svenska orden med de besläktade tyska, danska, engelska och holländska ord som de sammanställs med, utan att närmare förklara vad denna jämförelse skall gälla och i vilket syfte. En undersökning av ekvivalenternas förekomst i ordboken avslöjar emellertid en viss systematik i det urval som presenteras. Det framstår tämligen klart

att Spegel intresserar sig mer för ordens uttryckssida än deras semantiska egenskaper och att deras betydelse egentligen spelar en underordnad roll. Det viktiga är således inte att återge ordets betydelse på "tyska, danska, engelska och holländska" utan att räkna upp etymologiska — eller snarare morfologiska — släktingar i dessa språk och vidare att ge deras betydelse på svenska eller latin. I inledningen skiljer Spegel mellan dessa fyra språk å ena sidan och "Latin och ther af flytande Fransöska / Italianska / Spanska &c." å den andra (Företaal [s. 24]), då de svenska orden skall förklaras med hjälp av de sistnämnda språken. Det enda språk som man kan säga att de svenska orden förklaras på — förutom svenska — är i själva verket latin, medan de andra här nämnda språken liksom en mängd andra bidrar med morfologiska släktingar.

I artikeln *Rädas* (ex. 2) illustreras Spegels princip för urvalet av ekvivalenter ganska väl. Det engelska *dread* och hebreiska *raad* uppvisar en viss formlikhet med *rädas*. Några tyska och franska ekvivalenter anförs inte. I Linds något senare svensk-tyska ordbok (1749) uppges däremot till *rädas* ekvivalenten *sich fürchten*, och i Westes svensk-franska (1807) *craindre*; inget av dessa ord företer någon morfologisk likhet med det svenska ordet. Observera att Spegel inkluderar den tyska ekvivalenten i artikeln *Fruchta* (ex. 14) och under *fruchtan* också engelskans *fright*, och franskan får bidra med dels ekvivalenten *frayeur*, dels dess närsynonymer *peur* och *crainte*.

- (14) **Fruchta.** Dan. frygte. Germ. forchten / fürchten. Ulphil. faurthan [sic]. Lat. formidare, timere, pavere. Gudafauhrts [sic], Luc. 2, 25. Deum timens, **gudfruchtig.** Germ. **Gottesfürchtig.** **Fruchtan.** Dan. frygt. Germ. furcht. Angl. fright. Lat. metus, timor, pavor, formido. Gall. peur, frayeur, crainte. [---]

Det är emellertid snarast förbryllande vilken roll de valda ekvivalenterna kan spela. I den för övrigt helt svenska artikeln *Klicka* (ex. 15) introduceras det engelska verbet *to click* jämte en svensk parafraas av dess betydelse enligt följande:

- (15) **Klicka sägs en bytta / när fängekrutet fattar ingen eld / eller tänder ingen eld på thet andra krutet / som är i pipan. Angl. to click, thet är kneppa / som thet gör i it urvärck.**

Huruvida det engelska *to click* är ekvivalent till det svenska uppslagsordets betydelse och dessutom betyder 'knäppa som en klocka', eller om det enbart är en morfologisk motsvarighet till det svenska ordet, nämns inte explicit i artikeln. Det faktiska engelska uttrycket för betydelsen 'klicka' är emellertid enligt Serenius svensk-engelska ordbok "to miss fire, to fail" (Serenius 1741). Då detta uttryck inte uppvisar någon morfologisk överensstämmelse med det svenska uttrycket tar Spegel inte med det. Här illustreras sålunda hur Spegels syfte med de — förutom latinet — talrika främmande språk som representeras i ordboken främst tycks vara att påvisa morfologiska släktingar till de svenska orden och inte att ge de svenska ordens betydelsemässiga motsvarighet på andra språk än latin. Ofta sammanfaller naturligtvis morfologisk släktskap med någon form av semantisk likhet.

Spegel hämtar ekvivalenterna till de svenska orden ur sammanlagt ett tjugotal språk. Förutom de redan nämnda — danska, engelska, franska ("galliska"), grekiska, hebreiska, holländska, isländska, italienska, spanska och tyska — kan man också finna ekvivalenter ur eller hänvisningar till arabiska, "belgiska" (som uppenbarligen avser någon form av nederländska; även "holländska" åberopas stundom), finska, fornsvenska (Svet.), gotiska, "longobardiska", norska, polska, "pommerska", saxiska, "syriska" och ungerska. Karakteristiskt för många artiklar är ett slags ekvivalentkedjor. Till uppslagsordet *babbe* (ex. 16) presenteras förutom en engelsk också franska, tyska och italienska ekvivalenter:

- (16) **Babbe / Smoland. & Bleking. liten pilt / barn / gåffe. Angl. a babe. Gall. poupart, poupon ☉: petit enfant, mais en burlesque. Germ. bub / bube / betydher på sømlige orter en liten gåffe / på andra en skalk eller boof. Ital. bambino, bambolo, bambolino: Men Babbo är så mycket som Pappa.**

De ekvivalenter som anförs har en snarlik morfologisk form: engelskans *babe* och franskans *poupart, poupon*. Då de franska ekvivalenterna inte är allmänspråkets normaluttryck för 'barn' ges även den franska approximationen "petit enfant" med bruksmarkören "mais en burlesque". Även i tyskan finns en snarlik form med en betydelse liknande det svenska uppslagsordets; att denna betydelse endast är regionalt förekommande redovisas, liksom den alternativa betydelsen "**skalk eller boof**". Därefter går Spegel till italienskan där de med *babbe* snarlika *bambino* etc. fungerar som direkta ekvivalenter. Dessutom finns i italienskan formen *babbo*, som påminner om *babbe* men har en annan betydelse: 'pappa'.

De främmande ekvivalenterna eller uppslagsordets morfologiska släktingar kan sålunda i sin tur förse med svenska parafrafer eller ekvivalenter. I artikeln *Wrafla* förklaras det engelska *brabber* med en svensk definition: "a brabber vel brawler o: **en ordgiutare / en som låter illa / och talar utan besked**", och i artikeln *Wräka* behandlas det likaledes engelska *wretch* på ett liknande sätt: "Angl. wretch o: **en usäl / odugelig / odygdig menniskia**". Att det inte bara är engelska ord som på detta sätt förse med en svensk parafrafer, framgår av artikeln *Datum* (ex. 5), där det hebreiska ordet *dat* uppges vara det samma som "**lag / påbud**", och av artikeln *Gerd* (ex. 19 nedan), där de italienska orden *guiderdone* och *guiderdonar* förse med den svenska motsvarigheten "**betala sold**".

5.4.6.2. Danskan i GSG

Som framgår ovan poängterar författaren i företalet att han inte avser att lära dem svenska som är födda i Sverige, mer än att han för "enfaldige svenskar" vill förklara ålderdomliga ord som förekommer i Bibeln. För övrigt har ordboken som syfte att "underrätta them / som i Skåne / Halland / Bleking / Båhuslän och Gotland &c. födas", d.v.s. de som är födda i de tidigare danska landskapen (se 5.2.2 ovan). Man kan fråga sig hur stor nytta de genom fredssluten

nyblivna svenskarna och deras ättlingar verkligen har kunnat ha av ordboken. För en stor del av uppslagsorden gäller att de principiellt är desamma i danskan som i svenskan och därför inte är motiverade i en ordbok med det redovisade syftet. För en del av dessa ord markeras likheten med "simil" e.dyl., för andra ord förbigås danskan med tystnad.

Många ord förses ändå med en dansk ekvivalent, men urvalet förefaller vara ganska godtyckligt. Sålunda är det sällan som det är ord som skiljer sig åt i danskan och svenskan som förses med en dansk ekvivalent eller förklaring. Långt vanligare är det att det i första hand är den snarlika danska formen till det svenska ordet som presenteras, d.v.s. att Spegel även här tillämpar principen att återge uppslagsordets morfologiska motsvarigheter. På så sätt kan banala relationer mellan den svenska och den danska formen av ordet, som huvudsakligen beror på olika ljudutveckling och grafiska eller ortografiska konventioner, beredas plats, t.ex. "**Fall. Dan. fald**", "**Jag. Dan. jeg**", "**Störa. Dan. høre**", "**Saak. Dan. sag**", "**På / uppå. Dan. paa**". Det är snarast i undantagsfall som den danska ekvivalenten verkar motiverad, t.ex. "**Fenster. Dan. vindue**", "**Korf / farcimen. Dan. pølse**", "**Röckla [...] Dan. grynte**" och "**Råd-hoga. Dan. rædset**" (ex. 2). För det mesta tycks danskarna trots allt vara hänvisade till de svenska parafraferna som förvisso ibland tar hänsyn till danskan. Exempelvis förefaller (vid en hastig blick) en dansk så småningom kunna få klarhet i vad *pojke* heter på danska (ex. 17). Ordboken upplyser:

- (17) **Pojke sägs vara it Finskt ord: ty Finn. polka o: son. Men thet är intet oliket thet Engelska ordet / boy o: goffe / puer. boyish o: barnstiq. Smol. påk. Dan. paag o: pilt.**

Vid närmare eftertanke kan man ändå undra om det inte snarare förhåller sig så, att det är svensken som får reda på vad det danska ordet *paag* betyder. Hur som helst så är det inte lätt att utläsa ur artikeln i vilket semantiskt förhållande det danska *paag* och det

svenska *poiike* står till varandra. På likartat sätt är det i artikeln *Famla* (ex. 18):

- (18) **Famla** / Job. 5, 14. Esa. 59, 10. \circ : **känna för sig med händerna** / al. **treftwa**. *Lat.* palpare. *Luth.* **tappen**. *Angl.* fumble \circ : **stamma**. *Gall.* begayer. *Angl.* etiam to fumble est *Gall.* tâtonner, chifonner, froisser. *Dan.* **kramle**.

Relationerna mellan form och betydelse hos svenskans *famla*, engelskans *fumble* och danskans *kramle* är minst sagt invecklade.

Någon gång förekommer det trots allt att ett danskt ord förklaras ordentligt. Antingen förses det då med en svensk parafras, som i artikeln *Gerd* (ex. 19), eller med latinska närsynonymer, som för *Fä* (ex. 20):

- (19) **Gerd** \circ : **almogens samskot til konungens eller krigsfolkets underhåld**. *ant. Goth.* lama. *Gallica* vox guerdon **synes vara thet Svenska ordet lijk**. *Angl.* guerdon, recompense, meed, reward. *Gall.* guerdonnè. *Anglic.* rewarded. *Ital.* guiderdone, & guiderdonar \circ : **betala sold** / qv. **wiederthun**. *Dan.* **gier** vel **gierd** \circ : **then utgift som bonden giør til landsens förswar / och krigsfolkets underhåll**. *Glossar. Weilli.*
- (20) **Fä** [---] *Dan.* **liggende fæ** \circ : opes pretiosæ, thesaurus.

För en stor del av det anförda svenska ordförrådet tas emellertid föga, om ens någon, hänsyn till de nyblivna svenskarna. För att förstå flertalet av de svenska orden tycks de dansktalande vara hänvisade till sina förutsatta kunskaper i de klassiska språken, eftersom betydelseangivelserna är utformade på dessa språk, samt — paradoxalt nog — till sina kunskaper i svenska.

5.4.7. Bruklighetsuppgifter

Bruklighetsuppgifter av olika slag förekommer flitigt i *GSG*. Då Spegel har hämtat uppslagsorden ur Bibeln, dialekterna eller ut-

gåvor av den isländska litteraturen eller direkt ur fornsvenska originaltexter, anger han källan. I vissa fall markeras att ordet är föråldrat ("antiq.") eller att det tillhör det vardagliga eller familjära språket ("vulgo"). Vidare kan ekvivalenterna förses med bruklighetsuppgifter, antingen på svenska eller på samma språk som ekvivalenten (t. ex. franskans *poupart*, *poupon* i ex. 16).

Trots att Spegel i förordet och epilogen redovisar en restriktiv inställning till främmande språkgoods, märks i själva ordboken förvånansvärt litet av en uttalad puristisk eller ens normativ strävan. Visserligen kompletteras ibland uppslagsformen med en folklig variant, som i "Kamelbloma / vulgo kumilblomster" och "Kas-Jacka / vulgo kaſjicka", men detta kan lika väl anses vara en upphöjning av den folkliga varianten som en nedvärdering av den. I enstaka fall anges en riktigare form: "Hansa. [---] Hansäll kallas nu then första penning som the få om dagen / hwilke något sälja; men synes rätteligen kallas Hansegiöld". Någon gång lyser emellertid Spegels värderingar om företeelsen bakom ordet igenom; sålunda "Flisſa o: lee ohöfliga / som otuchtigt folck plägar giöra".

5.4.8. Etymologisk information

Ordboken innehåller en hel del etymologisk information. Somliga artiklar ger snarast mer etymologisk information än uppgifter om ordets samtida betydelse och bruk. I en del av dessa artiklar negligeras stickordets ekvivalenter på andra språk. Istället behandlas ordets ursprung, d.v.s. vi får en etymologisk kommentar. Främst gäller detta lånord. Möjligen har Spegel ansett det vara mindre angeläget att utreda lånordens härkomst, då han ju vill belysa svenskan. Ett exempel på en sådan artikel är *Angenehm* (ex. 21):

- (21) *Angenehm* är tyskt ord: betyder täck, behagelig. Men Rom. 15. v. 16. står anammelig. vid. superius.

I några fall förlorar sig Spegel i etymologiernas virrvarr, och ibland drar han slutsatser som med utgångspunkt i dagens kunskapsläge förefaller lite tvivelaktiga och som det inte är helt lätt att ta ställning till. I artikeln *Fansun* (ex. 22) utreder han förutom detta ords betydelse och härledning även ordet *ofantelig* och dess ursprung.

- (22) **Fansun** / Ezech. 43, II. kallas nu façon o: mönster / förfram / skapnad av huset. *Luth.* die weise und müster des hauses. *Angl.* the form of the house and the fashion thereof. *Ebr.* zurath habbajith o: figura seu dispositio domus. *Ital.* la forma di casa, la figura, dispositione. *Belg.* fatsoen. **Fantsun** thykes kom[n]ja af it gammalt ord Fans eller Fant o: skick / en tings påfund / skepelse; ther af ofantelig o: then som ingen proportion hafver / Job. 40, 10. in glossa vernacula.

Vilka slutsatser man kan dra av Spegels notation är naturligtvis svårt att avgöra, och det är inte uppenbart i vilken relation han anser att formerna *fansun* och *fantsun* står till varandra. Om den grafiska notationen kan tas på allvar pekar dock frakturstilen mot tolkningen att det gamla "Fans eller Fant" skulle vara ett svenskt, tyskt eller götiskt ord, som i varje fall *fantsun* skulle vara avlett av. Spegels betydligt senare kollega Elof Hellquist redovisar i *Svensk etymologisk ordbok* inget samband mellan ett äldre germanskt ord *fant* och *fason*. Han förbigår däremot inte Spegel helt:

fason, 1540-t., L. = ty. *fasson*, av fra. *façon*, av lat *factio* (gen. -*iōnis*), handlande, handlingsätt, till *facere*, göra (se *f a c i t*). Jfr *f a s h i o n a b e l*. — Etymologiskt = ä. nsv. *fansun* (*fantzun* osv.) 1544–1631 = ä. da., från mlty. Jfr Spegel Gl. 1712: '*fansun* kallas nu *façon*'. Inskottet av *n* har försiggått i lty. o. är av samma slag som i *r a n s o n* (lat. *ratio*). (Hellquist 1948)

Det Hellquist tar fasta på i artikeln i *GSG* är sålunda vittnesmålet om uttalsutvecklingen *fansun* > *façon*; Spegels etymologiska förklaringar lämnas däremot okommenterade.

Den explicita etymologiska informationen i Spegels *Glossarium* är genomgående av relativt ytlig och konkret karaktär, och för det mesta utgör den endast en liten del av den information som ges om

ordet. Att den ibland är diskutabel visar artikeln *Fansun* (22), och att Spegel i sin analys inte alltid kommer fram till samma resultat som senare etymologer framgår ytterligare av artikeln *Klenät* (ex. 23), där ordet uppges vara av engelskt ursprung och inte tyskt som i *Svensk etymologisk ordbok*. I vissa fall återger Spegel Stiernhielms etymologiska analys av ett ord. Ett sådant exempel finns i artikeln *Stamma* (ex. 24).¹

- (23) **Klenät** / in Gloss. vernac. ad I. Cor. 10, 17. är et Engelskt ord / cleanet o: små kakur utaf fint miöl / såsom gaufre är Fransöska o: bakelse / eller tunna kakur / crustulum [...].
- (24) **Stamma** / vel stadna o: stå stilla. [...] *Stiernh. menar ordet rätteligen heta Stagna / och theraf komma thet latiniska stagnare, och stagnum.* (s. 480).

Trots allt spelar den traditionella etymologin en förvånansvärt obetydlig roll i ordboken med tanke på att frågan om språkens släktskap och urspråket under en längre tid hade varit och fortfarande var en av de hetaste frågorna inom språkvetenskapen.

5.4.9. Encyklopedisk information

Encyklopedisk information förekommer frikostigt i *GSG*, och vissa artiklar innehåller egentligen enbart sådan information. Detta gäller bl.a. artiklar som behandlar ord för särsvenska eller särnordiska fenomen. Ett illustrativt exempel utgör artikeln *Odin* (ex. 25).

- (25) **Odin** o: Apollo seu Sol, qvi a Poëtis ethnicis dicitur Jovis oculus. Idem qvi Ægyptiorum Osiris, de qvo *Diod. Siculus* L. I. c. 2. *D. Huetuis* in *Demonstr. Evang. Gvichard.* p. 95. Is ipse etiam Thuscorum Æsar, vel As, sive Phrygum Atys. vid. *Lund. Xamol. sen. Arenkil* de idololatr. Cimbr. *Verel. Loccen. Schefferum* in *Upsal. ant. Samesii Angl.* illustratam.

¹ Artikeln avser egentligen ordet *stanna*, ett olyckligt tryckfel har smugit sig in i själva uppslagsordet.

Odin sive Attin ο: Sol vel Apollo hyperboreus, dictus postea As alfader ο: pater omnium Deorum, ut habet Edda: Est igitur Odinus Scandianus & Appollo hyperboreus unus idemqve. Vid. *Diodor & Hecatæus*.

Angli dicunt Wodan, qvo etiam Mars indigitatur. Wednesday, nobis **Odinsdag**.

Odin *Syriace* dicitur Udino. *Ebr.* Adonai. *Syri & Chaldæi* Deum vocant Abuda. *Arabes* Abdi. *Nabathæi* Oboda.

Odini prosapiam vide in prolegomenis *Resenii* ad Eddam, p. I. 2. & seq. in primis de **Havamals** auctore.

Osiris videtur idem esse, qvi a *Græcis* vocabatur Sirius, de qvo vide *Animadversa Hadriani Junii ex Svida*, Archilocho, Lycophrone, qvod non tantum stellam, verum etiam Solem ipsum signif.

De Odino vide etiam *Tormudum Torfæum*, historiograph. Dan. item *Eddam* in *Havamalum*, sive Odini moralia.

Dicitur habitasse in Sigtuna & fuisse Asgardis Jofur, & Wallhallar Wisir, h.e. Asgardis Rex & inferni Princeps, vel manium Dux & Dominus. *Vossius* autem dicit Odinum significare furiosum, insanum, pravum. Ill. *Ben. Sch.* putabat Odinum rectissime derivari a Græca voce ὀδός [sic; eg. ὀδός] ο: limen inferius.

Hinc ὀδοῖος κρονίδης [sic; eg. ὀδοῖος κρονίδης] ο: Pluto subterraneus, sicut Odinus voluit inferorum Dominus vocari.

Ebr. vox Adon videtur quodammodo respondere vocabulo *Græco* ὀδός [sic; eg. ὀδός], nam Adan, *Schindlero* teste, inter alia significat basin, imo limen, ut Exod. 26, 21. Adanim ο: bases, limina. Hæc *B. S.* qvi huc trahi posse putabat, *atri janua ditis*, imo *porta Ottomannica*, qva denotatur non modo aula, sed & imperium Turcicum.

Som i exempel (25) kan företeelserna utredas på latin, ibland i långa artiklar med talrika referenser till andra författare runt om i världen och genom tiderna. Att den encyklopediska informationen kan vara av ett mera jordnära slag och formulerad på svenska framgår bl.a. av exemplen (50)–(52) nedan.

5.5. Svensk betydelsebeskrivning i GSG

Enligt en grov uppskattning förses drygt 40% av uppslagsorden i *GSG* med något slags information på svenska. Ofta redovisas deras betydelse i form av en svensk närsynonym, parafraas eller definition.

I vissa fall förekommer regelrätta utredningar av ordens betydelse, där semantiskt närbesläktade ords semantiska relationer utreds. För polysema uppslagsord redovisas de olika betydelserna, ibland med viss omständlighet (ex. 45 *krafs* under *krafsa*), andra gånger mera strikt, t.o.m. i form av numrerade betydelser, som i *råd* (ex. 46) och *achta* (ex. 47). Den svenska informationens förekomst och form diskuteras i det följande.

5.5.1. Betydelsebeskrivningens förekomst

I förordet till *Glossarium* anger Spegel vilken typ av ord som skall förklaras i ordboken. I princip är det ord som finns i Bibeln i en annan betydelse än den för Spegels samtid vanliga samt gamla götiska ord som skall belyses (se 5.2.2 ovan). En granskning av de artiklar som i ordboken förses med en innehållsdel på svenska ger snabbt vid handen att denna princip inte följs. I de flesta fall är det ganska så vanliga ord ur allmänspråket som förses med närsynonymer eller en parafra av betydelsen, ofta i kombination med ekvivalenter på andra språk och/eller utläggningar på latin. Det är också långt ifrån alltid som det hänvisas till Bibeln eller någon annan källa. Vissa ord som förklaras på svenska är av sådant slag att det förefaller osannolikt att de har tagits med i ordboken för att de på något sätt skulle vara föråldrade eller till betydelsen förändrade och av de skälen skulle behöva parafraseras. Sådana ord är exempelvis *bannas* ”o: *swärja och låta illa*”, *fladdra* ”o: *swäftwa hijt och dijt / som fiäder / paper eller andra lätta ting / när the komma up i luften*” och *sqwalpa* ”o: *häftwa it kärille så / at man spiller på hmsa breddar*”. För andra vardagliga ord ges däremot en bibelreferens, som för *hicka* ”Syrac. 31, 22”, och *luden* ”Gen. 25, 25”. Trots det angivna trefaldiga syftet med ordboken kan nog den flitiga förekomsten av dessa och liknande vardagliga ord — med eller utan bibelreferens — antas bero på att Spegel gripits av ett slags entusiasm inför

arbetet med det svenska materialet snarare än att de undergått en betydelseutveckling som gjorde en förklaring nödvändig.

5.5.1.1. Bibliska ord

I många fall upptas ord som verkligen förekommer i Bibeln i en annan betydelse än den allmänspråkliga, såsom Spegel själv anger. Vissa av dessa ord underkastas en noggrann semantisk analys där just den bibliska betydelsen kontrasteras gentemot ordets allmänspråkliga användning. I artikeln *Alwar* (ex. 26) får vi en noggrann semantisk utredning av *alwarlighet* relaterat till *alfwarhet* och *alwarsamhet*. I artikeln *Lättferdig* (ex. 27) kontrasteras det allmänna bruket av ordet mot den mera specifika betydelse det har på det aktuella bibelstället.

- (26) **Alwar** / *Dan. albore.*
Alfwarhet / I. Maccab. 8. v. II. *Luth. ernst; som betyder thet stränghet /alwarsamt twång.*
Alvara / *Island.* est seria animi intentio. *Alwarlegar* o: serius.
Alwarlighet / Act. 4. v. 13. *betyder i thet rummet icke thet sam[m]a som alwarsamhet / utan frimodighet / fritalighet / oförskräckt ståndachtighet. [--] Meningen / som Swenske uttolkaren hafwer welat med thetta bemälte ord gifwa / är thenna / at Apostlarna med ord och åthäfwor hafwa wisat / thet the med hertans alwar talade. [...]*
- (27) **Lättferdig** sägs gemenliga uti en ond mening / och betyder okysk / otuchtig / skamlös. *Germ. leichtfertig. Dan. lætferdig. Lat. impudens, impudicus, lascivus.*
Men lättferdig Syrac. 19 v. 4. *betyder oförsiktig / lättsinnig / som intet eftertänker hwad honom bör göra.*

Vidare kan olika bibelställen och utläggningarna av dem få illustrera de olika betydelser ett uppslagsord kan ha. Ett exempel på detta ger artikeln *Lida* (ex. 28), där de olika betydelserna 'utstå plågor', 'nalkas' och 'gå', som finns såväl i allmänspråket som i bibelspråket, förses med bibelcitater. I andra fall utelämnas den all-

mänspråkliga varianten helt, och det är endast ordets användning på det aktuella bibelstället som behandlas. Ett sådant exempel är artikeln *Bort-tagen* (ex. 29).

- (28) **Lida.** *Dan. lide. Germ. leyden.* Ebr. 12. & passim betyder utstå plågor: sic Luc. 24. v. 26. *Lat. pati, perpeti, tolerare, perferre. Gall. souffrir. Angl. suffer. Holl. lijden.*
Men lida Luc. 24. 28. & Act. 10. 9. betyder nalkas / skynda. **thet lider åt aftonen** ∴ **aftonen tilstundar. thet beghnte lida til staden.** [...] **Dagen förleed fast:** Jerem. 49. v. 30. **låter lida eder tädan** ∴ **haster thet ifrå. Lida af** ∴ **dö. Han leed af** / Gen. 49. v. 33. ∴ **han dödde.** [...]
- (29) **Bort-tagen** / Matth. 9, 2. *Dan. werckbruden. Germ. gicht-bruchig.* [...] *Ost.-Goth. nummen. Angl. sick of palsie, al. benumbed. Thet som hafver fått slag / så at alla lemmar äro kraftlösa / och all känsla är bort-tagen.*

5.5.1.2. Götiska ord

En annan kategori av ord som enligt förordet har tagits med i ordboken för att förklaras är "the gamla Göthiska orden / som finnas i Sagurna eller Sweriges åtskillige Lagböcker". Det är emellertid långt ifrån alla "götiska" ord i ordboken som får en svensk förklaring. Sådana uppslagsord kan antingen behandlas i självständiga artiklar eller beredas plats inuti en artikel som inleds av ett mera vardagligt svenskt primärt uppslagsord. Dessa ord förklaras antingen på svenska eller översätts till latin. Ett exempel på hur metoden tillämpas utgör artikeln *Adel* (ex. 30), där svenska allmänspråkliga ord trängs med föråldrade svenska och diverse isländska ord, ibland med en svensk förklaring och ibland med en latinsk ekvivalent (s.v. *adel*, s. 10):

- (30) **Adel** / *Lat. nobilis. vett. adul / adjal / odjal / odol / odel / odul / odl ;*
 betyder fri. [---]
Adall. *Island.* ∴ *nobilis prosapia. Gudm. Andr. Lex:*
Adalliga ∴ *fullkomliga / herliga.*
Adelsman. vett: *Odals-madur* / ∴ *fundi aviti possessor.*

Edalmadur ∴ nobilis, generosus.

Edelsteen / *Germ. edelstein. Lat. gemma, lapis pretiosus.* [...]

Edal ∴ fast arf och egendom / som någon frihet med sig hafver.

Edal-borin ∴ then som är burin och född til sina Fäders fasta arf. [...]

Det tycks ändå inte ha varit något övergripande mål att förklara de gamla götiska orden för svenskarna, och i vissa artiklar saknas svenskan helt eller så gott som helt. Utan latinet torde de dessutom ha varit tämligen obegripliga även för dem bland samtiden svenskar som kunde latin. En sådan artikel är t.ex. *Akafi* (ex. 31):

(31) **Akafi** ∴ impetus.

A akafa ∴ cum impetu.

Akafastur ∴ impetuosissimus.

Akafamadur ∴ violentus vir, impetuosus.

Akafved / *Scanice* ∴ oförmodeliga / hastigt / alt för myndigt.

Rafve / *W.Goth.* then som hafver wälde.

Akafliga ∴ vehementer.

5.5.1.3. Andra ord

Förutom allmänspråkliga och bibliska ord kan man urskilja ytterligare några ordkategorier som får en betydelsebeskrivning på svenska. En sådan kategori utgörs av ord som uppges vara dialektala. Dessa är huvudsakligen hämtade ur de sydsvenska (då tills nyligen danska) dialekterna, men även ord ur andra dialekter (såsom norrländska och västgötska) förekommer (ex. 32). Till och med norskan bidrar: ”*Uweita kallas uti Norge en stor flundra*”. Även ord för företeelser som kanske inte var så vanliga i de tidigare danska landskapen bereds plats i ordboken, som exempelvis ordet *skid* (ex. 33). Ibland får dialektuttrycket en något speciell status, som i artikeln *Bort-tagen* (ex. 29 ovan). Där öppnar östgötskans *nummen* för den engelska ekvivalenten *sick of palsie*, med den med *nummen* morfologiska motsvarigheten *benumbed*. Då betydelsen av *nummen* kanske inte var allom bekant, upptas uttrycket också som eget

stickord (ex. 34). Även i andra fall kan allmänspråkliga ord förses med en dialektal — vanligen gotländsk — synonym, såsom ”**Gäße** [...] *Gothl. Sorck*”, ”**Geet** [...] *Geetabock. Gothland. geitebuck.*”

- (32) **Þinnka** / *W. Goth.* ∴ låta antingen med munnen / eller på något speel / när man wil tysta barnen.
- (33) **Skid** ∴ ligna fissa. *Långa och tunna trä / på hwilka man skiuter sig fram på isen / eller öfwer berg och mark / som är med snö betäckt. Sådane skidor (soleis ligneis) bruka Rhössar / Finnar / Lappar &c. til at fara långa vägar uppå om vinteren. [...]*
- (34) **Þummen** / *Ostro-Goth.* kallas then som hafwer fådt slag / tå någon deel af kroppen sägs wara borttagen / thet är rörd af apoplexia. *Angl. benumbed. Gall. engourdi, assoupi.*

Det är dock långt ifrån alla av de ord som uppges vara dialektala som förses med en svensk parafras. För att förstå vad exempelvis småländskans och blekingkans *fnaddas* betyder måste man vara bevandrad såväl i latin som i grekiska.

En annan kategori av ord som rätt ofta får en svensk betydelsebeskrivning avser företeelser som inte kunde förutsättas vara allmänt bekanta, t. ex. *prim-klocka* (ex. 35). Även utvecklingen av ett ords betydelse kan utredas på svenska, som i fallet *lura* (ex. 36):

- (35) **Prim-klocka** kallas af the *Þäfweske* then lilla klockan / som ringes / tå folcket är ingånget i kyrkan / och sången skal begynnas: [...].
- (36) **Lura** betydde *fordom nästan thet samma som locka. [...]*
Men lura betyder nu hemligen at wachta på något. [...]
Lurant kallas then i Kyrkeordn. p. 40. som står på lurr och hörer efter hwad som hemliga talas. Holl. luredreger.

I Spegels ordbok är det särskilt en kategori av ord som mycket sällan behandlas på svenska i betydelsebeskrivningen, nämligen de grundläggande, frekventa orden. Dessa förses med ekvivalenter på latin, ofta på danska och för det mesta på diverse andra språk, men svenskan lyser i dessa artiklar med sin frånvaro. Detta gäller exempelvis ord som *man*, *qwinna*, *barn*; *blifwa*, *finna*, *gå*; färgbeteck-

ningarna och formorden. Man kan således säga, att så länge det finns allmänspråkliga, frekventa svenska ord som kan användas som förklaringar så fungerar de svenska betydelseangivelserna. På samma sätt kan effektiva svenska definitioner och parafrafer formuleras så länge det finns svenska hyperonymer och närsynonymer att utgå ifrån. Men när uppslagsorden ligger så högt på abstraktions-skalan att de överordnade begreppen blir av typen 'varelse', 'föremål' eller 'handling', tar Spegel sin tillflykt till ekvivalenter på andra språk.

5.5.2. Betydelsebeskrivningens form

5.5.2.1. Förklaringar

Vad som kännetecknar de svenska betydelsebeskrivningarna i *Glossarium* är att de är formulerade på ett i allra högsta grad spontant språk. Senare tiders strävan efter konsekvens, beskrivningsökonomi och formalism kan man givetvis inte hitta någon motsvarighet till i detta pionjärbete. Vissa tendenser till likartad, systematisk behandling av ord av samma typ kan dock urskiljas. Någon helt genomförd modell är det emellertid inte frågan om — och det kan det knappast bli, då representationen av språk i artiklarna är så varierande. Ett karaktäristiskt drag i hela ordboken är den fokusering av ordets uttryckssida som tidigare har nämnts (avsnitt 5.4.6.1). Detta påverkar också hur den svenska informationen om ordet presenteras. En mängd artiklar eller betydelsemoment inleds med "är it ord", "kallas" eller "sägs om", vilket klart indikerar att det är ordet som sätts i centrum och inte dess betydelse. Detta bidrar i hög grad till det intryck artiklarna ger av spontant språk i ordförklaringarna. I många fall, t.ex. i artikeln *Balk* (ex. 37), tillämpar Spegel den teknik som inom den senaste tidens lexikografi förknippas med COBUILD-kretsen och deras *brolexikon* (se Hanks 1987 och Gellerstam 1995:160ff.).

- (37) **Balk** / interdum signif. idem qvod **bielke** ; interdum qvoqve parietem: **Men** balke *Angl.* is a ridge between two furrowes [...] **o**: **then Jordts-rygg som är emellan twenne förör.** Seillure eller sillage **kallas och sielfwa fören.**

Den så gott som totala avsaknaden av en formell lexikografisk apparat bidrar också till det talspråkliga intrycket. Egentligen inskränker den sig till det enda tecknet "o": (antecima eller 'id est'), som förekommer i vissa artiklar och står för just 'är det samma som', 'kallas', 'betyder' el.dyl. Användningen av tecknet "o:" förefaller vara godtycklig, och det går inte att urskilja något mönster för när det används, när "kallas" el.dyl. sätts ut, och när dessa markörer utelämnas helt, vilket framgår av följande artiklar där de olika teknikerna används (ex. 38–43):

- (38) **Böka** o: **rota som swjn.**
- (39) **Böla** / *Smol.* **ropa som en tiur.** [...]
- (40) **Nåka** **kallas och thet** / **som öses på tunna eller skäppa-mål / at thet stiger högt öfwer breddarna.** [...]
- (41) **Salla** / **sägs the små barnen / när the begynna tala.** [...]
- (42) **Vuntja** / **sägs om tiocka och lata qwinfolk / som walsa fram och hafwa ingen hog.** [...]
- (43) **Dängia** [...] **Slagdenga; är it småde-ord / som brukas om the qwinfolk / hwilka äre lata / och måste med hugg eller trug drifwas til arbete.**

Däremot tycks Spegel huvudsakligen reservera användningen av ett uttryck "betyder", "är detsamma som" eller liknande till polysema ord som *echta*, (ex. 44) eller till ord vars betydelse han utreder särskilt, som *krafsa* (ex. 45). Det finns också undantag från att "betyder" reserveras för artiklar av detta slag. I vissa fall förtydligas polysemin ytterligare genom att de olika betydelseerna numreras, som i artiklarna *Råd* (ex. 46) och *Achta* (47).

- (44) **Echta** betyder icke allenast gift / utan och uprichtig / såsom echta guld / echta perlor. [...]
- (45) **Krafsa** / såsom höns / när the söka korn. [...] **Krafs** / betyder både stelfwa gerningen / när någon krafsar och söker; och jämväl thet som mödosamt sammanskrapas. Småt krafs o: liten egendom.
- (46) **Råd**. [...] **Råd** betyder (1) Personerna / som äro rådgifware. [...] (2) Stelfwa rådet eller underrättelsen / som man gifwer androm. Sic godt råd [...]. (3) Nummet / thet rådslag hållet warder / e.g. antwarda eder in på sin råd [...].
- (47) **Achta** betyder (1) förwara / göma / skiöta. [...] (2) hedra / högt skatta. [...] **Achta uppå** o: värda / anså. [...].

Den information som på svenska ges om uppslagsordet kan vara av olika slag och olika omfattning. Den kan gälla allt ifrån ganska avancerade utredningar av ordens betydelse till "nakna" närsynonymer, och den kan även bestå av enbart en uppgift om deras regionala förekomst. För vissa ord lämnas ingen information annan än den svenska (ex. 38), för andra utgör det svenska inslaget endast en del av en artikel som huvudsakligen innehåller information på andra språk (ex. 19), och slutligen finns det artiklar där det inte förekommer någon svenska alls utöver själva uppslagsordet (ex. 1 och 25 ovan).

5.5.2.2. Definitioner och parafraaser

En ganska frekvent typ av betydelsebeskrivning är den aristoteliska definitionen. Sålunda ges för många substantiv och verb ett överordnat begrepp (genus proximum) samt ett karakteristiskt drag (differentia specifica), en definitionstyp som ju fortfarande är den vanligaste i enspråkiga ordböcker (se avsnitt 3.6 ovan). För substantiven finner vi sålunda "Gärsimar [...] o: dyrbare häfwor", "Gust o: stark blåst", "Gubbe o: gammal man" "Gumma o: gammal qwinna" och "Saga / hage o: instängd tomt / omgiärdad marck" etc.

En annan variant består i att definitionen kompletteras med en relativsats, som i fallen "**Runtius** ∅: flychtig tiuf som undanrymmer" och "**Nya** ∅: it tiocck tücke som är noppet". Att den kompletterande karakteristiken utformas som en relativsats och inte som ett sidordnat adjektivattribut bidrar klart till det intryck av talspråkighet som ordboken ofta ger.

Alla substantivs betydelse låter sig emellertid inte definieras på detta sätt, och Spegel har flera olika metoder att beskriva deras respektive innehåll. Vissa substantiv förses med en extensionell betydelsebeskrivning, som exempelvis *diskar* (ex. 48), och *maal* (ex. 49):

- (48) **Diskar** ∅: allahanda köks-kärit / såsom faat och talrikar &c. som man brukar på bordet wid måltiden. [...]
- (49) **Maal** / små ängrar eller mathar som äro i kläder / maatvarur och annat [...].

Vanligt förekommande är också definitioner som är en kombination av angivelse av karakteristiska semantiska drag och specificerande beskrivning av referenten. Sålunda beskrivs ordet *häck* primärt genom definitionen "**något rum med spiälär afdeelt**", men därjämte genom en specifikation av vad detta rum kan användas till: "**såsom thet man instänger höns uti / eller gifver hästar foder uti**".

Det är också vanligt att ett ord explicit beskrivs genom en hyperonym modifierad av ett inledande "ett slags". De ord i ordboken som endast förses med en sådan omskrivning är dels ord för främmande eller för svensken nya företeelser, såsom "**Abricos / it slags fremmande Blomon/ men Botanici kalla them äpplon**", dels ord som faller inom områden som lätt låter sig ordnas i taxonomier, såsom djur- och växtbenämningar: "**Laka / it slags fisk**" respektive "**Åsp / it trä**", ett förfarande som fortfarande är mycket vanligt i enspråkiga ordböcker (se t.ex. *SOB*). Dessutom använder Spegel denna typ av betydelsebeskrivning också för ord inom speciella fackområden, som kanske inte alla kan förväntas vara så väl insatta

i, såsom (historisk) sjöfart (ex. 50) och kokkonst (ex. 51). Ibland utreds uttryckets referent ytterligare genom en noggrann inplacement i sin art och, som i artikeln *Nors* (ex. 52), i sitt kulinariska sammanhang.

- (50) **Holk** / *it slags fartyg hos the gamle*. [...]
- (51) **Nå**; *it slags tunna kakur vulg. go-rå. Gall. Goffreau. Nå jern kallas thet som the bakas uti.*
- (52) **Nors** / *it slags små fiskar / kallas af några sarda minor : af andra halecula ; Intet oljk then inslytade små strömning / som kallas Gall. anchoie, och Germ. & Belg. anziowen. Nors kallas Gall. eperlan. Angl. smelt. Men ehurutväl små strömning är honom intet oljk / så hafwer han doch annat namn / näml: arengus, vel celerinus minor. Angl. a pilchard. Sådan synes och Sardeller wara och English sprat o: sparling.*

Till denna kategori skulle också ordet *nitrum* kunna räknas, fast i och med att det ges under uppslagsordet *sall-peter* (ex. 53) är det snarare detta ord som förklaras med en hyponym:

- (53) **Sall-peter**. *Lat. sal petræ; nitrum är it beshunnerligt slags salpeter.* [...].

Ytterligare modeller för verbalsubstantivens betydelsebeskrivning består i att man parafraserar betydelsen i form av en temporal bisats, antingen enbart, som i *slagg* (ex. 54), eller med en preciserande sammansättning som i sin tur parafraseras, som i *glopp* (ex. 55).

- (54) **Slagg** / *när regn och sniö tilsamman nedergloppar*. [...]
- (55) **Glopp** / *sniöglopp / när regn och sniö kommer hopetals sammanblandad*. [...]

Beträffande verben är det en mindre andel av dessa än av substantiven som får en betydelsebeskrivning på svenska. Betydligt vanligare är att de endast får en svensk närsynonym och/eller främmande ekvivalenter. Många verb får trots allt en betydelsebeskriv-

ning på svenska. I många fall följs mönstret med genus proximum + differentia specifica, t.ex. ”**Svina** ∴ **låta illa**”, ”**Sviska** ∴ **tala sacht**” och ”**Jämmer** [...] **Jämra sig** ∴ **låta ömkeliga**”. Definitionerna kan, liksom för substantiven, kompletteras med en specificerande beskrivning, såsom i artiklarna *Dängla* (ex. 56), och *Kuffa* (ex. 57):

(56) **Dängla** eller **dängla** ∴ **hänga löst / så at thet slenger hjt och djt. [...]**

(57) **Kuffa** / **är med hugg och slag samt trug dämpa någon. [...]**

För en nutida läsare är det slående hur många karakteriserande och specificerande tillägg i definitionerna som hämtas från djurriket. Exempelvis kompletteras definitionen av *flåsa* ”**pusta hårdt och ofta**” med liknelsen ”**som hestar när the sprungit hafwa**”, och till de närsynonymer som ges till *flämta* (ex. 58) fogas en kommentar om att verbet används om ”**the oskälige diuren**”. Många gånger ges på svenska inte någon annan beskrivning av uppslagsordets betydelse än just en sådan liknelse, som i fallet *gnäggia* (ex. 59) (vilket kanske ligger nära till hands) och *krafsa* (ex. 45 ovan). I exemplet *gnäggia* är liknelsen nog att betrakta som en del av uppslagsenheten snarare än en specificering av den.

(58) **Flämta** ∴ **ståna / pusta / flåsa. Och sägs om the oskälige diuren / at the flämta / när the draga efter andan / tå the mycket lupit och sprungit hafwa / eller tunga las dragit. [...]**

(59) **Gnäggia** som hestar. *Germ. wiehern. [...]*

För verben finns det också en tendens till en genomförd princip i betydelsebeskrivningen. Sålunda förklaras ofta ord som har en likartad semantisk struktur på ett enhetligt sätt, som i fallen ”**Glätta** ∴ **giöra slätt**” och ”**Runda** ∴ **göra trin**”. I dessa fall undviks en morfosemantisk parafra av typen *runda* ∴ *göra rund*, genom att det inte är det definierade ordets morfologiska släkting — *glatt* respektive *rund* i exemplen — som ingår i parafrasen utan en närsynonym,

slätt respektive *trin*. I fallet *förringa* (ex. 60) används däremot en morfosemantisk omskrivning, men den kompletteras då med en närsynonym:

- (60) **Förringa** ∴ göra ringare. alias **förklena**. [...]

För såväl substantiv som verb används ibland närsynonymerna inte enbart för att ange stickordets ungefärliga betydelse utan också för att åskådliggöra den ofta hårfina betydelseskilnad som råder mellan uppslagsordet och andra semantiskt närbesläktade ord. Genom en ingående, kontrastiv analys preciseras stickordets betydelse. I artikeln *Stapla* (ex. 61) möter en definition med ett karakteriserande tillägg, medan betydelsen av ordet *slinta* (ex. 62) åskådliggörs genom en kontrastiv analys gentemot *stapla*. Ordet *snaftwa*, som förekommer i båda betydelseutredningarna, behandlas i sin tur inte på svenska utan förses med diverse främmande ekvivalenter (ex. 63).

- (61) **Stapla** / Psal. 73, 2. **staplande** / Syr. 28, 30. c. 34, 19. ∴ **snaftwa med foten / at man nästan falle**. [...]
- (62) **Slinta** / Jer. 23, 12. eller **Slänta** / Deut. 32, 35 är nästan thet samma som **snaftwa / stapla**: men tå sägs foten **slinta / när man går på thet som är haalt / al. glida**. [...]
- (63) **Snaftwa**. Lat. titubare, cespitare. Dan. **snubble**. Angl. to stumble. Belg. strunckelen, stryckelen. Isl. **snauta** ∴ nutare.

På liknande sätt förhåller det sig med orden *loop* (ex. 64) och *span* (ex. 65). Den måttenhet som respektive uttryck betecknar definieras i jämförelse med andra enheter på samma skala. Inte heller här är det fråga om en konsekvent genomförd princip; *skäppa* behandlas sålunda inte på svenska utan förklaras på latin och förses dessutom med diverse främmande ekvivalenter (ex. 66). Till uppslagsordet *tunna* (ex. 67) bifogas — förutom främmande ekvivalenter — också den östgötska varianten *tynna*.

- (64) **Loop**. *Gothland. vox*, betyder något meer än en skäppa / och nästan så mycket som en halfspan i Öster-Götl. [...]
- (65) **Span** betyder så mycket som man med tum[m]en och medelfingret kan spänna / hvilket räknas för it quarter. [...] **Span** betyder och it mått / såsom en half tunna. [...]
- (66) **Skäppa** / Zach. 5,6. eller **skeppa** / som 2 Reg. 7, 1. *Dan. skieppe. Germ. scheffel. Lat. modinus, mensura* qvædam continens quartam tonnæ partem. *Angl. skeep, a bushell, or a cornmeasure. Belg. een schepel.*
- (67) **Tunna** ♂: *dolium minus. Ost-Goth. thynna. Dan. thynde. Germ. tonne. Angl. a tunne. Gall. tonneau.* [...]

Adjektivens betydelse låter sig inte lika lätt som substantivens och verbens beskrivas med genus proximum + differentia specifica, och Spegel har också andra modeller för deras betydelsebeskrivning. Bland sådana mönster, som kan urskiljas, finner vi ett demonstrativt pronomen, *den* eller *det*, följt av relativsats. Ordet *grimot* definieras sålunda "then som seer illa ut" (s.v. ²*grima*), *hugnelig* "then som förorsakar glädje" (s.v. *hugna*), och *huld* förses såväl med en närsynonym som med en definition: "trogen / then som drager omtvårdnad om någon". *Slutt*, säger Spegel, "kallas thet som lutar ut före". I artikeln *Lindra/Lindrigt* (ex. 68) införs antonymer i definitionen. För *liumsker* (ex. 69) kompletteras relativsatsen ytterligare:

- (68) **Lindra**. [...] **Lindrigt** ♂: thet som intet är hårdt och skarpt utan mildt och drägeligt. [...]
- (69) **Liumsker** ♂: småfalsker / som seer intet rätt på folk / eller säger sin mening fullt ut. [...]

Det är huvudsakligen dessa tre ordklasser — substantiv, verb och adjektiv — som förses med egentliga betydelsebeskrivningar. Formordens innehållsdel är som regel mera kortfattad, och artiklarna består i större utsträckning än då det gäller de semantiskt tunga ordklasserna enbart av främmande ekvivalenter. För de olika ordklasserna kan emellertid vissa tendenser till mönster skönjas.

För det som idag klassificeras som pronomen och kvantifikatorer ger Spegel ibland viss grammatisk information, vilket substantiv och adjektiv normalt inte får (ex. 70 och 71):

(70) **San.** *W. Goth. hæfen. Dat. cas. honom.* [...]

(71) **En.** *Lat. unus. een fœm. una. et neutr. unum.* [...]

För adverbena anges ordklassstillhörighet något oftare än för ord från de andra ordklasserna, men deras betydelse beskrivs sällan på svenska. Bara i undantagsfall förekommer en svensk närsynonym — det vanligaste är att endast främmande ekvivalenter fogas till adverbena. Det sistnämnda gäller i stor utsträckning också prepositioner och konjunktioner. Ett undantag är prepositionen *för* (ex. 72), som förses med en kommentar om den betydelse ordet har i sin funktion som partikel:

(72) **För.** *Lat. pro.*
*Ellies bettes thet hos många ord / och ofta til at förwärra thetas
 egentliga mening / som her efter synas kan: äfwen som i Fran-
 söska språket skeer / och kan sees af orden forconseiller, forfait
 &c. [...]*

Räkneorden är relativt väl representerade i *Glossarium*, men Spegel ger sig inte in på någon analys av deras betydelse. För interjektionerna gäller delvis andra förhållanden; de får sällan ekvivalenter på andra språk. Däremot bidrar ordboken med tips om i vilka sammanhang interjektionen kan brukas (ex. 73).

(73) **Hys** är it ord som brukas / när man wil fösa eller drifwa ut swjn.
 [...]

Den strävan efter syntaktisk utbytbarhet mellan uppslagsordet och definitionen eller parafrasen som brukar stå högt i kurs vid dagens ordboksredaktioner kan inte spåras hos Spegel.¹ Som framgår av

¹ Se t.ex. Loman 1965:46 samt inledningen till *SOB*, s. XVI.

exemplen ovan är det ytterst sällan som ett uppslagsord i Spegels *Glossarium* i satssammanhanget är utbytbart mot den svenska definition eller parafra som ges. Detta är emellertid ganska naturligt. Begreppet ”syntaktisk utbytbart” återspeglar ett betydligt senare ideal, vars relevans dessutom fortfarande diskuteras bland dagens lexikografer.¹

5.5.2.3. Närsynonymer

Som framgått ovan är det relativt vanligt i *GSG* att stickordets betydelse förklaras med hjälp av en närsynonym eller räckor av närsynonymer i stället för — eller jämte — en definition eller parafra. Exempel på ord som får enbart en närsynonym är ”**Muelse** o: ånger”, ”**Mund** o: gifmild”, ”**Skiöfla** o: plundra”, ”**Tapa** o: mista” och ”**Tälia** / I Reg. 8, 5. o: räkna”. Par eller räckor av närsynonymer förekommer också ofta, vilket framgår av artiklarna *Sköfla* (ex. 74) och *Troll* (ex. 75); se även *Ahta* (ex. 47) ovan.

(74) **Sköfla** o: plundra / borttaga / utblotta. vid. **Skiöfla**. [...]

(75) **Troll** vel **trull** o: spökelse / gästar / elfvar. [...]

De angivna närsynonymerna tillhör alltid samma ordklass som stickordet, och de återges för det mesta i samma form som detta. För substantiv som har samma form i singularis och pluralis står närsynonymerna ibland i singularis och ibland i pluralis, såsom ”**Han** o: tiufnad” respektive ”**Troll** vel **trull**” (75). Ibland tycks det vara den form som det aktuella ordet har i den källa Spegel har hämtat det ur som uppträder i ordboken (se 5.4.1 ovan). Andra gånger — som i fallet *troll* — framgår det inte alls varför han för de två sista närsynonymerna föredrar pluralformen framför singularformen, som är den form hans uppslagsord vanligen står i.

¹ För diskussion se t.ex. Loman 1986:82 och Svensén 1987:123ff.

Normalt ligger närsynonymerna (och även de främmande språkens ekvivalenter) på en semantisk nivå som är jämförbar med uppslagsordets. Det förekommer dock, som vi tidigare sett, att Spegel ger en hyperonym till stickordet, kompletterad antingen med ett särskiljande drag eller med en kommentar "it slags". I de flesta fall tycks de hyperonymer som förekommer vara adekvata. Sålunda anges för *kagge* att det är ett "**litet häril eller faat**" och för *muus* att det är en "**liten rotta**". Med utgångspunkt i "**Muus / liten rotta**" hade det varit rimligt att förvänta sig även *sork / (ett slags) rotta* och — med tanke på Spegels alternativa term *mull-sork* — möjligen också *mullwad / (ett slags) rotta*. Dessa förväntningar uppfylls inte. För *sork* behandlas endast den regionala ("Goth. *W-goth.*") betydelsen 'liten gosse', och i artikeln *Mull* finner vi "**Mull-sork / mullwad**" försett med främmande ekvivalenter och hänvisningar till Bibeln.

Trots att närsynonymerna tillhör samma ordklass och står i samma form som uppslagsordet, finner man lika litet som för definitionerna och parafaserna någon uppenbar strävan efter utbyttbarhet mellan stickordet och närsynonymerna. Detta gäller framför allt räckorna av närsynonymer, av vilka det inte framgår om de var för sig är närsynonymer till uppslagsordet eller om det är hela räckan som tillsammans fångar dess (ungefärliga) betydelse. Inte heller denna vaghet är på något sätt exklusiv för den tidiga lexikografen utan kan lätt påvisas även i dagens ordböcker (Svensén 1987:112f.).

5.6. Sammanfattning

Spegels ordbok, *Glossarium – Sveo-Gothicum* anges ofta vara den första riktigt svenska ordboken i kontrast mot den tidigare latinska traditionen. Om man därmed menar att den i sin behandling av det svenska ordförråd som presenteras utgår ifrån det svenska språket — på dess egna villkor — och inte från latinet, kan detta i stort sett vara riktigt. Där *Lincopensen* och dess efterföljare återgår på den

kontinentala, latinska lexikografitraditionen följer Spegel snarare i Bureus och Stiernhielms fotspår, genom att hans *Glossarium* förutom samtida svenska också innehåller fornsvenska, dialektala och isländska ord. Det som alldeles avgjort är speciellt med Spegels ordbok är att den på svenska förklarar ett ganska stort antal svenska ord som då var vardagliga och allmänna. Trots det ibland märkliga intryck som ordurvalet ger, är det ändå lätt att ansluta sig till Sven Bensons bedömning, att Spegels ordförråd till stor del var representativt för hans samtids språk (se 5.1 ovan). Ordförrådet var nog också i stor utsträckning relevant för den målgrupp som utpekas i inledningen till ordboken (se 5.2.2), med reservation för de tidigare danskarna, som kanske inte hade så stor nytta av ordboken.

Särskilt intressant är ordförrådet just med tanke på det stora antalet högst allmänna och vardagliga ord. Ordboken har här undersökts med utgångspunkt i den lexikografiska beskrivningen av de svenska orden. En undersökning av själva ordförrådet återstår som en angelägen forskningsuppgift.

Sedd mot bakgrund av dagens lexikografiska kutym lämnar *GSG* mycket övrigt att önska. Grundförutsättningen för att ett arbete idag skall kunna kallas *ordbok* (eller "lexikon") kan sägas vara den, att arbetet består av en systematiskt ordnad uppställning av (angivna delar av) ett språks ordförråd i syfte att förklara ordens betydelse på samma språk eller en annan variant av detta, eller på ett främmande språk (jfr avsnitt 1.4). Det material som behandlas i *Glossarium – Sveo-Gothicum* kan lättast karaktäriseras som ett godtyckligt urval av allmänord, föråldrade ord och ord som hämtats ur fornspråket och ur isländskan, ett urval som inte uppfyller de krav på genomtänkthet och representativitet som idag ovillkorligen ställs på en ordboks ordförråd. Vad gäller den andra delen av förutsättningen, att dessa ords betydelse förklaras på (någon variant av) samma språk eller på ett främmande språk, så faller *GSG* inom ramen för en ordbok om det räcker att varje ord förklaras på antingen det ena eller det andra sättet. Att, som fallet är i *Glossarium*, ibland förklara betydelsen på svenska, ibland på latin, ibland på svenska och latin,

ibland med tillägg av ett eller flera av ett tjugotal främmande språk, kan nog sägas vara otänkbart för en ordboksredaktion idag. Det är emellertid i denna omständighet som ordboken har sin styrka och samtidigt sin svaghet. Styrkan ligger i den frihet som det ger att såväl den enspråkiga som den tvåspråkiga ordbokens metoder för ordens betydelsebeskrivning finns att tillgå för Spegel. Sålunda ger han en betydelsebeskrivning på svenska så länge det finns adekvata närsynonymer eller hyperonymer att tillgå. För ord som ligger så högt på abstraktionsskalan att deras betydelse blir omöjlig att beskriva med svenska närsynonymer och hyperonymer tillgriper Spegel den tvåspråkiga ordbokens metod, och ordet ifråga förses med en eller flera ekvivalenter.

Ordbokens svaghet ligger naturligtvis i den frihet som Spegel tar sig då han rör sig fritt mellan olika språk för att belysa uppslagsordet. Han avviker sålunda klart från den plan han presenterar i inledningen, där danskan och latinet framställs som de egentliga målspråken. Istället för att utgå ifrån dessa språk och eventuellt fylla på med de andra språken har Spegel valt och vrakat relativt godtyckligt mellan samtliga språk. Bristen på systematik gör att det inte går att förutsäga vilken information som lämnas var, och den information som ges är svår att finna. Om syftet med *GSG* egentligen varit att den skulle fungera som en "svensk-svensk-dansk-latinsk" ordbok, vilket enligt inledningen skulle kunna vara ordbokens sammanfattade syfte (se 5.2.2 ovan), kan den sålunda inte sägas vara särskilt lyckad — bortsett från att ett sådant företag förmodligen inte hade några större möjligheter att lyckas över huvud taget.

Även om *Glossarium – Sveo-Gothicum* inte låter sig inordnas i någon av de vedertagna ordbokskategorierna enspråkig, tvåspråkig eller flerspråkig ordbok är den i allra högsta grad intressant som fenomen. Vid den undersökning av ordbokens innehåll och det svenska materialets behandling som har redovisats ovan framträder, förutom de tre i inledningen formulerade målen, ytterligare ett syfte, som trots att det inte finns explicit angivet faktiskt är det ordboken

bäst lever upp till. Detta syfte skulle kunna formuleras: *att i så många språk som möjligt påvisa morfologiska släktingar till svenska ord*. Detta genomför Spegel också, dock inte med de numera vedertagna etymologiska metoderna utan på ett okonventionellt sätt genom en komparativ sammanställning. Med hjälp av en omfattande språkvetenskaplig litteratur, som redovisas i inledningen, uppräddas sålunda Spegel ett fritt valt antal formmässiga motsvarigheter till det svenska uppslagsordet. I de fall den morfologiska motsvarigheten har en annan betydelse i det aktuella språket än i svenskan anger Spegel dess betydelse, vanligen på latin men ibland även på svenska. De språk som inte kan uppvisa någon morfologisk motsvarighet till det svenska uppslagsordet utelämnas då i den aktuella artikeln.

I förordets redogörelse för den internationella språkforskningen finns hänvisningar till såväl samtida som till antik språkvetenskaplig litteratur samt en mängd ordböcker, dels sådana som redan var publicerade, dels några som var under arbete eller som bara fanns i handskrifter. Denna redovisning torde innehålla de flesta av de källor ur vilka Spegel har hämtat de främmande morfologiska motsvarigheterna. Med tanke på hans breda beläsenhet och hur insatt han tycks ha varit i den internationella språkvetenskapliga debatten kan även ytterligare en målgrupp för ordboken identifieras: det internationella forskarsamhället, lärde som var engagerade i samtidens språkvetenskapliga diskussion om språkets ursprung och språkets släktskap.

Trots att Spegels svenska betydelsebeskrivningar för det mesta kommer till korta vid en jämförelse med den moderna lexikografen, är de intressanta som ett av de första och det dittills mest ambitiösa försöket att definiera svenska ords betydelse på svenska. Ibland framträder också Spegels litterära ådra tydligare än annars. Vare sig definitionen av ordet *nyck* kan anses uppfylla moderna lexikografiska krav på stringens och relevans eller ej, ger den och andra liknande formuleringar en nutida läsare anledning att stanna till i

begrundan på ett sätt som får definitionerna i moderna ordböcker att blekna en aning:

- (76) **Ryck** / I Sam. 25, 31. o: **agg i hjertat** / när man sielf tycker illa om
thet som man giordt hafwer / så at samwetet anklagar eller hjertat
fördömer [...].

6. Svensk lexikografi under 1730- och 1740-talet

6.1. Inledning

I detta kapitel beskrivs det tidiga 1700-talets stora tvåspråkiga svenska ordböcker. Linds svensk-tyska och Möllers svensk-franska verk är föregångare inom sina respektive språkkonstellationer. Även Schenbergs ordbok är självständig i förhållande till den tidigare svensk-latinska lexikografien. För en sammanfattning av uppgifter om de enskilda verkens omfång och format hänvisas generellt till tabell 1 ovan.

6.2. [O. Lind:] *Teutsch-Schwedisches Und Schwedisch-Teutsches Dictionarium Oder Wörter-Buch* (1738)

Trots att tyska förekommer i svenska ordböcker så tidigt som i 1600-talets början, är det inte förrän 1738 som det publiceras en alfabetiskt ordnad ordbok med en del där svenskan utgör källspråk till tyskan. Denna ordbok, som utgavs anonymt, bär den informativa titeln "Teutsch-Schwedisches Und Schwedisch-Teutsches Dictionarium Oder Wörter-Buch, Thet är, Orda-Bok På Tyska och Swänska, Så ock på, Swänska och Tyska; Hwaruti först alla Tyska ord äro öfwersatte på Swänska, och med nödiga Constructioner eller ord-stäf förklarade: och sedan, eller i Sednare Delen warda the Swänska orden gifna på Tyska" (bild 3).

Denna ordbok brukar attribueras till Olof Lind och betraktas som en första upplaga av den ordbok som kom ut 1749 (se t.ex. Noreen

Teutsch = Schwedisches
 Und
 Schwedisch = Teutsches
DICTIONARIUM
 Oder
Wörter = Buch,
 Och är,
Orda = Bok
 På
 Tyska och Swänska,
 Så och på,
 Swänska och Tyska;
 Hwaruti först alla Tyska ord äro öfversatte på
 Swänska, och med nödiga Constructioner eller
 ord-stäf förklarade: och sedan, eller i Sednare
 Delen warda the Swänska orden gifna
 på Tyska.

Im Privilegio.

STOCKHOLM,
 Hos afled. Kongl. Boktryck. H. C. MERCKELLS
 År 1738.

BILD 3. Titelsida i [Linds] Teutsch-Schwedisches Und Schwedisch-Teutsches Dictionarium Oder Wörter-Buch (1738).

1903:210). Dessa två arbeten markerar emellertid olika stadier i den svenska lexikografins utveckling, och jag har därför valt att behandla dem som två separata verk. Det exemplar av *Teutsch-Schwedisches Und Schwedisch-Teutsches Dictionarium* som jag har undersökt tillhör Göteborgs Universitetsbibliotek.

6.2.1. *Teutsch-Schwedisches Und Schwedisch-Teutsches Dictionarium Oder Wörter-Buch (1738) — megalplan*

Ordboken inleds med ett "Företal" på en dryg sida. Därefter ges ett stycke "Kort Anledning til at läsa Tyska Språket". Resten av sidan upptas av sökanvisningar och erratalista till den tysk-svenska delen. Efter dessa inledande avsnitt följer den tysk-svenska delen (382 s.). Den svensk-tyska delen, med titeln "Swänsk Och Tysk Orda-Bok: Schwedisch-Teutsches Wörter-Buch", inleds av ett titelblad, följt av "Nödig Anmärkning för Begynnare", som upptar en spatiöst anlagd sida. Den svensk-tyska delen omfattar 229 sidor.

Företalet inleds med att arbetets syfte förklaras:

Efter man hit in til icke blifwit warse något egenteligit Dictionarium eller Orda-Bok i Tyska och Swänska tungomålen, ty har man welat utlämna thetta, fast ofulkomliga, arbetet, såsom en nödhjelp för ostuderadt folk och ungdom, tils något fulkomligare torde utkomma. Och som man egenteligen påsyftat the olärdas och enfaldigas tienst; så har man ock, både wid ordens Alphabetiska inrättning, samt theas öfwersättning, lämpat sig efter theas begrep: för [sic] hwilken orsak man ock icke welat i Förra Delen insättia, fram för nomina the wanliga Tyska Articulos, der, die, das, utan häldre bespart them til then Sednare, eller Swänska Orda-Boken, på thet the, som icke äro rätt kunige om språkets art, måtte, förutan widlyftig omtanka och hufwudbry, kunna här upsöka och igenfinna the Tyska orden och theas bemärkelser. ([Lind] 1738, Företal [s. I])

Det framgår emellertid inte klart om ordboken vänder sig till "olärda och enfaldiga" tyskar såväl som svenskar, även om det framgår att den svensk-tyska delens användare förutsätts kunna mer svenska än tyska. Förordet fortsätter med en passus som skulle

kunna tolkas som att även den tysk–svenska delen var avsedd i första hand för svenskar:

Likaledes har man hållit för nödigt och nyttigt, at låta inflyta några gamla Tyska ord, samt åtskilliga hos Tyskarna brukelige talesät (dialecter) och skrif-art (orthographie); hwarföre ock et och sam[m]a ord på flera ställen fin[n]es inryckt, fast med någon liten förändring af en eller par bokstäfwer. ([Lind] 1738, Företal [s. 1])¹

Med moderna termer renodlar Lind det perspektiv som idag diskuteras livligt, nämligen användarperspektivet. Det tyska ordförråd som presenteras är sammanställt med utgångspunkt i ordbokens funktion som avkodningsordbok och anpassat till de svenska användarnas begränsade tyskkunskaper. Helt i linje med den nu aktuella lexikografiska diskussionen bereder han plats åt såväl dialektala ord som olika ortografiska varianter av ett ord.

Beträffande källor till arbetet anger Lind vilka förlagor han har använt till den tysk–svenska delen:

Dock kan man therhos försäkra, at al möjelig flit och trohet blifwit härwid använd, så at man icke gärna låtit inflyta något, som icke har grund uti Lärda Mäns skrifter, utur hwilka man sam[m]anhämtat thet Tyska Alphabetet; såsom Bas. Fabr. Sorani, Weismanni, och fleras Lexicis Germanico-Latinis, samt åtskilliga både gamla och nyare (i synnerhet Johann Leonhard Frischs) Teutsch-Frantzösischen Wörter-Büchern. ([Lind] 1738, Företal [s. 1])

Beträffande ordförrådet redovisas sålunda att den tysk–svenska delen helt bygger på stora, kontinentala ordböcker; särskilt intressant är att Frischs tysk–franska ordbok utpekas som huvudkälla (se närmare nedan).

Av företalet framgår också att i den tysk–svenska delen har de tyska uppslagsorden inte försetts med genusmarkeringar i form av bestämd eller obestämd artikel. I detta avseende bryter Lind med

¹ Lind markerar ibland geminerat *m* och *n* med längdstreck. Dessa förkortningar upplöses här och i det följande och längdstrecket markeras genom [m] respektive [n].

den tidigare svenska tysk-svenska traditionen, där tyska substantiv förtecknades under sin artikel och sålunda ofta måste sökas på tre ställen i ordboken. De kunde uppträda i sin bestämda form och då återfinnas under *das*, *der* eller *die*, i sin obestämda form under *ein* eller *eine*, eller utan artikel och då ofta utan uppgift om genus. I det sistnämnda fallet påträffades de på ordets plats i den alfabetiska ordningen. Detta förfaringssätt tillämpas exempelvis i det tysk-latinska registret i *Lincopensen*. Att denna kutym kan ha vållat de ”olärda och enfaldiga” svårigheter framstår klart för Lind. Han väljer därför att i den tysk-svenska delen bortse ifrån genusuppgiften (vilket också är förenligt med avkodningsordbokens syfte), för att endast redovisa det tyska ordets genus när det uppträder som ekvivalent till ett svenskt uppslagsord i den svensk-tyska delen. På så sätt, menar Lind, skulle de svenska användarna lättare hitta rätt i ordboken. Den slutsats Rogström drar om att det är frågan om ”en något bristfälligt lexikografisk teknik” och ”missriktad omtanke om läsaren” från Linds sida (Rogström 1995:244) är sålunda förhastad. Snarare ser vi här ett på pedagogiska grunder motiverat brott mot en då gällande, högst tvivelaktig, lexikografisk princip.

Avslutningsvis i företalet kommenteras frånvaron av författaruppgifter. Om verket lyckas uppfylla sitt syfte och ”giöra Läsaren tilräckelig och nöjachtig dienst”, så

wil [man] räkna thet för större heder och fågnad, än alla the fåfängeliga ähre-titlar och förgängeliga kransar, som then lärda werlden gifwer sina lärjungar. Och efter man med sådana falska afsichter, såsom egen ähros- och win[n]ings-siuka, skäm[m]er och förderfwar jemwäl sina bästa gärningar, så wil man, til undwikande theraf, händre här utelåta, än utsättia sit namn; [...]. ([Lind] 1738, Företal [s. 1f.]

De anmärkningar som inleder den svensk-tyska delen är av grammatisk natur. Där redovisas att då ”præterit. activ.” och ”neutr. præterit. particip. passiv. eller supin. adjectiv. lyder lika” förtecknas i ordboken endast en form som representerar båda funktionerna (”Swänsk Och Tysk Orda-Bok” [s. 1]). På samma sätt ges en gene-

rell anvisning beträffande passivum: ”sås och warda sådd är thet samma: [...] hwilket och gäller i alla the öfriga passivis” (ib.).

Den undersökning som redovisas här nedan avser endast innehållet i ”Swänsk Och Tysk Orda-Bok”, d.v.s. den svensk–tyska delen i ordboken.

6.2.2. ”Swänsk Och Tysk Orda-Bok” — makrostruktur

Ordboken är alfabetiskt ordnad i två spalter per sida. Varje bokstavsavsnitt inleds med den aktuella bokstaven som rubrik; överst i varje spalt ges upp till fyra sekvenser av två eller flera ledbokstäver (bild 4). Den alfabetiska ordningen är det tidiga 1700-talets vanliga, som delvis avviker från dagens; den skiljer sig emellertid också från den ordning som Spegel tillämpar i sitt *Glossarium* (se 5.3.1 ovan). Bokstäverna <å>, <ä> och <ö> har ingen egen plats i alfabetet; ord som inleds med dessa bokstäver ordnas alfabetiskt som <ae>, <ao> respektive <oe>. Så följer artikeln *Ä och ä* direkt på *Aderton*, och *Ätt* följs av *Af*. På samma sätt följer *Å* på *Anwisa* och *Apa* på *Åtskillig*. Under bokstaven *o* hålls ord på *e* som genom prefigering inleds med sekvensen <oe> åtskilda från ord som inleds med <ö> genom att de förstnämnda förtecknas före de sistnämnda. Uppslagsordet *oenig* föregår alltså uppslagsordet *ö*. Denna ordning upprätthålls rätt väl när *å*, *ä* och *ö* förekommer initialt, men när de har sin plats inne i ett ord kan ordningen vackla något.

Ingen åtskillnad upprätthålls mellan initialt <i> och <j>, och istället för initialt <kv> används <qw>; för att återge /v/ används genomgående <w>, som hålls åtskilt från <u>. För initialt /d/ eller /t/ som utvecklats ur ett äldre frikativt uttal används i de allra flesta fall <d> respektive <t> (t.ex. *din*, *det*; *tu*, *törne*). De enda uppslagsord som inleds med <th> finner man i artikeln *The*, *them*, *then*, *ther* (med en hänvisning: ”*s. de, dem, den, der*”) samt *theriak*, *thon* och *thron*. I sitt eget språk förefaller Lind emellertid ha använt

94	Ku. Ky.	Ky. La.
Kulle, hög, der Hügel. Bärge.	Kulle, die Spitze eines Berges.	Koller, das Koller.
Kullfälla, umfallen, darwieder fallen.	Kullfälla, umwerfen.	Kundermåsa, die Lichtmeß.
Kullrasta, rullen.	Kullrasta, umwerfen.	Konne, die Art. Ohnne, die Unart.
Kullrig, hügelig, kugelig.	Kullrig, hügelig.	Kopare, win-kopare, der Kiefer, Weinkiefer.
Kullfar, die Haar-Scheere.	Kullfar, die Haar-Scheere.	Kyrla, die Kirche. Kyrl-bänk, der Kirch-Stuhl.
Kultung, gris, das Span-Ferdel.	Kultung, gris, das Span-Ferdel.	Kyrlgård, der Kirch-hof, Gottes-Acker.
Kumil, kumin, der Kümmel.	Kumil, kumin, der Kümmel.	Kyrlherberge, der Kornboden bey den Land-Kirchen.
Kundgiöra, kund machen, kund thun. Kundgiört, kund gethan.	Kundgiöra, kund machen, kund thun. Kundgiört, kund gethan.	Kyrlherre, der Pfarr-Herr.
Kundgiörelse, das Kundmachen.	Kundgiörelse, das Kundmachen.	Kyrlmåsa, die Kirchmeß oder Kirmeß.
Kunna, können.	Kunna, können.	Kyrk-disciplin, die Kirchen-zucht.
Kunnig, kunnigt, kündigt, kündigt, kundbar. Kunnig, und-kunnig, kündigt. Wora rått kunnig om en sak, einer Sache recht kündigt seyn.	Kunnig, kunnigt, kündigt, kündigt, kundbar. Kunnig, und-kunnig, kündigt. Wora rått kunnig om en sak, einer Sache recht kündigt seyn.	Kyrk-ordning, die Kirchen-Ordnung.
Kundskap, die Kundschafft; item das Erkenntniß, die Wissenschaft.	Kundskap, die Kundschafft; item das Erkenntniß, die Wissenschaft.	Kyrkorån, röfveri, der Kirchen-Raub.
Kundskapa, spåna, kundschaffen.	Kundskapa, spåna, kundschaffen.	Kyrkseder, Ceremonier, die Kirchen-Gebäude.
Kundskapare, spjåre, der Kundschaffter, Ausspäher.	Kundskapare, spjåre, der Kundschaffter, Ausspäher.	Kyrk-säck, die Kirchen-Buß.
Kurla som en dufwa, girren wie eine Lanze.	Kurla som en dufwa, girren wie eine Lanze.	Kyrl-Måd, der Kirchen-Rath.
Kuß, der Kutscher. Kuß-wagn, die Kutsche.	Kuß, der Kutscher. Kuß-wagn, die Kutsche.	Kyrl-Söchn, das Kirch-Spiel.
Kuß, süßant, die Küste, Meer-Küste.	Kuß, süßant, die Küste, Meer-Küste.	Kyrl-tius, der Kirchen-Dieb.
Kut-rygg, der Buckel, der Höcker.	Kut-rygg, der Buckel, der Höcker.	Karl-wård, der Kirchen-Vorsteher.
Kutryggot, buckelicht, höckericht.	Kutryggot, buckelicht, höckericht.	Kyrl-wigning, die Kirchweih.
Kuttra som en orre, girren wie ein Birchhahn.	Kuttra som en orre, girren wie ein Birchhahn.	Kuß, höflichen, keusch. Knöthet, die Keuschheit.
Kyckling, das Kücklein, Hünlein.	Kyckling, das Kücklein, Hünlein.	Kuß, der Kuß. Kyssa, küssen.
Kyckling-höna, die Glucke, Gluck-Henne.	Kyckling-höna, die Glucke, Gluck-Henne.	Kuß, geküßt. Kyssning, das Küssen.
Kyffe, der Sauffwinkel, Huren-winkel.	Kyffe, der Sauffwinkel, Huren-winkel.	Köta och böta, tauschen.
Kyla, swalka, kühlen.	Kyla, swalka, kühlen.	Kött, stentum, der Kütt. Snickare-kytt, der Schreiner-kütt.
Kyla, kylachtighet, die Kühle.	Kyla, kylachtighet, die Kühle.	L.
Kyla sia, frieren, erfrieren.	Kyla sia, frieren, erfrieren.	Labet i spel, das Labet. Sättia labet, in der Noth stecken, etwas einbüßen müssen.
Kylachria, kylachtigt, kühl.	Kylachria, kylachtigt, kühl.	Lack och lyte, der Lack, die Verleumdung.
Kyld, kolt, erfroren. Kylda fötter, erfrorene Füße.	Kyld, kolt, erfroren. Kylda fötter, erfrorene Füße.	Lack, bres-lack, das Lack, Siegel-Lack.
		Lacka, belacka, verleunden. Lacka

BILD 4. Början på bokstaven L i [Linds] "Swänsk Och Tysk Orda-Bok" (1738). (Del 2 i Teutsch-Schwedisches Und Schwedisch-Teutsches Dictionarium Oder Wörter-Buch.)

<th> inledningsvis i pronomina och adverb (se de citat ur företalet som anförs ovan).

Hela ordboken, förutom de glest förekommande grammatiska uppgifterna, är satt med gotisk frakturstil. Uppslagsorden, som inleds med versal, är utdragna i kanten i förhållande till artikelns eventuellt följande rader. Bruket av antikva för de grammatiska uppgifterna markerar troligen att den grammatiska terminologin betraktades som rent latinsk.

Ordbokens makrostruktur är i det närmaste helt glattalfabetisk, d.v.s. samtliga uppslagsord förs upp som primära uppslagsord. Det förekommer dock att avledningar — i större utsträckning än sammansättningar — behandlas som sekundära stickord. Sekvensen *lif-lifs-andar* (ex. 77) får illustrera makrostrukturen generellt.

- (77) **Viþ, das Leben. Viþ þá en kláðning, der Leib an einem Kleid.**
Viþachtig, s. liflig.
Viþ-egen, ein Leibeigener.
Viþgeding, (som en Herre testamenterar sin Gemál at leþwa af i hennes ánke-stand) das Leibgeding.
Viþ-gifwa, lebendig machen. Viþ-gifwande ande, lebendig-machender Geist.
Viþ-gifwelse, die Lebendig-machung.
Viþ-kiortel, der Leib-Rock.
Viþlig, -ligt, lebhaft. Viþlighet, die Lebhaftigkeit.
Viþ-lös, leblos, ums Leben gebracht.
Viþs-andar, die Lebens-Geister, Spiritus animales.

Som framgår av exempel (77) behandlas alltså avledningarna *lif-gifwande* och *liflighet* som sekundära uppslagsord, och den adverbiala formen *lifligt* redovisas endast som en variant av uppslagsordet *liflig*: *-ligt*. Verbartiklarna kan, förutom simplex verbet, också innehålla eventuella fasta konstruktioner. I artikeln *Lägga* (ex. 78) behandlas sålunda partikelkonstruktionerna *lägga ned* och *lägga på*, reflexivfrasen *lägga sig* samt frasen *lägga på hiertat*. Det förekommer emellertid också att partikelverb uppträder som primära uppslagsord, både som lösa och fasta sammansättningar. Exempelvis förekommer förutom verbet *aflida* också förbindelsen *lida af* som primärt stickord (ex. 79 resp. 80).

- (78) **Vägga, legen. Vagd, lagt, gelegt. Vägga ned, niederlegen. Vägga på, auflegen, anlegen. Vägga sig, sich legen, sich niederlegen. Vägga på hjertat, zu Hertze nehmen.**
- (79) **Aflida, sterben verscheiden. Afliden, verstorben.**
- (80) **Vida af, dö, verscheiden.**

I enstaka fall behandlas sammansättningar i nästartiklar under sin efterled; exempelvis återfinns *präst-lägenhet* i artikeln *Lägenhet*, *bords-läxor* i artikeln *Läxa* och *segel-led* i artikeln *Led*.

Hänvisningar förekommer sparsamt i ordboken. När de påträffas kan de antingen ges från ett uppslagsord till en alternativt bildad form, t.ex. "**Vifachtig, s. liflig**" (ex. 77), till en närsynonym, t.ex. "**Vat, later, s. åtbürder, åthäfwor**" eller till en stavningsvariant, t.ex. "**Väck, läcka, s. lock, locka**". Hänvisningar från en morfologisk variant till en annan förekommer också: "**Väger, nedrigare, se lägre**", "**lömsk, s. lönsk**" och "**lyas, s. lysna**".

6.2.3. "Swänsk Och Tysk Orda-Bok" — mikrostruktur

6.2.3.1. Uppslagsform

Uppslagsordet står i de flesta fall i grundform. Oblika former förekommer emellertid också som uppslagsord, t.ex. *dig, länder, mig, älder*. Flerordsenheter är mycket vanliga, vilket kan illustreras med att av de tolv första uppslagsenheterna under *L* är fyra av detta slag: *labet i spel, lack och lyte, lacka bref, ladda gewär*.

I rätt många fall redovisas variantformer: "**Väsa eller läsa**"; "**Väsa eller läsa**", "**Vamhörd eller lámhörd**" och "**Vamslá, (vulg. lámslá)**".

6.2.3.2–3. Uttals- och ordklassuppgifter

Uppgifter om uppslagsordens uttal förekommer inte i ordboken. Indirekt kan sägas att substantivens ordklassstillhörighet framgår av att den tyska ekvivalenten förses med bestämd eller obestämd artikel. Inga ordklassuppgifter ges för de svenska uppslagsorden.

6.2.3.4–5. Morfologiska och syntaktiska uppgifter

Några systematiska uppgifter om uppslagsordets böjning förekommer inte. Vid de oblika uppslagsformerna kan i några fall anges vilken form det är frågan om, t. ex. ”**Dig**, (Dat. & Abl.)”; syftet med denna information är emellertid inte att förklara den förekommande uppslagsformen utan att anvisa rätt ekvivalent i tyskan. Sålunda ges för *mig* följande information: ”**Mig**, (dat.) **mir**. (accus.) **mich**”. För de starka verben kan även andra former än infinitivformen redovisas. Så innehåller artikeln *Ligga* också formerna *låg* och *legat*, vartill även fogas deras tyska morfologiska motsvarigheter (se också *lägga* (ex. 78) ovan).

Också andra former kan förekomma i artiklarna, regelbundna såväl som oregelbundna. Exempelvis innehåller artikeln *Ledig* också formerna *ledigt*, *ledigare* och *ledigast*, men utan att själva formerna på något sätt kommenteras. Syntaktiska uppgifter lämnas inte och några språkprov i egentlig bemärkelse är sällsynta. Främst är det verben som i förekommande fall förses med ett komplement, t.ex. i artikeln *Lassa*: ”**Laſa på wagnen**”.

6.2.3.6. Betydelsebeskrivningen

De svenska uppslagsorden förses vanligen med en eller flera ekvivalenter på tyska. Där sådana inte har varit tillgängliga får man en tysk parafra. På så vis förklaras det svenska ordet *lifs-sak* med

”eine halsbrüchige Sache, die Leib und Leben antrifft” och *lera, ler-jord* (ex. 81) förses med en definition:

(81) *Lera, ler-jord, leimichtes Erdreich.*

Varje uppslagsord i ordboken representerar i normalfallet ett lemma. Homografer separeras vanligen antingen med hjälp av typiska komplement eller med att uppslagsordet kompletteras med en närsynonym. Sålunda redovisas två uppslagsord *lychta*, (ex. 82 och 83) två *rispa* (ex. 84 och 85) samt två *yra* (ex. 86 och 87); dessa behandlas i olika artiklar.

(82) *Lychta, sluta, endigen, schliessen. [...]*

(83) *Lychta, lius-lychta, die Leuchte.*

(84) *en Rispa, die Ritze, der Riß, Der Spalt.*

(85) *at Rispa, Ritze machen, Ritze kriegen.*

(86) *Yra, tala i yrslan, in einer hitzigen Kranckheit abreden, kaseln, rasen.*

(87) *Yra som snjö och rägn, weben und fliegen wie Schnee und Regen.*

Ibland redovisar Lind den polysemi som det svenska uppslagsordet uppvisar i förhållande till tyskan genom att förse det med ett komplement. Sålunda kompletteras verbet *läna* (ex. 88) med en prepositionsfras och uppslagsenheten *läka, rinna* (ex. 89) med ett subjekt. Lind verkar emellertid inte använda antonymer för att disambiguera lemmen eller separera betydelser.

(88) *Läna (af en) lehnem. Läna (ät en) leihen. Länt, geliehen.*

(89) *Läka, rinna, leck sehn, rinnen. Skeppet läker, das Schiff ist leck. Bunken läker, die Gelte rinnt.*

Det är inte alltid som uppslagsordets olika betydelser separeras och redovisas. Exempelvis anförs i artikeln *Lius* två tyska ekvivalenter,

där den första, **"das Licht"**, motsvarar betydelsen 'fysikaliskt fenomen' och den andra, **"die Kerze"**, betydelsen 'vaxljus' (eller liknande), men någon vägledning till relationen mellan respektive ekvivalent och uppslagsordets betydelser får man inte. I artikeln *Råd* (ex. 90) utreds emellertid polysemin ganska ingående, trots att betydelsestrukturen i svenskan i stort sett överensstämmer med tyskan.

(90) **Råd, der Rath. Råd, (Herre) der Rath. Råden, die Rätze. Rådet, Råd-Herre-hop, der Rath.**

I den mån uppslagsordets olika betydelser disambigueras är det metaspråk som används alltid svenska.

6.2.3.7–8. Bruk och ursprung

Bruklighetsuppgifter är sällsynta i "Swänsk Och Tysk Orda-Bok". I enstaka fall, t.ex. i artikeln *Lamslå*, förekommer markören "vulg.". Dessutom förses låga ord som *lort*, *fiärt* m.fl. med etiketten "(s. v.)" eller "(S. V.)". Uppgifter om ordens ursprung lämnas ej.

6.2.3.9. Encyklopedisk information

Enstaka uppslagsord förklaras genom att referenten beskrivs. Främst gäller detta, naturligt nog, sårsvenska företeelser. Således påträffas i artikeln *Ortug*, förutom den svenska hyperonymen *penning*, förklaringen **"eine alte Schwedische Müntze"** och i artikeln *Lagstormare* förklaringen **"(som wid Reformationens tiden wille förkasta Guds lag)"**.

6.2.4. Övrigt om *Teutsch-Schwedisches* [...] *Dictionarium*

Som framgår av genomgången ovan lyser den lexikaliska beskrivningen av det svenska källspråket faktiskt med sin frånvaro i "Swänsk Och Tysk Orda-Bok". Det förekommer emellertid en del svenskt material utöver uppslagsorden, främst genom att dessa i en viss omfattning förses med en svensk närsynonym. Som framgått ovan är syftet med de svenska närsynonymerna ofta att disambiguera lemman eller homonymer; de uppträder emellertid också där sådana relationer inte föreligger. Exempelvis bifogar Lind närsynonymen *dolsk* till *lönsk*, *barnmorska* till *lös-mor* och *betesmark* till *löt*.

Trots att de svenska uppslagsorden inte beskrivs nämnvärt markerar arbetet som helhet ändå ett viktigt steg i etablerandet av en svensk lexikografisk tradition. *Teutsch-Schwedisches Und Schwedisch-Teutsches Dictionarium Oder Wörter-Buch* är nämligen den första stora svenska tvåspråkiga ordbok som inte innehåller något latin. Detta är egentligen anmärkningsvärt, då två av de tre ordböcker som i företalet uppges ha använts som förlagor, Basilius Fabers *Thesavrvs ervditiones scholasticæ* (1 uppl. 1571) och E. Weismanns *Lexicon bipartitum, Latino-Germanicum, et Germanico-Latinum* (8 uppl. 1725) innehåller tyska och latin. Däremot innehåller Frischs fransk-tyska och tysk-franska ordbok enbart dessa folkspråk.

Första upplagan av Frischs *Nouveau Dictionaire des Passagers françois-allemand et allemand-françois* publicerades 1712. Verket var avsett "für den praktischen Gebrauch, das es bis zum Ende des 18. Jahrhunderts auf mehr als 15 Auflagen brachte" (Powitz 1975: 96). Även om man inom den tyska traditionen anser att "Das Werk besitzt an sich keinerlei wissenschaftliche Bedeutung" (ib.), är det troligen därifrån som Lind fått det direkta incitamentet till att utsluta latinet i sin ordbok. Fullständigt utan betydelse för lexikografins utveckling blev därför inte Frischs praktiskt inriktade fransk<>tyska arbete — det påverkade den svenska lexikografen.

6.3. P. Schenberg: *Lexicon latino-svecanum* (1739, 1747)

Den svensk-latinska delen av Petrus Schenbergs stora *Lexicon latino-svecanum in usum gymnasiarum et scholarum patriæ* (bild 5) är den första svensk-latinska alfabetiskt ordnade ordboken som uppvisar en viss självständighet gentemot den ditintills dominerande lincopensiska traditionen (se Holm 1986 och Johansson 1997). Också beträffande den latinsk-svenska delen menar Holm att "Schenberg står helt fri gentemot Lincopensen vad gäller de svenska översättningsorden" (Holm opubl. ms., s. 5).

Förutom en latinsk<>svensk ordbok, *Novum Dictionarium Latino-Sveco-Germanicum* ("Hamburgensen" kallad), som för första gången utkom i Hamburg år 1700, är Schenbergs ordbok också 1700-talets första stora alfabetiska ordbok som innehåller en svensk-latinsk del. "Hamburgensen" anses emellertid ingå i den lincopensiska traditionen både vad latinet och svenskan beträffar. Därför kan Schenbergs svensk-latinska del, som uppges bygga på Swedbergs opublicerade ordboksarbete, sägas vara det första publicerade inhemska inslaget i den svensk-latinska lexikografin (Holm 1986:I:118f., Jacoby 1990:208ff., Johansson 1997:366).

År 1747 kom en andra upplaga av Schenbergs ordbok: *Lexicon latino-svecanum*. Sidantalet är något utökat jämfört med den första: 172 s. mot förstaupplagans 148 s. (se tabell 1). Här är det huvudsakligen första upplagan av Schenbergs ordbok som beskrivs, och om inget annat anges är det redovisade materialet hämtat ur den. Också andraupplagan har undersökts noggrant, och i vissa fall har data hämtats också ur denna. De små skillnader som kan konstateras mellan upplagorna redovisas nedan.

De exemplar av ordbokens båda upplagor som jag har undersökt tillhör Göteborgs Universitetsbibliotek.

LEXICON
LATINO-
SVECANUM

IN USUM
GYMNASIORUM ET SCHOLARUM
PATRIÆ

ADORNATUM
STUDIO ET OPERA

PETRI SCHENBERG

Lect. Græc. Litt. in Gymnaf. Linc.

Cum Sæ. R:æ Maj:tis Gratia & privilegio.

Sumtus facti sunt ab Auctore &

CAROL. FRID. BROOCMANNO,
Typographiæ possessore & Directore.

NORCOPLÆ 1739.

BILD 5. Titelsida i Schenbergs Lexicon latino-svecanum (1739).

6.3.1. *Lexicon Latino-Svecanum* — megaplan

Lexicon latino-svecanum (1739) inleds med en dedikation, "Juventuti Gymnasticæ & Scholasticæ per patriam Sacrum", följd av ett förord på två sidor. Därefter följer den latinsk-svenska ordboken (837 sidor) och ett femsidigt "Index compositorum", ett register för latinska sammansättningar och en hänvisning till de simplexord under vilka de behandlas. Verket avslutas med den svensk-latinska delen: "Secunda pars Lexici Latino-Svecani, continens indicem vocabulorum lingvæ vernaculæ. Svensk Ordabok, ther hwart och ett Swenskt ord och ordalag til thes skrifart, på Latin gifwes och vttydes".

Enligt förordet tillkom ordboken på anmodan av biskop Erik Benzelius. Som underlag för den latinsk-svenska delen har Schenberg använt andra upplagan av Basilius Fabers ordbok och för den svensk-latinska delen den utgivna "Svensk ordabok" av biskop Jesper Swedberg (Schenberg 1739, *Præfatiuncula* [s. 2]; Holm 1986:I:119). Att Schenberg så tydligt uttrycker sitt beroende av Swedbergs ordbok gör att Lars Holm använder Schenbergs ordbok som slutpunkt för sin undersökning av ordförrådet i de tidiga svenska ordböckerna. I det sammanhanget beskriver han Schenbergs verk kortfattat (Holm 1986:I:118f. och III:71). Av första upplagans förord, "Præfatiuncula", framgår också att syftet med ordboken är att fungera som stöd vid gymnasie- och skolungdomens studium av latinet och modersmålet. Det dubbla syftet innehåller i sig en konflikt; ordboken skulle tillvarata den starka latiniteten, samtidigt som den uttrycker ett intresse för att främja modersmålet. Att samordna dessa två syften var vid 1700-talets mitt inte alldeles okontroversiellt.¹ Ordbokens båda delar är (naturligt nog) avsedda för svenskar.

Den andra upplagan (1747), som fortfarande bär titeln *Lexicon latino-svecanum*, inleds med en dedikation till "Hans Kongl. Hög-

¹ För en diskussion av latindebatten under 1700-talet, se Tengström (1973).

het Then Durchlauchtigste [sic!] Prints Gustav, Sweriges, Göthes och Wendes vtorade Arf-Prints etc. etc.”. Till skillnad från förstaupplagan innehåller ordboken från 1749 inget förord. Efter dedikationen följer en romersk kalender, därefter den latinsk-svenska delen. Liksom i den första upplagan följs denna av ett hänvisningsindex för latinska sammansättningar. Indexet omfattar sju sidor, 867–873.¹ Därefter följer den svensk-latinska delen, som bortsett från att den betraktas som arbetets tredje del har samma titel som i förstaupplagan: ”Tertia Pars Lexici Latino-Svecani, continens indicem vocabulorum lingvæ vernaculæ. Svensk Ordabok, ther hwart och ett Swenskt ord och ordalag til thes skrifart, på Latin gifwes och vttydes”. Ihopbundet med andra upplagan av Schenbergs ordbok återfinns ofta W.A. Wennerdahls *Lexicon mythico-historicum* (1748). Detta verk lämnas här utan avseende.

I det följande beskrivs endast den svensk-latinska delen av Schenbergs ordbok, d.v.s. den del som bär titeln ”Svensk ordabok”.

6.3.2. ”Svensk ordabok” — makrostruktur

De svenska uppslagsorden är alfabetiskt ordnade.² Uppslagsorden är ordnade i två spalter per sida; överst på sidan ges ledbokstäver för spalterna (bild 6). De olika bokstavsavsnitten inleds med den aktuella bokstaven som rubrik. Den alfabetiska ordningens genomförande lyckas inte alltid, vilket bl.a. framgår av att uppslagsordet *le* återfinns mellan uppslagsorden *leppia* och *ler*. Grafemen <å>, <ä> och <ö> behandlas som självständiga bokstäver och förtecknas i den för dagens svenskar vanliga ordningen sist i alfabetet. Ingen

¹ Sidorna 870–872 har felaktigt numrerats som 470, 471 och 472. Liknande felaktigt numrerade sekvenser finns litet varstans i ordboken, t.ex. har s. 446 och 447 försetts med sidnumren 466 och 467.

² I den latinsk-svenska delen av Schenbergs ordbok ordnas uppslagsorden däremot i nästen, d.v.s. alla avledningar och sammansättningar behandlas under grundordet.

Lönbet, Arrogorus, protervia, audacia, ferocitas.
Löp, F. Nien.

L.

Lack, Cera, qua litteræ &c. obſignantur i lack och ſette, Obſectatio, calumnia, *ſtem*, vitium, deſectus.

Lacka bref, Litteras obſignare, ſigillum imprimere.
Lackare, Obſectator, delator, detractor, Zozilus, inominus, maledicus.

Lackty, Apparitor, circumpedes, *pl.*, pedifſequus.

Lada, Hordeum, granarium, i ten lada, horreolum.

Ladda, Bombardum (Telum) armare, globulum ſcolopeti ingerere.

Laddſack, lubellus, botica, qua telum vel globulus intraditur.

Lada, Onerare, aggravare, onus imponere.

Ladning, Onus, ſpectet legede up ladningena, Navis onus deposit.

Ladningſſ, Receptaculum frugum in horreo.

Ladningſtd, Stabula pecuaria *pl.* arca, (circus) stabulorum & horreorum.

Ladulaye, Arca, tribularium.

Ladure, Forus, tabularium ſuperius.

Lag, Lex, ſanctio, iſtitutum, conſtitutio.

Lag, Strata leges, quantum uni tntur ſubjicitur.

Lag, ſeſſt, Succus decoctus, decoctum.

Lag, ſamgrend, Convivium, computatio.

Lag, ſetti, inaner, Modus, habitus, ſetta, ſſſta i lag, componere, diſponere, ordinare, laga i lag, bene evenire, ſuccedere.

Laga, Sinus veltis, ruga.

Laga förſill, Legitima impedimenta, cauſſæ ſonice. laga hus legibus præſcripta xdes.

Laga ſil, ſſſta, Parare, præparare, adornare, adparare, i ſſſt, ſidning, Componere, ordinare, diſponere, va, bua, reſicere, reparare, reno- vare, reſtaurare.

Lagabnda, Legibus convincere, arguere.

Lagbot, Codex legum.

Lagbuden, Legitime convictus.

Lagb, Poſitus, diſpoſitus.

Lagetr, Lagerbättred, Laurus, laurea.

Lagerbåt, Bacca lauri.

Lagerfronſt, Laurea, laureola.

Lagerlund, Lagerſlag, Laureuma.

Lagata, Legibus procedere.

Lagfareu, Legis peritus, juris conſultus, *ſtem*, legitime acqviſitus.

Lagſell, Legitime damnatus.

Lagſſta, De præſtando juramento ſpondere.

Lagſſtåre, lagſſtåre, lagſſtåre, Legis lator, auctor legis, ſandor legis.

Laga, laſa, laſare, Victor, dolarius.

Lagatån, Accuratus, curioſus, ad minima attentus.

Lagån, Præſtare juramentum.

Lagſla, Leges petitus.

Lagſla, Legitimus, juſtus.

Lagſiga, Legitime, iure, ſicte reſteque.

Lagſſtåre, Recitator legum.

Lagſlös, Legis expert.

Lagman, Judicis, iudex provincialis.

Lagmånſtett, Judicium provinciale.

Lagom, Concinne, apte.

Lagſactu, Jurisdiction, Nomarchia.

Lagſſtåre, Scriba legum.

Lagſſtåre, Leges ferre, lagſſtåre, Legis lator.

Lagſſta, Judicio aliquem convenire, ad jus citare, polcere.

Lagwårder, Qui lege ſe defendere poteſt.

Lagwinn, Legitime vincere, cauſſam obtinere.

Lagſtårelarare, Interpret legis.

Lagſtårelare, Concinator legis.

Laga på ſtåre, elter ſiſt, ſallamento condire.

L. ſau, Linteum.

L. ſte, (ſil), Muſſella Ruviſalis.

L. ſte i ſiſt, ſiſtåre, Garum, muria.

L. ſte, ſeſt, ſeſtåre, Succus, ſalſilago, ſilſuga.

L. ſta, Lallare, balbutire.

L. ſam, Longvidus, langvens, elumbis, enervis, marti-

cidus, topidus, langvidulus, grøta ſam, cæcitate.

L. ſamb, Agnus, agna, ſiſtet lamb, agnellus.

L. ſamba, Agnellos parere, entis.

L. ſambiger, Agnellus gravida.

L. ſamſtån, Pells agnina.

L. ſamter, Langvor, torpor, ſlupor.

L. ſampa, Lampas, fax, faucia, lyculus.

L. ſamſ, Langſide.

L. ſana, Rete rariffimum, *ſtem* funite, ſiſpularum ref-

ceptaculum

L. ſano, Terra, regio, provincia, ora; ſaſt land, continens.

L. ſandſtåre, Finis, limes, terminus regionis.

L. ſanda, Textæ applicare, appellere.

L. ſandart, Genius provincie.

L. ſandb, Villicus, colonus.

L. ſandbag, Comitio *pl.*

L. ſandfar'ot, Morbus epidemicus.

L. ſandſtåre, Geodæſis, geometria.

L. ſandſtåre, Geodæſia, Geometria.

L. ſandſtåp, Regio, provincia, natio, tractus, territe-

rium.

L. ſandſtåning, Aſcenſio, aſcenſus in continentem.

L. ſandſtåverne, Vita rutilica, agricultura, ruſticatio,

ruſticatio.

L. ſandman, Ruſticus, agricola, colonus.

L. ſandmen, Deſenſio regionis.

L. ſandwåg, iter terreſtris.

L. ſandbg, Villa.

L. ſandbygd, Rus, agri, pagi.

L. ſandgende, Terminus, finis, limes regionis.

L. ſandſtåcht, Exilium.

L. ſandſtåchtia, Exul.

L. ſandſtåre, Prætor provincie.

L. ſandſtåre, Populus terre.

L. ſandſtåre, Regionis præfectus, præſes, gubernator,

ſatrapa.

L. ſandſtåre, Idem.

L. ſandſtåre, Satrapia.

L. ſandſtåre, Furtiva contra leges emtio, in fraudem

civium.

L. ſandſtåre, Lex provincialis.

BILD 6. Början på bokstaven L i Schenbergs "Swensk Ordabok" (1739). (Del 2 i Lexicon latino-svecanum.)

åtskillnad görs på <i> och <j>. Ord som inleds av dessa bokstäver ordnas alfabetiskt efter ordets fortsättning. Uppslagsordet *jarl* följs sålunda av uppslagsordet *ibland* och *idråt* av *jemka*. Istället för sekvensen <kv> initialt används genomgående <qw>; ord som inleds så förtecknas under <q>. Grafemen <u> och <w> behandlas som olika bokstäver och i denna ordning; <v> används inte. Ord som numera inleds av <d> som utvecklats ur äldre frikativa återges hos Schenberg primärt med <th>. Sålunda hänvisas läsaren från ”**Den, deße**” till *then*.

Det svenska språkmaterialet är satt med gotisk frakturstil, det latinska med antikva. Uppslagsordet är utdraget i kanten i förhållande till artikelns övriga rader, men det markeras inte särskilt med exempelvis större eller fetare stil än det svenska materialet i artikeln för övrigt.

Det förekommer tre typer av uppslagsord, dels det primära uppslagsordet som inleder artikeln, dels två olika slags sekundära stickord. Avledningarna och sammansättningar behandlas ibland som primära och ibland som sekundära uppslagsord, utan något urskiljbart mönster. Sålunda behandlas stickorden *ledig-ledsam* samtliga i egna artiklar (ex. 91).

- (91) **Ledig**, Otiosus, vacuus, vacans.
Ledog, Liber, solutus, **lediga stunder**, horæ vacivæ, Subcisivæ.
Ledosam, Molestus, odiosus, invisus, fastidiosus.
Ledsagande, Deductio, ductus.
Ledsagare, Ductor.
Ledsaga, Deducere, *item* prosequi, concomitari.
Ledsam, vid. **ledosam**.
Ledsamhet, Molestia, tædium, fastidium, satietas, odium.
Ledsamt, Moleste, fastidiose, odiose, gravate.

De sekundära uppslagsorden är som sagt av två slag. Den ena typen består av sammansättningar och avledningarna som behandlas under ett uppslagsord som har samma första led. Med hjälp av ett slags ramsateknik upprepas de sekundära stickorden endast i kodad

form, där förleden är ersatt med tecknet ”=” följt av spatium.¹ Detta förfarande är betydligt vanligare i andra upplagan än i den första; det är för övrigt en av de få olikheter som föreligger mellan de olika upplagorna. Följande artikelräcka (ex. 92), som får illustrera tillvägagångssättet, har hämtats ur andra upplagan. I första upplagan ordnas dessa stickord på samma sätt som *ledig* etc. ovan.

(92) **Vifachtig**, Vivus, vividus, vitalis, vivax, vegetus.

- **egen**, Mancipium, verna.
- **fana**, Vexillum primæ cohortis.
- **ferga**, Vitalis color.
- **fergad**, Flammeolus, vitali colore.
- **gifwande**, Vivificus.
- **gifware**, Vitæ largitor.
- **kiortel**, Pectorale.

Viflig, Vivus, vividus, vivax, vitalis.

De kriterier Schenberg använder beträffande vilka typer av ord han i andra upplagan lyfter fram i makrostrukturen tycks både ha med ordbildning och innehållslig pregnans att göra. Det avledda adjektivet *liflig* behandlas, liksom i förstaupplagan, som primärt stickord, däremot inte den på många sätt marginella avledda formen *liffergad*. Ordningen är i dessa fall alltid strikt alfabetisk, dvs. det *NLO* kallar *nischalfabetisk listuppställning*. Också verbens partikelfraser behandlas i ramsa (ex. 93):

(93) **Lösa**, Solvere, redimere.

- **af**, Exsolvere, dissolvere, absolvere, *item*, liberare, in locum succedere.
- **in**, Emere, pretium solvere, acquirere, pecunia comparare.
- **ip**, Solvere, dissolvere, explicare, exsolvere.

Att denna ramsa- eller listteknik inte är konsekvent genomförd för verb och verbfraser framgår av artikeln *Leka* (ex. 94):

¹ Då detta tecken här har samma funktion som divis återges det i denna avhandling med en sådan: ”-”.

- (94) **Leka**, Ludere, **tillsammans**, **tillhopa**, colludere,
som leker med, collusor.

Ramsatekniken används som sagt betydligt mera i upplagan från 1747 än i den första, och bruket av den tilltar också mot slutet av verket.

Den andra typen av sekundära stickord består av sammansättningar med det artikelinledande uppslagsordet som senareled, t.ex. uppslagsorden *småle* (ex. 95), *mång lett* och *rödlett* (ex. 96) nedan.

- (95) **Le**, Ridere, **åt**, Arridere, deridere, deludere, **småle**, Subridere.
(1738:83, 1749:97)

- (96) **Let**, Color, facies rei, **mång lett**, varii coloris, **rödlett**, coloris rubri.

Där har de sekundära uppslagsorden alltså ordnats i nästen. I samtliga fall förses också det sekundära uppslagsordet med en eller flera latinska ekvivalenter. Denna ordning är emellertid inte särskilt vanlig i ordboken.

Det finns anledning att något dröja vid ordbokens sätt att hänvisa från ett ord till ett annat. Vid flera alternativa stavningar av ett ord kan flera av varianterna fungera som uppslagsord, och då ledsagas användaren från en stavningsform till en annan. Även alternativa ordformer som inte beror på olika stavningssätt förekommer. Sålunda finner man referenser från *lögnare* till *liugare* och från *lystnad* till *lusta*. Hänvisningarna lyckas inte alltid. Ibland saknas det ord man hänvisas till, och ibland är den enda information man får vid det anvisade ordet en hänvisning tillbaka till det första ordet, alltså ren korshänvisning. Exempelvis leds man från *lofwetzman* till *löfftesman* och från *löfftesman* till *lofwetzman*. Trots att hänvisningarna ibland leder fel har de inte varit helt utan betydelse för ordbokens användare, som förutom en bekräftelse på ordets existens dessutom har fått flera förslag till hur det kan utformas.

6.3.3. "Swensk ordabok" — mikrostruktur

6.3.3.1. Uppslagsform

Uppslagsorden står genomgående i grundform. Den första upplagan visar emellertid en för lexikografins utveckling intressant detalj. Mellan uppslagsorden *beskantzar* och *beskatta* (två direkt på varandra följande uppslagsord) byter Schenberg princip för valet av verbens uppslagsform. Fram till verbet *beskantz* i den alfabetiska ordningen används vanligen presensformen som uppslagsform ("afskiljer", "beskantzar" etc.), och infinitivformen anges i förkortad form (" - ja", "tja"), medan verben från och med *beskatta* enbart står i infinitiv.¹ Den första metoden, som är vanlig i Swedbergs ordboksmanuskript, följer direkt den latinska lexikografiska traditionen, där verbens uppslagsform genomgående är den form verbet har i 1 pers. sg. pres. ind. Detta skick har Schenberg lämnat helt i andra upplagan 1749 — där har de verb som hade presensformen som uppslagsform i den första upplagan ändrats och förtecknas nu i sin infinitivform istället. Den latinska ekvivalentens form är densamma i de båda upplagorna: "Badar - da, Sudare, lavare, abluere" i första upplagan, "Bada, Sudare, lavare, abluere" i den andra.

Förutom grundformen förekommer en del morfologiskt oregelbundna böjningsformer, t.ex. *äldst* och *lenger, lengre*. Det är dock inte fråga om någon genomförd systematik, då exempelvis *äldre* och *lengst* saknas. De flesta uppslagsenheterna består av ett ord, men större enheter kan också förekomma, t. ex. *lacka bref, laga förfall* och *led på en gärdsgård*.

Uppslagsordets stavning kommenteras inte annat än i enstaka fall, då genom att det hänvisas från det aktuella uppslagsordet till en annan stavningsvariant, t.ex. "Regel, vid. Iägel", "Räpp, V. lepp", "Röster, v. Iyster". Som framgått strax ovan händer det emellertid att uppgiften om alternativ stavning eller form är den enda informa-

¹ Som till allt annat finns det undantag även till detta. Ett exempel är verbet *bebo*, som redan i första upplagan har infinitivformen *bebo* som uppslagsform.

tion som lämnas om ordet ifråga. Så består artikeln *Lystra* i sin helhet av uppslagsordet jämte uppgiften "idem quod *lyfna*", medan stickordet *lyssna* däremot fallit bort.

6.3.3.2–3. Uttals- och ordklassuppgifter

Uttalsuppgifter förekommer inte alls i *Swensk ordabok*, och information om uppslagsordens formella egenskaper lyser nästan helt med sin frånvaro. Ordklassstillhörigheten markeras bara i mycket få fall. Av de ord som börjar på *L* anges för uppslagsorden *lengd* och *lucht* genustillhörighet "*Fæm.*", för *lugn* "*Neutr.*" och för *lås* "*Neut.*". Någon enstaka gång redovisas trots allt ordklassstillhörigheten, t. ex. i artikeln *Longt bortt, långt ifrå* (ex. 97):

- (97) **Longt bortt, långt ifrå**, *Adj.* longinquus, dissitus, *Adv.* procul, e longinquo, **wara långt ifrå**, distare, differre, remotus esse, procul.

Trots den sparsamma grammatiska informationen om uppslagsorden lämnas användarna inte helt i sticket av Schenberg. Istället för ordklassuppgifter etc. ger han ofta en svensk närsynonym för att separera de lemman uppslagsordet kan representera. Det förekommer fem olika artiklar *Lag*. För de två första förutsätts ordboksanvändaren ha tillräckliga kunskaper i latinet för att hitta rätt: "**Lag**, Lex, sanctio, institutum, constitutio" respektive "**Lag**, strata seges, quantum uni trituræ subjicitur". I den tredje artikeln *Lag* disambigueras lemmat genom en närsynonym: "**Lag, safft**", liksom de andra två: "**Lag, samtqwemd**" och "**Lag, sett, maner**". Det händer också att ordklassstillhörigheten antyds genom att något av de aktuella lemnarna byggs ut till en kollokation eller fras. Så upptar 1749 års upplaga tre primära uppslagsord *lika* (ex. 98–100), som presenteras på följande sätt:

- (98) **Lika**, Æquum, *efter skilfighet och lika*, secundum æquum & justum; *gå lika til*, æquabiliter fieri, *hwad likt är*, quod æquum est, **likadant**, similiter, *gå lika*, recta via incedere; **likare**, æquius.
- (99) **Lika gammal, åldrig**, Æquævus.
- **mycket**, Æqualiter, ad æque.
- (100) **Lika sig**, Afficere se, aridere sibi.

Första upplagan behandlar frasen *lika mycket* på samma sätt som *lika gammal*, d.v.s. som primär uppslagsenhet.

Omfattningen av den formella information som erbjuds i avsnittet *L* är representativ för sådan information i Schenbergs svensk–latinska ordbok över huvud taget; nedslag på andra ställen i ordboken leder till liknande resultat. Den information som vi får avser genomgående det svenska uppslagsordet.

6.3.3.4. Morfologiska uppgifter

Några explicita anvisningar om ordens böjningsmönster presenteras inte i någon av upplagorna, varken för det svenska uppslagsordet eller dess latinska ekvivalent.

6.3.3.5. Syntaktiska uppgifter

Att Schenberg ibland använder sin ramsateknik också för fraser har framgått av exemplen *lösa* (ex. 93) och *lika mycket* (ex. 99). Några explicita, syntaktiska uppgifter formulerade i resonerande ordalag förekommer däremot som regel inte, även om det finns enstaka undantag av det slag som exemplifieras nedan under *luchta* (ex. 103). Språkprov förekommer inte heller.

6.3.3.6. Betydelsebeskrivningen

Någon regelrätt betydelsebeskrivning är det inte fråga om i Schenbergs ordbok, och indelning i betydelsemoment utöver det slag som exemplifieras ovan förekommer inte. Uppslagsordets innehållsliga motsvarighet på latin återges för det mesta i form av en eller flera ekvivalenter. Som framgår av artiklarna *Ladugolf* (ex. 101) och *Longa* (ex. 102) nedan, förekommer dock en del latinska parafraaser eller definitioner.

(101) **Ladugolff**, Receptaculum frugum in horreo.

(102) **Longa**, Desiderio urgeri.

Svenska fraser som har latinska ettordsekvivalenter kan påträffas, i de flesta fall som en sekundär enhet.

För att disambiguera uppslagsord som kan representera olika lemman används i första hand synonymer till uppslagsordet, t.ex. *lag* (s. 203). För att särskilja olika betydelser av polysema uppslagsord kan också en mera sofistikerad betydelseindelning tillämpas. Ett exempel har vi i artikeln *Luchta* (ex. 103):

(103) **Luchta**, *Activ.* Olfacere, odorari; *pass.* Olere, odorem spargere, subolere, fragrare; **luchta illa**, fetere.

Hur pass entydigt markeringarna ”activ” resp. ”pass.” särskiljer verbets olika betydelser är det svårt att uttala sig om med säkerhet. Antonymer uppges inte.

6.3.3.7–9. Bruk, ursprung och encyklopedisk information

Uppgifter av det slag som omfattas av punkterna (7)–(9) i mallen förekommer inte i någon av upplagorna av Schenbergs ordbok.

6.3.4. Övrigt om *Lexicon latino-svecanum*

I sin beskrivning av upplagan från 1739 konstaterar Michael Jacoby att ordförrådet i den svensk–latinska delen är klart latinpåverkat: ”Im Register folgen den schwedischen Stichwörtern meist eine ganze Reihe von lateinischen Entsprechungen wie bei *Försnabb*, *Nimum celer*, *vélox*, *industrius*” (Jacoby 1990:210). Denna iakttagelse stämmer även för ordförrådet i andra upplagens ordförråd, som i allt väsentligt tycks vara identiskt med den första upplagens. Förutom uppslagsenheter av typen *försnabb* ges ganska regelbundet en fras där uppslagsordet har bestämningen *liten*, då ju latinet normalt uttrycker dimunitiva bildningar morfologiskt. Sålunda ger Schenberg under *lada* ”**liten lada**, horreolum” och under *lamb* ”**litet lamb**, agnellus”. Denna anpassning av de svenska uppslagsenheterna till latinets ordbildningsmönster märks också i uttryck som ”**mycket lenge**, perdiu” under *lenge* och ”**som väger ett lod**, semiuncialis, semiunciarius” under *Lod*, *ett lod*, *halft vntz*. Med tanke på ordbokens ena syfte, att underlätta studierna i latin för svenska scholares, är det rent pedagogiskt sett mycket lämpligt att i vissa avseenden anpassa källspråket till pregnanta lexikaliserade strukturer i målspråket.

I sin beskrivning av Schenbergs ordbok ägnar Jacoby störst utrymme åt att beskriva den latinsk–svenska delen av ordboken. Denna lämnas här åt sitt öde. Att det är svårt att uttala sig kategoriskt om vilka delar äldre tiders arbeten består av, illustreras tydligt av Jacobys kommentar om Schenbergs andra upplaga: ”Die weitere Ausgabe von P. Schenbergs Lexikon von 1747 folgt demselben Aufbauprinzip, enthält jedoch nicht mehr das schwedisch-lateinische Register” (Jacoby 1990:211). Slumpen har sett till att det exemplar som Jacoby har undersökt inte har innehållit annat än den latinsk–svenska delen. När man tror sig beskriva ett arbete på ett generellt plan, kan det i värsta fall visa sig att det man påstår i realiteten bara är giltigt för det exemplar man råkar ha tillgängligt (se också beträffande Lind 1749 nedan).

Den svensk-latinska delen i andra upplagan är som framgått något längre än den i första: 172 sidor mot 148. Vid närmare granskning visar sig detta så gott som enbart bero på att den mera platskrävande ramsa- eller listtekniken används betydligt mera i andra upplagan än i den första samt att första upplagans lilla, ofta svårlästa stil har bytts ut mot större, mera utrymmeskrävande grad — vilket i och för sig är en klar förbättring. Antalet behandlade lexikaliska enheter torde dock vara ungefär detsamma i de båda upplagorna.

Enligt titelbladet till första upplagan var Schenbergs ordbok uttryckligen avsedd för skolbruk. Bara några år senare (1742) gav Schenberg emellertid ut en ny ordbok, *Lexicon tripartitum*, som liksom *Lexicon latino-svecanum* omfattar såväl en latinsk-svensk som en svensk-latinsk del. Dessutom innehåller den ett namnregister: "De nominibus propriis". Enligt Jacob Lindblom, som alltså i inledningen till sin egen ordbok, *Lexicon Latino-Svecanum. Latinsk och Swensk Ord-Bok* (1790), utförligt kommenterar sina föregångare i genren, berodde detta på att *Lexicon latino-svecanum* "å ena sidan befanns både kostsamt för Ungdomen och nog vidlöftigt för nybegynnare, och å den andra, ett tillägg af *nomina propria* nödigt" (Lindblom 1790, inl.). Trots att *Lexicon latino-svecanum* sålunda ansågs både för dyr och för omfattande för att i alla avseenden vara lyckad för bruk i skolorna, fyllde den tydligen andra behov. Lindblom berättar: "Imedlertid blef afsättningen af det stora Verket, så stark, att en ny upplaga deraf tarfvades, hvilken ock med några tillökningar och förbättringar utkom under titel af [...] 1747" (Lindblom 1790, inl.). För svenskans del var förbättringarna som sagt i första hand av typografisk natur.

6.4. L. Möller: *Nouveau Dictionnaire François–Svedois et Svedois–François* (1745)

Levin Möllers *Nouveau Dictionnaire François–Svedois et Svedois–François* har också försetts med en utförlig svensk titel: "En Ny Frantzösk och Swensk samt Swensk och Frantzösk Lexicon eller Orda-Bok, I hwilkens Första Del alla Frantzöska Ord och besynnerliga Tale-sätt, som ej allenast i dageligt Tal, utan ock i allehanda Konster och Wettenskaper förekomma, äro effter de fullkomligaste och isynnerhet FRISCHENS Orda-Bok på Swenska förklarade, med de förbättringar, som i Företalet omröras, Och i Andra Delen alla Swenska Ord effter de ordrikaste Register på frantzöska öfwersatte" (bild 7).

Den i titeln utlovade svensk-franska delen har försetts med en egen titel: "En Ny Orda-Bok, på Swenska och Frantzöska". Själva den lexikografiska delen har sedan rubriken "Andra Delen af den Swenska och Frantzöska Orda-Boken". En andra, korrigerad och något utökad, upplaga av ordboken gavs ut 1755; den upplagan har inte undersökts närmare. Det exemplar jag beskriver tillhör Göteborgs Universitetsbibliotek.

Möllers ordbok har tidigare studerats av André Kahlmann, som noggrant redogör för hur Möller tar sig an uppgiften att sammanställa en fransk-svensk och svensk-fransk ordbok (Kahlmann 1982). Omständigheterna redovisas också utförligt av Möller själv i det "Företal" som inleder arbetet. Företalet i sin tur inleds med utropet:

Ingen ting hadde för någon tid sedan förekommit mig otroligare, än at jag en gång skulle utgifwa en Frantzösk Orda-Bok. Ty jag har ej allenast aldrig funnit något nöje uti språks lärande; utan ock ej vidare bemödat mig om frantzöskan, än nödigt är, til at utan hinder läsa the på thetta språket i allehanda Wettenskaper utkomna skrifter. Men åtskilliga emot al förmodan tilsammanstötande omständigheter bragte mig på andra tankar. (Möller 1745, Företal s. 1[a])

NOUVEAU
 DICTIONNAIRE
 FRANÇOIS-SVEDOIS ET SVEDOIS-FRANÇOIS.

En Ny

Fransköf och Swensf samt Swensf
 och Fransköf

LEXICON,

eller

Orda = Bok,

I hwilkens Första Del alla Fransköfka Ord och besynerliga Tale-sätt, som ej allenast i dageligt Tal, utan ock i allehanda Konster och Wetenskaper förekomma, äro effter de fullkomligaste och isynnerhet FRISCHENS Orda-Bok på Swenska förklarade, med de förbättringar, som i Förtalet omröras,

Och i Andra Delen alla Swenska Ord effter de ordrikaste Register på fransköfka öfversatte.

Utgifwen af

LEVIN MÖLLER,

Log. & Metaphyf. Profess. i Uppsal.

Stockholm och Upsala,
 hos Gottfried Kiesewetter, 1745.

BILD 7. Titelsida i L. Möllers Nouveau Dictionnaire François-Svedois et Svedois-François (1745).

Författaren konstaterar sedan att det inte finns några fransk-svenska ordböcker. När svenskarna har velat läsa franska skrifter har de fått nöja sig med tyska ordböcker, ”der läsaren ofta ej bättre förstått öfwersättningen, än Frantzöskan, som derigenom skolat förklarar”(s. 1[a]f.). Det är en intressant uppgift att man i Sverige skulle ha haft tillgång till fransk-tyska ordböcker. Hur allmänt spridda de var går det emellertid inte att utläsa något om ur Möllers påstående.

Till denna brist på fransk-svenska ordböcker kommer sedan den omständighet som Möller här beskriver själv:

Desutan war jag ock då sjelf satt i det tilstånd, at en färdighet i Tyska språket war mig högst nödig, sedan jag nådigst blef förordnad til en offentlig Lärare här wid Akademien [d.v.s. i Greifswald; min anm.], hwaräst alla föreläsningar skje på tyska, at the af allom så mycket lättare och bättre måge kunna begripas. Til thetta ändamålets erhållande ansåg jag närwarande arbete för et så mycket tjenligare medel: som jag ej allenast härwid hadde tilfalle at genomgå alla i tyska språket förekommande ord; utan min möda också liksom försockrades, dels igenom en ljuflig förestellning af den tjenst, som tillika wedersfors androm, dels ock igenom den mig af Förläggaren utlofwade belöningen. (Möller 1745, Företal s. [1b])

Möller har sålunda nyss tillträtt en tjänst vid Akademien i Greifswald. I samband med det åtar han sig uppgiften att åstadkomma en fransk<>svensk ordbok i syfte att — om inte lära sig — så i varje fall förkovra sig i tyska!

Möller redovisar sedan de källor och förlagor han har använt vid ordbokens utarbetande. Med utgångspunkt i de uppgifter som lämnas i företalet undersöker Kahlmann hur förlagorna faktiskt har utnyttjats: Frischs fransk<>tyska *Dictionnaire des Passagers* (1712) och Linds svensk<>tyska *Deutsch-Schwedisches und Schwedisch-Teutsches Dictionarium* (1738).¹ Han redovisar noggrant hur Möller med dessa arbeten som underlag lyckades åstadkomma det fransk<>svenska verket.

¹ Möller anger som en självklarhet Lind som författare till den anonyma ordboken.

I den fransk-svenska delen har Möller i princip utgått ifrån de franska uppslagsorden i Frischs fransk-<>tyska ordbok och med hjälp av Linds tysk-svenska del översatt de tyska ekvivalenterna och parafraaserna till svenska. I den svensk-franska delen har Möller gått motsatt väg: han har utgått ifrån uppslagsorden i Linds svensk-tyska del, och genom att slå upp den där angivna tyska ekvivalenten eller parafraasen i Frischs tysk-franska del kommit åt en fransk ekvivalent till det svenska uppslagsordet.

Även om Kahlmann i vissa avseenden kritiserar Möllers insatser är hans omdöme om ordboken dock huvudsakligen positivt.¹ Möllers egen bedömning av verket som endast "et prof på en trägen möda och oförtruten flit, men ej på något förstånd och insigt" (Möller 1745, Företal s. [4b]) modifierar han framför allt i fråga om tillvägagångssättet:

Möller hade dock både förstånd och insikt, om inte insikt i franska språket, så åtminstone i hur man skriver en ordbok. Han insåg nämligen att han inte kunde skriva sin ordbok utan att få hjälp utifrån. Han utgick därför från nomenklaturen i några välkända, uppskattade och beprövade ordböcker. Det är en metod som används än i dag. (Kahlmann 1982:359)

De svenska uppslagsorden säger Möller sig ha hämtat i den svensk-tyska delen i första upplagan av Linds ordbok, som han funnit vara den främsta källan till det svenska ordförrådet:

Hwad den andra Delen angår, så har jag jemnfört åtskilliga swenska register, och sedan jag funnit, det wara det fullkomligaste, som uti Her Mag. LINDS Orda-Bok finnes, så är det ock i denna Delen blifwit til grund lagt. (Möller 1745, Företal s. [4a]).

Kahlmann tolkar detta så, att Möller inte har känt till Serenius svensk-engelska ordbok (1741), som han anser vara överlägsen både Lind och Möller (Kahlmann 1982:357). Han har möjligen rätt

¹ Kahlmann ställer sig kallsinnig främst till de förbättringar som Möller uppger sig ha företagit i den fransk-svenska delen jämfört med förlagan Frischs ordbok.

i att denna var okänd för Möller. Ett skäl till att inte använda den även om han kände till den skulle emellertid kunna ha varit, att det hade inneburit avsevärda metodiska problem. Han hade visserligen fått ett större svenskt ordförråd om han utgått ifrån Serenius, men med en engelsk och en latinsk ekvivalent till varje svenskt ord istället för en tysk. Beträffande de ord som återfinns hos Serenius men inte hos Lind hade han inte varit hjälpt av Frischs tysk-franska ordbok. Han hade då antingen fått använda en engelsk-fransk eller en latinsk-fransk ordbok för att via den engelska eller den latinska ekvivalenten finna en fransk ekvivalent, eller så hade han själv fått komma på antingen den franska ekvivalenten till dessa ord — något som han enligt egen uppgift antagligen inte var mäktig — eller en tysk ekvivalent för att därigenom komma åt Frischs franska ekvivalent. Med tanke på Möllers egen uppgift om sina begränsade kunskaper i såväl tyska som franska var det tillvägagångssättet kanske inte aktuellt. Det är heller inte säkert att Möller hade tillgång till engelsk<>franska och latinsk<>franska ordböcker i Greifswald. Huruvida han faktiskt kände till Serenius ordbok är sålunda svårt att avgöra. Att han inte har använt den är under alla omständigheter uppenbart.

Vid avslutandet av ordbokens svensk-franska del hade Möller hjälp av Mag. Carl Wilhelm Viktorin, om vilken han uppger att han

i frantzöskan äger en ganska god kundskap. Han har effter egen försäkran gifwit sig den mödan, at han i FRISCHENS och RONDEAUS ordböcker upslagit alla orden, och icke brukt et enda, hwarutinnan han ej haft åtmistone en af dessa Auctorerna til föregångare. (Möller 1745, Företal s. [4a]f.)

Möller påstår som sagt uttryckligen att han har använt Linds arbete som förlaga till ordbokens svenska ordförråd. En hastig granskning av ordförrådet i de båda verken visar också att överensstämmelsen är i det närmaste total, såväl beträffande makro- som mikrostrukturen. I förordet framför han emellertid en del synpunkter på den svenska lexikografen, vilket är det som främst motiverar att verket beretts plats i de svenska ordböckernas utvecklingshistoria.

6.4.1. *Nouveau Dictionnaire François–Svedois et Svedois–François — megaplan*

Första upplagan av Möllers ordbok inleds med förläggarens dedikation till "Monseigneur Le Comte Charles Gustave Tessin". De följs av ett företal på åtta sidor, där Möller återger ordbokens tillkomsthistoria (se ovan). Med tanke på att han där säger att han varken varit road av språk eller brytt sig om att lära sig mer franska än nödvändigt, måste hans ordbok anses vara en prestation i sig (se 6.4 ovan).

Ordboken uppges vara tänkt att användas av svenskar. Den svensk–franska delen skulle sålunda — modernt uttryckt — vara en produktionsordbok. Vad gäller behandlingen av svenskan i den fransk–svenska delen har Möller haft vissa funderingar, som han redovisar i punktform i förordet. Under punkt I resonerar han om stavningen av svenska ord och uppger sig ha "utelemnat de flästa onödiga bokstäfwer", och han hade gärna

gådt än vidare, och bortlemnat (f), såsom i (hafwer gifwer &c) och andra dylika bokstäfwer, som ej gjöra större tjenst, än femte hjulet på wagnen. Men jag war alt för fructsam til at å sido sättja al wördnad för et almänt wedertagit bruk. (Möller 1745, Företal s. 2[a])

Punkt II handlar om "skilje-tekn", som Möller uppger sig ha utelämnat, "så framt icke någon besynnerlig grund föranlåt mig til at giöra undantag". Med "skilje-tekn" avses snarast markering av sammansättningsfog. Sådan "besynnerlig grund" finner han framför allt i nya sammansättningar:

då jag warit nödsakad til at giöra något nytt ord, af flera sammansatt; eller til at bruka något, som ej är almänt wedertagit, på det ordets sammansättning måtte falla hwarjom och enom så mycket snarare i ögonen, och des förstånd derigenom blifwa lättare. Likaledes tjena dessa tekn undertiden til at skilja stafwelserna ifrån hwarandra, såsom uti ordet (skrif-emne), at man ej må bokstafwera (skri-femne) effter den reglen, som annars uti swenskan i akt tages. (Möller 1745, Företal s. 3[a])

Sammansättningsfogen markeras sålunda där det är pedagogiskt motiverat.¹ Under punkt III redovisar han sin syn på bokstäverna <å> och <ä>, som han anser borde användas sparsamt och bara där det är motiverat av uttalet och där de har sitt ursprung i ”sådana ord, hwaruti (a) finnes”. Punkt IV handlar om <i> och <j> och återges här i sin helhet:

IV.) Gjør man i bokstafweringen en skillnad emillan (i) såsom en sjelfljudande och medljudande bokstaf. Man har ock tu serskilta tekn (i och j). Therfore bör ock thenne skilnad til undwikande af al oreda i stafwelseernas åtskiljande noga i akt tagas. I anledning häraf bör man skrifwa (ljud, sjelf, jag &c.), effter man ej gjør två stafwelser af hwartthera ordet, utan (j), så wäl som de öfrige consonanterne, tienar här endast til at modificera, eller på et besynnerligt sätt bestemma wocalernas ljud. Twärtom bör man skrifwa (i, uti, ifrig), effter (i) är här en sjelfljudande bokstaf. (Möller 1745, Företal s. 3[a])

Här anlägger Möller ett synsätt som helt bygger på svenskans egenskaper och lämnar den latinska ortografiska traditionen utan avseende. Detta kan jämföras med hur den samtida Sven Hof resonerar om hur grafemen <i>, <j> och <g> skall användas. Han menar i princip att <j> endast skall användas för att markera ”lindrigt g”; annars skall <i> brukas. ”Således är det lika så rätt att skrifwa: bjuda, djur, [...] som bguda, dgur, [...] hwilke alle, efter bokstäfwerne antagne betecknande, på detta sättet skrifne intet kunna läsas”. I stället skall dessa ord skrivas *biuda*, *diur* (Hof 1753:90ff., se äv. Thelander 1985:51).

Punkt V handlar om nya ord. Möller säger sig ha tagit sig friheten att skapa åtskilliga nya ord, samtidigt som han tagit med många främmande ord. Såväl de nyskapade som de främmande orden förekommer i första hand som ekvivalenter till de franska uppslagsorden i den fransk-svenska delen. Som exempel på nygjorda

¹ Lena Rogström antar att man av Serenius bruk av *divis* i sammansättningar kan utläsa något om sammansättningens grad av lexikalisering (Rogström 1998:245). Antagandet har delvis stöd i de kriterier Möller uppger för det egna bruket av ”skilje-tekn”; d.v.s. när han använder *divis* i ord som inte ”är almänt wedertagit”.

ord ger han "ton-tekn, ton-, språk-, tale-konst" som motsvarigheter till "accentus, musica, grammatica, oratoria". De främmande orden anser han utgöra värdefulla inslag i svenskan, och han förespråkar en "antipuristisk" syn: "Det inkastet, som häremot kunde göras af språkets renhet, är af ringa werde". Det vore intressant att undersöka den fransk-svenska delen med avseende på Möllers eventuella bidrag till det svenska ordförrådet; detta har emellertid inte rymts inom ramen för denna avhandling.

Punkt VI slutligen kan sägas handla om lexikografiteknik. Där angriper Möller bruket av latinska typer i främmande ord. Särskilt förefaller honom "den liksom hermaphroditiska skrif-arten än löjeligare, då man skrifwer et ord til helften med latinska, och til helften med swenska bokstäfwer". Han förespråkar ett enhetligt bruk av svenska, dvs. gotiska, typer för svenska ord, något som i princip redan tillämpades i de svenska ordböckerna. I vanliga texter (såsom ordböckernas inledningar) användes dock gotisk frakturstil för svenskan och antikva för främmande (romanska) ord.

Av företalet framgår inget annat än att de framförda synpunkterna omfattar ordbokens båda delar. I praktiken har de emellertid inte tillämpats i den svensk-franska delen.

Efter företalet följer den fransk-svenska delen av ordboken. Denna är betydligt mer omfattande (1508 spalter) än den därpå följande svensk-franska delen (316 spalter).¹ Ordboken innehåller inga ytterligare delar, såsom lista över förkortningar, erratalista eller liknande. I det följande är det "En Ny Orda-Bok, på Swenska och Frantzöska", d.v.s. den svensk-franska delen i första upplagan som beskrivs.

¹ Spaltnummereringen har rubbats på några ställen. Det genom pagineringen uppgivna antalet spalter (1512 resp. 320) avviker därför något från det faktiska antalet.

6.4.2. "En Ny Orda-Bok" — makrostruktur

Artiklarna i Möllers ordbok är alfabetiskt ordnade på samma sätt som i förlagan, d.v.s. i Linds ordbok från 1738. Varje bokstavsavsnitt inleds med bokstaven ifråga som rubrik; överst på sidan ges två eller flera sekvenser med två eller flera ledbokstäver. Nytt bokstavsavsnitt markeras typografiskt gentemot det föregående genom att sidans båda spalter bryts så att båda spalterna tas i anspråk för den nya bokstaven. Gränsen mellan bokstäverna markeras med ett streck tvärs över sidan. Den nya bokstaven står som rubrik till kapitlet (bild 8).

Bokstäverna <å>, <ä> och <ö> behandlas av såväl Lind som Möller under <a> respektive <o>, <i> och <j> behandlas som en bokstav (trots Möllers kommentarer i företalet), medan <u> och <w> behandlas var för sig. Även beträffande förekomsten av initialt <th> för <d> följer Möller Lind; på samma sätt som hos Lind används <d> eller <t> utom i hänvisningsräckan "The, them, then, ther &c. se de, dem den, der".

Uppslagsordet är utdraget i marginalen i förhållande till artikeln för övrigt. Det svenska materialet är satt med gotisk frakturstil, medan de franska ekvivalenterna och parafraaserna markeras med antikva. Uppslagsordet inleds ibland med versal, ibland med gemen enligt ett system vars innebörd inte är alldeles lätt att utläsa. Således tycks de första sidorna av varje bokstav (t.ex. *Labet i spel-Lif-gifwa*) vara satta med initial versal, medan de avslutande sidorna genomgående satts med gemena (*lif-gifwelse-lytt*). Denna skillnad återges i det följande i citaten utan att kommenteras närmare. Sammansättningar utgör för det mesta primära stickord, medan avledningar oftare behandlas under sitt huvudord.

Ordbokens makrostruktur följer förlagan från 1738 så gott som fullständigt. Därför är också Möllers svensk-franska ordbok i det närmaste helt glattalfabetisk; d.v.s. de flesta uppslagsorden behandlas som primära uppslagsord. De avledningar som uppträder som primära uppslagsord hos Lind behandlas på samma sätt i Möllers

arbete. Uppslagsord som placeras i nästen i Linds ordbok återfinns också i den svensk-franska som sekundärt stickord under sin efterled. De hänvisningar som förekommer i ordboken har hämtats ur Linds ordbok.

6.4.3. "En Ny Orda-Bok" — mikrostruktur

6.4.3.1-3. Uppslagsformen samt uttals- och ordklassuppgifter

Bortsett från vissa ortografiska avvikelser följer uppslagsorden helt förlagans form. Dessa avvikelser förekommer i första hand i arbetets absoluta början, där Möller tycks ha förhållit sig friare till förlagan än längre fram i ordboken. Sålunda tillämpar han delvis andra kriterier än Lind för distinktionen mellan grafemen <g> och <j>, t.ex. för uppslagsordet *afsäga*, som i förlagan har formen *afsäja*. Samma oblika former, flerordsenheter och stavningsvarianter redovisas hos Möller som hos Lind. Uttalsangivelser saknas, liksom också uppgifter om ordklass.

6.4.3.4-5. Morfologiska och syntaktiska uppgifter

De uppgifter som lämnas om uppslagsordets böjning är för det mesta hämtade ur förlagan. För de franska ekvivalenterna framgår emellertid i många fall substantivens genus genom att relevant artikel anges. Exempelvis uppges för *lif* ekvivalenten "la vie", för *landswäg* "le grand chemin roïal", för *lär-spån* "un essai, une epreuve, une tentative" och för *lus* "un pou".

Beträffande sammansättningarna lyckas Möller inte leva upp till de ambitioner han ger uttryck för i företalet, nämligen att markera gränsen mellan de komponenter som bildar sammansättningen om den är nybildad eller om det är pedagogiskt motiverat och att utelämna den annars. Av sammansättningar på *land* som han har med

som uppslagsord anger han gränsen i t.ex. *land-bonde*, *land-hafra*, *land-karta*, *lands-ända* och *lands-fred* men inte i exempelvis *landsflychtig*, *landshöfdinge*, *landskap*, *landsman*, *landstiga* och *landswäg*. Huruvida han anser denna skillnad motiverad av pedagogiska skäl eller att sammansättningarna utan divis är så etablerade att gränsen inte behöver redovisas är svårt att säga. Överensstämmelsen med den svensk-tyska förlagan är hur som helst total.

De syntaktiska uppgifterna är lika obefintliga i Möllers ordbok som i Linds. Möller tycks emellertid ha haft en ambition att förmedla fler konstruktioner för de svenska uppslagsorden än Lind. Sålunda innehåller de första artiklarna i den svensk-franska delen betydligt fler språkprov än förlagan. I artikeln *Ackt*, *ackning* ger Möller franska motsvarigheter till fraserna "**Taga i Ackt**", "**Gifwa hafwa aekt på något**", "**Högt aekta**" och "**Noga aektgifning**"; i Linds ordbok förekommer endast frasen "**I Aekt taga**". Några systematiska uppgifter om ordens konstruktionsmönster lämnas emellertid inte.

6.4.3.6. Betydelsebeskrivningen

De svenska uppslagsorden förses i de flesta fall med en fransk ekvivalent eller ekvivalenter. Som framgår av exemplet *landswäg* strax ovan förekommer också omskrivningar av betydelsen.

Möller har använt makrostrukturen i Linds svensk-tyska del genom att lägga det ordförråd som där presenteras till grund för den svenska ordförteckningen i sin ordbok. Därvid övertar han också en del fraser från Lind som egentligen är avsedda att utgöra svenska frasekvivalenter till lexikaliserade enheter i tyskan. Detta får naturligtvis följder för betydelsebeskrivningen. Under uppslagsordet *läder* finner vi sålunda den svenska frasekvivalenten till tyskans *ledern*, vederbörligen försedd med en fransk parafras: "**Af läder giord**, qui est fait de peau ou de cuir". Möller följer också Lind troget när han återger uppslagsenheten "**Väktare i kyrkan**" med

den bifogade motsvarigheten "les galleries d'une eglise"; i förlagan finner man ekvivalenten "**die Borkirche**". I den mån Linds ordburval har byggt på en målspråksrelaterad semantisk analys följer det inte automatiskt att denna är adekvat också för konstellationen svenska-franska. Troligen har inte Möllers färdigheter i tyska och franska varit tillräckliga för att i innehållsdelens exempel ta hänsyn till det franska målspråkets särdrag.

Då också den fransk-svenska delen har ett tyskt mellanled, är det inte orimligt att anta att (liknande) germanismer kan förekomma också i den delen av ordboken.¹ Huruvida det finns påverkan från tyskan också på betydelsedifferentieringen i den fransk-svenska delen vore intressant att undersöka, något som dock ligger utanför denna avhandlings mål.

Vid disambigueringen av uppslagsordens olika betydelser och vid lemmaseparering används alltid svenska som metaspråk, vilket ju är i samklang med ordbokens uttalade syfte.

6.4.3.7–9. Bruk, ursprung och encyklopedisk information

Bruklighetsuppgifter förekommer inte i ordboken, bortsett från enstaka etiketter *vulg.*, och heller inga etymologiska uppgifter. En del av förlagans sparsamma encyklopediska kommentarer påträffas i Möllers ordbok. Möller återger exempelvis Linds förklaring av begreppet *lagstormare* "(som vid Reformationens tiden wille förkasta Guds lag)"; däremot utelämnas Linds ovan citerade kommentar till *ortug* (se avsnitt 6.2.3.9).

¹ Möller använder som sagt samma tysk<=>franska ordbok som Lind, d.v.s. Frischs *Dictionnaire des Passagers*. Denna kan sålunda sägas ligga till grund för såväl den fransk-svenska som den svensk-franska delen av ordboken.

6.4.4. Övrigt om "En Ny Orda-Bok"

Enligt förordet tillkom Möllers ordbok för att underlätta svenskers studier av franska. I förordet anger Möller, konstigt nog, att den svensk-franska delen är mindre viktig än den fransk-svenska. Fel i denna del av ordboken uppges sålunda vara

så mycket drägeligare, som de i språket förfarne sellan bruka denna delen, och begynnare få af deras Läromästare säkraste anledningen til de orden, som wid wissa styckens öfwersättjande på frantzöska äro de tjenligaste. (Möller 1745, Företal s. [4b])

Uttalandet skulle kunna tolkas så att det egentligen inte behövs någon svensk-fransk ordbok. Hur som helst går det inte att av detta dra några slutsatser om den faktiska användningen av franskan i Sverige runt 1740.

De franska uppslagsorden i den fransk-svenska delen förses med för den tiden noggranna, formaliserade uppgifter, och även i den svensk-franska delen är grammatiska uppgifter om de franska ekvivalenterna vanligare än för de svenska uppslagsorden. En teoretiskt möjlig förklaring skulle kunna vara att Möller medvetet har utelämnat uppgifterna om svenskan, som ju förutsattes vara känd av användarna. I så fall kan Möller i praktiken sägas ha lyckats åstadkomma en ordbok som klart tar ställning till och tillämpar den teoretiska distinktionen mellan produktions- och avkodningsordbok och mellan ordboksanvändarnas kompetens i L_1 , d.v.s. svenska, respektive deras svagare kunskaper i L_2 , som i det här fallet är franska. En annan och betydligt troligare förklaring till denna skillnad beträffande franskan och svenskan är nog den, att Möller i sina franska förlagor hade tillgång till information om de franska uppslagsordens formella egenskaper, medan sådana uppgifter saknas om de svenska uppslagsorden i den svenska förlagan.

Levin Möllers bidrag till den svenska lexikografins utveckling får sägas vara främst av metalexikografisk natur. Som den förste upphovsmannen till en tvåspråkig ordbok diskuterar han lexikografitek-

niska frågor som ortografi och notation, även om han sedan inte vad svenskan beträffar lyckas genomföra de reformer han förespråkar.

6.5. O. Lind: *Teutsch-Schwedisches und Schwedisch-Teutsches Lexicon oder Wörter-Buch* (1749)

År 1749 kom den ordbok som allmänt betecknas som andra upplagan av *Teutsch-Schwedisches Und Schwedisch-Teutsches Dictionarium Oder Wörter-Buch* från 1738. Vissa skillnader föreligger emellertid mellan de båda upplagorna. Främst är det omfånget som är betydligt utökat i det senare arbetet, inte bara beträffande format, sidantal och antalet uppslagsord. Den senare upplagan företer i allt väsentligt en avsevärt utvecklad struktur.

Titeln på denna andra upplaga av Linds ordbok (1749) är nästan identisk med första upplagans titel, eller ”*Teutsch-Schwedisches und Schwedisch-Teutsches Lexicon oder Wörter-Buch. Orda-Bok på Tyska och Swänska, så ock på Swänska och Tyska; Hwaruti först alle förekommande Tyska Ord äro öfwersatte på Swänska, och med nödiga Locutioner eller Orda-Sätt förklarade; och sedan, eller i Sednare Delen, warda the Swänska Orden gifne på Tyska*”. Ordboken är ”*Utgifwen af Olof Lind. cum Privilegio*” i ”*Stockholm, hos Iohann Friederich Lochner 1749*” (bild 9).

Det exemplar av ordboken som jag har undersökt tillhör Institutionen för svenska språket i Göteborg.

6.5.1. *Teutsch-Schwedisches* [...] *Lexicon* — megaplan

Ordboken inleds med den betydligt omfångsrikare tysk-svenska delen (1920 spalter). Också verkets andra del, den svensk-tyska, har samma titel som i 1738 års arbete: ”*Swänsk Och Tysk Orda-Bok: Schwedisch-Teutches Wörter-Buch*”. Det är den svenska delen av denna titel som används i den följande redovisningen. Av

BILD 9. Titelsida i Linds Teutsch-Schwedisches und Schwedisch-Teutsches Lexicon oder Wörter-Buch (1749).

titelbladet framgår att också den andra delen är tryckt i Stockholm, dock inte som första delen hos Lochner utan hos Peter Jör. Nyström. Denna andra del inleds sedan av ett kort förord, "Förespråk", parallellt uppställt på tyska och svenska. Nederst på det blad som rymmer förordet anges emellertid: "Efterrättelse för bokbindare: Thetta bladet måste skäras ut, och bindas främst i boken, strax efter titel-bladet". Den bokbindare som har bundit det exemplar av ordboken som jag har använt har tydligen missat denna anvisning, eftersom förordet där inleder den svensk-tyska delen.¹

I förordet utreds förhållandet mellan det föreliggande arbetet och 1738 års ordbok. Sålunda påpekas att:

Thetta Wäret har man ej annorlunda at anse, än som en Tilökning och Förbättring af Tyska och Swänska Orda-Boken, som åhr 1738 utgafs i regal - octavo. Och så wida samma uplaga måste blifwa helt kort, medan thermed enkan[n]erliga påsyftades nybegynnarens tjenst, har man, sedan then utkommet, strax lagt handen wid at föröka och förbättra henne. (Lind 1749, Förespråk [s. 1])

Där kommenteras också den information som ges om uppslagsorden. Man har "ihogkommet verba anomala, och uti bägge språken nämndt och förklaradt tempora irregularis flexionis". Som en förbättring framhåller Lind också att "Genera nominum äro med M. F. N. eller masculinum, fæmininum, neutrum, utmärkte, i stället för **der, die, das**, i Tyskan och **han, hon, thet**, i Swänskan" (originalens fetstil). "Förespråket" avslutas med en from önskan:

För öfriget önskar man allom them, som råka betjena sig af thenna Orda-Bok, at hon må wara them til gagn och nöje, så hafwer Autoren ej at ångra sit therwid nedlagda mödosama arbete, ej eller Herr Förlagsmannen sin dryga therwid gjorda omkostnad. (Lind 1749, Förespråk [s. 2])

¹ Denna detalj är till synes oväsentlig, men den är ändå belysande beträffande generella beskrivningar av de tidiga lexikografiska verken liksom äldre verk i allmänhet. Beroende på bokbindarnas insatser kan ordningen mellan verkens olika beståndsdelar variera, och de kan också påverka om samtliga titelblad finns med liksom också den inbördes ordningen mellan titelbladen.

Annars görs här inga förtydliganden om vem ordboken vänder sig till. Efter förespråket följer en "Kort anledning til at læsa och uttala Tyska Språket", d.v.s. kortfattade uttalsanvisningar för tyskan. Allra sist i ordboken ger Lind en nyckel till den alfabetiska ordningen: "Å (eller Ao) sök emellan An och Ap, Ä (eller Ae) sök emellan Ad och Af, Ö (eller Oe) sök emellan Od och Of". Ytterligare kommentarer om arbetets ortografiska principer lämnas inte.

Den beskrivning av ordboken som här följer tar endast hänsyn till arbetets svensk-tyska del.

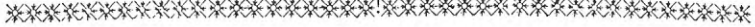
6.5.2. "Swänsk Och Tysk Orda-Bok" — makrostruktur

Artiklarna i Linds ordbok är alfabetiskt ordnade i två spalter per sida. Nytt bokstavsavsnitt markeras typografiskt gentemot det föregående genom att sidans båda spalter från och med den nya bokstavens början bildar en gemensam textyta; det nya avsnittet markeras med en dekorativ bård tvärs över sidan (bild 10). Överst på varje sida ges två eller flera sekvenser med två eller tre ledbokstäver. Grafemen <å>, <ä>, <ö>, <i> och <j> samt den initiala sekvensen <qw> behandlas på samma sätt som i upplagan från 1738 (se 6.2.2 ovan).

Bruket av initialt <d> eller <t> som härstammar från ett äldre frikativt uttal vacklar däremot på ett sätt som det inte gör i förstaupplagan. Vissa ord förteckas endast med <d> (t.ex. *du, din*), andra såväl med <d> eller <t> som <th> (t.ex. *det, thet; thy, ty*). Ofta behandlas båda formerna lika utförligt, och Lind hänvisar från det ena uppslagsordet till det andra. Användaren hänvisas från *ther* till *der*, från *der* till *där*, *ther* och från *där* till *ther*. På samtliga ställen anförs emellertid en eller flera ekvivalenter. I oträngt mål verkar Lind själv ha föredragit stavningen med <th> i pronomen och adverb. Liksom i förstaupplagans företal är former med <th> helt dominerande i förordet till 1749 års arbete och också i de språkprov som förekommer i artiklarna.

Köpfung, f. Köpfande, n. Das Köpfen, die Köpfung.
 Kytta och byta, kanten, tauschen.
 Kytte, n. och byte, der Kaut, die Kautung, der Tausch.

Kytt, n. (Sten-lin) der Kist, Kist. Snicka-re, kgt, der Schreiner. Kytt. Kyra nägot (sistat med kgt) etwas küssen, verküsten. Kyra (springa) laufen, springen.
 Kä, kå, kô, f. Kao, kae, koe.

Lab

Lae

Lad

Läc

Låg

Labect, n. i spel, das Labet oder La-
 bect im Spiel. Sättja labect, in der Noth
 spielen, oder etwas einbüßen müssen; item
 sein Spiel verlieren, Labect werden.
 Laek, n. och lyte, der Kleck, die Bekleckung,
 Verleumdung. Laek (bref: laek) das Laek, Sie-
 gellaek, Siegelwachs, Briefsack. En stång laek,
 eine Stange Siegelwachs.
 Laeka (belacka) en, einen verleunden, seine
 Ehre bekleden. Laeka er bref, einen Brief verse-
 geln. Laeka (kasta, dropa) rimmen, fließen,
 tröpfeln. Svetten laekade af mig, ich schwitzte sehr
 stark, der Schweiß rann oder tropfte von mir ab.
 Laekare, m. (belackare) der Verleumder.
 Laekij, m. der Laeker.
 Laekera, latirera, etwas mit Laek überstreichen.
 Laekare, m. der Laeker, Laek-Wähler.
 Laekering, f. die Laekung; ut. das angestri-
 chene Wählerlaek.
 Lada, f. die Scheune. Hå-lada, der Heu-
 Stadel, Heu-Stall, die Heu-Scheune. Södes-
 lada, die Korn-Scheune, darein man das Getrei-
 de in der Erndte einfrachtet, und daselbst ausdri-
 schet. Lada (införa i lada) einwerden, als
 Heu und Korn zur Erndtzeit. Lada (lasta) en
 forkeri, ein Schiff laden.
 Ladda gemår, ein Schiefrohr laden. Han
 laddade sticket, er lud oder ladete das Stück. En
 laddad båttja, eine aufgeladene, geladete, Büchse. Lad-
 da (lasta) er sticket, ein Schiff laden. Ladda
 (börja) här på nå, Hak auf sich laden.
 Laddare, m. der Läder.
 Laddning, f. die Ladung. Gemåts-laddning,
 die Ladung eines Noths an Schuß Pulver. Sticks-
 laddning, die Ladung eines Schiffes, die eitt- oder
 auf-hakende Last. Ladd-sticket till et sticket, die
 Ladstangelein. Ladd-ståle, ladd-stock, der Ladstec-
 ken, Ladstec.
 Ladd-gård, m. ein Heufeld, da Vieh- und
 Pferde, Ställe, Heu- und Korn-Scheunen, sind.

Ladu: lege, die Tenne, Dresch-Tenne in einer
 Scheune.
 Laduk, m. (salat) der Lattich, eine Art von
 Salat. Laduls frö, der Lattich-Samen.
 Lä, n. (lugne: sidan) die Lie, diejenige Seite,
 da der Wind hinweht. Vi kommo i lä, wir ver-
 fehlen zur Lie. De wore i lä för öf, sie waren
 zur Lie von uns. Lä: bord, der Liegerbord, Lie-
 bord, diejenige Seite des Schiffes, welche im
 Lauen unten liegt. Lä: land, der Liegerwall,
 f. Lägerwall.
 Läc (otäk) laek oder lech. Wårt skepp har
 blifwit läc, unser Schiff ist lech geworden. Linn-
 nan är läc, das Fas ist lech, es rinnet. Et läc
 (er läkan) der Leck, eine Ritze, wodurch das
 Wasser ein- oder austrinnet.
 Läctare, m. i kyrkan, die Her- oder Vor-
 Kirche, der Pfarrer.
 Läcte, n. (tokäbbha) die Latte, Dach-Latte.
 Läcte-stik, der Latt: Nagel.
 Läder, n. das Leder. Silt-läder, Sofflen-
 Leder. Låga på läder på en, einem auf's Leder
 kommen, ihn das Leder tapfer gehen, ihn prü-
 gen. Af läder gjord, ledern, vom Leder gemacht
 Tross sein läder, lederhaft, lederdicke, lederdicke
 Läder-handel, der Leder-Handel. Läder-handla
 re, der Läder-Händler. Läderhandlare: kob, der
 Leder-Krom. Läder-füller, ein ledernes Kröller
 Lädermakare, ein Lederer, oder Lederbereiter, er
 Werber, Kroffl. 9, 43. Läder: remar, lederns Nie-
 men. Läder: swärta, die Schmirge, damit man
 Leder schwarz färber.
 Läderklappen, m. die Fledermaus.
 Läge, n. (Lund: läge) die Lage, oder Gese-
 ntheit, eines Orts. Et läge (her hortat ad
 stite Pogebur liqna om bogen) das Lager (alt:
 Hirche und davalichen wilde Thiere sich hen Zo-
 gemshulich niederlesen zu rufen). Et hika-läge
 (en hika-bann) eine S. e. Kiste, ein Dree-Bu-
 sen, wo die Fischer ihre Netze oder Wägen haben
 Lägel, m. & f. der & das Hägel, die Fische
 der Schluch oder Sack, Pl. 56, 9.

L:gen

BILD 10. Början på bokstaven L i Linds "Swänsk Och Tysk Orda-Bok" (1749). (Del 2 i Teutsch-Schwedisches und Schwedisch-Teutsches Lexicon oder Wörter-Buch.)

I första upplagans företal uppger Lind att han varit frikostig med att redovisa olika varianter av de tyska uppslagsorden. 1749 utsträcker han denna frikostighet delvis också till den svensk-tyska delen. Således finns det gott om variantpar som behandlas under båda formerna. Exempelvis ger Lind paren "Vadas (låtſa)" och "Våtas (låtſa)" samt "Vemna (lämna)".

Hela ordboken är satt med gotisk stil utom de grammatiska uppgifterna och sporadiskt förekommande främmande (d.v.s annat än tyskt) språkmaterial, som skrivs med antikva. Artiklarna inleds av ett uppslagsord som är utdraget i marginalen i förhållande till artikeln i övrigt. Själva uppslagsordet inleds med versal men markeras annars inte särskilt. Hela den första raden är dock satt med större grad än resten av artikeln. Sekundära uppslagord förekommer sparsamt i Linds ordbok. De allra flesta av uppslagsorden behandlas i en egen artikel. Det finns emellertid exempel på att sammansättningar behandlas som sekundära stickord (se nedan).

De hänvisningar som påträffas i ordboken gäller för det mesta stavningsvarianter som <th> respektive <t> eller <d> (se ovan), <å> respektive <o> etc. En del av hänvisningarna är identiska med motsvarande i 1738 års ordbok: "Väck, låcha, s. lock, locka". Ibland är det uttalsskillnader som ligger bakom de olika stavningsvarianterna, som i fallen "Väfte, n. s. löfte", "lygna, s. lugu, lugna". Hänvisningar från en form till en morfologiskt avvikande form förekommer i några fall: "Vyas [...] s. lysna". Oblika former som 1738 lämnades utan hänvisning har här försetts med sådana: "Venne [...] s. hon".

Ordbokens makrostruktur är huvudsakligen glattalfabetiskt ordnad, d.v.s. de flesta stickorden har status som primära stickord. Detta gäller även sammansättningar och avledningar, som för det mesta uppträder som egna uppslagsord; sålunda är räckan *lif-lifs-andar* från 1738 intakt i 1749 års variant. Andra representativa räckor är exempelvis de som ges som exempel (104) och (105).

- (104) **Visa**, f. (*linbring*) [...]. **Visa**, **Visken** (*qvinnu-namn*) [...]. **Visa** (*lintra*) [...].
Visma, [...].
Vismare, m. [...].

Lismeri, lismande, n. [...].

Lispund, n. [...].

- (105) **Lof**, n. (*láf och pris*) [...]. **Lof, lof-ord** [...]. **Lof (tillstädjelse)** [...]. **Lof (löfte)**, [...].
Lof, m. (*lof*) på sjön, [...]. **Lofwera**, [...].
Lofgiftwa, [...].
Loflig (berömlig) [...]. **Loflig (lofgifwen)** [...]. **Lofliga**, [...].
Loflighet, [...].
Lof-ord, n. [...].
Lof-sång, m. [...].

Av räckan framgår att avledningar också kan behandlas som sekundära uppslagsord. Så påträffas avledningen *lismande* under *lismeri* (ex. 104) och verbet *lofwer* i artikeln *Lof* (ex. 105).

De sammansättningar som behandlas som sekundära uppslagsord kan förekomma antingen i nästartiklar, d.v.s. i artiklar som inleds av det simplexord som utgör sammansättningens efterled, eller i rena nischartiklar som inleds av förleden. Exempelvis innehåller artikeln *Damm* de sammansatta *fisk-damm* och *qwarn-damm*, liksom *källar-lucka* och *steg-lucka i en stor port* återfinns som nästen i artikeln *Lucka*. Sammansättningarna *hög-achtad* och *wäl-achtad* behandlas som nästen i artikeln *Achtad*. Artikeln *Luft* däremot innehåller de i nischer ordnade sammansättningarna *luft-hål*, *luft-rör*, *luft-språng*, *luft-strek* och *luft-tekn*.

Avledningar behandlas som vi sett på liknande sätt, en del som primära och andra som sekundära stickord. Också här är den alfabetiska strukturen överordnad på så sätt att en avledning kan behandlas som ett sekundärt uppslagsord under sitt simplexord så länge den alfabetiska ordningen inte bryts. Sålunda återfinns *käringaktig* i artikeln *Käring, kärling*. På samma sätt behandlas *lagliga* under *laglig*. Beträffande avledningarna har Lind emellertid haft ytterligare ett kriterium, förutom den alfabetiska ordningen, för hur de ordnas i makrostrukturen. Detta framgår av att såväl *laglighet* som *laglös* utgör primära uppslagsord, trots att räckan *laglig, lagliga, laglighet, laglös* är obruten. Här är det antagligen ordklassen som avgör huruvida ordet behandlas som primärt eller sekun-

därt uppslagsord. Adjektiv och adverb kan behandlas i samma artikel, medan den substantiviska avledningen ofta bryts ut och behandlas i en artikel för sig.

6.5.3. "Swänsk Och Tysk Orda-Bok" — mikrostruktur

6.5.3.1. Uppslagsform

Uppslagsorden står för det mesta i grundform, men enstaka böjda former tas också med (*älder, äldre*). Ordboken ger också en hel del fraser (*fodra en klädning*, ex. 106) som uppslagsord, även om de inte är lika vanliga som i 1738 års upplaga. Fraserna innehåller emellertid ofta homonyma uppslagsord och de tycks snarare vara avsedda att separera homonymer än att, som liknande uppslagsenheter i de svensk-latinska verken, ge direktgångar i målspråkets struktur (se nedan 6.5.3.3). I de fall där uppslagsformen är en annan än ordets grundform anges det ibland vilken form det är frågan om. Sålunda förses *adelsmän* och *lumpor* med förkortningen "plur.", *stat!* med "imperativ" och *Dem* med "(dativ. & ablat. plur.)". Att detta inte är ett konsekvent genomfört system framgår exempelvis av att det för böjningsformer av personliga pronomen ibland uppges vilken form det gäller och andra gånger inte. Ibland — men inte alltid — är informationen avsedd att leda till rätt form i tyskan: "**D***u*, **u***n*s", "**M***ig*, (dativ.) **m***ir* (accus.) **m***ich*", "**S***enne* (dativ. & ablativ.)", "**E***der*, sing. fæm.", "**E***dra* (accusativ. sing. fæm.)" och "**E***dre* (nominat. plur. masc.)". I några fall framgår också det aktuella ordets grundform, genom att det explicit hänvisas till den: "*Stat!* [...] s. **st***å*" och, som vi sett, "**S***enne* [...] s. **h***on*".

Uppslagsordet kompletteras rätt ofta med antingen en stavningsvariant eller en synonym. Stavningsvarianterna kan antingen fogas direkt till uppslagsordet, som i fallen "**L***oda* (**l***å*da) **w***id*" och de med hänvisning försedda "**L***ajina*, **l***ajon*, s. **l***ejinna*, **l***ejon*" och "**L***äck*, **l***äcka*, s. **l***ock*, **l***ocka*", eller anföras efter den tyska ekvivalenten eller para-

frasen som i "Lackej, m. *der Lackey*, s. *lackej*". Synonymerna uppges inom parentes direkt efter uppslagsordet: "Löga (*tvätta, bada*)", "Lömsk (*dolsk*)", "Lönsk (*dolsk*)" och "Löjferska, f. (*signerska*)". Lind kommenterar emellertid inte den ortografi som tillämpats.

6.5.3.2. Uttalsuppgifter

Anvisningar om uppslagsordens uttal saknas helt i artiklarna. Omedelbart efter företalet lämnas en del kortfattade anvisningar om tyskans uttal.

6.5.3.3. Ordklassuppgifter

Uppslagsordets ordklass anges ibland, dock inte alltid på samma sätt. Ordklass *substantiv* markeras indirekt genom att orden — såsom det utlovas i andra upplagens förespråk — konsekvent förses med en genusangivelse, *m., f., n.*; i vissa fall uppges två möjliga genus (t.ex. *längtan*, *m. & f., dån* *m. & n.*).

Ekvivalentens genus framgår av artikeln, antingen den bestämda eller den obestämda: "Värdom, m. (*bokwett*) *die Gelehrtheit*", "Vepp, m. *die Spitze*", "Vifs-sak, f. *eine Hals-Sache*" och "Vunsa, f. (*lunsigt qvinnfolk*) *eine Schlampe*". Uppgifter om genus lämnas alltså både för uppslagsordet och för ekvivalenten. Andra ordklassangivelser förekommer i viss utsträckning: verben kan markeras med *verb* eller *v.a.*, adjektiven med *adj.* och adverbena med *adv.*

När ordklassstillhörigheten noteras för andra ordklasser än substantiv är det för det mesta i syftet att skilja olika lemman åt. Så behandlas "Sticka, f." och "Sticka, v.a. (*stinga*)" som skilda uppslagsord, liksom också "Stickande, n." och "Stickande, adj.". Ett annat sätt att separera lemman som Lind tillämpar är att använda fraser som uppslagsord. Ett exempel är frasen *fodra en klädning* som inleder en artikel *Fodra* (ex. 106). Denna innehåller förutom

detta verb *fodra* också uppslagsenheten ”**Fodra fänad**” och uppslagsordet ”**Fodra (kräffa)**”:

- (106) **Fodra en klädning, ein Kleid futtern, füttern. En fodrad kappa eller rock, ein gefütterter Mantel oder Rock. Fodra fänad, das Vieh futtern, füttern. Väl fodrad häst, ein wohl gefüttertes Pferd. Fodra (kräffa) fodern, fordern, s. fordra.**

Den ordbok som först anger ordklassuppgifter för samtliga svenska uppslagsord är en föregångare till Linds andra upplaga: Jacob Serenius svensk–engelska *Dictionarium Suethico–Anglo–Latinum* (1741). Också substantiven markeras med ordklass *s*. Däremot ges ingen ytterligare information om deras genus eller böjning. En del verb indelas vidare i *v.a.* och *v.n.*, men uppgifter om konjugationer förekommer däremot inte. Serenius är den ende av de tidiga svenska lexikograferna som är influerad av engelsk och engelsk/fransk lexikografi, och hans ordböcker påverkade främst den svensk/engelska lexikografen. För utvecklingen av den svenska lexikografen i övrigt är hans inflytande förvånansvärt ringa.

6.5.3.4–5. Morfologiska och syntaktiska uppgifter

Substantivens genusangivelse är den enda grammatiska information som återkommer systematiskt i ordboken. Även adjektiven kan förses med genusuppgift för uppslagsformen och med neutrumformen utsatt: ”**Lös**, m. & f. **löst**, n.”. Alla andra formella uppgifter om uppslagsorden ges sporadiskt och utan något urskiljbart system. Genusangivelsen sätter emellertid sina spår i makrostrukturen, genom att den fogas direkt till uppslagsordet. På det sättet förvandlas substantiviska uppslagsenheter som i 1738 års upplaga består av fraser till ettordsenheter i andra upplagan. Av förstaupplagans fyra frasenheter som påträffas bland de tolv första uppslagsenheterna är två formade som ettordsenheter i den senare upplagan: ”**Labeet**, n. i **spel**”, ”**Lack**, n. och **lyte**” (se också *äga* nedan). I artiklarna ges

sällan några övriga anvisningar om ordets böjning och sällan någon systematisk syntaktisk information utöver den som kan utläsas ur det sporadiskt angivna *v.a.* Vid starka verb kan temaformerna framgå av språkprov i artikelns innehållsdel, liksom vid substantiv de omljudda pluralformerna. Någon gång kan dock en omljudd pluralform anges direkt efter den grundform som inleder artikeln, t.ex. "**Bok**, f. **böcker**, plur.". Motsvarande former förekommer emellertid inte vid alla substantiv med omljudda pluralformer; de saknas exempelvis vid orden *hand*, *land* och *son*.

I vissa fall tar Lind hänsyn till skillnaderna mellan svenskans och tyskans genussystem. Så innehåller exempelvis artikeln *Den* (ex. 107) både maskulina och feminina former:

- (107) **Den** (nom. masc.) **der**. **Den**, f. **die**. **Den**, dativ. masc. **dem**, f. **der**. **Den**, accus. masc. **den**, f. **die**. **Den gängen**, **das Mahl**, **damahls**. **Den hästen**, **elden**, **das oder dasselbe Pferd**, **Feuer**. **Den**, ablat. masc. **dem**, f. **der**, s. **then**.

Kasusuppgifterna skall främst anvisa rätt form på den tyska ekvivalenten. Den relativt stora skillnad i omfång som ordboken från 1738 uppvisar i förhållande till den från 1749 beror delvis på att uppgifter om uppslagsordens konstruktioner är betydligt vanligare i den senare. Förutom illustrerande fraser som har som funktion att separera olika lemman eller olika betydelser är den senare ordboken relativt frikostig med ytterligare språkprov, såväl i form av fraser som kompletta satser. Således innehåller artikeln *Längta* språkproven "**Han längtade efter hustrun**", "**Gässen längtar åter hem åt Stockholm til sina föräldrar**" och "**Jag har högelingen längtat få tala med eder**", samtliga översatta till tyska. Även substantiv- och adjektivartiklar innehåller språkprov i ungefär samma utsträckning som verbartiklarna. Sålunda får vi i artiklarna *Låg* och *Lort* såväl satser som talesätt: "**Thet är nu lågt wath**", "**Hwar gårdsgården är lågast, ther går hwar man öfwer**" och "**J ligger för lågt med hufwudet**" respektive "**Thet är icke wärtdt en lort**", "**Han föll i lorten**", "**Riöra kärnan i lorten**" och "**Ju mera man rörer i lorten, ju tjockare blir han**,

eller ju värre luktar han". Alla är vederbörligen översatta till tyska. Språkproven är illustrativa och lämnar en del intressanta uppgifter om uppslagsordens kombinatoriska egenskaper. I vilken utsträckning Lind har varit ute efter att använda språkproven systematiskt för att belysa speciella egenskaper hos uppslagsordet är svårt att avgöra. Ofta verkar de vara tämligen godtyckligt valda.

6.5.3.6. Betydelsebeskrivningen

De svenska uppslagsorden förses med en eller flera tyska ekvivalenter eller, om inte Lind har haft tillgång till en tysk ekvivalent, med en tysk parafra som i artikeln *Lera* (ex. 108):

- (108) *Vera*, f. (ler-jord) leimichte Erde, leimichtes Erdreich. Blå-lera, såp-lera, Walcher-Erde oder Thon, damit man die Fettflecke aus einem Kleide nimmt.

Vid polysema och homonyma uppslagsord hålls de olika betydelserna ofta åtskilda, varierande på vilket sätt. För att en korrekt tysk ekvivalent skall kunna väljas måste emellertid uppslagsordets olika betydelser separeras. Ibland behandlas de olika betydelserna som skilda primära uppslagsord. Det finns på det viset två substantivartiklar *Äga*, dels "Äga, f. jord-äga", dels "Äga, f. eller egendom". I fallet *bok* ställer Lind upp två artiklar: "Bok, f. (bök)" respektive "Bok, f. böker, plur.". Förutom formvarianten *bök* används också pluralformen *böker* för att separera de båda lemmarna.

Vanligare än att homonymer behandlas i olika artiklar är emellertid att såväl de som olika betydelser av ett uppslagsord behandlas i samma artikel (se exempelvis *Lof* (ex. 105) och *Fodra* (ex. 106) ovan). Också i sådana fall separerar Lind de olika lemmarna och lexemen genom att bifoga en svensk närsynonym eller parafra till uppslagsordet (se ex. 104). I artikeln *Last* representerar uppslagsordet tre olika lexem. Vilket lexem det är som avses framgår av den

närsynonym eller precisering som ges inom parentes: "Last, f. (odhgd) [...]. En last (skjeppe-last) [...]. En last (bürda)". Uppslagsordet *lik* har två betydelser, som redovisas genom en parafra på svenska: "Vik, n. (död kropp) [...]. Vik på segel (repet hvarmed et segel är skodt eller kantadt)". Denna sista betydelse förses förutom med en tysk parafra också med ekvivalenter på andra språk: "Gall. Ralingue; Holl. Lyk; Lyken; Angl. Boltrope".

Linds exempel är i många fall präglade av samma funktionella perspektiv som länge hade varit förhärskande inom de svensk-latinska verken, på så sätt att vissa svenska fraser är direkt mål-språksorienterade genom att de har en lexikaliserad ettordsekvivalent på tyska. Förutom fraser som "Vitet lamb, das Lämmlein, Lämmchen" och "Viten låda, das Lädlein" ger han även "Sättja lamben ifrån tackorna, die Lämmer abstossen, absetzen" och "Swad som är af lamb, lämmern".

Lind har hämtat både inspiration och material, såsom uppslagsord, betydelser och fraser, ur Bibeln. Där om vittnar talrika hänvisningar till bibelställen (ex. 109 och 110).

- (109) **Läppja**, med tungon, lappern, läppern, schlabben, mit der Zunge lecken. **Safwa läppjat**, gelappert, gelectet haben, Dom. 7,5. [...]
- (110) **Roffare**, m. **Der Räuber**; item **der Vent-Betrüger**, **der Surenwirth**, oder **Surer**, I. Kong. 14, 24.

På samma sätt som i Spegels *Glossarium* redovisas också det ställe i Bibeln varifrån ordet är hämtat.

6.5.3.7. Bruklighetsuppgifter

Uppgifter om ordets bruk är sällsynta också i andra upplagan av Linds ordbok, även om sådana stundom förekommer. Så finner vi i artikeln *Lamslå* även en folklig variant: "(vulgo *lamslå*)", och orden *lort* och *skit* markeras båda med "(f. v.)", utan att det någonstans i

ordboken framgår vad denna förkortning står för. Ekvivalenterna till de två sistnämnda, ”*der Koht, der Dreck*” respektive ”*die Scheisse*”, markeras däremot inte på samma sätt, och i varje fall för en nutida användare är det naturligtvis svårt att avgöra om de är ekvivalenter även i stilhänseende — även om det är troligt att de skall förstås på det sättet.

6.5.3.8–9. Etymologisk och encyklopedisk information

Etymologiska uppgifter förekommer inte alls i *Swänsk Och Tysk Orda-Bok*, om inte de sporadiskt uppträdande motsvarigheterna från andra språk än svenska och tyska någon gång skall uppfattas så (se 6.2.3.6 ovan). Uppgifter av rent encyklopedisk art förekommer i samma blygsamma utsträckning som i 1738 års version.

6.5.4. Övrigt om ”Swänsk Och Tysk Orda-Bok”

För att kunna förbättra och utöka sin första upplaga uppger Lind i förespråket till den andra att han har ”alt igenom brukat the nyaste och bästa, så wäl Tyska som Swänksa, fast med andra tungomål förknippade Lexica, af hwilka man utdraget thet nödigaste, och infördt i thetta wärket”. Som framgått ovan anger Lind i inledningen till upplagan 1738 att han använt Basilius Fabers, Weismanns och andras tysk-latinska arbeten samt åtskilliga både gamla och nyare tysk-franska ordböcker. Speciellt nämns Johann Leonhard Frischs verk (se ovan 6.2.1). Vilka arbeten han därutöver har använt sig av för den andra upplagan framgår inte (jfr Hannesdóttir & Ralph 1988b).

Andra upplagan av Linds ordbok markerar också en utveckling i fråga om svenska fraser och konstruktioner; den har betydligt fler sådana än såväl 1738 års upplaga och L. Möller som Schenberg (1739 och 1747). Visserligen innehåller också Jacob Serenius *Dic-*

tionarium Suethico–Anglo–Latinum (1741) ett stort antal fraser och exempel som illustrerar uppslagsordens bruk. Det tycks ändå inte vara så att Lind har övertagit Serenius material. ”Troligen har Lind känt till Serenius arbete, men hans beroende därav är icke påfallande”, konstaterar Benson (1951:46), ett intryck som bekräftas av en ytlig jämförelse av de båda arbetena.

Den information som lämnas i ordboken om uppslagsordens formella egenskaper är fortfarande bristfällig. Utöver den genusinformation som konsekvent fogas till substantiven förekommer uppgifter av denna typ endast sparsamt.

6.6. Sammanfattning

De steg som under 1730- och 1740-talet tas mot en adekvat lexikalisk beskrivning av det svenska språket kan tyckas vara synnerligen stapplande. Desto viktigare är de verk som här har beskrivits som led i utvecklingen av en inhemsk lexikografisk tradition. I första upplagan av Linds ordbok utelämnas latinet för första gången helt i en större svensk ordbok. Schenbergs ordbok däremot innehåller av naturliga skäl latin. Till skillnad från tidigare svensk–latinska ordböcker bygger det svenska ordförråd som redovisas av Schenberg inte på en latinsk–svensk förlaga utan på manuskriptet till Swedbergs stora svensk–latinska ordbok. L. Möllers svensk–franska ordbok bygger förutom på Linds ordbok också på en fransk–tysk och tysk–fransk ordbok, J.L. Frisch *Nouveau dictionnaires des passagers françois–allemand et allemand–françois* (1712). I inledningen till ordboken redovisar Möller hur han gått tillväga metodiskt när han utarbetade sin ordbok. Inledningen är ett viktigt bidrag till den tidiga metalexikografiska diskussionen.

Trots att dessa tre arbeten alla på sitt sätt bidrar till att frigöra den svenska lexikografien från den latinska traditionen är det först i den andra upplagan av Linds ordbok som de första ansatserna märks till en lexikalisk beskrivning av de svenska uppslagsorden. Där redo-

visas ibland uppslagsordens ordklassstillhörighet; Linds bidrag till utvecklingen av en systematisk beskrivning av uppslagsordens formella egenskaper består i att han förser varje substantiv med uppgifter om deras genus. Dessutom innehåller hans ordbok en ansevärd mängd språkprov.

Mycket återstod emellertid innan den lexikaliska beskrivningen av svenskan hade funnit sin form. Ännu vid 1700-talets mitt är det för tidigt att tala om en etablerad svensk lexikografisk tradition.

7. Abraham Sahlstedt: *Swensk Ordbok* (1773)

7.1. Inledning

År 1773 publicerades en av de ordböcker som av traditionen betraktats som den första svenska ordboken: den svensk-latinska *Swensk Ordbok. Med Latinsk Uttolkning*; ”i ljuset framgifwen Af Abraham Sahlstedt, Konglig Secreterare”.¹ Av titelbladet framgår även att ordboken var ”På Kongl. Majestäts allernådigste Befallning Författad” (bild 11). Verkets tillkomsthistoria är relativt väl kartlagd.² Ursprungligen fick Sahlstedt i uppdrag av Kungliga Vetenskapsakademien att granska det stora manuskript till en svensk ordbok som Samuel Schultze hade lämnat in till Akademien. Sahlstedt åtog sig uppdraget men meddelade ganska snart att det vore enklare att skriva en helt ny ordbok än att bearbeta Schultzes manuskript så att det kunde publiceras (Hast 1990:110). Även detta uppdrag, att åt Vetenskapsakademien skriva en ny ordbok, åtog sig Sahlstedt, till synes utan någon större entusiasm:

Arbetet är dessutom af den beskaffenhet, att det har mera ledsnad och bryden, (*fel för*: bryderi?) än lust och ro med sig, och bårttager hela ens tid, så at all annan omtanka til utkomst i en tryckande hushållning måste å sido sättas. (Sahlstedts memorial 16/10 1763, citerat efter Hast 1990:110)

¹ För Sahlstedts *Swensk Ordbok* (1773) används i det följande förkortningen *SSO*.

² Se t.ex. Beskow 1857:13f., Noreen:1903:213f., Alvin 1914, Hast 1990:75ff.

Swensk
Ordbok

Med Latinisk Urtolkning,
 På
 Kongl. Majestäts allernådigste Befallning
 Författad,
 Och i huset framgifwen
 Af
 ABRAHAM SAHLSTEDT,
 Konglig Secretere.

DICTIONARIUM
 SVEVICUM

Cum interpretatione Latina,
 Jussu S:æ R:æ M:tis concinnatum,
 Inque lucem editum
 Ab
 ABRAHAMO SAHLSTEDT,
Secretario Regio.

STOCKHOLM,
 Tryckt hos CARL STOLPE, 1773.

BILD 11. Titelsida i Sahlstedts Swensk Ordbok (1773).

Också i den appell till Kungliga Vetenskapsakademien som inleder själva ordboken nämner Sahlstedt sitt dryga arbete, sina trötta stunder, förlorade lifskrafter och sin förmörkade syn; vilka — jämte andra förtretligheter — han dock säger sig glömma om han ”någorunda kunnat uppfylla Kongl. Academiens önskan, och ernå det ändamål af nytta för det Allmänna, som härmed warit påsyftad” (SSO, Til Kongl. Wetenskaps Akademien).

Utgivningen av *Swensk Ordbok* föregicks av höga förväntningar, som författaren själv till stor del bidrog till att skapa. När arbetet med ordboken i mars 1768 var avslutat, anmäldes det av författaren i en rad artiklar i *Dagligt Allehanda*.¹ Där presenterades såväl arbetets syfte som uppläggning utförligt, och resultatet kontrasterades mot de svenska ordböcker som redan fanns att tillgå:

At uprätta en Ordlista eller Alphabetisk ordning, är en syssla som kan sättas i händerna på en, som allenast lärt skrifwa rent. At bifoga latinsk uttolkning, kan äfwen ske af den samma, då han allenast afskrifwer hwad som står i andra Ordböcker: eller om han igenom egen studering wet något; til exempel at Skrifwa heter på latin Scribere [...]. Annan kunskap torde man nästan icke finna i våra härtills utkomna Ordlistor på Swenska. Men det, som är mäst grannlaga i sådane arbeten, består i at utröna ordens sanna och egentliga bemärkelse ifrån et annats; utmärka deras bruk, så i egentlig som figurerad mening, jemte alt annat, som här nedanföre kommer at omtalas. (DA 41/1768)

Åtskilligt av det som behandlas utförligt i Sahlstedts presentation återkommer i förkortad form i ordbokens inledning, ”Til Läsaren”. Också där anger han klart vilken dignitet han anser verket borde tillmätas: ”Utom någre ofullkomlige och felacktige Swenska Ordlistor, som blifwit fogade wid Ordböcker på främmande Språk, är denna den första Ordboken, som på modersmålet utkommit” (SSO, Til Läsaren s. 7).

Trots att ordboken senare kom att få stor betydelse och trots att den ”made Swedish lexicography internationally presentable, in the

¹ För *Dagligt Allehanda* används i det följande förkortningen DA.

judgment of all later critics" (Holm & Jonsson 1991:1936), blev den kanske inte den "complete success right from the start" som Holm och Jonsson menar (ib.). Bland annat framfördes en viss, ganska högljudd, kritik mot det svenska ordurvalet och mot de latinska översättningarna. Dessutom beskyldes Sahlstedt för att otillbörligen ha utnyttjat Schultzes manuskript. Själv fick Sahlstedt inte leva tillräckligt länge efter ordbokens publicering för att erfara annat än "klander och otack för sitt uppförande arbete" (Alvin 1914:191).

Till skillnad från Collison, som ser Sahlstedt som "the most influential Swedish grammarian and lexicographer of the century" (Collison 1982:104), uttalar sig Noreen inte särskilt uppskattande om Sahlstedt: "Abraham Sahlstedt (f. 1716, d. 1776), en man mindre utmärkt genom egentlig lärdom – speciellt saknande all språkhistorisk sådan – eller lingvistisk begåfning än genom flit och urskillning" (Noreen 1903:206). Också Gösta Lindblad, som undersökt substantivböjningen i Sahlstedts arbeten, tonar ned Sahlstedts lärdom och genialitet och framhåller istället andra egenskaper, såsom "ett klart och oförvillat omdöme i språkliga frågor i allmänhet och ett naturligt och synnerligen förträffligt språksinne" (Lindblad 1919:[1]). Enligt samma källa är det dessa egenskaper som

kom Sahlstedt, och varken den mångdubbelt lärdare Ihre eller den otvivelaktigt skarpare, men av samtiden oförtjänt undanskymde Sv. Hof, att i språkriktighetsfrågor bliva århundradets mest framgångsrike författare med ett inflytande på den närmaste tidens, ja, även senare tidens språkbruk, som knappast kan överskattas.

Även om Sahlstedts lärdom och lingvistiska begåfning inte har imponerat på eftervärlden har hans ordbok med tiden blivit alltmer uppskattad. Exempelvis uttrycker Noreen sig i enbart positiva ordalag om arbetet:

Här ha vi en för sin tid verkligt god handbok, som ändtligen afhjälpte ett länge känt behof och i många decennier förblef vår allmänast

använda, i följd hvaraf den ock blef af det största inflytande. (Noreen 1903:213)

Hesselman relaterar *SSO* till Schroderus tidigare utgivna ”*Dictionarium quadrilingue*” (1630-talet) och konstaterar att:

En verkligt svensk ordbok, som i fråga om bearbetning av samtida språkbruk är jämförlig med – eller överträffar – vårt *Dictionarium*, utkom i själva verket icke i vårt land förrän 1773: det var Abraham Sahlstedts bekanta, på Vetenskapsakademiens uppdrag utgivna *Swensk ordbok*. (Hesselman 1929:VI)

Svenska Akademien riktade naturligtvis sina blickar mot *SSO* när den sökte förlagor och utgångspunkter för arbetet med den egna ordboken. Därvid konstaterades emellertid att som underlag för den planerade ordboken dög *SSO* dåligt, då den inte erbjöd några färdiga analyser av det svenska språket utan var ”endast en stor ord-samling med latinska översättningar istället för svenska förklar-ningar” (Loman 1986:12). Som framgår närmare nedan blev *SSO* ändå inte helt utan betydelse för Svenska Akademiens arbete i det svenska språkets tjänst.

7.2. *SSO* — megaplan

7.2.1. Ordbokens innehåll

Ordboken inleds av en dedikation till Hans Majestät Konungen, en appell till ”Kongl. Wetenskaps Akademien”, utdrag ur ”Bref ifrån Kongl. Witterhets Academiens Secreterare” till Sahlstedt samt Kongl. Vetenskaps Academiens yttrande över ordboken. Dessa inslag bidrar onekligen till att ge verket en viss officiell prägel. Därefter följer Sahlstedts inledning på femton sidor, ”Til Läsaren”, parallellt uppställd i en svensk och en latinsk spalt. Inledningen följs av en förteckning över de förkortningar som används i ordboken: ”Teckens och afbrutne Ords uttydning”. Sahlstedts *Swensk*

Ordbok är den första svenska ordbok som redovisar och förklarar den formella grammatiska apparaten och övriga använda förkortningar. Dessa delar, inledningen och förteckningen, är separat paginerade (16 s.) i förhållande till verkets lexikografiska del. Själva den svensk-latinska ordboken upptar 724 sidor och följs av en latinsk-svensk ordlista, "Glossarium Latino-Svecicum in usum exterorum" (60 s.), som avslutar verket.

7.2.2. Ordbokens syfte

I ordbokens inledning, "Til Läsaren", presenterar Sahlstedt de olika typer av ordböcker han känner till, och han relaterar sitt eget arbete till de olika ordbokstyperna. I samband därmed anger han också syftet med *Swensk Ordbok* och de kriterier han har tillämpat för att avgränsa det ordförråd som där behandlas. Ordet lämnas här till Sahlstedt själv:

Lexica eller Ordböcker, äro af åtskillig art och beskaffenhet.

Ordbok öfwer Wetenskaper, Konster och Handtwerk, framställer dessas namn, och beskrifning om inrättningen, verktygen, med mera. Af dessa deltagar denna Ordboken icke annorlunda, än allenast at uptaga de namn, som i allmänna umgänget, eller i våra hushålls Böcker, förekomma, eller ock finnas i skrifter, som icke egentligen handla om sådana ämnen. Alla andra synnerliga ord och namn, höra til förut nämnda slag af Ordböcker. Sådane finnas på Fransyska: Dictionaires des Sciences, des Arts, des Metiers, &c.

Lexica Philologica eller Polyglotta, utreda om ordens ursprung och deras öfwerensstämmelse med andra Språk. Et sådant är Cantzelie-Rådet Ihres Glossarium SwioGothicum: om hwars åtskilnad ifrån detta närwarande Werket, jag uti en liten särskild Afhandling meddelt underrättelse. (a)

Et Dialect-Lexicon upgifwer ord, som brukas i Provinserna, och förstås icke af andra, än de som äro hemma i orten. Sådana ord har jag med flit sökt undwika i detta Arbetet, eftersom de icke egentligen höra til Swenska Språket, som i allmänhet brukas. En sådan Ordbok är af CantzelieRådet Ihre utgifwen: uti hwilken likwäl en ganska stor myckenhet ord finnas införde, som icke höra til någon Dialect, utan äro i Språket egne och allmänt brukade. Hwilket jag trodt mig böra anmärka, på det jag icke må synas utur bemelte Dialect-Lexicon hafwa intagit ord, som i detta Werket icke skulle ega rum.

Jag må ock här nämna et slag, som upräknar främmande i Språket inblandade ord, hwilka kunna umbäras, och med skäl utur Språket utmönstras. På dylika i Swenskan af missbruk förekommande ord, är af mig en Lista för någre år sedan, igenom trycket utgifwen. (b)

Ordböcker, som icke innefatta annat, än hwad som länder til underwisning i et Språk, sådant som det för tiden brukas, hwaraf utländingar kunna lära sig förstå Språket, och inhemske at bibehålla en allmänt jämlik och stadgad Orthographie. Af detta sidsta slaget är denna Swenska Ordboken, wid hwilkens utarbetande jag använt all upmärksamhet och flit, at göra den til sitt ändamål lämplig, och i möjeligaste måtta fullständig. (SSO, Til Läsaren s. 3ff.)

I de tillfogade noterna, *a* och *b*, ger Sahlstedt titeln på de skrifter han åsyftar i texten. Den första är hans kritik av Ihres ordbok som publicerades som *In Glossarium Svio-Gothicum*, [...] *Observationes* (1773), den andra är hans ordlista över främmande ord i svenskan *Dictionarium Psevdo Svecanum* (1769a) (se närmare 7.2.3 nedan).

Av citatet kan utläsas att *Swensk Ordbok* inte är avsedd att vara en ordbok för ett speciellt ordförråd, inom ett speciellt fackområde, en dialekt eller över främmande ord i svenskan, och heller inte en etymologisk ordbok. *Swensk Ordbok* är istället inriktad på det allmänna ordförrådet. Det framgår också att den har ett tvåfaldigt syfte: dels att fungera som en svensk–latinsk ordbok för utlänningar som vill lära sig svenska, dels att för svenskarna fungera som en rättsskrivningsordbok för att bringa ordning och stadga i ortografin. Mot slutet av inledningen återkommer Sahlstedt till ordbokens syfte och där återfinns den funktion som egentligen borde ligga närmast till hands, nämligen att ”tjena Swenska Ungdomen, at lära sig Latinska namnen på orden” (SSO, Til Läsaren, s. 11). Han tonar dock ned denna funktion och förtydligar att det inte är hans ambition att undervisa i ”en prydlig Latin” utan han ”har endast warit sorgfällig, at kunna uttrycka rätta meningen af orden, och göra den begriplig för Folk, som icke förstå vårt Språk” (ib.). Den primära anledningen till det latinska inslaget i ordboken är, understryker Sahlstedt återigen, att tillhandahålla information om svenskan för icke svensk-talande:

Latinska uttolckningen är förnämligast ärnad til Utländingars tjenst, til at därigenom kunna lära sig Språket, eller ock betjena sig där af, til at kunna läsa Swenska Böcker, eller för dem, som åstunda, at där af göra Öfwersättning. Man har i synnerhet walt Latinen, i afseende på ord i Wetenskaper och Konster, som med alla Folkslag i werlden äro gemensame, ehuru Fransyskan i annat afseende är mer allmänt bruklig. (SSO, Til Läsaren s. 11)

I sin anmälan av ordboken behandlar Sahlstedt just ordbokens funktion som läromedel för språkstudier något utförligare. Där framgår bl.a. klart att ordboken faktiskt var tänkt att kunna utgöra det viktigaste läromedlet för utlänningar som ville lära sig svenska och att Sahlstedt i alla avseenden har anpassat arbetet efter denna funktion. Svårigheterna att åstadkomma en bidirektionell och bifunktionell ordbok framstod klara för honom:

I sanning tror jag det wara omöjeligt, at författa et Lexicon til underwising i twenne särskilda språk; ty hwart och et måste särskildt läras utur sin egen Ordbok. Annat är, at författa en Swensk Ordbok för Utländingar, och annat är, att skrifwa en latinsk Ordbok för Swenskar. (DA 56/1768)

Däremot kan ett och samma arbete fungera som inlärningsordbok för icke-svensktalande och som vägledning för svenskarna om ordens rätta bruk och betydelse. Sahlstedt kommenterar också ortografin explicit. Han har det vårdade uttalet som norm för sina ortografiska principer:

Den enfaldigaste, och man kan säga, den fullkomligaste Orthographien, är den, at orden med lika ljud eller bokstäfwer skrifwas, som de uttalas: hwarmed likwäl icke förstås den wårdslöshet, som i hastiga uttryck under dagligt umgänges tal förekommer. (SSO, Til Läsaren s. 1f.)

Sahlstedts ortografi kom också att bli vägledande för en lång tid framöver. När Svenska Akademien valde sin norm för rättstavningen hade den att välja mellan de ortografiska principer som formulerats av Sahlstedt, Ihre och den egna ledamoten Anders af Botin. Den norm som kom att tillämpas

hämtade han [Kellgren] i huvudsak från Sahlstedts ”Swensk Ordbok” (1773), ehuru Sahlstedts namn aldrig nämns i sammanhanget. Sahlstedts ordbok var tidens mest fullständiga och aktuella förteckning över svenska ord. [...] Det var också i praktiken lättare att överta formerna ur denna ordbok än att försöka tillämpa Ihres eller Botins stundom oklara eller i varje fall ofullständiga regler. (Loman 1986:25)

Sahlstedts insatser för ortografins standardisering kommer inte att behandlas närmare här.

7.2.3. Sahlstedts *Swensk Ordbok*, hans *Swensk Grammatika* (1769) och *Dictionarium Psevdo-Svecanum* (1769)

Sahlstedts ordbok kan inte beskrivas effektivt utan att den relateras till hans övriga insatser för beskrivningen av svenskans grammatik. Redan på 1740-talet gav han sig in i den grammatiska/ortografiska debatten med sin *Försök Till en Swensk Grammatika efter det nu för tiden brukeliga sättet at tala och skrifwa* (1747), och under 1750- och 1760-talet deltog han livligt i diskussionen om det svenska språket (se Noreen 1903:208f. och Alvin 1914:166ff.). Parallellt med arbetet på ordboken förberedde Sahlstedt också ytterligare en grammatik som, i likhet med ordboken, förelåg färdig under 1768. Året efter, 1769, publicerades så denna, som kom att bli den första mera allmänt använda svenska grammatiken: *Swensk Grammatika efter det nu för tiden i språket brukliga sättet författad, af Kongl. Wetenskaps Academien gillad och efter Des befallning utgifwen af Abraham Sahlstedt, Kongl. Secret.*¹ Trots att även ordboken då förelåg i manuskript färdigt för publicering dröjde det ytterligare fyra år innan Sahlstedt fick bidrag till tryckningen (se Alvin 1914:176f.).

Swensk Grammatika fick stor betydelse för den grammatiska beskrivningen av svenskan för lång tid framöver. Den gavs ut i flera

¹ För Sahlstedts *Swensk Grammatika* (1769b) används i det följande förkortningen SSG.

upplagor, tredje upplagan 1798, och den översattes också till ryska, franska och tyska samt gavs ut i en förkortad skolupplaga 1772 (se Noreen 1903:209 och Lindblad 1919:[v]f.). *SSO* anknuter i sin ortografi och sitt allmänna grammatiska förhållningssätt till *SSG*, och han hänvisar flitigt till den i artiklarna. Omvänt förekommer det också i grammatiken ymnigt med såväl generella som precisa hänvisningar till ordboken.¹ Att Sahlstedt redan tidigt hade klart för sig grammatikens och ordbokens nära relation och den betydelse för språkbeskrivningen som samspelet mellan de båda arbetena har framgår av att han redan i sin grammatik från 1747 hänvisar till ordboken (se Rogström 1994:68).

Som framgår av citatet ur ordbokens inledning (ovan), hade Sahlstedt redan tidigare inlett sin lexikografiska bana. Redan 1757 publicerades *Swensk Ord-Bok, efter det nu för tiden i Tal och Skrifter brukliga sättet inrättad*, ett mindre arbete (192 s. 8:o) uttryckligen avsett som "hjelpreda för Utlänningar" (Sahlstedt 1757, förordet). År 1765 gav han ut *Glose-bok på latin och svenska, til minneshjelp för barn*, en liten (100 s. 8:o) ämnesindelad ordlista med rent pedagogiska syften. Sahlstedt är också författare till den första publicerade svenska ordboken över främmande ord, nämligen *Dictionarium Psevdo-Svecanum, det är: Ord-Lista på främmande i Svenska Språket förekommande ord* (1769a). I inledningen till *Dictionarium* resonerar Sahlstedt kring lånord i svenskan. Dessa är av tre slag. För det första har vi sådana som "igenom tiden och wanan blifwit för oss outhärlige" (Sahlstedt 1769a:A2). Dessa anser han "hafwa wunnit Swensk borgare-rätt" (ib.), och de bör därför tas med i en svensk ordbok. Av ett annat slag är ord som

¹ I grammatiken behandlar Sahlstedt växlingen *glj* i besläktade ord såsom *plog* – *plöja*, i vissa verbs paradigim såsom *sörja* – *sörgde*, liksom undantagen från denna växling, t.ex. *wälja* – *walde* "hwilket alt af ordboken är at lära" (Sahlstedt 1769a:5). I avsnittet om substantivens kasus ger Sahlstedt exempel på uttryck där gamla dativformer ännu är i bruk: *icke allom gifwit, säga enom emot* och "I sinom tid. I sin tid. cf. Ordboken. voc. Tid" (ib.:18).

kunna aldeles umbäras; då wi i vårt språk kunne dem, antingen med lika goda ord uttrycka; eller med en liten omgång i talet säga det samma. Öfwer sådana ord, har jag här författat en Lista, som torde tjena Allmänheten til någon påminnelse och rättelse. (Sahlstedt 1769a:A2)

Slutligen finns det sådana ord som ”brukas stundom i Tal och Skrifter, och torde icke kunna umbäras, förr än man med tiden kan få några jämgoda i ställe antagna” (Sahlstedt 1769a:A2[b]). Ord av det sistnämnda slaget tas med i ordlistan.

Som närmaste — och ende — föregångare i denna gren av lexikografen har Sahlstedt haft Haqvin Spegel, som i sitt *Glossarium* ger en ”Förtekning på några Fransöska Ord som äro nu inblandade uti Swenskan / och kan hende af allom icke rätt förstås” (se avsnitt 5.2.1 ovan). Spegel, liksom Sahlstedt, redovisar en restriktiv hållning gentemot det ”onödiga” bruket av främmande ord i svenskan.¹ Spegels ordlista har emellertid som syfte att förklara de främmande orden (jfr 5.2.2 ovan), medan Sahlstedt snarare vill anvisa i svenskan existerande ”lika goda ord”. Efterföljare i denna gren av den svenska lexikografen får Sahlstedt först på 1830-talet.²

7.2.4. Sahlstedts förlagor och källor

I ordbokens inledning sägs ingenting om vilka källor och förlagor Sahlstedt använde sig av när han utarbetade sin ordbok. Dessa hade

¹ Spegels inställning ansluter sålunda till Stiernhielms och Columbus syn på lånord. De ansåg båda att ”utrensningen av främmande ord skulle ske med urskiljning och inte gälla väl etablerade ord” (Edlund & Hene 1992:127). Sahlstedts syn är mera representativ för 1700-talets gängse uppfattning, som bl.a. tog sig uttryck i att Linné ersatte en del franska lånord med inhemska när hans resedagböcker skulle ges ut och att Olof von Dalin företog en liknande rensning inför andra upplagan av sin ”Argus” (ib.).

² 1837 publiceras en *Alphabetisk ordbok öfwer de uti svenska språket i tal, skrift och tryck beständigt förekommande främmande ord och talesätt* av A. Pfeiffer. Verket gavs samma år även ut med titeln *Technisk-terminologisk ordbok öfwer svenska språket*. 1845 kom A.G. Anderssons *Förklaring öfver fremmande ord i svenska språket* (se Hannesdóttir 1987).

han dock presenterat tidigare, dels i en artikel i *DA* 58/1768, dels i *Allmänna Tidningar* 1770, nr 48 och 49. Förutom en mängd facklitteratur för olika specialområden anger han vilka ordböcker och vilken grammatisk litteratur han har använt. Av 1600-talsordböckerna har han utnyttjat *Lincopenses index*, Stiernhielms *Glossarium* samt Verelius och Loccenius respektive arbeten; beträffande föregångarna på 1700-talet har han i princip konsulterat alla stora ordböcker som innehöll svenska: Spegels *Glossarium*, Ihres *Swenskt Dialect Lexicon* (1766), Schenbergs, Serenius, Linds och L. Möllers ordböcker. Han har också känt till Swedbergs utgivna ordbok, och han konstaterar att den "är mäst Biblisk" och att det övriga innehållet återfinns hos Schenberg (*DA* 58/1768). Sahlstedt nämner inga utländska ordböcker, och den indirekta orsaken till att uppdraget att åstadkomma en svensk ordbok kom i Sahlstedts väg, Schultzes manuskript, återfinns inte heller bland de verk han uppger som förlagor och källor.

Även den grammatiska litteratur Sahlstedt bygger på i sitt arbete med *SSO* redovisas (*DA* 58/1768). Där återfinns likaledes alla de viktigare av hans svenska föregångare i genren: Tiällman, Wallenius, Swedberg, Ihre, Hof, Ljungberg, Laurel, Broman och Ekholm samt en del mindre arbeten. Sahlstedts förutsättningar för att kunna åstadkomma en för tiden avancerad beskrivning av det svenska språket var sålunda goda.

7.3. *SSO* — makrostruktur

Uppslagsorden i *Swensk Ordbok* är strikt alfabetiskt ordnade i två spalter per sida (bild 12). Bokstavskapiteln inleds med den aktuella bokstaven som rubrik. Överst på varje sida ges två eller flera sekvenser av två eller flera ledbokstäver. Artikeln är indragen i kanten i förhållande till den av uppslagsordet inledda första raden. Det svenska materialet är satt med fraktur, det latinska med antikva.

L.

Labyrinth, m. 3. Labyrinthus, *alias* Irv-gång. Labyrinten i örät, Labyrinthus auris.

Lact, n. 4. Cera gummata signatoria.

Lact, n. conf. *Esterlact*, *Proverbaliter*.

Edtta, *vel* **Lägga lact** och lyte på någon, Probrum alicui inferre.

Lacta, v. a. 1. Obfignare, *cera signatoria*.

Lactad, p. p. ex. gr. **Lacta bres**, Literas obfignare. **Lacta ihop**, **Lacta igen**, *eandem vim habens ac simplex*, conf. **Sörjögla**.

Aliter, **Lacta**, *vide* **Lacta**.

Lactera, v. a. 1. Sandaracea gummatone obducere. **Lactera**, p. p. *per*.

Lacterare, m. 2. Artifex operis sandaraceæ gummatonis.

Lactering, m. 2. Actus sandaraceæ gummatonis. *Item*: **Lactering**, Ipsum sandaraceum obducunt.

Lacternisa, v. 1. conf. **Sernisa**.

Lactning, m. 2. Obfignatio, *cera signatoria*.

Lactusk, *vide* **Laktusk**.

Lactwerk, n. 4. Opus sandaraceæ gummatonis.

Lada, f. 1. Horreum.

Ladda, v. a. 1. Onerare. Onere replere.

Laddad, p. p. ex. gr. **Ladda en bösa**, Bombardam onerare. **Med laddade gerår**, Sclopetis onullis. **Ladda et steyp**, Navem onerare.

Laddning, m. 2. Onerandi actus.

Item: **Laddning**, Onus, quo quid repletur, ex. gr. **Stöta ned laddningen i bösan**, Onus in bombardam intrudere. **Et steyp med full laddning**, Navis plene onullis.

Öfösa laddningen, Navem exonerare. **Öföpet som hem med en laddning salt**, Navis sale onullis redit.

Laddstake, m. 2. *vel* **Laddstocck**, m. 2. Bacillus, quo onus in tormentum vel sclopetum intruditur.

Lade, *lps. verb.* **Lägga**.

Ladugolf, n. 4. Locus horrei lateralis, ubi reponuntur segetes.

Ladugård, m. 2. Causa. Villa in prædio, ubi exstructa sunt horrea & stabula, *Oppon.*

Managård, *Aliter*, ex. gr. **Han har stor ladugård**, Res ei pecuaria amplior est.

Laduloge, m. 2. *alias* **Loge**, *quod* conf.

Laf, m. Lichen plicatus. *Def.* **Lafven**.

Lafwe, m. 2. Pegyra seu contabulatum, ex. gr. *pro decubitu in balneo & ejusmodi*. *Item*: **Lafwe**, conf. **Plantlafwe**.

Lafwig, adj. Lichine plicato obtusus.

Leg, m. 2. Lex, ex. gr. **Stiffa lagar**, Leges condere. **Upphöwa laagen**, Legem dissolvere. **Uffassa lagar**, Leges abolere. **Lag lömsligt**, Legi convenienter.

Item: **Leg**, Jus, ex. gr. **Ulmössa fells-lagen**, Jus gentium universale. **Stadslag**, Jus municipale. **Landslag**, Jus rurale.

Item: **Leg**, Justus rerum situs & habitus, ex. gr. **Edtta allt i lag**, sem invari i ordning, **Tubbata priltum in statum referre**, **Man kan icke göra alle i lag**, Ut cuique justum videatur, agere ne qui potest. **Ära någen wäl til lag**, Animum alicuius probè se gerere. **Är de nu til lag**? Hocce ad iudicium modo.

Aliter, ex. gr. **Det tager intet lag**, Facit id non peragitur. **Det tog lag se honom**, Felicitur id ei successit. **Edta nu lag**, Ordnam servare conditionem vel statum. **Hef och lag**, conf. **Gof**.

Item: **Lag**, Decoctum, ex. gr. **Lag e bark**, Decoctum ex cortice. **Grugglag**, Decoctum hordei, *quo fit cerevisia*.

Item: **Lag**, *Adverbialiter*, **Wid lag**, **Cu ceter**, ex. gr. **Det är nu wid lag et i sedan**, Anus jam ceteriter præterit. **Ö wid lag**, Ita ferè. **Hwar ligger det w lag**? Ubinam circiter jacet?

Lag, n. 4. Stratum, ex. gr. **Öfversta ell understa laget**, Supremum vel infimum stratum. **Han gaf honom hela laget af Cononera**, Integro eum prebat tormentum strato. **Et lag stenar i muren**, Latrum in muro stratum. *Conros*. **Frölla Stratum segetis** qualibet vice tribulario subjiendum. **Hjellsag**, Stratum trahium in edibus, conf. *simp.*

Item: **Lag**, Convivium, ex. gr. **Fröllo lag**, Convivium nuptiale. **Wipta loqe** Dillectu convivium solvere. **Betula laa** 11

7.3.1. Den alfabetiska ordningen

Det görs ingen skillnad mellan <i> och <j>; ord med dessa begynnelsebokstäver ordnas i ett gemensamt avsnitt, *J*, och behandlas i alfabetisk ordning efter den nästföljande bokstaven. Däremot betraktas <u> och <w> som två skilda bokstäver, och <å>, <ä>, <ö> placeras som separata bokstäver sist i alfabetet. Istället för sekvensen <kv> används initialt <qw>; <th> för <d> eller <t> utvecklat ur äldre frikativt uttal förekommer inte. Den alfabetiska ordningen mellan artiklarna är överordnad den semantiska samhörigheten, och makrostrukturen är därigenom i det närmaste rent glattalfabetisk. Exempelvis behandlas *Likfärd*, *Likfärg* och *Likkista* i var sin artikel, i en följd som avbryts av *Likhet*. *Spatium* ignoreras vid inordningen: *Likalydande* följs av *Lika mycket*.

Sist i inledningen till ordboken kommenterar Sahlstedt vissa drag i stavningen: "Om ostadiga bruket af Vocalerna E och Å, samt O och Å, så wäl som angående skiljacktiga skrifsättet med Hw och W, är wid sjelfa början af dessa bokstäfwer särskildt påmint" (*SSO*, Til Läsaren s. 15). I enlighet härmed informeras användaren inledningsvis under bokstaven *O* om att

O, har i många ord lika ljud med **Å**. Se Grammatikan. Däråf är kommen en ostadighet i andra ord, at skrifwas med **O**, eller **Å**. Således måste de, som icke igenfinnas wid Lit. **O**, sökas wid Lit. **Å**; til exempel: **Voge**. Se **Våge**. **Kort**, **Brevis**. Se **Kårt**. **Monge**. Se **Månge**. **Holla**. Se **Hälla** &c.;

och inledningsvis under *H*:

H, Denne bokstafwen har blifwit satt fram för **W** uti wiåa ord, som nu igenom bruket blifwit förkastadt: och böra sådana ord under Lit. **W** igenfinnas; til exempel: **Hwalp**, se **Walp**. **Hwålfwa**, **Wolvere**, se **Wålfwa**, **Hwimla**, se **Wimla**, &c.

7.3.2. Varianter och hänvisningar

I ordboken förekommer rikligt med hänvisningar. I inledningen anger Sahlstedt två olika typer av hänvisningar från ett uppslagsord till ett annat. Dels används "Confer", ofta förkortat "Conf." eller "cf.", dels "Vide". Mellan dessa två sätt föreligger i princip samma funktionsuppdelning som i dagens ordböcker (se Svensén 1987: 187f.). Sålunda står *Conf.* för "Jämför citerade stället, til uplysning om ordet", medan *Vide* står för "Se. Härmed wisas Läsaren til et annat ord, som i ställe för detta brukas" (Teckens och afbrutne Ords uttydning s. 16). Med *conf.* hänvisas läsaren för ytterligare information till ett annat uppslagsord med besläktad betydelse, och de båda artiklarna är avsedda att ömsesidigt komplettera varandra, medan det vid hänvisningar med *vide* snarare föreligger normativa skäl till hänvisningen. Artiklarna *Laggrann* (ex. 111) och *Grannlaga* (ex. 112) bidrar således var för sig med information om det andra uppslagsordet, medan hänvisningen från *lömsk* (ex. 113) till *lönsk* (ex. 114) snarare tycks vara av det normativa slaget, och det ges ingen information om formen *lömsk* förutom just hänvisningen.

- (111) **Laggrann**, ADJ. Ad minima scrupulosè attentus, conf. **Grannlaga**.
- (112) **Grannlaga**, ADJ. Qui subtiliter & accuratè res discernit, conf. **Laggran**, ex. gr. **Han är grannlaga i sina omdömen**, Subtiliter & accuratè de rebus judicat. **En grannlaga sak**, Res acuratè & cum judicio tractanda. **Wara grannlaga i smak**, Gustus subtilioris esse. **Han är grannlaga, at hafwa at göra med**, Cautè cum illo agendum.
- (113) **Lömsk**, vide **Lönsk**.
- (114) **Lönsk**, ADJ. Insidiosè subdolos, ex. gr. **Han är en lönsk karl**, Vir est insidiosus. **En lönsk hund**, Canis clam mordax.

Med hjälp av markeringen *vide* vägleds läsaren till en prefererad ortografisk variant, t.ex. "**Lamma**, vide **Lamba**", "**Leska**, vide **Ledska**", "**Lof**, **Lofst**, **Lofwa**, vide **Låf**, &c.". Vidare används referensen för att hänvisa från föråldrade ord eller ordformer till andra mera aktuella

ord eller ordformer: "Vöfja, Vöfjerska, *obsol. vide Signa, Signerska*", "Vögerdag, *vide Vördag*". *Vide* används emellertid också i fall där det snarare tycks vara utrymmesskäl än normativa skäl som ligger bakom, och det är å andra sidan inte alltid som hänvisningen *conf.* från ett uppslagsord till ett annat fungerar symmetriskt. Exempelvis hänvisas från *landtbrukare* till synonymen *jordbrukare*: "**Landtbrukare, vide Jordbrukare**". För *landtbruk* hänvisas emellertid inte till uppslagsordet *jordbruk*, vilket däremot anges som synonym till *landtbruk*, "**alias Jordbruk**". I artikeln *Jordbrukare* nämns konsekvent nog inget om *landtbrukare*. Däremot hänvisas läsaren vidare: "*conf. Åkerman*". Vid *Åkerman* finns ingen hänvisning tillbaka till *jordbrukare*. Trots enstaka sådana avvikelser är Sahlstedts hänvisningssystem på det hela taget mycket konsekvent genomfört.

7.3.3. Ordbokens ordförråd

I ordbokens inledning uppger Sahlstedt att han avser att behandla det allmänna ordförrådet (se 7.2.2 ovan). Detta ordförråd definierar han snarast negativt, genom att räkna upp de kategorier av ord som utesluts ur arbetet. Han tänker inte behandla facktermer om de inte också används i allmänspråket, inte dialektala eller föråldrade ord och inte främmande ord. Han utesluter också "alle diktade och nygjorde ord, som af ingen annan än upfinnaren förstås, och af ingen annan, hwarken i tal eller skrifter brukas", "Gemena ord [...] skällsord och öknamn" samt "gamle och ur bruket komne ord" (Til Läsaren s. 7). Dessutom utesluter Sahlstedt de flesta ord som "höra egentligen til Poeternas språk" och

ord, som i synnerhet höra til wisthuset, köket eller källaren, eller särskildt til våra Fruntimmers slögder. Af desse äro de allmänt gängse uti Ordboken intagne: men somlige brukas icke, och förstås icke heller af andra, än af Fruntimren. Sådane ord har man icke actat nödigt, at uti Ordboken införa. (*SSO*, Til Läsaren s. 8)

Av uppräknningen framgår att Sahlstedt för ordurvalet snarast har arbetat efter den s.k. "akademiprincipen", d.v.s. den princip Franska Akademien har tillämpat i sin ordbok, att "kun 'gode' og 'rene' ord skulde optages, mens grove og liderlige ord skulde forvises" (Skautrup 1947:283). I artiklarna i *DA* uppehåller sig Sahlstedt vid förekomsten av gemena ord i några av de ordböcker han har använt som förlagor, och han ger exempel på ord och talesätt som han inte tänker behandla i sin ordbok. Han ber läsaren om ursäkt för att han anför exemplet *söhlkuk* från Ihres dialektlexikon och talesättet "Ju mer hon gråter, ju mindre pissar hon" från ett annat, vars upphovsman han inte anger. I Herr Schultzes manuskript "är sådant med mycken flit samladt. Där [...] får man äfwen lära en hop skamliga ord" (*DA* 49/1768). I en föregångares arbete, i artikeln *mus*, har Sahlstedt hittat det likaledes "skamliga" ordspråket "Det hjælper hwad det kan, sade Musen: pissade i hafwet" och i en annan det "gemena" "Hwad gör icke Tysken för pengar, sade Bonden om markattan" (ib.). Sådant material lyser med sin frånvaro i *Swensk Ordbok*.

Med de i detalj redovisade urvalsprinciperna säger det sig självt, att det ordförråd som faktiskt presenteras i ordboken inte kan bli särskilt stort, och att det dessutom var upplagt för kritik beträffande både sådana ord som borde förekomma men faktiskt saknas i ordboken och sådana ord som förekommer i ordboken trots att de inte hör till det allmänna språket. Kritik framfördes också. Särskilt högljudd var signaturen "C. N.", som hävdade att *SSO* saknade mellan åtta- och niohundra vanliga svenska ord (Alvin 1914:188f.). De strikta kriterier Sahlstedt ställer upp för sitt urval av ord har emellertid också föranlett att *SSO* bedömts som att den ger "dels en bild av vad som var god, relativt dialektfri svenska, dels som ett rättesnöre för den äldre gustavianska tidens språkbruk" (Benson 1991:47).

7.3.4. Avledningar och sammansättningar

Inledningen säger ingenting uttryckligen om hur avledningar presenteras i *Swensk Ordbok*. Problemet antyds bara flyktigt: "Om någre med en Partikel eller annat ord sammansatte, äro utelemnade, så förstås de lättligen, då bägge orden på sina ställen särskildt up-sökas" (Til Läsaren s. 14). Om man tolkar "[ord] med en Partikel [...] sammansatte" som (prefix)avledningar, kan man här också inläsa att Sahlstedt inte eftersträvar fullständighet, utan att självklara avledningar kan utelämnas. Några kriterier för urvalet redovisas dock inte. Huvudregeln tycks vara den, att avledningarna utgör primära uppslagsord. Detta gäller framför allt avledningar av substantiv och verb, liksom också substantiviska avledningar av adjektiv. Exempelvis behandlas *laglig* och *lagning* i separata artiklar, liksom *lagfara*, *lagfaren* och *lagfarenhet*. Det förekommer emellertid att avledningar av substantiv behandlas som sekundära uppslagsord: "**Vatin** [---] *Hinc Adj. Vatinisk*", "**Arab**, [...] *Hinc: Arabisk. Adj.*"; någon gång också med ett metaspråkligt *inde* ('därav') utsatt: "**Sibell**, M. 3. [...] *Inde verbum. Sibellera* [...]". Verbens avledningar på *-ning* står för det mesta som primära uppslagsord, medan avledningar på *-ande* oftare förses med etiketten *Substantivè* och behandlas i samma artikel som verbet: "**Väcka**, V. A. I. [---] *Substantivè. Väckande*" men "**Väckning**, M. 2."

Adverb som är regelbundna *t-* eller *en-*avledningar av adjektiv behandlas inte alltid på ett enhetligt sätt: "**Äglig**, ADJ.", "**Ägligen**, ADV." kan jämföras med "**Olaglig**, ADJ. [...] **Olagligen**, Adv." och "**Öycklig**, ADJ. [---] *Adverbialiter. Öyckligt*, [...] **Öyckligen**, Adv."

Om sammansättningar säger Sahlstedt i inledningen: "Sammansatte ord finnas wid de enkla. Men när de förre antingen blifwit för många på et ställe, eller at de äro af någon synnerlig art i bemärkelse eller böjelse; eller på något wis i sammansättningen förändras, så äro sådane särskildt i sin ordning utsatte" (SSO, Til Läsaren s. 14). Denna deklARATION tycks dock endast gälla sammansättningar med adverb. Annars behandlas de allra flesta sammansättningar i

ordboken som primära uppslagsord. Sålunda ges i artikeln *Där* samtliga adverb med *där* som förled. Även adverb med en klart icke-lokativisk betydelse, såsom *däremot* och konjunktionen *därest*, behandlas här. För de andra ordklasserna gäller att de sammansättningar som "finnas wid de enkla" — d.v.s. behandlas som sekundära uppslagsord — är huvudsakligen sammansättningar i vilka uppslagsordet utgör efterled. Förutom i sådana nästen kan dessa sammansättningar också behandlas som primära uppslagsord. Exempelvis redovisas under uppslagsordet *lag* sammansättningarna *stadslag* och *landslag*; båda förses med latinska motsvarigheter. Ordet *landslag* (men inte *stadslag*) förekommer också som eget uppslagsord: "**Landslag**, M. 2. Jus rurale, conf. **Landsrätt**". Det är mera sällan som sammansättningar redovisas i en artikel där den enkla förleden utgör uppslagsordet. En räkka med sammansättningar kan inledas med "Compos.", som i artikeln *Lagman*, där också "**Lagmans Rätt**", "**Lagmans Ting**" och "**Lagmans Syn**" parafrazeras på latin. Någon gång förekommer det att sammansättningar ges "i ramsa" utan att behandlas vidare på latin. En kort sådan ramsa återfinns i artikeln *Lass*: "*Compos. **Salmloß. Kärreloß***". Istället för att förse användaren med de latinska ekvivalenterna hänvisar Sahlstedt här istället till simplexorden. Som framgår av exempel (115) markeras de sammansättningar som utgör sekundära stickord grafiskt genom den gotiska frakturstilen:

- (115) **Lake**, M. Crudorum succus, stillando effluens, ex. gr. **Röttlake**,
Carnium crudarum succus. **Björklake**, conf. **Björk**.
Item: **Lake**, alias **Sallake**, ex. gr. **Lake på smör, kött, fisk** [...].

Trots den deklARATION om självklara sammansättningar och avledningar som vi finner i inledningen kan Sahlstedt inte sägas ha varit särskilt restriktiv med att föra in sådana i ordboken. Någon fullständighet i sin redovisning har han emellertid inte eftersträvat.

7.4. SSO — mikrostruktur

7.4.1–2. Uppslagsform och uttalsuppgifter

Ordens uppslagsform är i första hand vad vi brukar betrakta som en grundform, men även böjda former förekommer som primära uppslagsord. Uppgifter om alternativ stavning kan lämnas genom att en parallellform av uppslagsordet tillfogas, ”**Vandt, vel Vant**”, ibland med en hänvisning till en annan — och därmed rekommenderad — stavningsvariant: ”**Barnværkar, Vide Børnværkar**”, ”**Skabrak, vide Schabrak**”.

I *Swensk Ordbok* ges inga uppgifter om uppslagsordens uttal.

7.4.3. Ordklassuppgifter

De allra flesta uppslagsord följs av en ordklassangivelse i form av en förkortning satt med kapitaler. Förkortningarna förklaras i listan över ”Teckens och afbrutne Ords uttydning”. Substantivtillhörighet markeras indirekt genom att ordets genus anges, med *M.*, *F.*, eller *N.* För verben uppges förutom ordklass även slag av verb: ”V. A. Verbum Activum. V. N. Verbum Neutrum. V. D. Verbum Deponens. V. Defect. Verbum. Defectivum. Impers. Impersonale” (SSO, Teckens och afbrutne Ords uttydning s. 16). Någon närmare förklaring till denna indelning finner man inte i ordboken, men i grammatiken definieras verbens kategorier. Ett verb

är antingen Personale, eller Impersonale. *Personale*, til hwilket tre personer kunna läggas. [---] Detta slags Verbum är fyrahanda. 1. *Activum*. Jag älskar. 2. *Passivum*, som göres af Activo då et S tillägges. t. e. Jag älskas. Jag tages. 3. *Neutrum*, som är likt Activum, men har icke Passivum. t. e. Jag faller. Jag fryser. Jag blundar. 4. *Deponens*, som är likt Passivum, men har icke activum. t. e. Jag bråttas. Jag minnes. Desse gå i böjelsen aldeles lika med Passivum. (SSG:47)

Distinktionen *aktivum – neutrum* avser huruvida ordet kan användas i passiv, och den är sålunda inte parallell med dagens uppdelning i *transitiva* och *intransitiva* verb. Grammatikens kategori *passivum* är alltså snarare en form av de ”aktiva” verben än en egen kategori, och den används inte i ordboken. Däremot uppges där om verbets böjningsparadigm är ofullständigt: ”V. Defect.”.

Förutom substantiv och verb anges också förkortningarna för ordklasserna adjektiv, particip, adverb, preposition, konjunktion och interjektion; däremot saknas förkortningar för pronomen och numeraler. Ord som tillhör dessa ordklasser förekommer naturligtvis i själva ordboken, och där förses de också med uppgift om ordklass, såsom ”**Du**, PRON.” och ”**Fem**, Numer.”.

Det är inte riktigt alla ord som förses med en uppgift om ordklassstillhörighet. För det mesta lämnas då alternativ information, såsom facktillhörighet, ”**Achter**, term. naut.”, ”**Loftwart**, Latus navis quò incidunt venti”, ”**Mund**, term. milit.”, eller bruklighetsuppgifter, såsom interjektionens utropstecken i ”**Sarwål!** Vale!” och ”**Sy!** *Particula aversandi*. **Sy skam**, Pudeat”.

Gränsen mellan de olika ordklasserna är inte alltid lätt att dra, och Sahlstedt uppger i vissa fall en annan ordklass än den man utifrån dagens utgångspunkter skulle väntat sig. Främst är det den diffusa avgränsningen av ordklassen pronomen som leder till en från dagens bruk avvikande klassificering. I sin grammatik gör Sahlstedt en indelning av pronomina i dels ”Pronomina Substantiva”, dels alla andra som ”blifwa såsom Adjectiva ansedde” (SSG:39). Som substantiviska pronomen räknar han *jag*, *du* och *sig* samt *han* och *hwem?* eller *ho?*. I ordboken betraktas däremot dessa pronomen, jämte exempelvis *bägge* och *hwilken*, som just ”PRON.”, medan orden *båda* och *dylig* uppges vara ”Adjectivè”. Ordet *sådan* markeras som adjektiv och *slik* som adverb. Någon närmare indelning av pronomina i olika subkategorier förekommer inte; över huvud

taget tycks en kategoriindelning av pronomina vara ett betydligt senare fenomen.¹

I vissa fall behandlas olika lemman i en och samma artikel. Det sekundära uppslagsordet markeras då genom ett i kanten utdraget *item*, såsom i artikeln *Lagom* (ex. 116), där det adjektiviska bruket redovisas som en funktionellt definierad ordklassstillhörighet:

- (116) **Lagom**, ADV. Modicè. Mediocriter. Haud plus, nec minus, ex. gr. **Lagom bäst**, Modica optima. [...] Item: **Lagom**, Adjectivè, ex. gr. **Komma i lagom tid**, Commodo venire tempore. **Rådningen är lagom åt mig**, [...].

Det vanliga är emellertid att homonymer separeras så att varje lemma behandlas i en artikel för sig.

7.4.4. Morfologiska uppgifter

För substantiv och verb lämnas information om ordets böjning i form av en siffra som markerar dess deklinations- respektive konjugationstillhörighet. Böjningsformer anges rikligt, såväl regelbundna som oregelbundna och såväl i artikelns inledning som i form av självständiga uppslagsord.

7.4.4.1. Substantiv

Sahlstedts behandling av substantiven har, som antytts ovan, undersökts av Gösta Lindblad i avhandlingen *Abraham Sahlstedt och den svenska substantivböjningen* (1919). Lindblad går där igenom grunderna för Sahlstedts bedömning av deklinationstillhörighet för drygt trehundra substantiv och relaterar resultatet till hur tidigare grammatiker och lexikografer har behandlat dessa ord. Han under-

¹ Inom norsk språkbeskrivning kom ordklassen pronomen inte att problematiseras på allvar förrän 1856, då av bl.a. Knud Knudsen (Fossestøl 1987:126).

söker också vilken genomslagskraft Sahlstedts bedömning har haft för det senare skriftspråket. Denna aspekt av substantivens böjning, dvs. i vilken deklination Sahlstedt placerar dem samt kriterierna för hans deklinationsindelning, behandlas inte närmare här (se Hannesdóttir [under utg.]).

Beträffande substantivens genus använder Sahlstedt, som framgått ovan, huvudsakligen tregenussystemet med kategorierna maskulinum, femininum och neutrum. Dessutom förekommer emellertid kategorin *Communis generis*, förkortad *Com. gen.* Denna kategori används för olika typer av substantiv: ”**Fadder**, *Com. gen. 2.*”, ”**Vedska**, *Com. gen. 1.*”, ”**Wunchristen**, *Com. gen.*”, ”**Mäspärfa**, *Com. g. 1.*”, ”**Masbytta**, *Com. gen. 1.*” I inledningen sägs inget om ”*Com. gen.*”, och förkortningen finns inte med i förteckningen över upplösta förkortningar. I det tredje kapitlet, ”Om Nomen Substantivum”, i *SSG* handlar § 2 om genus. Där slås det fast att substantiven har tre genus, maskulinum, femininum och neutrum — samt att ”Hwart ords genus i synnerhet måste läras af ordboken [...]” (*SSG*:13). Som maskulina substantiv anges först vissa semantiskt bestämda grupper och därefter morfologiska kategorier: ord som slutar på *e* och *ing*. Om de sistnämnda sägs att ”Af dessa äro några *Communis generis*, såsom Hedning. Främling. Affälling. &c.” (ib.).

Dessa formuleringar är utomordentligt intressanta. För det första framgår det klart att det ursprungliga tregenussystemet i svenskan är statt i upplösning, då varken semantiska eller morfologiska kriterier längre räcker till för att fastställa ett ords genus: genus har blivit en huvudsakligen lexikaliskt bestämd kategori, som måste ”läras af ordboken” (cit. strax ovan). För det andra lanserar Sahlstedt ett nytt, fjärde, genus: *communis generis*. Med *communis generis* avser han inte det förhållandet att personbetecknande ord med ett grammatiskt genus kan ha en referent av naturligt kön som inte sammanfaller med ordets grammatiska genus. Den omständigheten omnämns särskilt i § 2: ”Märk. Några Masculina brukas om bägge könen, t. e. Fånge. Fadder. Gäck. Skalk. Undersåte. Unge. Öfwermage. &c.

Likaledes om djur. t. e. Hare. [...]”; ”Märk. Några Fœminina beteckna bægge könen af djur. t. e. Apa. [...]” samt ”Märk. Någre Neutra brukas om Masculinum och Fœmininum. t. e. Hjon. Barn. Foster. Wittne. Helgon. [...]” (SSG:14f.). Det kom ännu att dröja närmare 150 år tills tregenussystemet förlorade sin givna plats i den grammatiska och lexikaliska beskrivningen av svenskan.¹

I sin grammatik introducerar Sahlstedt således en ny grammatisk kategori i svenskan, en kategori som han också använder i sin ordbok om än på ett sporadiskt och oförutsägbart sätt.² Några av de ord som i grammatiken exemplifierade genuskategorin *communis generis*, nämligen *hedning*, *främling* och *affälling*, uppges alltså i ordboken ha genus maskulinum, medan *fadder*, som i grammatiken räknas bland de maskuliner som används om båda könen i ordboken däremot markeras med ”Com. gen.”. Sedermera kom en viss kritik att riktas mot den genusindelning Sahlstedt tillämpar i ordboken. I sitt tal över den historiska språkforskningen konstaterar Rydqvist:

Bland grammatik- och ordboks-författare äro, hvad köns-beteckningen vidkommer, Wallenius (Project af Svensk Grammatica, Åbo 1682) och Lind (Swänsk och Tysk Orda-Bok, Stockholm 1749) icke utan förtjenst; så litet ock någondera är fri från enskilda misstag. Med Sahlstedt* ökas osäkerheten, och är sedan i tilltagande.

* Afgjorda fem. gör han ofta till mask., t. ex. *axel* (humerus), *has*, *länd*, *klo*, [...]; hvaremot verkliga mask. blifva hos honom fem. t. ex. *seger*, *kostnad*, *saknad*, *bild*, *ho* m. fl. (Rydqvist [1849] 1863:49)

Det är anmärkningsvärt att Rydqvist här enbart diskuterar enskilda substantiv, som han tycker Sahlstedt har tilldelat fel genus, och att

¹ Herbert Davidson har undersökt genusutvecklingen i svenskan under nysvensk tid (Davidson 1990). Tregenussystemet utgör ramen för hans undersökning, och han studerar den vacklan inom det systemet som uppgifter om enstaka ords genustillhörighet uppvisar i olika källor. Hans syfte är inte att belysa uppkomsten av en ny, grammatisk genuskategori i svenskan.

² Jfr Malmgren (1988:201), där A.F. Dalin uppges vara den som införde beteckningen *genus commune*. Beteckningen används redan av J.G.P. Möller (1790), se 8.1.3.4 nedan; kategorin tycks däremot ha införts av Sahlstedt.

han inte tycks ha uppmärksammat den nyintroducerade genuskategori. Kritiken i sig själv kan emellertid ses som ett bevis för att Sahlstedt hade rätt i sitt påstående att varje ords genus måste läras av ordboken.

Substantivets pluralbildning anges ganska konsekvent genom en siffra som avser deklinationsklass. Undantag är oböjliga substantiv, substantiv som inte gärna förekommer i pluralis, substantiv som hos Sahlstedt har pluralformen som uppslagsform samt substantiv som endast förekommer i pluralis.¹ Så saknas deklinationsuppgifter vid exempelvis följande uppslagsord (endast för *leda* anges det explicit att det är oböjligt): "*Leda*, F. *Indecl.*", "*Sagtima*, F.", "*Vandsflycht*, M.", "*Veksaker*, Plur." och "*Faggor*, Plur.". Inte heller uppslagsord som består av mer än ett ord förses med uppgift om deklination, "*Vösker man*", "*Sagskipande magt*, F.". På samma sätt saknar en del sammansatta ord uppgifter om deklination. I dessa fall ges deklinationsuppgifter för efterleden där denna behandlas som simplexord: "*Vifregemente*, N." respektive "*Regemente*, N. 4"; "*Vifranta*, F." respektive "*Ranta*, F. I" och "*Vikmask*, M." respektive "*Mask*, M. 2".

I inledningen "Til Läsaren" anger Sahlstedt att "Sammansatte ords böjelser fås igen, när man ser efter de enkla." Det är dock inte så att deklinationsuppgifter alltid saknas vid sammansättningar, och det är inte helt lätt att urskilja ett mönster för när de ges och när de utelämnas. Sålunda uppges deklinationstillhörighet för sammansättningarna *lifsfara* och *lifsfänge* men inte för *lifsfruckt* och *lifsnod*; för de sistnämnda anges dock deklination vid de enkla *fruckt* och *nöd*. Också ortnamnen och de få personnamn som förekommer i ordboken saknar, rimligt nog, uppgift om deklination, t.ex. "*Danmark*, N.", "*Vijabon*, N." och "*Votta*, *alias* Charlotta". Som framgår markeras ortnamnen med genus.

¹ Den indelning av substantiven som skiljer på *individua* eller *artnamn* och *dividua* eller *ämnesnamn*, där ett kriterium för ämnesnamnen är att de saknar pluralis, är inte ändamålsenlig i det historiska sammanhang som här är aktuellt (se Andersson 1993:28f.).

För substantiven anges också explicit den bestämda formen och pluralformen, om dessa på något sätt avviker från mönstret ”stam + ändelse”. Således kompletteras det ortografiskt avvikande *lof* med ”*Def. Lofwen. Plur. Lofwar*”. I grammatiken har Sahlstedt redovisat hur den bestämda artikeln läggs till ordet. Om ordet ”lycktas på en vocal, betecknas Artiklen i Definito *Masc.* och *Fæm.* med et enkelt n. til ex. *Ande. Def. Anden. [...] Tro. D. Tron. Fru. Frun. Sky. Skyn*” (SSG:10). Därför tillfogas i SSO också den bestämda formen och pluralformen för *lo*, som avviker från det grammatiken har stipulerat: ”*Lo, M. 2. Def. Loen. Plur. Loar*”.

Som framgår av exempel (117) redovisas ibland de möjliga formerna utförligt.

- (117) *Sho, M. 3. Calceus. Def. Shoen. Contr. Shon. Plur. Shoer. Contr. Shor. Def. Shoerna. Contr. Shona, [...]*.

Även regelbundna omljudda pluralformer anförs explicit, t.ex. ”*Sand, N. 4. [...] Plur. Sänder*”, ”*Bok, F. 3 [...] Plur. Böcker*”, liksom också synkoperade former, såsom ”*Ryckel, M. 2. Clavis. Def. Rycklen. Plur. Rycklar*”. För orden *öga* och *öra* anges uttryckligen att de är oregelbundna: ”*Öga, N. 4. Ir.*” (för ytterligare utredning av Sahlstedts systematik se också Hannesdóttir [under utg.]).

I de fall där uppslagsordet saknar grundform specificerar Sahlstedt vilken morfologisk form det är som uppträder som uppslagsform. Främst gäller detta ord som endast eller vanligen förekommer i bestämd form eller pluralis. Exempelvis anges för uppslagsordet *kläder* att det är pluralis, *Plur.*, och för *lithologien* att det är bestämd form, *Def.* Även stelnade böjningsformer kan utgöra uppslagsord, som t.ex. *landsens* och *lagsens*. I sådana fall uppges vilken form det är frågan om, ”*Genit. voc. Sand*” respektive ”*Genit. voc. Lag*”, följt av ett förklarande: ”*alias Sandets*” respektive ”*alias Lagens*”.

Substantiverade funktioner av andra ordklasser markeras med *substantivè*. Det är såväl regelbundna verbalsubstantiv som lexikaliserade substantiviska betydelser av andra ordklasser som kan förses

med sådan markering. I artikeln *Le* noteras ”*Substantivè. Veende*”. För uppslagsordet *lifegen* anges ingen ordklass, endast att ordet är substantiverat: ”*Lifegen, Substantivè*”.

7.4.4.2. Adjektiv

De regelbundna adjektiven förses inte med någon kodad grammatisk information, men former som avviker från grundmönstret redovisas. Sålunda anförs i artikeln *Blå* också neutrumformen *blått*, men även komparativformen *blåare*. Medan det inte redovisas att neutrumformen av *röd* är *rödt*, anges dock den likaledes regelbundna neutrumformen *gul* av *gul*. Omljudda komparativformer markeras, t.ex. *lägre* för *låg*, och komparativformen uppges också där ändelsen är *-re* och inte *-are*, t.ex. *högre* till *hög*. Däremot ger ordboken ingen information om att vissa adjektiv inte låter sig kompareras eller att de endast kan kompareras med adverbet *mer/mest*, t.ex. ”*Äräsmagad, ADJ.* ”

De oregelbundna komparativformerna förekommer också som primära uppslagsord, både de som är omljudda former av grundformen och sådana som saknar morfologisk grundform. Uppslagsordet markeras då med ”*ADJ. Comp.*”, och det redovisas hur grundformen och även superlativformen ser ut: ”*Vägre, ADJ. Humilior. Comp. Adj. Våg. [...] Vägst, Sup.*”, ”*Sämre, ADJ. Comp. [...] Sämst Sup. [...] Posit. Glak*”. Superlativformen tycks förekomma som primärt uppslagsord endast om den är oregelbunden i förhållande till komparativformen, t.ex. *bäst* och *mest*.

De adjektiv som uppvisar en viss oregelbundenhet kan få en ganska detaljerad morfologisk beskrivning. Så behandlas i artikeln *Ljus* (ex. 118) även ”folkliga” former, som markeras med ”*per. parag.*”, d.v.s. ålderdomliga kasus- och genusformer (de latinska motsvarigheterna utelämnas här):

- (118) *Ljus, ADJ. Lucidus, per parag. Ljuser, N. Ljust, ex.gr. Ljuså moln, [...] Det är redan ljus, [...]. En ljuser dag, [...]. Om ljusa dagen, [...].*

En ljuſer kyrka, [...]. **Här** är ljuſt inne, [...]. **Ljuſa** här, [...]. *Hinc.*
Ljuſan, ex. gr. *Softva til ljuſan dag*, [...]. *Stå i ljuſan låga*, [...].

Även den ”bestämda” (svaga) formen ges om den på något sätt avviker från standardmönstret ”stam + e”: ”**Ljuſ**, [...] *Def. Ljuſwe*”, ”**Gammal**, [...] *Def. & Plur. Gamle*”. För *gammal* anges även de oregelbundna komparativ- och superlativformerna. Den svaga formen i femininum, *gamla*, undertrycks emellertid, trots att den genusrelaterade distinktionen *gamle/gamla* torde ha varit helt levande på Sahlstedts tid.

Förutom ordklassbeteckningen *adjektiv* anger Sahlstedt också en adjektivisk funktion av vissa substantiv med ett *adjective*: ”**Einne**, *Adjective*.”, ”**Laga**, *Adjective*” samt av perfektparticipen (ex. 119):

- (119) **Lagd**, p. p. *verb. Lägga*.
 Item: **Lagd**, *Adjective*, ex. gr. *Han är lagd at bliſva fet*, [...].

7.4.4.3. Pronomen

För ordklassen pronomen tillämpas, som redan framgått, ingen ytterligare indelning. Uppslagsform är utrumformen i singularis. Neutrumformen ges för det mesta, och även pluralformen och i förekommande fall den bestämda formen om denna på något sätt avviker från det regelbundna mönstret. De oblika formerna av personliga pronomen utgör egna uppslagsord (ex. 120–122), men det anges då att det är frågan om en oblik form, och för det mesta anförs även grundformen:

- (120) **Dem**, *Cas. obliq. Plur. PRON. Han. Den*, conf. *Grammat.*
 (121) **Deras**, *Genit. Plur. PRON. Han. Den*, conf. *Grammat.*
 (122) **Des**, *Genit. PRON. Den*, conf. *Grammat.*

Det förefaller vara fler hänvisningar till ”Grammatiken” för pronominas del än för de andra ordklasserna, och latinets mönster före-

faller också vara mera närvarande för denna ordklass än annars i ordboken. Så struktureras artikeln *Sig* (ex. 123) snarare efter den latinska kasusböjningen än efter en svensk:

- (123) **Sig**, PRON. Defect. *Recipr. conf. Grammat. ex. gr. Casus Dat.*
Skaffa sig rikedomar, Divitias sibi parare. **Taga sig frihet**, Libertatem sibi sumere. *Casus Accus.* **Göra sig stor**, Magnum se reddere. **Vereda sig**, Sese parere. *Casus Abl.* **Tala om sig sielf**, De se ipso loqui. [...]

Här ordnar Sahlstedt sin artikel på ett sätt som är anpassat till latinets struktur. Relationen mellan det svenska reflexivpronomenet *sig* och de olika kasusformerna av motsvarande latinskt pronomen illustreras med hjälp av språkprov. Utgångspunkten för språkproven är latinska typpfall som i svensk översättning används för att anvisa rätt kasusform i latinet.

För några pronomen ger Sahlstedt förutom fullformen också en förkortad form som uppslagsform: "**Er**, *per crasin, pro Oder*", "**Swaran**, *poëticè pro Svarannan*".

7.4.4.4. Verb

I förkortningslistan anges för verbens del, som framgått ovan, dels förkortningar för verbens kategorier *aktivum*, *neutrum* och *imperersonale* samt formkategorierna *deponens* och *defectivum*, dels för formerna *presens*, *imperfekt* och *perfekt*. I artiklarnas formella del lämnas för de svaga verben uppgifter om möjlighet att bilda *passivum* (*v.a.* resp. *v.n.*) och om konjugationstillhörighet; ibland meddelas också participformerna, där eller senare i artikeln: "**Vinda**, V. A. I. [...] **Vindad**, p. p.". För de starka verben ges dessutom vanligen hela temat: "**Våta**, V. N. 4 [...] *Pr. Väter. Ipf. Vet. Pf. Våtit*". Även för de svaga verb som uppvisar vokalväxling återges temat: "**Vägga**, V. A. 2. [...] *Pr. Vägger. Ipf. Vade. Pf. Vagt. Vagd*, p. p.". De olika tempusformerna förtecknas dessutom som egna uppslagsord, såväl för de starka verben som för de svaga verb som uppvisar

vokalväxling i temat. Den aktuella böjningsformen specificeras då, och grundformen sätts ut: "**Lade**, *Ip. verb. Lägga*", "**Let**, *Ip. verb. Låta*" liksom också "**Lät**, *Ip. verb. Låta*, *Sinere. Item: Lät, Imperat. pro Lät*, ejusdem verb". Deponensverben förses med beteckningen "V. D". samt en uppgift om konjugation: "**Ledas**, V. D. 2."

Sahlstedt uppger i förkortningslistan kategorin *Verbum defectivum*, en kategori som han tycks använda exklusivt för hjälpverben *lär*, *måste* och *tör*. Dessutom använder han en böjningsgrupp "anomalum". Till denna grupp för han de verb som har en enstavig infinitivform, "**Le**, V. A. ANOM.", "**Vo**, V. N. ANOM.", vare sig de böjs starkt eller svagt. När dessa verb uppträder i sammansättningar varierar emellertid deras klassificering. Exempelvis uppges såväl *gå* som *utgå* och *angå* tillhöra gruppen ANOM., medan *rådslå* till skillnad från *anslå* och det enkla *slå* hänförs till den starka böjningen: "**Rådslå**, V. A. 4." Också verben *hafwa*, *kunna*, *weta* och *wilja* påstås tillhöra den "anomala" gruppen av verb. För de starkt oregelbundna verben *skola* och *wara* får man förutom själva temat uppgiften *verbum auxiliare*, och läsaren hänvisas vidare till grammatiken.

Uppgifter om verbens pluralformer förekommer aldrig och information om modusformer endast sällan.¹ Inte ens där de pregnant plural- respektive konjunktivformerna tas med som primära stickord anges det vilken form det är frågan om, annat än att det är imperfekt: "**Ginge**, **Gingo**. *Ip. conf. verb. Gå*", "**Wore**, *Ip. verb. Wara*".

I ordboken förekommer den förkortade presensformen av några verb som uppslagsord. Till skillnad från den idag gängse uppfattningen om dessa formers talspråklighet markerar Sahlstedt dem som poetiska former: "**Blī**, *pro Blifwa, pœticè*", "**Drar** *pro Drager, pœticè. verb. Draga*", "**Ha**, *pro Hafwa, pœticè*", "**Tar**, *per crasin*,

¹ I enstaka fall kan någon modusform anges eller kommenteras, som för "**Lät**, *Imperat. pro Lät*" (s.v. *lät*) och även "**Kan**, *Pr. Indicat. verb. Kunna*" (s.v. *kan*).

poët. pro **Tager**. Pr. verb. **Taga**".¹ För de likaledes korta formerna *har* och *blir* anges däremot inget stilvärde, endast att de är "*Contracté pro Hafwer, verb. Hafwa*" respektive "*Per crasin pro, Blifwer*".

När det blir frågan om verb som kan hänföras till mer än en konjugation, varierar Sahlstedts sätt att redovisa och bedöma de olika alternativen. I artikeln *Tala* introduceras de olika alternativen direkt i den formella delen: "**Tala**, v. A. I. [...] *Ipf. Talade, vel Talte. Pf. Talat, vel Talt*". I artikeln *Dö* redovisas däremot endast en preteritumform: *dödde*. Den av honom refuserade formen *dog* återfinns istället som eget uppslagsord: "**Dö**, v. N. ANOM. Mori. Pr. **Dör**. *Ipf. Dödde. Pf. Dödt.*" respektive "**Dog**, *Ipf. verb. Dö, alias & rectius Dödde*".

En formkategori som faktiskt lyser med sin frånvaro i verbartiklarna är *supinum*. I sin grammatik relaterar Sahlstedt supinum till aspektkategorierna *perfekt* och *pluskvamperfekt*, och han betonar vikten av att ortografiskt göra en åtskillnad mellan supinformen och neutrumformen av perfektparticipet. Sålunda bildas supinformen av första och andra konjugationens verb med att *t* läggs till infinitivformen eller stammen, medan participets neutrumform bildas med tillägg av *t* till participets utrumform: *älskat* respektive *älskadt* och *hört* respektive *hördt*. Till fjärde konjugationens verb bildas supinformen med *it* och participformen med *et*: *tagit* respektive *taget* (SSG:51). I ordboken används istället för supinum kategorin *Pf.*, d.v.s. *perfektum*. Således anges för verbet *bjuda* "*Pf. Budit*" jämte språkprovet "**Göra hwad GUD har budit**", för verbet *skrifwa* ges

¹ Carl Ivar Ståhle påpekar diktningens betydelse för kortformernas etablering i skriftspråket: "Det är med den stavelseräknande versen som kortformerna får sitt genombrott i det svenska språk som skrevs för att tryckas" (Ståhle 1975: 182). I avhandlingen *Den korta svenskan* (1992) följer och beskriver Carin Östman "hur talspråkliga drag som *ha* för *hava* och *nån* för *någon* vinner insteg och får fäste också i skriftspråk" (s. 12). I hennes forskningsöversikt framträder den traditionella synen på kortformerna som talspråkliga klart, medan uppfattningen av dem som poetiska former inte är representerad. Östmans undersökning omfattar dock inte diktningen, varför Sahlstedts uppgifter om deras poetiska prägel inte låter sig relateras till hennes redovisning.

perfektformen och passivparticipet tillsammans: "Pf. **Skrifwit**. **Skrifwen**, p. p. *Def. & Plur. Skrifne*", och för grammatikens exempelverb *taga* ger ordboken perfektformen *tagit*.

7.4.4.5. Övriga ordklasser

Utgångspunkten för Sahlstedts behandling av adverbena tycks vara draget att de vanligen inte böjs. För de adverb som kompareras anges därför de olika formerna explicit, såväl de helt regelbundna som de mera oregelbundna: "Ofta, ADV. Sæpe. *Comp. Oftare*, Sæpius. *Sup. Oftast*", "Gerna, ADV. [...] *Comp. Hellre*, [...] *Sup. Helst*", "Sällan, ADV. Rarø. *Mer sällan*". Kortformer av adverbena förekommer också som uppslagsord, utan att deras stilvärde anges: "Mer, ADV. *per crasin à Neder*" och "Sen, *Contractè a Sedan*".

Ytterligare en ordklass tas upp i förkortningslistan: *particip*. Det finns två slag av particip: "P. A. Participium Activum" och det vi redan har sett "P. P. Participium Passivum" (strax ovan). Med *participium activum* avses presensparticipet och med *participium passivum* perfektparticipet. Det förekommer att participformer behandlas som primära uppslagsord. Ordboken uppger emellertid inte alltid om vilken form av particip uppslagsordet utgör; sålunda markeras exempelvis *boren* endast som "PART.". I participartiklarna redovisas grundformen av det verb participet är en böjningsform av.

7.4.5. Syntaktiska uppgifter

Den sparsamt förekommande syntaktiska informationen avser, liksom den morfologiska, källspråket svenska. Generellt får man reda på om ett uppslagsord byter ordklassstillhörighet genom ändrad funktion. Sålunda anmärks om *lifegen* att det är "Substantivè" och om *linne* att det är "Adjectivè", utan andra uppgifter om "ursprunglig" ordklass eller möjlig böjning. För verbens del uppger

ordboken, som tidigare framgått, redan i artikelns formella del om huruvida de kan bilda passivum ("v. A.") eller ej ("v. N"). Kategorin *Impersonale* anges vid verb "hwartil allenast Man eller Det kan sättas" (SSG:47): "**Megna**, v. N. I. *Impers.*". Vid deponensverben anges "v. D." jämte subklassificering: "**Uckas**, v. D. I.", "**Männas**, v. D. 2.". Verbens reflexiva konstruktion markeras som reciprok, "**Lefra sig**, v. N. I. *Recipr.*", "**Lifnära sig**, v. N. 2. *Recipr.*" (jfr 10.2.3.3 nedan).

Som redan antytts behandlas hjälpverben på olika sätt i *Swensk Ordbok* (7.4.4.4 ovan). Sålunda uppges för verben *lär*, *måste* och *tör* att deras böjning är "defectivum" (se ovan) och för *hafwa*, *kunna* och *wilja* att de böjs oregelbundet, ANOM. (se ovan). Vid hjälpverben *skola* och *wara* får man i den formella delen, förutom en hänvisning till grammatiken, den enda informationen att de är just hjälpverb, varefter de olika temaformerna uppräknas: "**Skola**, *Verb. auxil.* [...] *Pr. Skall. Ipf. Skulle. Pf. Skolat, conf. Grammat.*", "**Wara**, *Verbum auxiliare. Esse. Pr. Är. Ipf. War. Pf. Warit, conf. Grammat.*". I förekommande fall påpekas presensparticipets substantiviska och adjektiviska funktion, såsom t.ex. för verbet *lefwa* att det har en form *lefwande*, som dels används "Substantivè", dels "Adjektivè".

Några av prepositionerna förses med en uppgift om kasusrelation: "**För**, PRÆP. [---] Item: **För**, *Nota Dativi*", "**Til**, PRÆP. Ad, *cum accus.* [...] Item: **Til**, *cum genit.* [---] Item: **Til**, *cum dativ.*". För ord som kan fungera både som adjektiv och adverb anges detta explicit. Sålunda ges vid adverbet *lagom* tilläggsinformationen "Item: **Lagom**, *Adjectivè*" (jfr ex. 116 ovan).

I sin anmälan av ordboken diskuterar Sahlstedt förekomsten av språkprov i sin och andras ordböcker. Han framhåller där:

Såsom onödig widlöftighet torde ock kunna anses, då flere exempel anföras af et ords bruk, som i sig sjelft efter Grammatiska grunder är tydligt. Såsom wid det nämde ordet *Fager*, står exempelwis satt: Fager mö, fagert ansigte, fagra ögon. Detta behöfwes icke i Ordboken, när man af Grammatikan wet, at Adjectivum fager lägges til hwart sub-

stantivum, som det kan tilhöra, både i Generibus, och i Numero & Casu. (DA 44/1768)

Trots det innehåller *Swensk Ordbok* en hel del språkprov och faktiskt en del av just den typ som exemplifieras i citatet. Sålunda återfinns i artikeln *Låg* (adj.) fraserna "Våg til växten", "Et lågt ställe", "Våga kojor", "Ibland höga och låga", "Våg röst eller målföre", "Det är lågt watten" och "Sälja waror för lågt pris", där de tre första fraserna illustrerar just det som Sahlstedt i sin anmälan demonstrerat med exemplet *fager*. Också de flesta verbartiklar innehåller flera fraser eller satsar som illustrerar uppslagsordets användning. Artikeln *Längta* innehåller språkproven "Jag längtar at skiljas hädan", "Jag längtar til slut med detta", "Han begynner at längta", "Han längtar hem", "Vängta efter en frånvarande", "Vängta efter någon wijs mat" och "Vängta til någon ort". Språkproven illustrerar såväl bruket av uppslagsordet som betydelsenysanser av det. Samtliga språkprov är översatta till latin.

7.4.6. Betydelsebeskrivningen

Som tidigare nämnts inleds artiklarnas innehållsdel med en eller flera latinska ekvivalenter till uppslagsordet och/eller med en latinsk parafra av dess betydelse. Parafraserna används inte bara när ekvivalent saknas utan verkar lika ofta fungera som ett komplement till denna. Så förses verbet *löna* med en parafra, som åtföljs av ytterligare precisering: "Mercedam pendere. Salærium vel stipendium solvere". När det svenska uppslagsordet är en sammansättning utformas den latinska ekvivalenten på ett naturligt sätt (av strukturella skäl) till en regelrätt aristotelisk definition, med komponenterna *genus proximum* och *differentia specifica* (se äv. 11.4.3). Sådana exempel är "Vöndör, F. 2. Latens ostium", "Vönngång, M. 2. Meatus occultus".

I sin anmälan av ordboken diskuterar Sahlstedt den latinska ekvivalentens eller översättningens relation till den svenska uppslags-

enheten. Han är medveten om att skillnaden mellan den lexikaliska betydelsen och den betydelse uppslagsordet har i olika kontexter kan vara stor: "Här förekommer allenast, huru en mening kan tolkas på annat sätt; Hvilket kunde wara rätt i latinen, men orätt i uttolkningen" (DA 56/1768). Vidare betonar han att det inte finns någon given semantisk relation mellan lexikaliska enheter i två språk: "Jag tror at nästan så många sätt til uttolkning kunde påfinnas, som hufwuden woro, de den göra skulle. Af de riktige är då indifferent, hwilketdera antages. Men det är icke indifferent, om någon will rätta uttolkningen, och därmed kullslår meningen" (ib.).

Viss information av semantisk natur kan ges i kodad form, som t.ex. om ett substantiv att det används i kollektiv betydelse ("Nis, N. 4. [---] Item: **Nis**, *Collectivè*", "**Nisgryn**, N. *Collectivum*.")) och om en angiven böjningsform att den har en lexikaliserad betydelse: "**Sappmark**, M. 3. [...] *Absolutè*. **Sappmarken**, Lapponia, conf. **Sappland**", "**Äldre**, ADJ. *Comp.* [---] *Absolutè*. **De äldste**".

För ord som Sahlstedt uppfattar som polysema redovisas de olika betydelsemomenten. Dessa numreras inte, utan ny betydelse markeras exempelvis genom ett i kanten utdraget *Item*. Sålunda uppger Sahlstedt två olika betydelser för substantivet *Land*, dels "**Land** N. 4. Regio. Terra. *Plur.* **Länder**," dels "**Land**, Rus, ex.gr. **Bo på landet**,". I sådana fall ges sällan någon ytterligare morfologisk information om ordet såsom det används i den betydelse som illustreras på det aktuella stället. För *land*, 'rus' lämnas exempelvis formrestriktionerna därhän; det sägs inget om att *land* i denna betydelse endast förekommer i singularis och då företrädesvis i bestämd form. På samma sätt urskiljer Sahlstedt i artikeln *Linne* två betydelser, dels den som inleder artikeln: "**Linne**, *Adjectivè*. [...]", dels ytterligare en som inleds med *Item*: "**Linne**, *Linnea quævis*, [...] **Han har mistat allt sitt linne**,". Inte heller här finns någon markering av den skillnad som gäller för de olika betydelsernas formella egenskaper.

Ett annat sätt att signalera ny betydelse består i att utnyttja ett *Aliter* inne i artikeln. I artikeln *Lida* (ex. 124) används båda dessa metoder:

- (124) *Vida*, V. A. 4. *Pati. Pr. Vider. Ipf. Ved. Pf. Vidit. Viden*, p. p. conf. *infra*, conf. *Tåla*, ex. gr. *Vida wärk*, *Dolerem pati. Han led orätt*, [...] *Han har lidit skada*, [...] *Vida straff*, [...] *Vida skeppsbrott* [...].
 Item: *Vida*, ex. gr. *Han kan icke lida den karlen*, [...] *Han lider ingen motsägelse*, [...] *Aliter*, ex. gr. *Tiden lider*, [...] *Det lider åt aftonen*, [...] *Saken lider til slut*, [...] *Han blir wäl galen hwad det lider*, [...] *Aliter*, ex. gr. *Det lider för honom i syglorna*. [...] *Hwad lider det med byggnaden?* [...]

Efter den första betydelsen 'utstå, vara utsatt för' markeras med *Item* en ny betydelse: 'tåla, uthärda, acceptera'. Den tredje betydelsen, som introduceras med det första *Aliter*, nämligen 'framskrider', nyanseras sedan ytterligare genom ett andra *Aliter* jämte exempel där betydelsen 'framskrider' har utvidgats till att gälla också annat än tid. Den betydelseanalys som presenteras i artikeln är på alla sätt relevant — det som möjligen kan kritiseras är sättet att redovisa den. Det hade varit naturligare att behandla även den tredje betydelsen, 'framskrider', som en ny betydelse, markerad med ett *Item*, och den utvidgade betydelsen som ett betydelsemoment av denna.

Det är inte alltid som *Item* markeras lika tydligt typografiskt. I artikeln *Lertägt* (ex. 125) ges först en latinsk parafras av den överförda betydelsen 'rätt till lertäkt': "Argillam fodendi jus", därefter ett *Item* följt av "Fossio argillæ" som en parafrasering av den konkreta betydelsen (se också ex. 115 ovan).

- (125) *Bertägt*, M. Argillam fodendi jus. *Item*: Fossio argillæ.

Ibland är betydelseanalysen klart anpassad till latinet. Exempelvis behandlas pronomenet *annan* i två separata artiklar. Denna indelning bygger på betydelskillnader som föreligger i latinet och som där realiseras i två olika lexikaliska enheter, *alius* (ex. 126) respektive *alter* (ex. 127), där *alius* används om 'en annan av flera' och *alter* om 'en annan av två'. Denna funktionsuppdelning, som möjligen kan vara morfologiskt motiverad, är dock semantiskt sett främmande för svenskan och sålunda ett tydligt utslag av ordbokens syfte att bistå icke-svensktalande vid deras studium av det svenska språket. De svenska användarna har antagligen haft begränsad nytta

av denna indelning, och de svenska språkproven bidrar egentligen inte heller till att åskådliggöra den skillnad som föreligger mellan latinets båda enheter.

- (126) **Annan**, PRON. Alius. N. **Annat**, *Plur. Andre*, ex. gr. **En annan gjorde icke så**, Alius non ita faceret. **En annan gång**, Alia vice. **På annat sätt**, Alio modo. **Jag skall visa dig annat**, Aliud experieris. *minantis est. Andre mena annorlunda*, Alii aliter sentiunt. **Där kommo någre andre**, Alii quidam superveniebant. **I andra måt**, In aliis rebus vel caussis.
- (127) **Annan**, PRON. Alter. N. **Annat**, *Def. Andre*, ex. gr. **En eller annan**, Unus vel alter. **Et eller annat**, Unum alterumve. **Den är icke en annans**, &c. Alterius uon est, &c. **Gör icke en annan, hvad &c.** Alteri ne facias, quod &c. **När den andre kommer**, Dum venerit alter. **Wanan är andra naturen**, Consuetudo est altera natura. **På andra sidan**, Ab altera parte *vel* In altera pagina. *Plur. De andre*, Ceteri. Reliqui.

För en del främmande ord, som har varit alltför väl etablerade i svenskan för att utelämnas ur ordboken, anser Sahlstedt det vara motiverat med en förklaring inte bara på latin utan också på svenska. Således uppges att *legat*, på latin *legatus*, är ett "Sändebud ifrån et hof til et annat" och att *axiom*, på latin *axioma*, är "En ovedersägelig grundsanning eller regla." För *legat* kommenteras inte uttryckligen att detta är ett främmande ord, en kategori som enligt förkortningslistan skall markeras med "V. per.", som står för "Vox peregrina. Et främmande ord." Denna uppgift lämnas däremot om *axiom* och också om *lefwerants* (ex. 128) som till skillnad från *axiom* inte får en direkt svensk parafra. Istället exemplifieras bruket i fraser som översätts till latin:

- (128) **Lefwerants**, M. v. *peregr.* ex. gr. **Göra lefwerants af matwaror för armeen**, Commeatum pro exercitu subministrare. **Han har gjort en ansenlig lefwerants af kläde**, Panni satis amplam suppeditavit copiam.

I vissa fall får man besked om att ordet egentligen är latinskt, men ändå kan ett sådant ord försees med en latinsk parafras: "Attest m. 3. Testimonii libellus. V. Lat. [...]".

I ordbokens inledning resonerar Sahlstedt kring fenomenet synonymi. Han konstaterar därvid att det

gifwes ord i vårt, så wäl som i andra Språk, som hållas för liktydige; men i Swenskan äro de ganska få, som icke i något fall åtskiljas til bemärkelse, åtminstone til mer eller mindre. Alle sådane ord äro urskilde, och igenom exempel uplyste. (SSO, Til Läsaren s. 5)

I enstaka fall anförs en svensk synonym till uppslagsordet: "Vandbruk, [...] *alias Jordbruk*". Det förekommer också att det ges en antonym: "Vadugård, [...] *Oppon. Mangård*", "Vångshyt, [...] *Oppon. Närshyt*". Det tycks dock inte finnas fall där den enda information som lämnas om ett ord är en svensk synonym eller en korshänvisning. Till detta bidrar naturligtvis ordbokens konstitution som tvåspråkig ordbok; användaren får åtminstone veta vad uppslagsordet har för latinsk ekvivalent.

7.4.7. Bruklighetsuppgifter

I *Swensk Ordbok* anges ofta om ett ord kan sägas vara en term inom ett bestämt fackområde. Så innehåller förteckningen över förkortningar — förutom det ovannämnda "V. per." — även förkortningar för fackområdena teologi och juridik samt för stilmarkeringarna "obrukligt ord", "gement ord" och "gammalt ord". Dessutom uppges i själva ordboken facktillhörighet för ord från diverse andra områden, såsom sjöfart, t.ex. "Achter, *term. naut.*", medicin, t.ex. "Colik, [...] *morb.*", krigsväsen, t.ex. "Commando, *N. term. milit.*", fiskriket, t.ex. "Lake, [...] *pisc.*", botanik t.ex. "Levkoja, [...] *plant.*", geometri t.ex. "Siksidiq, [...] *geom.*, etc.

Dialektala ord utelämnas programmatiskt (enligt inledningen), liksom sådana fackord som inte anses vara en del av allmänspråket.

På samma sätt refuseras, som vi sett, gemena ord, dvs. ord "som anständigheten bjuder at dölja för våra ögon och öron" (Til Läsaren, s. 7). De som "tålas [...] i vårdslöst tal, eller i Skrifter och Skalde-Arbeten, som äro skämtacktige" (ib.) inkluderas däremot i ordboken och markeras då särskilt: "**Tocken**, v. *pleb. pro Sædan*". En del av de folkliga orden för kroppsfunktionerna har funnit nåd inför Sahlstedts ögon: *pink* och *piss* med tillhörande verb finns med. Anständighetens gräns tycks ha gått vid *skit* och *skita*, som saknas.

Som har framgått ovan markeras verbens kortformer och även det förkortade pronomenet *hwaran* som poetiska; däremot uppges kortformer av substantiv och adverb vara just förkortade former, t.ex. "**Bror**, *Contracte à Broder*. [...]" och "**Sen**, *Contractè a Sèdan*".

Ibland redovisar ordboken noga en fråga om den allmänna betydelsen avvikande stilvalör: "**Lagom**, ADV. [...] *Proverbialiter ironice*, ex. gr. **Det var lagom åt honom**". Någon gång ges en allmän beskrivning av uppslagsordets användning, vanligen på latin. Det händer emellertid att den formuleras på svenska: "**Canonisera**, v. A. I. Canonizare. **Göra en död människa til helgon. Brukas i Påfvedömet**".

7.4.8–9. Etymologisk och encyklopedisk information

I inledningen till ordboken deklarerar Sahlstedt att hans ordbok inte är av det slag som har som syfte att "utreda om ordens ursprung och deras öfverensstämmelse med andra Språk" (Til Läsaren, s. 4). Några etymologier förekommer heller inte i *Swensk Ordbok*. Som framgått ovan kan vid några enstaka ord anges att det är ett främmande ord och ibland vilket språk de är lånade ur, såsom *lefwerants* (ex. 128), "**Landtgreffve**, [...] **Landtgreffskap**, [...] *Germanic*.", "**Vicutenant**, M. 3. v. *Gall*".

Kompletterande information i form av rent encyklopediska uppgifter om uppslagsordet förekommer mycket sällan i *Swensk Ordbok*.

7.5. Sammanfattning

Trots att *Swensk Ordbok* rent typologiskt är en tvåspråkig ordbok, kan den i många avseenden betraktas som en föregångare till *Svenska Akademiens ordlista* snarare än som en vanlig svensk-latinsk ordbok. Sahlstedt överger helt den latinska traditionen; det är inte längre frågan om att ge svenska studenter enkla ingångar i latinet. Ordbokens främsta syfte är att beskriva det svenska ordförrådet på ett sätt som kan bringa reda i ordens stavning, böjning och bruk. Denna funktion kombinerar Sahlstedt på ett intressant och högst effektivt sätt med ordbokens andra syfte: att vara ett läromedel för utlänningar som ville studera det svenska språket.

I ordboken förtecknas ett urval ur det svenska standardspråkets ordförråd, noga utvalt för att det skall representera det allmänna språkbruket. För första gången i en svensk ordbok följer sedan, förutom en ekvivalent på ett främmande språk, också en adekvat grammatisk beskrivning av varje enskild enhet i det givna ordförrådet. Här har de svenska användarna fått uppgifter inte bara om uppslagsordens ordklass och betydelse — låt vara att den delen är formulerad på latin — de har också fått besked om hur orden skulle stavas och böjas. Eftermälet om Sahlstedt blev att han lyckades ”bringa en relativ ro och stadga i de ortografiska förhållandena, och hans talrika grammatikor och ordböcker utträngde för en lång tid alla ortografiska förslag af samtida medtäflare” (Noreen 1903:206). Ordbokens många rekommendationer av en form snarare än en annan, liksom de uppgifter som förekommer om vissa ords stilvalör eller fackområdestillhörighet, gav också läsarna klara anvisningar om ordens bruk. Sahlstedts *Swensk Ordbok* kan därför på samma sätt som *SAOL* karakteriseras som ”till sin natur en samling rekommendationer” (*SAOL* 1986:5). Sahlstedts båda arbeten, *Swensk Grammatika* och *Swensk Ordbok*, kan utan tvivel sägas ha utgjort de dittills viktigaste redskapen i den då pågående språkplaneringsprocessen.

Latinet i *SSO* fungerar mer som ett metaspråk än som ett regelrätt målspråk. De latinska ekvivalenterna och parafraferna är i första hand avsedda för utlänningar, men de "torde ock tjena Svenska Ungdomen, at lära sig Latinska namnen på orden" (*SSO*, Til Läsa-ren s. 11). Latinet i artiklarna lämnas dock helt utan kommentarer.

Sahlstedts *Swensk Ordbok* är till sin struktur mycket konsekvent och väl genomarbetad, och den tycks ha förenat båda sina angivna syften på ett lyckligt sätt. Samtidigt som de grammatiska uppgifterna för källspråket tjänade som hjälp för utlänningar som ville lära sig svenska, fungerade de som en bekräftelse och en konsolidering av den strukturering av det svenska språket som tidigare presenterats i *SSG*. *Swensk Ordbok* var också synnerligen viktig för utvecklingen av en svensk lexikografisk tradition. Beträffande den lexikaliska beskrivningen av de svenska ordens formella egenskaper etablerar Sahlstedt den beskrivningsmodell som i allt väsentligt används fortfarande. Det som ännu saknades för att den lexikaliska beskrivningen av svenskan skulle kunna betraktas som fullt utvecklad var en beskrivning på svenska av de svenska ordens betydelse.

8. Svensk lexikografi runt sekelskiftet 1800

I detta kapitel beskrivs de tvåspråkiga ordböcker som kan betraktas som nästa generation av ordböcker efter dem som behandlats ovan. Ordboksförfattarna har dels haft minst en förlaga med den aktuella språkkombinationen att tillgå, dels har de haft Sahlstedts *Swensk Ordbok* som möjlig utgångspunkt för de lexikografiska uppgifterna om uppslagsordens formella egenskaper.

8.1. J.G.P. Möller: *Tysk och Svensk samt Svensk och Tysk Ordbok* (1790)

J.G.P. Möllers *Tysk och Svensk samt Svensk och Tysk OrdBok* utgör den tredje och sista delen i Möllers stora tysk<>svenska ordboksarbete (bild 13). Denna del av Möllers ordbok har tidigare gjorts till föremål för smärre studier. Dels har den undersökts beträffande angivna och faktiska förlagor (Hannesdóttir & Ralph 1988b, se 2.6 ovan), dels har bl.a. dess svenska ordförråd behandlats av Sven-Göran Malmgren. Dennes omdöme om ordboken är odelat positivt: "Möller's dictionaries [...] belong among the most important 18th century dictionaries with Swedish as one of the languages" (Malmgren 1992:207).

De två första delarna av Möllers arbete, *Teutsch-Schwedisches und Schwedisch-Teutsches Wörterbuch* (1782, 1785), utgör en tysk-svensk ordbok. Den beskrivning av verket som följer här nedan avser endast första upplagans svensk-tyska del.

Tysk och Svensk
 samt
 Svensk och Tysk
ORDBOK.

Tredje Delen.

Deutsch = Schwedisches
 und
 Schwedisch = Teutsches
Wörterbuch.

Dritter Theil.

Verfaßt

von

J. G. P. Möller.

Prof. der Hist. und Bibliothekar der Akad. zu Greifsw. der Königl. Schwed. Akad.
 der Wissenschaften, der Königl. Patriotischen wie auch der Erziehungsgesellschaft zu Stockholm Mitglied.

Greifswald,
 gedruckt bei Anton Ferdinand Röse
 und in Schweden zu finden bei M. Ervederus.

1790.

BILD 13. Titelsida i J.G.P. Möllers Tysk och Svensk samt Svensk och Tysk Ordbok (1790).

8.1.1. *Tysk och Svensk* [...] *Ordbok* — megaplan

Den svensk-tyska delen består av 1984 spalter, vilket kan jämföras med de tysk-svenska delarnas omfång på sammanlagt 2842 spalter. Det svenska språkmaterialet är satt med antikva och det tyska materialet med gotisk fraktur.

I den första upplagan inleds verket av ett företal på svenska, där författaren redogör för bakgrunden till sitt arbete, de källor han har använt och syftet med det. Även den tredje delen börjar med en inledning, "Vorbericht", som vänder sig till de tyskspråkiga brukarna. Enligt företalet skall de tysk-svenska delarna "tjena til en Handbok, hvaraf de Svenske må kunna sig begagna, så väl vid läsning af Tyska skrifter som ock til uplysning och kännedom af Tyska språket sådant som det i umgänget förekommer" (Möller 1782, företal s. 2). Även del 3 är avsedd att fungera som en avkodningsordbok:

So wie der erste und zweite Theil dieses Lexicons vornämlich für die Schweden geschrieben war; so ist dieser dritte vorzüglich für die Teutschen bestimmt, welche die schwedische Sprache verstehen lernen, schwedische Bücher lesen und mit Schweden umgehen wollen. Schwedische Leser müssen also nicht erwarten, ihre Sprache hier blos in aller der Schönheit und Reinigkeit, deren sie fähig ist, zu finden. (Möller 1790, Vorbericht s. 2[b]f.)

I "Vorbericht" redovisar Möller vilka tidigare ordboksarbeten han har använt som förlagor för den tredje delen, och han nämner också ett stort antal fackböcker han har anlitat för att hitta svenska termer och fackuttryck inom olika hantverks- och vetenskapsområden. Sina föregångares arbeten inom den tysk/svenska lexikografian anser han vara värdelösa (se avsnitt 2.6). I stället har han använt Schenbergs och Sjögrens (1775) latinsk-svenska verk; L. Möllers, Regnérs (1780, fragment) och Björkegrens (1783–86) fransk-svenska; Serenius engelsk<>svenska och Widegrens svensk-engelska (1788); Sahlstedts och Ihres arbeten samt Fischerströms *Nya svenska ekonomiska dictionnairen* (1779–92) och Rinmans *Bergwerks lexicon* (1788–89). Det sistnämnda har han dock inte

kunnat ta full hänsyn till. Han har också studerat vitterhetsarbeten och Kungliga Vetenskapsakademiens handlingar för att samla ord inom olika specialområden.

Utän att direkt kommentera den ortografi som tillämpas i ord-boken meddelar Möller att som grund för den svenska rättskrivningen har han lagt dels Sahlstedts *Svensk Grammatika*, 1769 och 1787, dels Botins *Svenska Språket i tal och skrift*, 1777.

8.1.2. *Tysk och Svensk* [...] *Ordbok* — makrostruktur

Ordboken är alfabetiskt ordnad i två spalter per sida. De olika bokstavsavsnitten bildar kapitel som inleds med den aktuella bokstaven som rubrik. Över varje spalt ges en eller flera sekvenser med tre ledbokstäver (bild 14).

Artiklarna inleds med ett svenskt uppslagsord satt med antikva. Sedan följer grammatisk information om uppslagsordet skriven med kursiv stil och därefter de tyska förklaringarna i gotisk fraktur. Bokstäverna <å>, <ä> och <ö> har i Möllers ordbok egen alfabetisk status, och ord som inleds av dessa inordnas på modernt sätt sist i alfabetet. Någon alfabetisk distinktion upprätthålls inte mellan <i> och <j> utan *inögd* följs av *jo* och *jordärtskocka* av *irra*. Grafemet <w> används inte i det svenska materialet, utan <v> används genomgående. Istället för sekvensen <kv> initialt används <qv>. Bokstäverna <u> och <v> behandlas som olika enheter.

Uppslagsordet är utdraget i marginalen i förhållande till artikeln i övrigt, men därutöver markeras det inte på något sätt. Beträffande uppslagsordens lexikografiska status tillämpar Möller huvudsakligen en overt princip; d.v.s. de flesta uppslagsorden behandlas som primära uppslagsord. Trots denna huvudprincip uppvisar makrostrukturen en del systematiska egenheter. Således förekommer det inte så sällan att ett huvudord behandlas före sammansättningar som utgör primära uppslagsord, även om somliga av dessa enligt den alfabetiska ordningen borde föregå simplexordet. Sålunda följs

Köttaktig, <i>adj.</i> fleischicht.	Köttfäker, <i>f. f.</i> 3. das Fleischwerk.
Köttbod, <i>f. m.</i> 2. die Fleischbant, der Fleischscharen.	Köttfida, <i>f. f.</i> 1. (Lederarbeiter) die Fleischseite eines Fells.
Köttdag, <i>f. m.</i> 2. ein Fleischtag, da man Fleisch isst oder essen darf.	Köttkräde, <i>f. n.</i> 4. was in der Küche vom Fleisch als untauglich abgetrennt und weggeworfen wird.
Köttädiger, <i>adj.</i> stark von Fleisch.	Köttslig, <i>adj.</i> 1) fleischlich. 2) sinnlich. 3) leiblich. Köttslige bröder; leibliche Brüder. En köttslig ed; ein leiblicher Eid.
Köttfat, <i>f. n.</i> 4. eine Schüssel mit Fleisch.	Kötttoppa, <i>f. f.</i> 1. die Fleischsuppe.
Köttfull, <i>adj.</i> fleischig.	Köttspad, <i>f. n.</i> 4. die natürliche Sauce des gefachten Fleisches.
Köttfärg, <i>f. m.</i> 3. die Fleischfarbe.	Köttspira, <i>f. f.</i> 1. $\text{\textcircled{O}}$ köttslg.
Köttfärgad, <i>adj.</i> fleischfarben.	Köttstykke, <i>f. n.</i> 4. ein Stück Fleisch.
Köttgastel, <i>f. m.</i> 2. eine Fleischgabel.	Köttsvullt, <i>f. m.</i> 3. ein Fleischschwulst.
Köttgruta, <i>f. f.</i> 1. ein Fleischtopf.	Köttår, <i>f. n.</i> 4. eine Fleischwunde.
Kötthud, <i>f. m.</i> 2. die Fleischhaut, das Fleischfell.	Köttaxa, <i>f. f.</i> 1. die Fleischtare.
Köttig, <i>adj.</i> fleischig.	Köttorg, <i>f. n.</i> 4. der Fleischmarkt, $\text{\textcircled{O}}$ lagtarebank.
Köttklimp, <i>f. m.</i> 2. ein Fleischkloß.	Köttåd, <i>f. m.</i> 2. eine Fleischfaser.
Köttknif, <i>f. m.</i> 1. ein Fleischmesser.	Köttåg, <i>f. n.</i> 4. ein Fleischmaße.
Köttkorf, <i>f. m.</i> 2. die Fleischwurst, Wetzwurst.	Köttvara, <i>f. f.</i> 1. eine Fleischwaare.
Köttlake, <i>f. m.</i> die Fleischlaxe, Bräbe von eingesalznenm Fleisch.	Köttväg, <i>f. m.</i> 2. eine Fleischwaage, das Fleischgewicht.
Köttmask, <i>f. m.</i> 2. die Fleischmade.	Köttväxt, <i>f. m.</i> 3. ein Fleischgewächs.
Köttklapp, <i>f. m.</i> 2. ein Fleischklappen.	Köttåtare, <i>f. m.</i> 2. einer der Fleisch ist.
Köttmat, <i>f. n.</i> ein Fleischgericht.	Köttåtande, <i>subst.</i> das Fleischessen.
Köttmånglare, <i>f. m.</i> 2. der Fleischhauer, Fleischher.	Köttåtande, <i>adj.</i> fleischstessend.
Köttpig, <i>f. m.</i> 2. ein spitz hervorstechendes Stück Fleisch.	
Köttträtt, <i>f. m.</i> 3. ein Fleischgericht.	

L.

L abbe, <i>f. m.</i> 2. der Strunzfäger, eine Art Weyen, <i>Larus parasiticus</i> .	Lackera, <i>v. a.</i> 1. lackiren, mit Lackernig überziehen.
Labeet, <i>f. B.</i> l. g. L. in der Bedeutung: Spela labeet; sein Spiel verlieren.	Lackerare, <i>f. m.</i> 2. ein Lackierer.
Laccatråd, <i>f. n.</i> 4. (Bot.) Gummi geder Croton, <i>Croton lacciferum</i> .	Lackering, <i>f. f.</i> 2. die Lackierung, der Lack.
Lack, <i>f. n.</i> ohne <i>pl.</i> 1) Lack, Slegelack, Wriesslack. 2) fig. u. l. g. L. ein jemand angehängter Fehler, ein Fecten, Klect.	Lackernissa, <i>f. f.</i> 1. der Lackernig.
Lägga lack och lyte på någon; jemanden etwas anhängen, ihm etwas nachtheiliges nachsagen.	Lacklök, $\text{\textcircled{O}}$ lök.
Lacka, <i>v. a.</i> 1. versiegeln, $\text{\textcircled{O}}$ kôrseгла.	Lacklöpa, <i>v. n.</i> 3. zerrinnen wie Lack beim Licht.
Lacka igen; aussegn. Lacka ihop; mit Lack bestelligen. 2) <i>v. n.</i> 1. rinnen, fließen, l. g. L. Svetten lackar af honom; der Schweiß tröpfelt ihm von der Stirne her. ab, $\text{\textcircled{O}}$ laka.	Lackmus, <i>f. m.</i> das Lactmus, eine röthlich blaue Farbe aus dem ausgepreßten und verdickten Saft der Lactmuspflanze, <i>Croton tinctorium</i> .
	Lackning, <i>f. f.</i> 2. das Zulacken, Versiegeln mit Lack.
	Lackverk, <i>f. n.</i> 4. lackirte Arbeit.
	Lada, <i>f. f.</i> 1. die Scheune. En hölada, fädeslada; eine Heu-eine Kornscheune.
	Lada, <i>Pr. B.</i> <i>v. a.</i> 1. einfahren, in die Scheune bringen.
	Lade,

BILD 14. Början på bokstaven L i J.G.P. Möllers Tysk och Svensk samt Svensk och Tysk Ordbok (1790).

uppslagsordet *måne* av sammansättningarna *måncirke* och *måndufva* som, liksom *måne* är primära uppslagsord. Den primära makrostrukturen är alltså delvis nischalfabetisk.

Också de sekundära uppslagsorden kan behandlas i en ordning som inte alltid är förutsägbar. Denna sekundära makrostruktur kan vara nog så komplicerad. Hyponymer i vissa taxonomiska system ordnas som sekundära stickord under det överordnade begreppet i systemet. För det mesta är hyponymen morfologiskt sett antingen en sammansättning eller avledning av simplexordet. Detta gäller dock inte alltid. I inledningen förklarar Möller att han för vissa typer av ord behandlar avledningar och sammansättningar under simplexordet. Som exempel på sådana fall räknar han upp en del substantiv: *abborre, bi, björk, blad, brott* etc.

De artiklar som Möller ordnar efter denna stamordsprincip kan bli mycket komplexa. På så vis sönderfaller artikeln *Bi* i två avdelningar (ex. 130). Den första avdelningen, direkt efter de grammatiska uppgifterna och den tyska ekvivalenten, består av ett näste med sammanlagt tio sammansättningar, där ordet *bi* utgör senare led: *arbets-bi, blomster-bi, hemtamdt-bi, jord-bi* etc. Dessa sammansättningar, som förtecknas i en alfabetiskt ordnad lista, förses med en tysk ekvivalent, en latinsk artbenämning eller en tysk parafra. I den andra avdelningen av artikeln förtecknas ett knappt femtiotal sammansättningar där ordet *bi* är förled: *bi-afvel, bi-blomster, bi-låda, bi-samhälle* etc. Dessa förklaras också i god ordning på tyska, efter det att deras grammatiska egenskaper har angetts.

I denna avdelning förekommer emellertid ytterligare en nivå, då olika slags bistöcker behandlas som sekundära uppslagsord till det i sin tur sekundära *bistock*, liksom också olika slag bisvärmar under *bisvärm*. Uppslagsord som *glas-stockar* och *sommarsvärm* återfinns sålunda i artikeln *Bi*. De olika nivåerna i artikeln åskådliggör Möller genom typografin.

- (130) *Bi, s. n. 4. die Biene (Nieders. Imme).*
 Arbets-bi, die Arbeitsbiene, gemeine Biene.
 [---]

Jord-bi, eine Art Bienen, die sich in den Sandbergen auf Gottland,
u. s. w. aufhält, *Apis rostrata*, *it. apis subterranea*.

[---]

Bi-stock, s. m. 2. der Bienenstock, Bienenkorb. Piporna i
bistocken; die Zellen in dem Bienenstock.

Colonie- och Krans-stockar; **Colonie- und Magazinkörbe
oder Stücke.**

Glas-stockar; **gläserne oder doch mit Glasscheiben versehene
Bienenstücke.**

[---]

Stånd-stockar; **aufrechtstehende Bienenstücke, Ständer.**

Bi-stånd; s. n. ein Bienenstand, der Ort wo die Bienenstücke
stehen.

Bi-svärm, s. m. 2. ein Bienen Schwarm.

Blomstersvärm; **Vorschwarm, ist der erste Schwarm, den ein
über Winter gestandener Stock ausläßt.**

Sommarsvärm [...].

Jungfrusvärm [...].

Förutom *colonie- och krans-stockar* etc. förklaras också "Halm-stockar", "Skogs-bistockar", "Häng-stockar", "Ligg-stockar" och "Skogs-bistockar" för tyskarna. Någon grammatisk information får de dock inte där. Denna får de endast i de fall sammansättningen också förekommer som primärt uppslagsord, som exempelvis *blomstersvärm*. Det är ingalunda bara konkreta taxonomier som ordnas på detta sätt; i inledningen nämner Möller även *brott* och *ed* som exempel på ord vars sammansättningar och avledningar förs till simplexordet. I en del av de artiklar som ordnas efter denna princip förekommer dock bara efterledssammansättningar.

Möller kommenterar ingenstans sitt sätt att hänvisa från ett uppslagsord till ett annat. Likväl förekommer det hänvisningar flitigt i ordboken. Från avvikande stavningsvarianter refereras till det Möller tycks uppfatta som normalvarianten: "Ellofva, ☉. elfva", "Embete, ☉. ämbete". Det förekommer också att han hänvisar till en annan artikel, som han menar kan bidra till att belysa det aktuella uppslagsordet. Exempelvis hänvisas från artikeln *En* till *Någon*: "En, ett, *pron einer, eine, ein, jemand*. Jag såg en komma; *ich sah einen kommen*, ☉. någon". Vidare förekommer referenser från ovanliga ord till vanligare närsynonymer, t.ex. "Enbära, [...] ☉. qviga",

liksom från en hyponym till en hyperonym: "Lacklök, ☉. lök". För böjningsformer som redovisas som primära uppslagsord anges hur de ser ut i grundformen, t.ex. "Dödde, *imp. v. dö*", "Händer, *pl. voc. hand*". Ibland kompletteras hänvisningen med sidangivelse: "Fötter, *pl. v. fot. Sieh. ☉. 422*", där vi mycket riktigt återfinner uppslagsordet *fot*.

Avledningar och sammansättningar återges i första hand som primära uppslagsord, och de inlemmas i den övergripande alfabetiska ordningen. Adverb bildade som *t*-avledningar av adjektiv behandlas dock vanligen i samma artikel som adjektivet, medan adverb bildade av adjektiv + *-en* förtecknas som egna uppslagsord. Förfarandet illustreras av räckan *laglig-lagman* (ex. 131).

- (131) Laglig, *adj. lagligt, adv. rechtlich, rechtmässig*. En laglig kallelse; [...].
 Lagligen, *adv. gerichtlich, rechtlich*. Gå lagligen til väga; *rechtlich verfahren*.
 Laglighet, *s. f. 3. die Rechtmässigkeit, Gültigkeit*.
 Laglydig, *adj. dem Gesetz gehorsam*.
 Laglydighet, *s. f. 3. der Gehorsam gegen, die Achtung für das Gesetz*.
 Laglös, *adj. laglöst, adv. gesetzlos, unbändig*.
 Lagman, *s. m. 3. in ältern Zeiten eine Art Sprecher [...]*.

När sammansättningar inte behandlas som primära utan som sekundära uppslagsord, kan de, som framgått ovan, behandlas i nästen under det simplexord som utgör det sammansatta ordets efterled. Nästena är emellertid inte alltid lika komplicerade som i det exempel som visas i (130) ovan. Under uppslagsordet *linie* behandlas också sammansättningar såsom *bly-linie*, *caliber-linie*, *granat-linie*, *jern-linie*, *sten-linie* och *tum-linie*, utan ytterligare nästen eller nischer. Inget av dessa ord förtecknas samtidigt som självständiga uppslagsord, och inget av dem förekommer under det simplexord som utgör dess förled. Så påträffas exempelvis *blylinie* varken bland de ca 40 sammansättningar med *bly* som förled som utgör primära uppslagsord eller i artikeln *Bly*. Där återfinner vi däremot ett näste med sammansättningarna *fönster-bly*, *karnis-bly*, *rull-bly*, *verk-bly* och *hård-bly*, *frisk-bly*, i den ordningen.

8.1.3. *Tysk och Svensk* [...] *Ordbok* — mikrostruktur

8.1.3.1. Uppslagsform

Uppslagsorden behandlas i första hand under sin grundform. Också morfologiskt oregelbundna böjningsformer förekommer i viss utsträckning som uppslagsord, då på sin plats i den alfabetiska ordningen och vanligen med hänvisning till grundformen. Möller är dock inte helt konsekvent i sina principer för urvalet av sådana böjningsformer som förtecknas som egna uppslagsord och heller inte av vilka ord han ger andra former än grundformen som uppslagsord. Exempelvis utgör den omljudda pluralformen av såväl *hand* och *and* som *bok* och *son* egna uppslagsord, medan de likaledes omljudda formerna *stränder* och *rötter* saknas. Samma relativa oförutsägbarhet gäller de starka verbens former. Generellt kan man ändå säga att Möller har varit tämligen generös med att bereda plats åt de oregelbundna oblika formerna.

8.1.3.2. Uttalsuppgifter

Uttalsuppgifter för enstaka ord är sällsynta i Möllers ordbok. Vokallängd kan ibland kommenteras för att separera homografer (se ex. 134). Däremot händer det att ett nytt bokstavsavsnitt inleds med kommentarer om den aktuella bokstaven. Då man inte gjorde någon teoretisk skillnad mellan ljud och bokstav vid denna tid är det inte förvånande att bland dessa kommentarer — ofta jämte ortografiska kommentarer — finna uppgifter av fonetisk och fonologisk karaktär. I en egen artikel (ex. 132) som inleder kapitlet "I, J" informeras läsaren om att:

- (132) *I ist theils ein Vokal, theils ein Consonant, oder vielmehr ein Zwischenlaut zwischen einem Vokal und Consonant. Das letztere nennen die Schweden ein lang J, und ist das Jod der Deutschen. I ist immer ein Vokal, wenn es einen Consonant nach sich hat, aber J, ein Zwischenlaut (lang J) ein Jod, steht vor einem Vokal, ausser*

in den wenigen Worten, wo i eigentlich ein Wort für sich ausmacht, als in i akt taga statt taga i akt, u. d. g. (Möller 1790, s.v. I)

Rent kontrastiva uttalsanvisningar ges för V:

Dieser Buchstab wird im Schwedischen wie das W im Teutschen ausgesprochen, und an dessen Stelle gebraucht. (Möller 1790, sp. 1809–10)

Kommentarer som innehåller uppgifter av liknande slag lämnas även om ”bokstäverna” <o>, <z> och <å>.

8.1.3.3. Ordklassuppgifter

I Möllers ordbok anges alltid vilken ordklass ett uppslagsord tillhör. Substantiven markeras explicit med ett s.; deras ordklassstillhörighet brukar ju annars vanligtvis signaleras indirekt genom genusangivelsen. Verben får förutom ordklassbeteckning även markering om huruvida de är aktiva (v.a.), neutrala (v.n.) eller deponens (v.d.).

För vissa småord och partiklar ges en kommentar om deras funktion snarare än en renodlad ordklassmarkering. *O!* uppges t.ex. vara ”eine Ausrufungspartikel” och *O* ”part. insepar. negativa”; *fy* markeras dock bara med ”interj.”. Vissa konjunktioner förses förutom med själva ordklassbeteckningen också med en preciserande uppgift: ”Men, conj. advers.”. Dessa förkortningar förklaras emellertid ingenstans i ordboken. Avgränsningen av pronomen i förhållande till adjektiven följer i princip Sahlstedts *Swensk Ordbok*. Så uppges *båda* och *ingen* vara adjektiv, medan *ingendera* och *mången* klassificeras som pronomen. Av de olika pronomenklasserna skymtar possessiva pronomen i artikeln ”Ditt, Pron. n. pron. poss.” (mitt uppges däremot endast vara ”neut. pron. min”), liksom en kategori ”Pron. def.” i artikeln ”Denne, denna, detta, Pron. def.”.

Vid mångledad homonymi bifogar Möller ibland information av morfologisk — eller möjligen etymologisk — art. Sålunda inne-

håller ordboken fyra uppslagsord *lag*, som alla är substantiv. Två av dessa har genus neutrum, och två uppges ha genus maskulinum. Dessutom lämnas alltså information om deras bildning: "Lag, I. *vox primitiva*, s. m. *ohne pl.*", "Lag 2. *derivat. von* ligga, s. n. 4", "Lag, 3. *derivat. von* laga s. n. *ohne pl.*" och "Lag, 4. *deriv. von* lägga, s. m. 2".

8.1.3.4. Morfologiska uppgifter

Artiklarnas formella del är över huvud taget mycket konsekvent utformad, säkerligen med utgångspunkt i de i förordet nämnda grammatiska arbetena. För substantiven anges, förutom ordklassbeteckningen *s.* eller *subst.*, också en förkortad genusmarkering, *m.*, *f.*, eller *n.*, samt deklinationsnummer. Också ekvivalentens genustillhörighet framgår, genom att den tyska artikeln sätts ut. Huruvida motstridande genusmarkeringar, som "Bok, *s. f.*" respektive "Böcker, *s. m. pl. vocis bok*", är ett tecken på tregenussystemets vacklan eller på att författaren gått fel i det svenska genussystemet, är inte lätt att avgöra. Att distinktionen maskulinum–femininum inte alltid har känts ändamålsenlig antyds av att Möller ibland markerar ett "*genus commune*" i stället för "*m. u. f.*": "Hvad, *gen. com.* [...]", "Hvilken, *pron. g. c. hvilket, n.* [...]".

Verbens konjugationstillhörighet markeras med en siffra, och dessutom anges vilken kategori verbet tillhör: aktiva, neutrala eller deponens. Denna sista kategori omfattar förutom verkliga deponensverb (*hoppas*) också reflexiva verb (*giftas*) och reciproka verb (*kifvas*). För en del oregelbundna verb markeras att de är anomala, till exempel verbet *få* (ex. 139). Några av hjälpverben markeras med *v. aux.*, exempelvis *skola*, *vara*, medan andra lämnas okommenterade med avseende på denna funktion (se strax nedan).

Någon enstaka gång skymtar en markering, *conj.*, som faktiskt är tvetydig så till vida att den antingen kan tolkas som förkortning för *konjunktiv* eller *konjunktion*. Det framgår av artikeln *Månne* att

ordet är ”*Conj. int.* [...] ☉. mån” och av artiklen *Mätte* att det rör sig om en ”*imp. Conj. v. må*”. Artiklarna *Mån* (ex. 133) och *Men* (ex. 134) bidrar till att bringa reda i förhållandena.

- (133) *Mån, conj. interrog.* Mån det är sant; **ist es wohl wahr?** Mån någon är så mächtig; **sollte jemand so mächtig seyn**, ☉. manne.
- (134) *Men, conj. adverb.* (mit einem kurzen e) **aber, allein.** [...]

I dessa sammanhang är det entydigt att förkortningen ”conj.” står för *konjunktion*, och här markerar Möller dessutom två olika typer av konjunktioner: *interrogativ* respektive *adversativ* konjunktion. I det andra anförda tillfället, *mätte*, skall förkortningen *conj.* däremot utläsas ”imperfekt konjunktiv av verbet må”.

Det varierar något hur Möller gör med redovisningen av ett uppslagsords olika former. Förutom uppgift om verbens förmåga att bilda passivum (v.a. resp. v.n.) och deras konjugationstillhörighet ges vid de starka verben också temaformerna direkt i den formella delen: ”Ligga, v. n. 3. låg, *imp. legat, s.*”, ”Skrifva, v. a. 3. skref, *imp. skrifvit, sup. skrifven, p. p.*”. Det kan här noteras att Möller upprätthåller den distinktion Sahlstedt etablerar i sin grammatik mellan *supinum* och *perfektparticip*: *legat* respektive *skrifvit* ovan.

Ibland behandlas också oregelbundna komparationsformer av adjektiv utförligt: ”Lång, *adj. längre, comp. längst, superl.*”, liksom omljudda pluralformer av substantiv: ”Son, *s. m. 3. pl. söner*”. Personliga pronomen räknar Möller, liksom Sahlstedt, som ”pronomina substantiva”. För vissa av de personliga pronomina lämnas grundliga uppgifter om deras oregelbundna böjningsformer. Så består exempelvis artikeln *Du* (ex. 135) av en uppräknning av olika former:

- (135) *Du, Pr subst. nom. du. Dat. acc. abl. dig, dir, pl. nom. I, ihr. Dat. acc. abl. Eder, er; euch.*

Pronomina behandlar Möller över huvud taget ganska generöst när det gäller att ta med deras oblika former som uppslagsord och även

att uppge dessa former under lemmats grundform. Artikeln *Hvad* inleds sålunda med "Hvad, *neut. pronom hvem*", och i artikeln *Hvem* (ex. 136) återges sedan en stor del av paradigmet i singularis:

- (136) *Hvem? pron. masc. u. f. hvad, neut. gen. hvars, dat. u. abl. hvem, u. n. hvad, wer, quis?*

Hur *hvem* ser ut i pluralis framgår däremot inte och heller inte den morfologiska genitivformen. Att även vissa verb behandlas på samma utförliga sätt, visas av artikeln *Dö* (ex. 137).

- (137) *Dö, v. n. anom. jag dör, vi dö, j dön, de dö, praes. dödde und dog, imp. dödt, s. död, p. sterben.*

Av dessa former bildar endast *dödde* primärt uppslagsord i egen alfabetisk ordning. I vilken utsträckning det har hjälpt tyskarna att förstå svenskan att de har fått de olika böjningsformerna under grundformen är svårbedömt. Den som i en text träffar på formen *dön* (vilket i och för sig inte torde ha varit så stor risk) och inte identifierar den som en form av *dö* är knappast hjälpt. Information av detta slag hade snarare varit dem till hjälp vid deras produktion på svenska, och den hade av det skälet varit mera motiverad i den tysk-svenska delen.

Som framgår av exemplen ovan uppges det för sådana uppslagsord som utgörs av en böjningsform vilken morfologisk form det är frågan om. Så förses exempelvis *länder* med uppgifterna "s. 3. pl. v. land", *låg* med "imp. v. ligga", och för de uppslagsord som utgörs av oblika former av pronomen lämnas det noggranna upplysningar om den aktuella formen: "Eder, *Dat. acc. u. abl. pl. pron. subst. du*", "Färre, *comp. pl. voc. få*;" (adjektivet/pronomenet *få* saknas däremot som uppslagsord).

För ord som representerar ofullständiga paradigmen anges detta: "Faggor, *s. f. pl.*", "Måste, *def. imp. måst, sup.*". I de fall uppslagsordets olika betydelsemoment har olika grammatisk struktur lämnas information om detta i anslutning till den aktuella betydelsen:

”Land, *s. n. 3. u. 4. 1) ohne pl. das Land [...]. 2) in Gegensatz der Stadt [...]. 3) pl. Länder*”. Det är inte alltid klart till vilket av de båda språken denna information hör, d.v.s. huruvida *land* i betydelse 1 inte används i pluralis i svenskan, i tyskan eller i ingetdera av språken. Liknande uppgift lämnas om uppslagsordet *last*: ”Last, *s. m. 1) die Last, ohne pl. ein hoher Grad der Schwere. [...] 3) die Last, pl. die Lasten, die Ladung [...]. 4) ein Fehler, eine Unvollkommenheit [...]. 5) ein Faſter*”. Här blir det emellertid tydligt att de morfologiska anmärkningarna om genus och pluralbildning för de olika momenten gäller den tyska ekvivalenten.

Om de sekundära uppslagsorden lämnas ingen grammatisk information, men de förses vanligen med en tysk ekvivalent. Partikelverb och verbfraser uppträder ofta som sekundära uppslagsord i långa listor. I artikeln *Leta* presenteras efter själva innehållsdelen konstruktionerna ”Leta fram”, ”Leta igenom”, ”Leta ihop”, ”Leta up” och ”Leta ut”, försedda med en tysk ekvivalent.

8.1.3.5. Syntaktiska uppgifter

Utöver den formaliserade uppgiften om verbens kategorier — v.a., v.n., deponens och reflexiva — innehåller Möllers ordbok ingen systematisk information om uppslagsordens kombinatoriska egenskaper. En del uppgifter av detta slag förekommer däremot sporadiskt i olika sammanhang, ibland mycket summariska men i vissa fall relativt utförliga. Möller är således noga med att för de enskilda verben ange deras möjlighet att uppträda tillsammans med efterställd partikel, och han förser dessa konstruktioner med en tysk ekvivalent.

De fast sammansatta partikelverben behandlas som självständiga uppslagsord på sin egen plats i alfabetet och med sedvanlig formell information om huruvida de är *aktivum* eller *neutrum* och om deras konjugation. Det är inte alltid som Möller har observerat partikelverbets ändrade syntaktiska egenskaper i förhållande till det enkla

verbet. Sålunda uppges både *gå* och *föregå* vara "v. n."; d.v.s. (enligt Sahlstedts definition) av det slag som inte bildar passivum. De språkprov som presenteras i artikeln *föregå* ger däremot en uppfattning om hur verbet konstrueras: "Efter föregången ransakning" och "Föregå andra med exempel". Huruvida verbet faktiskt kunde förekomma i passivkonstruktioner går inte att utläsa säkert av exemplen, men det förefaller trots allt troligt. De kriterier som utmärkte aktiva respektive neutrala verb tycks emellertid ha varit vacklande ända in på 1800-talet (se kap. 9 nedan). För verb som endast förekommer i enstaka, fasta konstruktioner behandlas konstruktionen som uppslagsord: "Lexa, (v. a. 1) up någon".

Som antytts ovan framträder hjälpverben som en något diffus kategori i Möllers ordbok. Vissa av dem markeras med v. *aux.*, exempelvis *hafva* och (liksom i *SSO*) *skola*, *vara* och *varda*, om andra lämnas ingen explicit information om denna funktion, såsom *böra*, *måste*, *tör*.

Vid vissa prepositioner ger Möller ganska detaljerade anvisningar om vilka kasus prepositionen styr i svenskan. Han indelar artikeln *Til* i tre moment: "1) *cum genit.*", "2) *cum dat u abl.*", "3) *cum accus.*"; även prepositionen *af* kommenteras ur kasusperspektiv: "Af; ~~deutet auch den Ablativum an.~~ Af godhet".

Möllers artiklar innehåller en hel del språkprov. Dessa består såväl av fraser som hela satser och de illustrerar uppslagsordets användning. Artikeln *Låg* innehåller språkproven "En låg kammare", "Det är lågt vatten", "Ibland höga och låga", "Et lågt målföre" samt "Sälja för lågt pris", och i artikeln *Låga* påträffas språkproven "Hekla lågar ännu" och "Snillet's eld lågade utur hans ögon". Samtliga språkprov är översatta till tyska.

8.1.3.6. Betydelsebeskrivningen

Det svenska uppslagsordet förses med en eller flera tyska ekvivalenter och/eller parafrastr (se exempelvis 130 ovan). I några fall ges även

en latinsk eller en fransk ekvivalent: "Hvem? [...] quis?" (ex. 136). Särskilt gäller detta ord av termkaraktär: "Leddrag, s. n. 4. **ein Ziehen der Glieder, ein Krampf, Spasmus.**"; "Liberi [...] fr. *Livrée*".

Uppslagsordets olika betydelser numreras och behandlas var för sig. Möller inför här ett nytt inslag i betydelsebeskrivningen av svenskan, nämligen betydelsenumereringen. Trots att detta är första gången som de svenska stickordens olika betydelser numreras konsekvent i en ordbok är det inte alldeles första gången det förekommer. Redan i Spegels *Glossarium* finns enstaka stickord vars semantiska innehåll indelas i olika, numrerade moment som i exemplen (48) och (49) ovan. Det är emellertid knappast troligt att det är från Spegels ordbok som Möller har hämtat uppslaget till numrerade betydelser (se 8.1.4. nedan).

I sin uppsats om den tidiga tysk-svenska lexikografin framhåller Malmgren kvalitéerna i Möllers semantiska analyser (Malmgren 1992). Här har Möller säkert haft nytta av att som tvåspråkig tysk kunna anlägga ett kontrastivt perspektiv. Ett fall, som anförs som vällyckat, är betydelseanalysen av *höra*. Möller urskiljer — förutom reflexivkonstruktion och partikelförbindelser — fem betydelser: "1) hören. 2) erhöhen. [...] 3) verhören. [...] 4) gehorchen. [...] 5) gehören". Som Malmgren påpekar är denna analys betydligt mera detaljerad än den som redovisas i Sahlstedts *Swensk Ordbok* (1773), som Möller anger som en av sina källor. Malmgren anger dock inte närmare i vilket avseende Möllers analys är överlägsen Sahlstedts, om det är i det kontrastiva perspektivet i förhållande till tyskans respektive latinets struktur eller om det är analysen av svenskan oberoende av det kontrastiva perspektivet. Helt klart är den överlägsen beträffande svenskans struktur om den betraktas isolerat.

Ett annat exempel på en i förhållande till ordbokens syfte väl genomförd betydelsediskriminering återfinns i artikeln *Krona* (ex. 138).

(138) *Krona, s. f. I. I) die Krone. 2) der Kranz. 3) das Reich. 4) eine Münze, S. II. Th. S. 162. 5) der obere Theil einer Sache, [...].*

För en tysk behöver de olika betydelserna inte preciseras närmare, då det torde framgå av den svenska kontexten vilken ekvivalent som är den riktiga i det givna sammanhanget. Här har säkert Möllers tyska modersmålskompetens och det kontrastiva tyska perspektivet bidragit till den i förhållande till tyskan lyckade analysen. Frågan är emellertid om det i en svensk–tysk avkodningsordbok i alla lägen är nödvändigt att låta den ingående analysen resultera i en så detaljerad betydelseindelning. De svenska orden *höra* och *krona* är såpass ekvivalenta med de tyska *hören* respektive *Krone* att dessa också kan användas om de flesta av de betydelser som redovisas hos de svenska orden. För att kunna vara tyskproducerande svenskar till hjälp hade däremot det av Möller tillämpade redovisnings-sättet inte räckt för att hjälpa svensken att hitta rätt ekvivalent: han hade faktiskt varit bättre betjänt av en enkel ekvivalent, *hören* respektive *Krone*.

Ibland är det svårt att avgöra vart Möller syftar med sin kontrastiva analys, särskilt huruvida om den enbart är avsedd att underlätta för tyskar att läsa och förstå svenska. Den information som lämnas om den användning av verbet *få* som markeras som betydelse (6) torde vara redundant i förhållande till den information som lämnas under de föregående betydelsemomenten i exempel (139). Denna betydelse av *få* förses inte med någon ekvivalent eller parafras utan endast med en bruksanvisning:

- (139) Få, v. *anom.* jag får, vi få, j fån, de få, *pr.* jag fick, vi finge, de fingo, *imp.* fått, *sup.* [---] 6) **Wenn das verbum, få, unmittelbar vor einem andern verbo steht; so wird es im Deutschen oft gar nicht ausgedruckt, oder kann allenfalls durch zu können ausgedruckt werden z. G.** Jag önskar få hvila; **ich wünsche zu ruhen, oder ruhen zu können.**

I en svensk–tysk produktionsordbok hade denna information varit högst relevant.

En intressant detalj är den precisering av konjunktionernas betydelserelationer som förekommer vid *mån* (som Möller räknar som konjunktion) och *men* (ex. 133 och 134), även om det inte tycks

finnas fler fall av denna typ i ordboken. Det är första gången i en svensk ordbok som sådan tilläggsinformation lämnas för konjunktionernas del.

Med sin detaljerade beskrivning av de svenska uppslagsordens betydelse har Möllers ordbok säkerligen varit ett väl fungerande hjälpmedel för svenskläsende tyskar. Dessutom bidrar den strukturerade betydelseanalysen starkt till utvecklingen av den lexikaliska beskrivningen av svenskan.

Uppslagsordets betydelse och dess kombinatoriska egenskaper exemplifieras ofta med ett antal svenska fraser och språkprov. Dessa ges i anslutning till det aktuella betydelsemomentet och de förses som sagt alltid med tyska ekvivalenter eller en tysk parafra.

8.1.3.7. Bruklighetsuppgifter

I sin inledning, "Vorbericht", anger Möller att han använt en mängd svensk facklitteratur för att finna termer från områden som "Naturgeschichte, Botanik, Chemie, Mineralogie, u. s. w." (Vorbericht s. 3[a]). Att han verkligen har bidragit till de svenska ordböckernas ordförråd på detta område framgår av Malmgrens ovan nämnda uppsats. Ord av denna karaktär hade exempelvis Sahlstedt programmatiskt utelämnat i sin ordbok. I Möllers ordbok förekommer dessutom otaliga fall där uppslagsordet uppges tillhöra andra fackområden än de som anges i förordet, t.ex. uppslagsorden *Seefarth*, *Vogel*, *Schiff*., *Landwirthsch.* och *Chirurg*.

I slutet av inledningen uppger Möller ett antal förkortningar som han använder för att precisera ett ords användningsområde. Denna precisering kan gälla stilläge ("im gemeinen Leben", "niedriges Wort", "poetisches Wort", "veraltetes Wort, veraltete Redensart") eller fackområde ("biblisches Wort", "gerichtliches Wort", "juristisches Wort", "kirchliches Wort"). De förkortningar som används för att markera ordets utländska ursprung, dess provinsiella karaktär eller om det används figurativt anges också. Vad gäller de "låga"

orden är det ibland snarare företeelsen som sådan som är ”låg” eller vardaglig än själva ordet; sålunda förses uppslagsorden *landstrykare* och *landstrykerska* med markören ”n. **W**”, *niedriges Wort*. Vidare markeras om uppslagsordet i det aktuella sammanhanget ingår i ett ordspråk. Beträffande de ”gemena” orden anammar Möller föregångaren Sahlstedts restriktiva urvalsmetod.

8.1.3.8–9. Etymologisk och encyklopedisk information

Förutom uppgifter av morfologisk art av det slag som omnämnts under 8.1.3.4 ges ingen etymologisk information om uppslagsordet.

Uppslagsord som betecknar särsvenska företeelser får ofta en kompletterande encyklopedisk kommentar på tyska. Så förklaras exempelvis uppslagsordet *ladulås* (ex. 140) på följande sätt:

- (140) Ladulås; **Scheunenschloß, in der schw. Geschichte ein Weinahme König Magnus, der 1290 starb; weil er durch die Strenge, womit er auf das Verbot wieder die Dieberei und die gewaltsame Einquartierung hielt, gleichsam ein Schloß vor des Bauren Scheune legte.**

På samma sätt ges encyklopediska förklaringar till en mängd företeelser som en tysk inte kan förväntas känna till. Detta kommenterar Möller också i inledningen:

Schwedische Wörter, die in die schwedische Geschichte, Rechtsgelehrsamkeit, Alterthümer und Statistik einschlagen, sind, da sich oft kein gleichgeltendes Wort im Teutschen dazu fand, bisweilen umschrieben, und ist dadurch die Sache selbst wenigstens dem teutschen Leser anschaulicher gemacht worden; siehe z. E. *Ed, Eriks-gata, Hemman, Härad, Kronbefallningsman, Kyrkoråd, Kytta, Ladulås, Mantal, Smek, Ting*, u. s. w. (Vorbericht s. 3[b])

Encyklopediska uppgifter förekommer annars inte i någon större utsträckning i ordboken.

8.1.4. Övrigt om *Tysk och Svensk samt Svensk och Tysk Ordbok*

Möllers ordbok har av traditionen inte tilldelats någon speciellt hög status inom den svenska språkforskningens historia. Adolf Noreen nämner ordboken endast som en i raden av de "praktiska hjälpredor för översättning från svenska till främmande språk" som kom ut under den gustavianska tiden (Noreen 1903:219), även om han anser att den var ett av de arbeten som borde "vara de för den nutida forskaren viktigaste" (ib. s. 299). Jacoby återger Möllers *Vorbericht* (d.v.s. tredje delens inledning) i sin helhet och ägnar en del utrymme åt de uppgifter som lämnas där och i första delens inledning (Jacoby 1990:273ff.).

Ordboken är ändå på många sätt anmärkningsvärd. Att den har ett osedvanligt stort ordförråd har, som framgått ovan, påpekats av Malmgren (1992), som också anser att Möllers ordböcker vad svenskan beträffar är bland periodens viktigaste. Det stora ordförrådet i den svensk-tyska delen (som är den del som har beskrivits här) rimmar också väl med syftet att vara en avkodningsordbok för tysktalande. I dagens diskussion om ordböcker för avkodning respektive produktion anses det stora ordförrådet höra till perceptionsordbokens dygder, då den används för avkodning av text varvid det inte är förutsägbart vilka ord eller ordformer som kan förekomma i redan befintliga texter. I produktionsordböcker kan ordförrådet däremot begränsas till ett standardiserat allmänspråkligt ordförråd, eftersom den textproducerande ordboksanvändaren själv väljer sina ord och i allmänhet kan hålla sig inom ordförrådets allmänna domäner.

Möjligen har Möller varit i överkant generös när det gäller att ta med självklara sammansättningar. Av det knappa femtiotalet primära uppslagsord med *lif* som förled utgör drygt hälften av sammansättningarna sådana som förutom de formella uppgifterna endast förses med en tysk ekvivalent (ex. 141).

- (141) Lifchirurg, s. m. 3. **der Leibchirurgus.**
Lifdrabant, s. m. 3. **der Leibtrabant.**

Lifdragon, *s. m. 3. ein Leibdragoner.*

[---]

Lifsandar, *s. m. pl. Lebensgeister.*

[---]

Lifsfara, *s. f. I. die Lebensgefahr.*

Mindre än hälften av sammansättningarna är av sådant slag att den svenska betydelsen inte realiseras med en direkt morfologisk motsvarighet i tyskan (t.ex. "Lifmoder, *s. f. 2 die Gebärmutter, Uterus*"), motsvaras av fler än en betydelse på tyska (t.ex. "Liffärg, *s. m. 3. 1) die Leibfarbe. 2) Fleischfarbe*") eller behöver parafraseras alternativt kompletteras med en parafra (t.ex. "Lifegenskap, *s. f. 3. die Leibeigenschaft, Unterthänigkeit der Bauern in Deutschland*"). Även om Möllers ordboks ordrikedom uppskattas av dagens forskare, som i den har utomordentliga möjligheter till olika slags studier i det sena 1700-talets svenska ordförråd, kan just ordrikedomen ha betraktats som en delvis utrymmeskrävande och därmed antagligen också fördyrande faktor av de användare ordboken var avsedd för.

I den svensk-tyska delen i Möllers ordbok förekommer det för första gången i en svensk ordbok att ett uppslagsords olika betydelser numreras. Som Malmgren påpekar, har Möller antagligen fått idén från Adelung, som i varje fall i senare upplagor numrerar uppslagsordens betydelser (Malmgren 1992:208). Att Möller inte har infört samma bruk även i den tysk-svenska delen — inte ens i andra upplagan — är i sammanhanget förbryllande.

Ytterligare en nymodighet som förekommer i ordboken är den precisering av konjunktionernas betydelsereationer, advers[ativ] och interrog[ativ], som återfinns vid konjunktionerna *mån* respektive *men* (se 8.1.3.4 ovan). Trots att denna kategoriindelning av konjunktionerna inte genomfördes, innebär den i all sin blygsamhet en intressant anknytning till den grammatiska utvecklingen utanför den lexikografiska genren.

Ordboken är konsekvent anpassad till de tyska användarna. Betydelsediskrimineringen är genomgående kontrastiv, och den vittnar generellt sett om god förtrogenhet med det svenska språket, som ju

ändå inte var Möllers modersmål. Av förordet till den andra upplagans tysk–svenska del framgår det i klartext att Möller haft starka band till Sverige:

Det skall högeligen fägna mig, om jag nu med detta så besvärliga Arbete, kan bana vägen för tvänne Nationer, at utbyta hvarandras rika skatter i Litteraturen, samt därigenom ömsesides dem föröka. Den ena af dessa Nationer har jag at tacka för min födelse, den andra för min lycka. (J.G.P. Möller 1801, Företal til Andra Uplagan)

8.2. E.W. Weste: *Svenskt och Fransyskt Lexicon* (1807)

Westes svensk–franska ordbok består av två band, som i sin tur utgör den tredje och fjärde delen av det annars anonyma arbetet *Parallèle des Langues Française & Suédoise; ou Dictionnaire François & Suédois* (bild 15). De två första, fransk–svenska, delarna gavs ut 1795 av den färgstarke bokhandlaren och förläggaren Johan Christopher Holmberg. Förhållandet mellan den fransk–svenska och den svensk–franska delen av *Parallèle* är ännu outrett.

Genom en faksimilutgåva 1995 har Westes ordbok nyligen gjorts lättare tillgänglig för dagens forskare. I förordet till faksimilutgåvan uppges ordboken vara ”av oskattbart värde för svensk språkvetenskap” (Svensson 1995). Där lämnas också en del biografiska uppgifter om Weste, uppgifter som bl.a. klargör att hans lexikografiska gärning skattades högt i vida kretsar redan av hans samtida och att han — liksom senare Dalin — kom att engageras som ordboksredaktör av Svenska Akademien (ib.). Också Noreen uttalar sig mycket positivt om Westes ordbok:

Ett verkligen utmärkt arbete är däremot sekreteraren i Krigskollegiet E. W. WESTES (d. 1839)² *Svenskt och fransyskt lexicon* I, II, Stockh. 1807 (= III, IV af 'Parallèle des langues française et svédoise'), ovanligt rikhaltigt och för oss oskattbart genom sitt noggranna angifvande af alla ords accentuering samt försedt med en inledning om accent, kvantitet, bokstäfvernas uttal och ordens böjning. (Noreen 1903:233)

PARALLÈLE
 DES LANGUES
 FRANÇOISE & SUÉDOISE;
 OU
 DICTIONNAIRE
 FRANÇOIS & SUÉDOIS,

Composé sur ceux de LA'CADEMIE FRANÇOISE
 & de Mr SAHLSTEDT, & enrichi d'un grand
 nombre d'Articles tirés des meilleurs
 Dictionnaires & autres Recueils
 dans les deux langues.

TOME III,
 Contenant les Articles Suédois
 A—M.

Par Mr. WESTE.

A Stockholm chez P. SOHM.
 aux dépens
 de J. C. HOLMBERG.
 1807.

BILD 15. *Titelsida i Parallèle des langues françoise & suédoise*
 (1807).

I den not som hör till citatet hänvisar Noreen till Kocks *Språk-historiska undersökningar om svensk accent* II (1884–85) och till de personuppgifter om Weste som Kock där har samlat.

8.2.1. *Svenskt och Fransyskt Lexicon* — megaplan

Det första bandet (A–M) av Westes ordbok inleds med en återgivning av Holmbergs privilegium på utgivningen av ”ett Franskt och Svenskt samt Svenskt och Franskt Lexicon i trenne delar”. Privilegiet följs av titelbladet till hela verket med den kompletta titeln till detta: ”Parallèle des langues François & Suédoise; ou Dictionnaire François & Suédois, Composé sur ceux de LA'cadémie [sic] François & de M:r Sahlstedt, & enrichi d'un grand nombre d'Articles tirés des meilleurs Dictionnaires & autres Recueils dans les deux langues”. Därefter följer en kort inledning (3 s.), vari titelns uppgifter om beroendet av Sahlstedts ordbok kommenteras. Främst är det dock avvikelserna från den som påpekas, och de uppges ha ”skett i afsigt at gifva verket mera brukbarhet, i synnerhet för utländningar som studera vårt språk” (Weste 1807:[i]).

I tre viktiga avseenden uppger Weste sig avvika från Sahlstedt: ”Accentueringen, hittills förbigången i alla svenska och de flesta utländska Dictionärer”, ”ordens uttal i anseende til bokstäfvernas ljud utmärkes, då det strider emot någon allmän regel” (ib.) samt den alfabetiska ordningen, som ”synes [...] med fördel kunna modifieras” (Weste 1807:[ii]) genom att sammansättningar behandlas under sitt huvudord. Också den sista punkten menar han relaterar till uttalet, då ”utländningar därigenom lättare finna sådana ords uttal, hvarpå de eljest skola misstaga sig”. Uppgifterna om accentuering och uttal är, påpekar Weste, nyheter som ”lemnas den upplysta allmänheten at döma” (ib.).¹ Att Westes uttalsuppgifter från

¹ Weste anger inte närmare vilka utländska ordböcker han känner till där accentueringen faktiskt behandlas. I engelska ordböcker lämnades tidigt uttalsuppgifter, främst beträffande ordens betoning. Den diakritiska notation som fort-

sekelskiftet 1800 fortfarande utgör ett värdefullt bidrag till det svenska språkets beskrivning torde vara uppenbart (äv. Noreen 1903: 233). Sålunda anger SAOB Westes uttalsuppgifter för ord som finns hos Weste men som inte längre används och också i fall där hans uttalsuppgifter avviker från det idag vanliga uttalet (Svensson 1995).

I inledningen uppger Weste vidare att beträffande stavningen har han "sökt rätta sig efter de grunder Svenska Akademien uppgifvit; men dess Afhandling därom var icke utkommen då detta arbete redan börjat tryckas; har således icke i alt kunnat följas" (Weste 1807:[iii]). Inledningen avslutas med ytterligare understrykning av verkets användbarhet vid "utländningars undervisning", då det uppges att man inte ansett en översättning av den franska avhandling om det svenska språket som följer efter inledningen "så nödvändig at man därmed velat öka bokens vidd" (ib.). Avhandlingen omfattar 22 sidor, med en indelning i avsnitten *De l'Accent*, *De la Quantité*, *Du son des Lettres*, *Déclinaisons* samt *Conjugaisons*. I de stycken som handlar om uttal redogör Weste för det som han uppfattar som svenskt normaluttal i kontrastiv belysning gentemot franskt uttal. Beskrivningen utgör en värdefull bakgrund för uttalsanvisningarna i ordboken.

Avsnittet om verbens böjning följs av en förteckning över de förkortningar som används i ordboken. Förutom en upplösning av de använda förkortningarna ger Weste här också en bitvis utförlig översikt av grammatisk natur. Förkortningarna "a. — actif, active-ment. abs. — absolu, absolument, sans régime. accus. — accusatif." följs av förkortningen "adj." och en utredning på drygt en sida om adjektivens morfologi, som i sin tur följs av förkortningarna "adj. subst.", "adv.", "antiq." etc. Denna förteckning upptar totalt drygt fem sidor och avslutas med en hänvisning till den fransk-svenska ordbokens inledning för eventuella ytterligare förkortningar.

Efter detta viktiga inledande parti följer sedan själva den första delen, A–M, av den svensk-franska ordboken. Denna är på totalt

farande används för att ange betoningen utvecklades under 1700-talet (se Sheldon 1946:27ff.).

1948 spalter, som följs av 12 s. "Tilläggnings-, rättelser och förbättringar" samt 3 s. "Tryckfel". Den andra delen, N-Ö, består av 1968 spalter, 7 s. "Tilläggnings- [...]" och 1 s. "Tryckfel". Någon inledning eller efterskrift finns inte i denna del.

8.2.2. *Svenskt och Fransyskt Lexicon* — makrostruktur

Ordboken är alfabetiskt ordnad i två spalter per sida. Bokstavskapitlen inleds med den aktuella bokstaven som rubrik för den första spalten, övriga spalter har en överskrift bestående av en sekvens av tre ledbokstäver (bild 16). Den alfabetiska ordningen följer helt dagens ordning. När <i> och <j> förekommer initialt behandlas de som skilda bokstäver, men inuti ord upprätthålls inte denna distinktion. Istället för sekvensen <kv> initialt används <qv>. Artiklarna inleds med ett uppslagsord indraget i marginalen i förhållande till resten av artikeln. Uppslagsordet, både det primära och de sekundära, inleds med versal men är för övrigt satt med kapitäl, en konvention som återges i citat från artiklarna. Annat svenskt språkmaterial är satt med antikva och det franska materialet med kursiv antikva; gotisk fraktur förekommer inte i ordboken.

Makrostrukturen är nischalfabetisk och nischerna består av ofta utomordentligt komplexa klungor; d.v.s. det sekundära uppslagsordet placeras på samma rad där det förra slutade. Till skillnad från den primära makrostrukturen, som är strikt alfabetisk, ordnas de sekundära uppslagsorden bara någorlunda alfabetiskt inom klungan. Som utlovas i verkets inledning behandlas sammansättningar företrädesvis under huvudordet och då i en intern alfabetisk ordning som i vissa fall bortser ifrån förledets form i sammansättningen. I artikeln *Land* följs också sammansättningen *landtbrukare* direkt av *landbrygga*, som i sin tur följs av *landsbygd*.

De enheter som fungerar som uppslagsord kan vara både större och mindre än ett ord. Partikelverb som enbart uppträder med partikel förses med denna på stickordsnivå: "TU'TTA på". Vidare före-

Lambeau de chair. KÖ'TTMAT, f. m. f. Viande, chair. KÖ'TT-MÅNGLARE, m. 2. Etalier. KÖ'TT-RÄTT, m. 3. Viande, chair, plat de viande. KÖ'TTIDA, f. 1. La chair, le côté de la chair (d'une peau). KÖ'TTISOPPA, f. 1. Potage à la viande, bouillon, bouillon de viande, bouillon gras, soupe grasse. KÖ'TTSPAD, n. 4. Jus de viande. KÖ'TTSTYCKE, n. 4. Pièce de viande, de chair, de boeuf; (fig. om oformligt tjocka människor) Une masse el. une grosse pièce de chair. KÖ'TT-SÄR, n. 4. Blessure dans les chairs. KÖ'TT-TRÅD, m. 2. KÖ'TT-TÅGA, f. 1. Fibre, filament. Grofva kötttågor, filandres; fina fibrilles. KÖ'TTVÄXT, m. 3. Sarcome, cefarcome, champignon, ex roissance de chair, polype. KÖ'TTÄTANDE,

adj. Carnivore, carnassier. S. n. f. L'habitude de manger de la viande, consommation de viande. I vissa länder är köttätande förbudt i fastan, en certains pays la viande est défendue en carême. KÖ'TTÄTARE, m. 2. Mangeur de chair, dtvoreur de viande. KÖ'TTIG, se Köttaktig, Köttfull. KÖ'TTSENS, se und. Kött. KÖ'TTSLIG, adj. Charnel, de la chair, sensuel. Köttlig behandelle, copulation charnelle, jfr Samlag. Köttlig lulta, concupiscence de la chair, appétit charnel. Köttliga lyfkon, freres, soeurs de père & de mère. Köttlig culin, cousin germain. KÖ'TTSLIGT, adv. Charnellement. KÖ'TTSLIGHET, f. f. 3. Sensualité, inclination charnelle.

L

L, f. n. 4. heter både i Sv. och ännu vanligast i Fr. Äll.
LABB, f. m. 2. (egentl. och fig. pop. för Hand) Patte, griffe. Stora grofva labbar, grosses vilaines pattes.
LA'BER-KULTJÄ, f. m. 3. (fjöt.) Vent frais.
LABORATO'RIMUM, f. n. lat. (pl. 3.) Laboratoire. Laboratorie-Officere, Ingénieur du feu.
LABORÉ'RA, v. n. 1. Faire des opérations de chimie; (sam. souf. ler. (sam. för Arbete) Travailler, se travailler. L. med, travailler à, être occupé de; jfr Bråka. En

L A

fom laborerar med gikt, un homme travaillé de la goutte.
LABYRINT, f. m. 3. Labyrinth, dédale.
LA'ECA, se Gummi.
LACEDE'MON (öf. ö) n. pr. Lacedémone. LACEDÉMO'NIER, f. m. 3. -O'NISK, adj. (ö. ö) Lacedémonien.
LACK och lyte; Lägga lack och lyte på en, Décrier, calomnier, diffamer q'en, détrafter de q'en. Etj. Tadla, Lasta. Han är utan lack och lyte, il n'a ni tare ni défaut, il n'y a point de fi.
LACK, f. n. f. (till förfärling) Cire d'Espagne el. à cacheter; (till lacketing m., m.) Laque.

BILD 16. Början på bokstaven L i Westes "Svenskt och Fransyskt Lexicon" (1807). (Del III-IV i Parallele des langues française & suédoise.)

kommer enstaka fraser som uppslagsord, t.ex. "LACK och lyte", men dessa är sällsynta. Vanligt är emellertid att prefix förekommer som uppslagsord: "BE, hopsättn. partickel, som stundom gör et neut. til act. el. står i stället för prepos. t. e. Bejaka, för Jaka til", "FÖR, hopsättn. partickel, svarande emot Miss-, Miste, Oriktigt" och "LADU, hopsättn. ord". På samma sätt behandlas vissa suffix som uppslagsord på sin alfabetiska plats: "AKTIG, adjectiv ändelse" och "HET, är en substantiv ändelse, altid f. 3. svarande mot franska ändelserne *eur, eté, esse, ment, ure, m. m.*".

Avledningar behandlas än som egna uppslagsord, än som sekundära inuti artikeln under sitt huvudord. För det mesta tycks avledningar på *-bar* och *-ig* behandlas som primära uppslagsord, medan avledningar på *-(n)ing, -ande, -het* och *-t* i de flesta fall blir sekundära uppslagsord. Detta är snarare en tendens än en totalt konsekvent genomförd princip. Exempelvis återfinns både *landtlik* och *landtlikt* som sekundära uppslagsord under *land*, men generellt behandlas avledningarna i högre utsträckning som primära uppslagsord än sammansättningarna. Som Weste påpekar i inledningen, återfinns dessa under sitt huvudord, dels för att underlätta för utlänningar, dels av utrymmesskäl, då verket dessutom "genom denna och andra förkärtningsmetoder blifvit betydiligen mindre; och kårtheten är en förtjenst" (s. [ii]). Om denna ordning verkligen bidrar till att minska verkets omfång är inte så säkert, då Weste är frikostig med att också återge sammansättningarna på sin alfabetiska plats, ofta visserligen flera stycken i ramsa med hänvisning till respektive huvudord. Ingångar som "LIFAKTIG m. fl. se und. Lif", "LIFLÖS, m. fl. se und. Lif" och "LIFVE, se Lif, 1608" är därför talrika. Sålunda består sex av de femton artiklar som förekommer i spalt 1639, *Li`nning-Li`rka*, av hänvisningar, varav fyra till ett osammansatt huvudord.

Även andra typer av hänvisningar förekommer flitigt. Så hänvisas från artikeln *Lagom* till artikeln *Passa*: "Klädningen är l. åt mig, se *Passa*" och från artikeln *Detta* till *Afskedad*: "DETTA [...] För el. före detta, *cidevant, jadis*; jfr *Afskedad*". Ibland kan hänvisnings-

räckorna bestå av flera led: "MI`DSOMMAR (uttalas vanl. Missommar) [...]. Midsommars-stång, se Majstång.", "MA`JSTÅNG, se und. Maj" eller "TU`ÅRIG, se Tvåårig, und. Två".

8.2.3. *Svenskt och Fransyskt Lexicon* — mikrostruktur

8.2.3.1. Uppslagsform

Uppslagsorden står i grundform. Oregelbundna pluralformer, tempusformer och komparationsformer förekommer också som uppslagsord, varvid det anges vilken form det är frågan om och hur grundformen ser ut: "LÄGRE, compar. af Låg, Lågt". I vissa fall förses de med ekvivalenter och språkprov och ger på så sätt upphov till regelrätta artiklar, t.ex. *mindre*.

8.2.3.2. Uttalsuppgifter

I Westes ordbok möter för första gången i den svenska lexikografins historia systematiska uppgifter om de svenska uppslagsordens uttal. För de flesta uppslagsord, primära såväl som sekundära, markeras ordaccent och betoning redan på stickordsnivå: "LA`CKA, v. a. [...] LA`CKANDE, s. n. s. LA`CKNING [...]". Detta gäller huvudsakligen ord som består av två eller flera stavelser, men också en del enstaviga ord kan förses med uttalsuppgifter (t.ex. *lam* och *lord* nedan). I de fall där ett uppslagsord kan ha såväl accent 1 som accent 2 ges samtliga varianter i artikelhuvudet, ett rätt utrymmeskrävande tillvägagångssätt (ex. 142). Att uttalsuppgifterna är högt prioriterade framgår bl.a. av att vissa artiklar enbart består av dessa samt en hänvisning som i fallet *Liksom*, där artikeln i sin helhet ser ut på följande sätt:

(142) LI`KSOM, LI`KSOM el. LIKSO`M (l. k som ck) se und. Lika, adv.

Accentuppgifterna i Westes ordbok användes av Axel Kock i hans detaljerade undersökning av svenskans accent (Kock 1884–85: 202ff.). Kock uttalar sig generellt i mycket uppskattande ordalag om Westes arbete.

I inledningen påpekas att förutom accentuppgifterna lämnas även andra uppgifter om uttalet om detta strider mot de vanliga reglerna. Dessa uppgifter ges på ett delvis formaliserat sätt men alltid med allmänspråkliga formuleringar, t.ex. ”k som ck” (ex. 142), d.v.s. med normalspråket utnyttjat som metaspråk. Beträffande uttalet av det första av Westes två uppslagsord *loge* får vi veta att det uttalas med slutet *o*-ljud och att *g*-et skall uttalas hårt (i Westes terminologi, som återfinns inom parentes efter stickordet): ”LO`GE (sl.o, gh) s. m. 2”; och för det andra *loge* får vi veta att det är ”uttalt som i frans. men enstafv.”. Vokallängden anges också om den avviker från det regelbundna, liksom uttalet av flerstaviga böjningsformer till enstaviga uppslagsord, eller om böjningsformernas uttal på annat sätt avviker från grundformens uttal: ”LAM (ä) se Lamm”, ”LORD (öp. ö) s. m. 3. (pl. o`) Lord”.

I vissa fall ger Weste också ett alternativ till standarduttalet, då återgivet med vanlig skrift: ”LE`FSA (l. läffsa)”. För det mesta avser dessa uppgifter uttalet av enskilda fonem som realiseras längre eller kortare än vad som framgår av ordets stavning, eller slutet uttal av vokaler istället för ett förväntat öppet eller tvärtom. Mera sällan kommenteras mer avancerade fonologiska processer, såsom assimilationer, supradentalisering etc. (se dock *midsommar*, 8.2.2 ovan). Uppslagsordet *det* uppges ha ett alternativt uttal: ”(l. dät)”; att det kan uttalas utan *t*-et sägs det däremot inget om, heller inget om ett *dej*- och *mej*-uttal av *dig* och *mig*.

För uppslagsordet *lördag* får användaren veta att det även kan uttalas med långt */r/*: ”LÖRDAG (l. rr)”. Hur standarduttalet har varit framgår inte, och inget antyds om supradentalisering. Nat. Beckman, som undersökt vokalkvantiteten framför *rd*, *rl*, *rn* såsom den redovisas i Westes ordbok, drar slutsatsen att Weste verkligen hade

ett oassimilerat uttal av dessa sekvenser (Beckman 1895:58). Om standarduttalet säger Beckman emellertid följande:

Uttalet *-rd* var tämligen säkert artificiellt, ty folkspråket ock delvis även det bildade vardagsspråket hade *l* eller *[l]*. Att *rl, rn (rs, rt)* i vardagstalet övergått till \tilde{l}, \tilde{n} (\tilde{s}, \tilde{t}) är väl troligt [...]. (Beckman 1895:59; hans notation)

De uttalsanvisningar som förekommer i ordboken är i allra högsta grad intressanta, eftersom de på ett unikt sätt kan kasta ljus över det sena 1700-talets uttal. En närmare undersökning av dessa uttalsuppgifter är en angelägen forskningsuppgift, som det ännu återstår att utföra.

8.2.3.3. Ordklassuppgifter

Ordklass anges för alla uppslagsord, såvida de inte bara förses med en hänvisning. Substantiv markeras förutom med förkortningen *s.* också med uppgift om genus och deklination. Weste håller sig ganska konsekvent till tregenussystemet, men någon gång förekommer ett *c.* istället för ett *f.* eller *m.* Denna förkortning förklaras i den inledande översiktens förteckning över förkortningar:

c. — *de genre commun. Lorsqu'il se dit d'un substantif, s. c. ce substantif est masculin & féminin tout à la fois ou indifféremment.* — *adj. c. Adjectif dont le singul. de l'indéfini n'a qu'une seule flexion pour les trois genres; voyez adj. 2:me classe.* (Weste:1807:XXIV)

Verbets konjugationstillhörighet anges på sedvanligt sätt med en siffra, och om verbet är ett deponensverb anges det också i förekommande fall. Ordklassen pronomen indelas inte ytterligare; beträffande gränsen mellan pronomen och adjektiv följer Weste i stort sett Sahlstedt. För *båda, ingen* och *mången* uppges att de är adjektiv och för *hvilken* ”pron. adj.”. Inte heller gränsen mellan adjektiv och adverb är alldeles skarp. Särskilt är det adjektivens

neutrumformer och ett *t*-avlett adverb som ibland behandlas utan åtskillnad: "LEDT, adj. n. och adv. se Led".

8.2.3.4-5. Morfologiska och syntaktiska uppgifter

Den morfologiska information som hänför sig till uppslagsordet har en mycket konsekvent form av hänvisning till ett böjningsparadigm. Böjningsformer som avviker från det regelbundna mönstret anges explicit. Så anges substantivens omljudda pluralformer, oregelbundna komparationsformer av adjektiv och adverb och de av verbens tempusformer som avviker från det regelbundna paradigmet. Av verbet *ljuga* ges alltså förutom grundformen endast preteritumformen: "impf. Lög el. Ljugde". Även pronominas oblika former är generöst representerade.

För verbens del anges förutom konjugationstillhörighet också huruvida de är aktiva, neutrala eller reflexiva. De olika konstruktionsformerna behandlas i en och samma artikel, men de hålls åtskilda inom artikeln. En del verb kommenteras ganska utförligt med avseende på sina morfologiska egenskaper: "LÄRA, v. n. defect. som blott har pres. indic.", "MÅSTE, impf. som äfven brukas för presens". Funktionen *hjälpverb* markeras emellertid inte alls, och etiketten "v. aux." eller motsvarande används inte. Några andra explicit angivna syntaktiska uppgifter förekommer heller inte i ordboken.

Konjunktionernas användning demonstreras endast genom språkprov som översätts till franska; någon indelning i underkategorier förekommer inte.

Weste ger rikligt med exempel på uppslagsordens användning, såväl i form av fraser som i fullständiga satser. En del av språkproven är emellertid av det slag Sahlstedt kritiserade i sin presentation av *SSO*, d.v.s. upprepningar av samma relation mellan uppslagsordet och ett komplement och inte belysning av ytterligare egenskaper hos uppslagsordet (se 7.4.5 ovan). I artikeln *Låg* påträffas sexton fraser där uppslagsordet fungerar som attribut till ett sub-

stantiv: *rum, hvalf, land, näsa, träd, vatten, ton, röst, pris, spel, ord* el. *uttryck, styl, härkomst, själ, tänksätt*; dessutom fraserna "Höga slott och låga kojor", "Skor med låga klackar", "Låg till växten", "Det låga priset", "Höga och låga" och "Hans låga härkomst". Det utrymme som lämnas åt dessa språkprov hade kunnat användas bättre, t. ex. åt något exempel på *låg* i predikativ funktion. I artikeln *Lort* återkommer ett språkprov från Linds ordbok (1749): "Ju mer man rör i lorten, ju värre luktar han" samt "Det är ren lort". Att språkproven också utnyttjas effektivt för att illustrera särskilda förbindelser framgår av artikeln *Längta*, som systematiskt redovisar olika konstruktioner. Bland annat ges exempel på konstruktionen *längta att*, som i de första omnämningarna inte förses med något komplement: "Han längtar at, högeligen at", "Jag längtar at veta". Också kollokationerna *längta efter* och *längta till* illustreras: "Alla längta efter honom", "L[ängta] till sitt fädernesland, till sin hustru, till landsbygden".

8.2.3.6. Betydelsebeskrivningen

Det svenska uppslagsordet förses med en eller flera franska ekvivalenter. För uppslagsord som inte har en ettordsekvivalent på franska ger Weste en parafrastr på franska. På så vis förklaras verbet *laborera* med "*Faire des opérations de chimie*" och *lacka* med "*Joindre el. attacher avec de la cire à cacheter; cacheter*".

Någon direkt indelning i olika betydelser genomförs inte. Med hjälp av svenska närsynonymer, antonymer, parafrastrer eller komplement klargörs vilken betydelse eller betydelsemoment det är som åsyftas. Artikeln *Lös* (ex. 143) indelas på följande sätt:

- (143) Lös, adj. (ej fast el. hård) [...]; (ej spänd) [...]; (ledig, ej fastsittande) [...]; (fri) [...]; (tillsatt, förlorad) [...].

Denna form av betydelseprecisering torde inte ha varit till någon större hjälp för "utländningarna". De olika momenten följer direkt

på varandra i artikeln utan någon särskild grafisk markering, och de numreras heller inte.

Indelningen i betydelser eller betydelsemoment tycks snarare följa svenskans egenskaper än franskans, och det kontrastiva perspektivet är inte särskilt påtagligt. Att detta perspektiv saknas leder i vissa fall till att informationen blir för knapphändig och i andra fall till att den blir onödigt detaljerad. I artikeln "DE`NNE, DE`NNA, pron. *Ce, cet, Cette, Celui-ci Celle-ci*" lämnas alltså en svensk i sticket beträffande franskans genusindelning, medan den information som lämnas är tillräcklig för en fransktalande användare. I artikeln *Krona* (ex. 144) urskiljs däremot en rad olika betydelser:

- (144) KRO`NA, s. f. I. *Couronne*; (påfvelig) *Tiare, triègne, triple couronne*; (på en tand, på et träd, i en hästhof) *Couronne*; (på hjorthorn o. d.) *Couronnure, paumure, empaumure*; (på et eljest rakadt hufvud) *Couronne*; (myntsart) *Ecu d'or, couronne*; (rike) *Couronne, royaume, empire, état*; (kejserlig, konglig värdighet) *Couronne, diadème*. [...]

I de flesta fallen är ekvivalenten *couronne*. De olika betydelserna preciseras genom ett svenskt komplement, vilket inte nödvändigtvis är till någon större hjälp för den fransktalande och heller inte riktigt relevant för en svensktalande, som antagligen hade klarat sig med en lösning som senare har tillämpats: "kronlla -an -or i de flesta bet. *couronne**" (Hammar 1970; asterisken tillhör notationsapparaten och är negligibel här). Också konjunktionernas olika betydelsemoment preciseras med hjälp av en svensk närsynonym, exempelvis i artikeln *Som*: "SOM [...] (emedan) [...]. SOM (såsom, liksom)".

Weste är generös med att förse uppslagsordet med många ekvivalenter. Vid uppslagsordet *ledsam* (ex. 145) anges en rad ekvivalenter. Dessutom får läsaren en hänvisning: "jfr Tråkig".

- (145) LEDSAM (sl. ð) adj. *Ennuyeux, ennuyant, fâcheux, déplaisant, triste, désagréable, fatigant, fastidieux, importun* [...].

8.2.3.7. Bruklighetsuppgifter

I ordboken förekommer uppgifter om såväl fackområde som stilnivå. Uppslagsorden *logg* och *logga* anges vara "(sjöt.)", *loma* "(fam.)", *lomig* "(pop.)" och *lort* "(lågt för Träck, Smuts)". De förkortningar som används för att ange stilnivån är svenska, men de får en fransk uttydning i slutet av verkets inledning.

Kommentarer av normativt slag förekommer flitigt: "LO`SSA, v. n. orätt för Låtsa", "LA`DDA, v. a. I. (gevär m. m.) *Charger*; (skepp) bättre Lasta, *charger*". Dessa kommentarer formuleras på svenska och tycks vanligen gälla det svenska ordet. I artikeln *Loppa* (v. a.) förekommer emellertid följande sekvens: "Loppa sig, S'épucer; (fig. pop.) faire une vilaine cacade". Vart stilmarkören "fig. pop." hör i det fallet framgår inte klart.

8.2.3.8–9. Etymologisk och encyklopedisk information

Några etymologiska uppgifter förekommer inte i Westes ordbok och egentligen ingen encyklopedisk information heller. Vissa särsvenska företeelser kräver dock av naturliga skäl en parafra som utgår ifrån encyklopediska omständigheter, t.ex. i de artiklar som tas upp i exempel (146) *Disa*, *Disar-blot* och *Disarting*:

- (146) DI`SA, n. pr. f. I. *Venus, ou la Terre (de la mythologie du Nord). C'est aussi le nom d'une Reine fabuleuse.*
 DI`SAR-BLOT, s. n. 4. (antiq.) *Les sacrifices qui se faisaient au mois de Février.*
 DI`SARTING, s. n. 4. *L'assemblée du peuple à l'occasion de ces sacrifices. Delà Distingen, qui n'est aujourd'hui qu'une foire qui se tient à Upsal.*

Vid en del andra uppslagsord som betecknar särsvenska företeelser, såsom *härad*, *län* och *landshövding*, ges bara en parafra på franska.

8.2.4. Övrigt om *Svenskt och Fransyskt Lexicon*

Till skillnad från de andra tvåspråkiga ordböckerna, som behandlar relativt få geografiska namn och nästan inga personnamn, innehåller Westes ordbok ett stort antal *proprier*. Varifrån Weste har fått incitamentet till att ta med namnen i sin ordbok framgår ingenstans; ordbokens inledning bidrar inte med någon information vare sig om källorna till ordförrådet eller om de kriterier som tillämpats vid ordurvalet. Namnen på såväl svenska som främmande orter återges, t.ex. "B`OHUSLÄN, n. pr. n. *La Bahusie, La province de Bahus*" och "MAJO`RCA, n. pr. f. *Majorque*". Även personnamn förtecknas och förses med en uppgift om att de är just *proprier* samt en genusangivelse. Sålunda återfinns både internationella namn som "A`NNA, n. pr. f. I. *Anne, Annette*" och svenska namn som "GÖSTA, n. pr. m. (fam) *Gustave*". I senare svensk/franska ordböcker, som exempelvis Dalins stora fransk-svenska (1842-43) och hans lilla svensk-franska (1845), kom *proprierna* att listas i separata appendix, där personnamn och geografiska namn behandlas var för sig.

Weste nöjer sig som synes inte med att redovisa uppslagsordets namnkaraktär, utan han tycks också sträva efter att ge en fransk motsvarighet. Svenska namn som *Börje, Gudrun* och *Sture*, som inte låter sig hänföras till ett franskt namn, lyser följaktligen med sin frånvaro i ordboken, medan till exempel *Thor* förklaras encyklopediskt, och till *Ture* fogas på svaga grunder en fransk motsvarighet *Turon*.

Ordbokens bestående värde ligger utan tvivel främst i de uppgifter den lämnar om det svenska uttalet. Makrostrukturen, som enligt inledningen antas bidra till att spara utrymme, är oöverskådlig, och de sekundära uppslagsorden kan vara svåra att hitta. Dessutom är det ovisst om denna struktur verkligen bidrar till att spara utrymme, då en hel del sammansättningar förekommer dels som sekundära uppslagsord, dels som primära uppslagsord med hänvisning.

8.3. A.O. Lindfors: *Fullständigt Swenskt och Latinskt Lexicon* (1815–1824)

Anders Otto Lindfors *Fullständigt Swenskt och Latinskt Lexicon* (bild 17) är den första stora svensk–latinska ordboken efter Sahlstedts *Swensk Ordbok*. Arbetet tycks inte tidigare ha tilldragit sig någon uppmärksamhet alls från forskarsamhällets sida. Även den beskrivning som följer här är i många avseenden summarisk. Ordboken gavs ut som två delar, den första (A–L) publicerades 1815 och del två (M–Ö) nästan tio år senare, 1824.

8.3.1. *Fullständigt Swenskt och Latinskt Lexicon* — megaplan

Första delen av Lindfors ordbok inleds med en dedikation till "Hans Kongl. Höghet Joseph Frans Oscar" och en appell till den samme, där arbetets obetydlighet framhålls: "En Ordbok deremot anses, enligt sin natur, för ett ringa, till hälften mekaniskt arbete. Dess förnämsta förtjenst är mödans". Efter dedikationen följer en inledning på fyra sidor, där det anges att det har tagit fyra år att fullborda denna första del. Att arbetet har tagit så lång tid ursäktas dels med andra sysslor, dels med nödvändig förkovran i form av en ny kurs i "Romerska Antiquiteterna", en kurs som även resulterade i författandet av en handbok som "förledit år utkom".¹

Beträffande ordförrådet säger Lindfors att han "beständigt rådfrågat nästan alla de Lexiker wi äga på svenska". Som förlagor och källor till latinet i ordboken anger han särskilt (de utländska) Bauers men också Haases och Jouberts verk (Företal [s. 2]). Dessa presenteras inte närmare utan förutsätts vara allom bekanta. Främst har Lindfors haft Bauers arbete som förebild. Han har dock inte följt detta i alla avseenden. Till skillnad från Bauer försöker Lindfors således ordna betydelser och fraser "under wissa allmänna

¹ Lindfors åsyftar här sin *Handbok i romerska antiquiteterna* (1814).

Fullständigt
 Svenskt och Latinskt
LEXICON,

öfversatt af
 af
 AND. OTTO LINDFORS.

Öfversta Deelen.

Lund 1815.
 I Berlingska Boktryckeriet.

BILD 17. Titelsida i Lindfors Fullständigt Svenskt och Latinskt Lexicon (1815–24).

klasser”, medan Bauer ”utan all ordning kastar bemärkelser och fraser om hwarandra”. Vidare säger Lindfors sig

i ställe för hans ofta långa omskrifningar, och, ehuru alltid med sann smak, sjelfskapade fraser, sökt att gifwa det egenteliga ordet, och att hämta fraserna mindre ur mitt eget hufwud, än ur auktorerna, dem jag också ofta citerat. (Lindfors 1815, Företal s. [2])

Några svenska föregångare inom genren nämner inte Lindfors. Tvärtom framhålls den omständigheten att han ”i vårt land icke ägde någon föregångare, och således måste, som man säger, bryta isen, och sjelf öppna mig en ny wäg” (Företal. s. [1]). Syftet med arbetet uppges vara att underlätta latinstudiet, och ”kännedomen af ett språk blir först fullkomlig genom öfning att författa på det samma” (ib.). Uttryckt i moderna termer deklarerar alltså Lindfors att han siktat på en ordbok för svenskar: en produktionsordbok. Han lämnar inga kommentarer om den ortografi han tillämpar i sitt arbete.

Lindfors eftersträvar fullständighet, såväl vad ordförrådets täckning beträffar som ordens konstruktioner:

Mitt bemödande blef således att upptaga alla ord, som äro brukliga i Svenska språket, äfwen stundom provinciella, och de allmännaste tekniska uttryck, samt att öfwersätta dessa i alla deras brukliga bemärkelser och förbindelser, dem jag genom beständiga exempel sökt bestyrka och upplysa. (Lindfors 1815, Företal s. [2])

Att denna fullständighet inte kan uppnås är han medveten om. För utrymmets skull har en mängd tecken och förkortningar använts. Dessa bedöms dock vara så allmänt kända att författaren inte anser sig behöva förklara dem närmare. Däremot kommenterar han sitt sätt att för ekonomins skull strukturera artiklarnas innehåll med hjälp av skiljetecken, som anger huruvida ett föregående ord har utelämnats av utrymmesskäl och skall upprepas också i de följande fraserna eller om dessa fungerar självständigt, utan upprepning av föregående ord eller fras. Metoden är inte helt självförklarande, och Lindfors lyckas inte något vidare att reda ut principerna för den.

Han nämner också sin ambition att under ett uppslagsord även ange en latinsk antonym till den aktuella ekvivalenten. Detta markeras, säger han, genom omvänd parentes: "t. ex. lärd: doctus)(rudis".

Själva ordboksdelen i band 1 är på 1001 sidor, felaktigt numrerade (vilket påpekas i förordet till andra delen) till 1091. Del 2 är lika stor till omfånget eller 1006 s. Även denna del inleds med en dedikation till samma kunglighet som den tidigare samt ett förord, som emellertid inte bidrar med ytterligare upplysningar om arbetets plan eller utförande. Däremot kommenteras anledningen till att så lång tid har förflutit från det att första delen gavs ut: det hade inte funnits någon förläggare till del 2, och den tid som arbetet sedan tog, då förlagsfrågan väl var löst, blev också lång på grund av en redan tung arbetsbörda. Lindfors har därför fått hjälp av professor Elias Lidfors vid utarbetandet av vissa delar av del 2. Lidfors tackas vederbörligen i förordet.

8.3.2. *Swenskt och Latinskt Lexicon* — makrostruktur

De svenska uppslagsorden är alfabetiskt ordnade men inte i spalter; artiklarna löper över hela sidan. De olika bokstavskapitlen inleds med den aktuella bokstaven som rubrik; överst på varje sida löper en eller flera sekvenser med tre ledbokstäver (bild 18). Den initiala sekvens som i dag återges som <kv> har hos Lindfors formen <qw>. I den alfabetiska ordningen görs ingen skillnad mellan bokstäverna <i> och <j>, så *idyll* följs direkt av *jembred* och *jordärtskocka* av *ironi*. Bokstäverna <å>, <ä> och <ö> återfinns i modern ordning som självständiga grafem, med egen plats sist i alfabetet. Det svenska språkmaterialet är satt med frakturstil, och som vanligt utnyttjas inte grafemet <v> utan <w>. Latinet skrivs med antikva. Uppslagsorden, som är satta med halvfet stil, är utdragna i kanten i förhållande till följande rader i artikeln.

Sammansättningar och avledningar förekommer både som primära och som sekundära uppslagsord. De sammansättningar som

- nivorus**, — full, *adj.* se löttig. — fullhet, *f.* carnatio. — färg, *f.* color russeus, rubicundus, carneus, incarnatus; rubordilutus. — färgad, *adj.* russeus; rubicundus; e rubicundo candidans; roseus. — gäffel, *m.* creagra. — hud, *f.* tunica dartos.
- Rödig**, *adj.* carnosus; pulposus, torosus; musculosus; de f. delatne: tori; pulpæ; som frukt: mollis; pulposus; medullæ plenus; torosus.
- Röttammare**, *m.* carnarium; cella, penus carnaria. — Flimp, *m.* olla. — Fufs, *m.* culter carnarius. — Fot, *m.* botulus; hilla. Frof, *m.* uncus l. hamus carnarius. — Läffe, *m.* muria carnacia. — Malfe, *m.* vermis carnarius. — Mat, *m.* carnes. — Månglare, *m.* carniium propola. — Säfer, *pl.* carnes. — Sida, *f.* (på läder) pars interior.
- Röttelig**, *adj.* 1) corporeus; humanus; infirmus; levis; ab externis, vasis, alienis suspensus; voluptatibus deditus; — sine: sensus pravus; iudicium rebus humanis, vitiosus, fragilibus additum; prava ratio; lusta: voluptas facta, venerea, libidinosa, obscæna, impura, turpis; se lödt; bekländelse: seber bländelse: höjma: se förblända sig, besötma. 2) faber, moder: parens natura, naturalis, torn: veri, naturales liberi; löffen: iisdem parentibus orti; germani.
- Röttoppa**, *f.* jus carniium. — sär, *n.* vulnus in cute, leve. — torg, *n.* macellum; länarium. — värt, *m.* sarcoma.
- Röttåg**, *n.* nervus; musculus.
- Röttätare**, *m.* carnivorus.

L

- Labb**, *m.* (pop.) pes; it, manus.
- Lambe**, *m.* cataracta parasitica.
- Laborater**, *m.* chymicus; med örter: herbarius; pharmaceuta; med metaller: metallurgus. — torium, *n.* officina chymica; locus, cubiculum metallis, herbis tractandis, excoquendis; för läfmedel: pharmacium; pharmaceuticum.
- Laborera**, *v.* n. tractare, excoquere metalla, herbas; medicamenta componere.
- Labyrint**, *m.* labyrinthus; error; res inextricabilis, inexplicabilis; se irtgång; en l. af svårigheter: summæ difficultates; inexplicabiles, inextricabiles angustæ; råda i en: in summas, immensas difficultates incidere; eis implicari.
- Lack**, *n.* (att förseglå med): lacca signatoria; terra Lemnia, sigillata; cera signatoria; creta annularia.
- Lack**, *n.* och lyte; macula; nota; infamia; nota infamæ, turpitudinis; dedecus lögga på någon; cui maculam, notam, infamæ notam adspargere; nota, macula conspargere; quem calumniari, criminibus insimulare; famam ejus ledere, violare, offendere, lacerare; jfr. fläck, flettata, baffalo.
- Lacka**, *v.* a. igen, ihöp: consignare; obsignare.
- Lacka**, *v.* n. fluere; defluere; manare; stillare; guttatim decidere; svetten tadar af honom: sudor fluit undique rivis, Virg. 3ft. lata,

Lacke

behandlas som sekundära stickord kan förekomma på olika ställen. Ibland återges de i nischer under det simplexord som utgör sammansättningens förled, ibland — och oftare — i nischer som inleds med en annan sammansättning med samma eller besläktat förled. Efter grammatisk information och latinska ekvivalenter fortsätter artikeln *Läsebarn* med *–bibliotek*, *–bok* etc. Sammansättningar kan också förekomma i nästen, som då *landslag*, *stadslag* återfinns under *Lag* (m.) och *bolag*, *bylag*, *brödralag* under betydelsemoment 4 i artikeln *Lag* (n.).

Avledningar behandlas liksom sammansättningar än som primära, än som sekundära uppslagsord. Exempelvis inleder *lagfara* och *lagfaren* var sin artikel; under *lagfaren* ges avledningen [*lagfa*]renhet, medan *lagfart* inleder nästa artikel.

Lindfors tillämpar en strikt alfabetisk princip för sådana sammansättningar och avledningar som inte behandlas som primära uppslagsord. Ibland blir resultatet mindre lyckat: artiklarna *Skin*n och den direkt följande *Skin*na kan tjäna som exempel. Medan den förra inte innehåller några sammansättningar eller avledningar, rymmer den senare ett tjugotal sådana. Först ges formell information om *skin*na. Därefter följer ekvivalenter och parafraaser till först den neutrala och sedan den aktiva användningen av verbet. Sedan vidtar en lång rad ord bildade till *skin*na eller *skin*n: *–nnande*, *–nnare*, *–nnbagge*, *–nnberedare*, *–nnbyxor*, *–nneri*, etc. etc. Möjligen är detta ett av de få misstagen i ordboken; den första sammansättningen, *skin*nbagge, skulle lyfts upp i makrostrukturen så att den hade kommit att inleda en ny artikel. Tillvägagångssättet är emellertid typiskt på så sätt att i artiklar över simplexord som bildar många sammansättningar är det simplexordets betydelse i olika fraser som illustreras snarare än de sammansättningar det bildar.

Hänvisningar förekommer relativt sparsamt. De flesta gäller fall där olika stavningsvarianter av ett ord har tagits med i ordboken. En av dessa kan utgöra huvudformen och inleda en artikel; det hänvisas då till den från de andra stavningsvarianterna. Lindfors kan också hänvisa från en avledning till en synonym avledning deriverad ur en

annan stam. Om uppslagsordet *lögnare* uppges det exempelvis enbart att det har genus maskulinum, i övrigt hänvisas man till *ljugare*. I vissa fall innebär referensen ett sätt att förse användaren med kompletterande information. Vid frasen *beslå med [lögn]* i artikeln *Lögn* påminner Lindfors också om avledningen *ljugare*. Detta ord inleder dock ingen artikel utan ges i förkortad form ”-gare” under uppslagsordet *ljuga*.

Även från morfologiskt oregelbundna oblika former kan hänvisningar ges till grundformen. För de sammansättningar som dels förekommer som sekundära uppslagsord under sin efterled, dels som primära uppslagsord, hänvisas från det sekundära uppslagsordet till det primära. Sål följs ramsan *bolag*, *bylag*, *brödralag* i artikeln *Lag* (n.), av hänvisningen ”*se på sina ställen*”.

8.3.3. *Swenskt och Latinskt Lexicon* — mikrostruktur

8.3.3.1. Uppslagsform

Uppslagsordet anförs i de allra flesta fall i grundform. Oregelbundna böjningsformer förekommer också som uppslagsord, företrädesvis suppletiva böjningsformer som *äldre* och *yngre*. Omljudda pluralformer av substantiv står inte som egna uppslagsord och heller inte preteritumformer av starka verb. Inte alla avvikande pronomenformer förtecknas. Sålunda förekommer inte *honom*, *dig* och *oss* som uppslagsord, medan *henne* däremot förs upp (ex. 147):

(147) *Henne, dat. acc. hennes, gen. af hon: se hon.*

I företalet säger Lindfors som sagt ingenting om sina ortografiska principer. Stavningsvarianter anges sällan, men då sådana påträffas gäller de i de flesta fall växlingen <e>/<ä> respektive <o>/<å>, ”*Värka, f. se lerka*”, ”*Åstvan m. fl. se ofstvan*”, eller stavning av främmande ord som ”*Vazarett, n. se lasarett*”.

8.3.3.2. Uttalsuppgifter

Anvisningar om ordens uttal förekommer mycket sparsamt i Lindfors ordbok. Detta är kanske inte så anmärkningsvärt med tanke på det angivna syftet med ordboken: att underlätta svenska studenters skriftliga produktion på latin. De få uppgifter som förekommer har snarast funktionen att särskilja olika uppslagsord som är homografer. Artiklarna "**Men**, *n. indecl.*" och "**Men**, *conj.*" inleds sålunda med informationen (*långt e*) respektive (*kort e*).

8.3.3.3. Ordklassuppgifter

Uppslagsordet markeras alltid med hänsyn till ordklassstillhörighet, för substantivens del indirekt genom att dess genus (*m., f., n.*) anges. Vad verben beträffar redovisas programmatiskt huruvida de är aktiva, neutrala, reflexiva eller deponens.

För uppslagsord som inte står i grundform preciseras vilken form det är frågan om, t.ex. "**Lägre**, *adj. comp.*", och läsaren hänvisas också till grundformen, "**se Låg**", "**Äldre**, *adj. compar.* [...] **Se för öfrigt gammal**".

8.3.3.4. Morfologiska uppgifter

De morfologiska uppgifter som lämnas om uppslagsordet ges konsekvent. Samtidigt måste man säga att de egentligen är minimala. Deklinations- respektive konjugationstillhörighet uppges inte. Oböjlighet markeras emellertid i många fall med "*indecl.*".

Som framgått ovan specificeras för böjda uppslagsformer vilken form det är frågan om, och dessutom anges grundformen. Däremot får man ingen information om hur de uppslagsord som står i grundform böjs. I artiklarna *Lägre* och *Äldre* framgår det att grundformen är *låg* respektive *gammal*, men det antyds ingenting om oregel-

bunden böjning. Med tanke på ordbokens syfte är detta ganska rimligt, eftersom användarna förutsätts behärska sin svenska men vara i behov av hjälp med att uttrycka sig på latin.

Lika litet som Sahlstedt och de övriga föregångarna behandlar Lindfors hjälpverben som en särskild kategori. För några av dem anges visserligen att de är just hjälpverb, men för andra sägs det ingenting om denna funktion. Så inleds artikeln *Skola*: "**Skola**, I) v. n. a) v. *auxil.*"; artikeln *Måste*: "**Måste**, v. *aux.*". Om hjälp verbet *böra* sägs däremot endast att det är "v. n." liksom också *blifwa* "v. a.". Däremot uppges — till skillnad från i *SSO* — *lär, lärer* vara "v. *auxil. & defect.*".

8.3.3.5–6. Syntax och betydelsebeskrivning

Den syntaktiska information som lämnas om uppslagsordet i Lindfors ordbok hör nära ihop med den semantiska informationen. Uppslagsordets olika betydelser numreras och indelas vidare i betydelsemoment. Till varje betydelsemoment fogas ofta en mängd fraser och konstruktioner, som förses med latinska motsvarigheter, ofta med hänvisning till de klassiska författarna. Betydelseförklaringarna består mestadels av ekvivalenter, men även parafraaser och definitioner förekommer, som i artikeln *Laddskyffel* (ex. 148) och i *Lagföra* (ex. 149).

(148) **Laddskyffel**, m. pala tormentaria. [...]

(149) **Lagföra**, v. a. lege cum quo agere; [...].

Michael Jacoby, som kortfattat beskriver Lindfors ordbok, urskiljer två viktiga drag i Lindfors fraseologi. Dess främsta syfte är — anser han — att separera ett uppslagsords olika betydelser, och den har svenskan som utgångspunkt (Jacoby 1990:336). Denna analys förefaller vara riktig i allt väsentligt, men slutsatsen att den har svenskan som utgångspunkt kan behöva preciseras.

Genomgående för de ofta långa artiklarna i Lindfors ordbok är att särskild uppmärksamhet ägnas åt specifika svårigheter vid översättning från svenska till latin. Exempelvis innehåller den andra av två artiklar *Låta* (ex. 150) direkta och detaljerade anvisningar på svenska till studenterna:

- (150) **Låta**, I) v. n. a) **tillåta**: permittere; concedere; pati; sinere; dare; non impedire l. obstaré; b) **befalla**: jubere (fieri); c) **föranstalta, laga att något sker**: curare quid faciendum; dare operam ut quid fiat. **NB.** wid öfversättningen måste man eftertänka, till hwilken af dessa hufwudbemärkelser låta i det gifna talesättet kan hänföras. **Æ.** ex. i låta gå kan låta betyda både tillåta, då heter: pati quem abire; dimittere quem &c., och befalla, då det heter jubere abire, dimitte &c. **Låta laga murarna heter deremot**: muros reficiendos curare, eller: muros resici jubere. **Låta hopsatt med ett twerb gifwes dejtum ofta med ett enkelt ord, som ses af följande exempel, och flera kunna sökas under de ord, hwarmed låta sammanättes. Låt (tillåt) mig**: permitte, concede mihi, sine, patere ut faciam, [...].

Även uppslagsordens indelning i olika betydelser präglas av mål-språkets egenskaper. Ordet *laddning* (ex. 151) indelas i två betydelser och dessa i sin tur vidare i två betydelsemoment vardera, en indelning som inte är nödvändig annat än i det kontrastiva svensk-latinska perspektivet:

- (151) **Laddning**, f. I) **ett gewärs**, a) *act.* pulvis immittendus; glans inserenda; ictus instruendus. b) *pass.* pulvis cum glande; ictus instructus; *it.* pulveris ac plumbi modus. 2) **ett skepps**: a) *act.* onera imponenda; navis oneranda; b) *pass.* onus; merces impositæ navi; **full**: suum, justum onus.

Svenskan kan visserligen anses vara utgångspunkten för fraseologin — men främst i kontrastiv belysning av latinet. Lindfors ordbok kan därför sägas vara mycket väl anpassad till det angivna syftet: att underlätta studenternas skriftliga produktion på latin. Istället för att lägga svenskans autonoma struktur till grund för den syntaktiska och semantiska information som ges om uppslagsordet är det det kontrastiva perspektivet gentemot latinet som bildar utgångspunkt för beskrivningen. På det sättet fokuseras de skillnader mellan

språken som förutsätts vålla ordboksanvändarna problem, medan de oproblematiske, regelbundna och direkt överförbara dragen ägnas mindre utrymme. Den i de äldre ordböckerna starka tendensen att skapa svenska uppslagsord utifrån de latinska ekvivalenterna har här klart nyanserats. Det är alltså inte främst i makrostrukturen, d.v.s. genom att tillhandahålla uppslagsenheter som leder fram till lexikaliserade strukturer i latinet, som anpassningen till målspråket är mest påtaglig; snarare är det i mikrostrukturen som den största anpassningen har skett. Visserligen förekommer svenska fraser som i latinet följer ett regelbundet morfologiskt mönster, t.ex. *litet* [*lamm*] (ex. 152; det av Schenberg medtagna *liten lada* saknas dock), men det finns också en strävan efter att ange svenska fraser som i latinet har en mera oförutsägbar lexikaliserad ekvivalent.

- (152) **Lamm**, n. agnus, a; **litet**: agnellus; agniculus; **som ännu dir**, lactens, subbrumus agnus; **som födes sent**: agnus cordus;)(vernus; **som hör till**: anginus; **som ett lam**: placidus; lenis; mitis.

De exempel som återges under uppslagsordet *lamm* har inte någon betydelseskiljande funktion, och de kan inte sägas utgå ifrån svenskan. Till skillnad från exemplen och kommentarerna i artikeln *Låta* (ex. 150) har de fraser som förekommer under *lamm* som syfte att förse studenterna med de lexikaliserade ettordsenheterna till de svenska fraserna, såväl de morfologiskt förutsägbara *litet lamm*, som *hör till lamm*, som de oförutsägbara *som ännu dir*, *som födes sent*.

Ett belysande exempel på artiklar vari uppslagsordets olika betydelser anges med hjälp av fraseologin, d.v.s. genom att uppslagsordet kompletteras med en svensk närsynonym eller en parafras, finner vi i artikeln *Läsa*. För betydelse (1) specificeras denna genom att objektet "en bok" utsätts, för betydelse (2) fraserna "läsa böner, göra bön", betydelse (3) med synonymen "studera", (4) "hålla lektioner"; denna betydelse indelas sedan i ytterligare betydelsemoment: (a) "uppläsa något för en", (b) "vara någons lärare" och slutligen (c) "vara någons lärjunge".

Fraseologin utnyttjas i de flesta fall mycket effektivt för att belysa de svenska uppslagsordens egenskaper beträffande både deras bruk och deras betydelse. Det perspektiv som därvid anläggs är i princip strikt kontrastivt i relation till latinet.

Relationsorden behandlas efter i stort sett samma schema som innehållsorden och förses med explicit formulerade, kontrastivt baserade, anvisningar. Om prepositionen *med* (ex. 153) får man utförligt besked om hur den förhåller sig till latinet. På samma noggranna sätt redovisas användningen av konjunktionen *men* (ex. 154). Först utreds de latinska motsvarigheterna, och därefter får vi reglerna för utelämnandet av *men* vid översättning till latin.

- (153) **Med, præp. i sällskap med, tillika med, i förening med:** cum; **med mig, dig, sig o. s. tv. mecum, tecum, secum &c. med hvilken:** quicum; quocum. **Men då det betyder igenom, medelst, med tillhjälp af, så öfversättes det genom ablativus utan preposition, eller stundom genom per. [...]**
- (154) **Men, conj. (kort e) i början af en mening:** at; sed; verum; verum enim vero; **efter ett eller flere ord:** autem; vero; **men om, a) i en följd:** quod si; **b) i en motsättning:** sin; sin autem; **men nu, a) i en slutföljd:** jam; atqui; **b) i en motsättning, nunc; nunc vero; at nunc; men likväl:** attamen; verum tamen; at; at enim. **Men utelemnas i latinet a) i en motsättning, t. ex. Skicka mig din bror, men icke din tjänare: [...]** jag förlåter dig, **men icke andra: [...]** **b) när man förbyter pronom. demonstr. till relat. t. ex. men om jag hade sett honom: [...]**

Här kan man i och för sig undra hur mycket klokare disciplerna blev av dessa upplysningar. Trots den rikhaltiga fraseologin är språkprov i egentlig mening sällsynta i ordboken. Istället ges explicita, generaliserade bruksanvisningar av det slag vi sett här ovan. I artikeln *Låg* utreds semantiska sammanhang som "1) eg. ej hög, i anseende till växt, belägenhet m. m.", "2) fig. humilis; i anseende till stånd, börd; [...] i anseende till tänkesätt" etc.

Lindfors utlovar i företalet att förutom latinska ekvivalenter kommer även antonymer att anföras. Av denna ambition märks inte särskilt mycket i ordboken. I artikeln *Lärd*, som i inledningen används som exempel för att åskådliggöra hur detta skulle se ut,

återfinns vi den angivna ekvivalenten *doctus*, men den förannonserade antonymen *rudis* saknas (se dock ex. 152).

Som framgått av exemplen (150), (151) och (154) ovan separeras de betydelser ett uppslagsord kan ha. De olika betydelserna markeras i de flesta fall med bokstäver; i enstaka artiklar förekommer också numrerade betydelser. Också de sekundära stickorden förses med en latinsk ekvivalent eller parafra.

8.3.3.7. Bruklighetsuppgifter

Uppgifter om uppslagsordets stilnivå förekommer enligt följande utförande: "**Qabb**, m. (pop.)", "**Qirk**, n. (fam.)", "**Qort**, m. (lågt ord) [...]"; **en lort** (skällsord)". Huruvida den latinska ekvivalenten har samma stilnivå som uppslagsordet, framgår däremot inte. Vidare anges för vissa ord att de är dialektala: "**Qemma**, v. n. (prov.)". Om termer och fackuttryck säger Lindfors i sitt företal, att "hvarje konstorden beträffar, kunde alla naturligtvis icke upptagas; hvarje wettenskap fordrar i detta afseende ett eget Lexikon" (Företal s. [2]). Han strävar ändå efter att ta med de vanligaste i ordboken. I den del av ordboken som omfattar *L* återfinns t.ex. "**Qaxknut**, m. (timmerm.)", "**Qikta**, v. a. (sjöt.)", "**Qomber**, m. (spel)" och "**Qösna f.** (bergv.)" samt en del ord som hör till anatomi ("**anat.**") och botanik ("**bot.**").

8.3.3.8–9. Etymologisk och encyklopedisk information

Några etymologiska uppgifter finner man inte i Lindfors ordbok, och den encyklopediska informationen är strängt taget begränsad till vad som är nödvändigt med tanke på de svenska användarna.

8.4. Övrigt om *Fullständigt Swenskt och Latinskt Lexicon*

Lindfors ordbok ger ett på alla sätt förtroendeingivande intryck. Av artikeln om Lindfors i *Svenskt biografiskt lexikon* (1980–81:421) framgår det också att hans ordbok, jämte den *Handbok i romerska antiqviteterna* (1814) som han också författade, under flera årtionden ansågs vara oundgänglig för latinstuderande. Då ordboken är det första större svensk–latinska verk som publicerats efter Sahlstedts *Swensk Ordbok* (1773), förelåg säkerligen ett starkt behov av en efterföljare till den.

8.5. Sammanfattning

De ordböcker som har beskrivits i detta kapitel har haft dels minst en föregångare med respektive språkonstellation, dels Sahlstedts *Swensk Ordbok* som möjliga förlagor. Kortfattat kan sägas att presentationen av de svenska uppslagsordens formella egenskaper har formaliserats och i princip standardiserats. Vissa skillnader föreligger emellertid mellan ordböckerna, i fråga om både urvalet av den information som lämnas och indelningen i formella kategorier.

En sammanfattning av ordböckernas egenskaper såsom de har belysts i kapitel 5–8 följer i kapitel 9.

9. De tvåspråkiga ordböckernas uppgifter: sammanställning och diskussion

I detta kapitel sammanställs resultaten från undersökningen av de ordböcker som diskuteras i kapitel 5–8 ovan. I dessa kapitel är syftet med beskrivningen att redovisa de enskilda verkens utmärkande egenskaper. I det följande är det utvecklingen av den lexikaliska beskrivningen av svenskan som uppmärksammas. De drag som här fokuseras har alltså redan diskuterats i samband med de enskilda verken, tillsammans med andra karakteristika som har bidragit till att sätta sin prägel på respektive arbete. När nu några av dessa drag behandlas på nytt är det för att särskilt understryka framväxten av en inhemsk lexikografisk tradition.

En del av den information som hittills presenterats i en till slut svåröverskådlig detaljrikedom redovisas här i tabellform. De uppgifter som lämnas där är naturligtvis starkt generaliserade och exakta uppgifter bör sökas i texten. Kapitlet avslutas med en kort diskussion om den mall som introduceras i kapitel 4 och som används som metodisk utgångspunkt för att belysa ordböckernas egenskaper.

9.1. Ordböckernas megaplan

De ordböcker som har beskrivits här ovan uppvisar både gemensamma och individuella drag beträffande syfte, målgrupp och uppläggning. I tabell 2 sammanfattas den information om ordböckernas syfte och målgrupp som kommer fram i deras inledningar, före-

komst av källredovisning samt lexikografernas eventuella uppgifter om sitt eget tillvägagångssätt. Ordböckernas fysiska omfång och deras olika delar presenteras i tabell 1 ovan (kap. 4).

9.1.1. Ordböckernas syften

Det syfte lexikografen har haft med sin ordbok är olika tydligt formulerat i respektive arbete. I alla anges dock i någon mån huruvida de är avsedda att underlätta svenskarnas kontakt med det främmande språket eller utlänningars studium av svenska (se tabell 2). Uppenbarligen är Linds svensk-tyska, L. Möllers svensk-franska och A.O. Lindfors svensk-latinska ordböcker avsedda för svenskar. Den svensk-tyska delen av J.G.P. Möllers verk och Westes svensk-franska del av *Parallèle* vänder sig däremot i första hand till tyskar respektive ospecificerade "utlänningar". Spegel, Schenberg och Sahlstedt anger även andra syften än att underlätta användarens kontakt med ett främmande språk.

De av ordböckerna som enligt modern typologisk indelning är avsedda för produktion är olika väl ägnade åt att uppfylla de angivna föresatserna. Linds ordbok tar viss hänsyn till tyskans struktur i sina genusdistinktioner samt genom att ge svenska frasekvivalenter till betydelser som lexikaliserats i tyskan. L. Möllers privata syfte med ordboksprojektet är originellt i sig: han såg arbetet med den svensk-<>franska ordboken som ett sätt att förbättra de egna kunskaperna i tyska. Bortsett från denna omständighet säger Möller rent ut i inledningen att ordbokens svensk-franska del inte är lika viktig som den fransk-svenska delen. Detta skulle möjligen kunna tyda på att svenskarnas kontakt med franskan vid 1700-talets mitt snarare gällde avkodning av text än produktion. Möller använder svensk-tyska och tysk-franska ordböcker på sin väg från svenskan till franskan, och fransk-tyska och tysk-svenska från franska till svenska. Med tanke på den roll tyska ordböcker har spelat för ordbokens utarbetande vore det intressant att undersöka i vilken

TABELL 2. *De undersökta ordböckernas syften och metalexikografiska informationskategorier.*

	Målgrupp	Angivna syften	Uppgift om källor	Metalexikografisk information
Spegel 1712	svenskar, tidigare danskar	förklara svåra ord, återinföra försvunna ord, underlätta reli- gionsutövandet för nyblivna svenskar	ja	ordurvalet
Lind 1738, 1749	svenskar	anges ej	ja	indelning i betydelser, ordspråk som ekvi- valent till ordspråk, regelbundna verb, genusmarkering
Schenberg 1739, 1747	svenskar	hjälp vid latin- och modersmålsstudiet	ja	utelämnade uppgifter om kasusböjning och konstruktionsätt
L. Möller 1745	svenskar	produktion, privata syften	ja	ortografi, typografi, ordgränsmarkering i sammansättningar
Sahlstedt 1773	svenskar, utlänningar	normering, svenskstudium, (produktion)	nej ¹	ortografi, olika slags lexikografi, ordurvalet, grammatiska uppgifter, sammansättningar och avledning
J. Möller 1790	tyskar	avkodning	ja	ordurvalet, makrostrukturen
Weste 1807	utlänningar	svenskstudium avkodning	ja	makrostrukturen, accentuering
Lindfors 1815	svenskar	skriftlig produktion	ja	redovisning av antonymer, kodifierad betydelsebeskrivning, fullständighet

¹ I inledningen till ordboken nämner Sahlstedt inga källor. Dessa har han diskuterat i andra sammanhang (se ovan 7.2).

utsträckning tyskans struktur har påverkat såväl svenskan som franskan i ordboken. En sådan undersökning ryms inte här.

Lindfors svensk-latinska ordbok har säkert varit bättre lämpad än Linds och Möllers verk att uppfylla sitt syfte som produktionsordbok. De ofta utförliga konstruktionsuppgifter som lämnas fokuserar skillnaderna mellan de aktuella språken på så sätt att de svenska användarna verkligen uppmärksammas på konkreta svårigheter vid textproduktion på latin. Fraserna har ibland som syfte att, liksom i Linds ordbok, tillhandahålla ettordsekvivalenter på målspråket till en svensk konstruktion. Någon fullt ut lyckad produktionsordbok kan Lindfors arbete inte sägas vara, då den information som ges om ekvivalenten är oförutsägbar både vad förekomst och utförlighet beträffar, och den förutsätter därmed att användaren redan har gedigna kunskaper i latin, såväl grammatiska som lexikaliska.

De båda ordböcker som skulle kunna kallas avkodningsordböcker uppfyller sina syften olika väl och på olika sätt. I J.G.P. Möllers svensk-tyska ordbok prioriteras avkodningsperspektivet på ordförrådsnivån, och den är i så måtto närmast föredömlig då det gäller att täcka källspråkets ordförråd. Westes ordbok däremot är inte på något påtagligt sätt anpassad till sitt syfte som avkodningsordbok. Ordförrådet är inte särskilt stort, och en ofta snårig makrostruktur med extrema nischartiklar försämrar i många fall den sökta informationens tillgänglighet. Ordbokens största lexikografitekniska nyhet, uttalsanvisningarna, är ur dagens perspektiv snarare att betrakta som ytterligare ett bidrag till svenskans lexikaliska beskrivning än som relevant uttalsinformation för de utländska användarna. Till detta bidrar bl.a. den omständigheten att, bortsett från den formaliserade accentmarkeringen, ges alla kommentarer om uttalet på svenska. I det avseendet, liksom i fråga om de talrika normativa kommentarerna, är Westes ordbok snarast att betrakta som en utveckling av svenskans lexikaliska beskrivning och ett led i en standardisering av svenskan. Den kan också ses som ett steg mot den enspråkiga lexikografin. Westes ordbok kom mycket riktigt att utgöra en tidig grundplåt i den ordsamling Svenska Akademien var

i färd med att upprätta, och Weste själv anlätades av Akademien för förberedande arbete på ordboken (Loman 1986:15, Schück 1936: 172f. & 178ff.).

Tre av de beskrivna ordböckerna skiljer sig som antytts ovan från de övriga i frågan om syfte. Den som mest avviker från de andra är utan tvekan Spegels *Glossarium*, som redovisar tre syften. Egentligen skulle det behövas en egen ordbok för vart och ett av dem. Det första syftet för Spegel är att förklara vissa ord för svenskarna, främst sådana ord som finns i Bibeln men som inte längre förekommer i allmänspråket. Dessa och även andra ord förklarar han på svenska. Ordboken innehåller således ett antal betydelsebeskrivningar på svenska och kan i det avseendet delvis betraktas som en enspråkig ordbok. Spegels andra syfte relaterar klart till det första. Han vill återinföra en del ord i svenskan som tidigare funnits men som på hans tid inte längre används. Detta syfte förklarar förekomsten av fornsvenska och isländska ord i ordboken och motiveerar ordbokens titel: "Glossarium – Sveo-Gothicum". Det tredje syftet som Spegel uppger är att han vill underlätta för invånarna i de nyblivna svenska landskapen Skåne, Bohuslän, Gotland m.fl. att förstå Bibeln och därigenom främja deras kyrksamhet. Undersökningen av ordboken har dessutom ådagalagt ett fjärde syfte med ordboken, utöver de tre som formuleras i inledningen. Detta syfte består principiellt i att belysa språkens släktskap genom att för så många uppslagsord som möjligt ange deras morfologiska släktingar i så många språk som möjligt.

Schenbergs ordbok är den andra av de tre ordböcker som avviker från flertalet beträffande det uttalade syftet, eftersom den uppger att den är avsedd att vara skolungdomar till hjälp vid studiet inte bara av latinet utan också av modersmålet. Trots att det svenska språket så småningom bereddes plats i skolundervisningen, är det först under 1800-talet som modersmålet blev ett allmänt undervisningsämne. Den undervisning i modersmålet som redan 1649 anbefalldes "skulle komma lärjungarne till del vid tolkningen af latinska auktorer samt vid rättandet af öfversättningar derifrån till svenska". Den

var med andra ord främst inriktad på att underlätta lärjungarnas arbete med att förvärva kunskaper i latinet (Hollander 1884:473). Under 1600- och 1700-talet var distinktionen mellan latinstudiet, som på många sätt var synonymt med grammatikstudier, och modersmålsstudiet således ingalunda klar. Studierna hade länge flera olika syften — det var inte i första hand en språklig färdighet som eftersträvades utan, som Fossetøl påpekar, snarare att lära sig att tänka strukturerat (se äv. Tengström 1973:101).

Hovedformålet med grammatikk var ikke at folk skulle lære å tale og skrive korrekt direkte gjennom innlæring av regler. Men gjennom grammatikkstudiet lærte man fornuftens lover, hvordan tanken arbeidet, og denne innsikten kunne så i neste omgang slå ut i den enkeltes språkbruk. Grammatikken var et pedagogisk middel til å lære elevene å 'bruge sine tanker'. (Fossetøl 1987:33)

Då modersmålet ännu inte var ett skolämne torde Schenbergs intentioner med ordboken i fråga om modersmålsstudiets underlättande främst ha varit indirekta. Genom att underlätta latinstudiet kunde man också främja en generell språkkunskap, som i sin tur inverkade på förhållandet till modersmålet. En annan tolkning — som kanske rentav är naturligare — är den att Schenberg med ordboken helt enkelt avsåg att bidra till den faktiska kunskapen om svenska språket.

Det tredje och sista arbetet som utmärker sig i fråga om syfte är Sahlstedts *Swensk Ordbok*. Den är speciell så till vida att den är upplagd dels med tanke på utländska användare som vill studera det svenska språket, dels som en vägledning för svenska folket beträffande svenskans ortografi och bruk. Den funktion som ligger närmast till hands, nämligen den att bistå svenskar i studiet av latin, är enligt Sahlstedt mycket sekundär (se avsnitt 7.2.2 ovan). Som svensk-latinsk avkodningsordbok för icke-svenskar är *Swensk Ordbok* habil men inte på något sätt anmärkningsvärd. För att vara riktigt ändamålsenlig som sådan innehåller den, åtminstone enligt dagens synsätt, ett alltför snävt avgränsat svenskt ordförråd. För rent teoretiska svenskstudier, med utgångspunkt i latinet, har däremot de

grammatiska uppgifterna om de svenska uppslagsorden naturligtvis varit ytterst värdefulla. Det som gör ordboken speciell är emellertid Sahlstedts sätt att uppfylla ordbokens andra syfte, att utgöra en vägledning för det svenska folket beträffande svenskans ortografi och bruk. Genom den detaljerade och konsekventa beskrivning av varje enskilt uppslagsords formella egenskaper, som för första gången genomfördes i *Swensk Ordbok* (se närmare i det följande), kom ordboken att spela en mycket viktig roll för den lexikaliska beskrivningen och markera ett stort steg mot standardisering av det svenska språket.

Ett syfte som antyds i ordböckernas inledningar är att de skall fungera som självständiga läromedel i ett av de behandlade språken. Sahlstedts och Westes respektive ordbok är uttryckligen avsedd att vara lärobok i svenska för icke-svensktalande; Möllers ordbok är avsedd att underlätta kontakten mellan tyskar och svenskar. Det är ur dagens perspektiv svårt att föreställa sig ordboken som ett självständigt läromedel. En tänkt sådan användning förklarar emellertid en del drag som tycks malplacerade i en monofunktionell produktions- eller avkodningsordbok. Exempelvis faller de noggranna formuppgifterna för de svenska uppslagsorden i J.G.P. Möllers ordbok utanför den ram som definieras av arbetets funktion som avkodningsordbok (ex. 135–137 ovan). Om ordboken däremot var avsedd att vara ett primärt läromedel är uppgifter av detta slag naturligtvis i allra högsta grad motiverade.

En del av de undersökta tvåspråkiga ordböckerna har som vi sett haft syften som är principiellt omöjliga för deras nutida motsvarigheter. Det faller på intet sätt inom ramen för de moderna tvåspråkiga ordböckernas funktioner att underlätta studier i modersmålet, lika lite som de har ambitionen att bidra till beskrivningen av detta.

9.1.2. Ordböckernas källor

I ordböckernas inledningar redovisas vanligen i någon form vilka källor och förlagor lexikografen har utnyttjat. En särställning intar Spegels inledning, en imponerande exposé över de antika filosofernas språksyn och över 1500- och 1600-talets språkvetenskap. I inledningen och som referenser eller källangivelser i artiklarna förekommer sammanlagt omkring 250 namn på verk eller författare till verk som Spegel åberopar eller diskuterar.

De andra lexikografernas uppgifter om vilka källor de använt är inte lika överväldigande som Spegels. I den första upplagans inledning redovisar Lind sina förlagor till den tysk-svenska delen; framför allt tillmäter han Frischs ordböcker en särskild betydelse. Källorna till det svenska ordförrådet nämns inte alls. I andra upplagans förord framgår bara att han använt de nyaste och bästa svenska och tyska ordböckerna. I sin svensk-latinska del säger Schenberg sig ha byggt helt på Jesper Swedbergs opublicerade ordboksmanuskript, som Eric Benzelius hade i sin ägo och ställde till Schenbergs förfogande.

Som utgångspunkt för det svenska ordförrådet i den svensk-franska delen av sin ordbok har Levin Möller haft första upplagan av Linds ordbok. Han är visserligen medveten om att Linds "register" på olika sätt hade kunnat förbättras, men han har ändå valt att använda det som det är (L. Möller 1745:[4a]). För den fransk-tyska delen har Möller hämtat information ur i första hand Frischs fransk<>tyska verk och även från Rondeaus ordbok.¹ Med den sistnämnda menar Möller säkert Peter Rondeaus *Nouveau Dictionnaire françois-allemand* [...], som kom ut i Leipzig 1711.

Sahlstedt säger ingenting i sin ordbok om de lexikografiska förlagorna till *Swensk Ordbok*. Dessa har han emellertid diskuterat ganska utförligt i pressen inför ordbokens publicering. Där framgår att han använt alla 1600- och 1700-talets stora svenska ordböcker

¹ Möller omtalar Frisch konsekvent som "Frischen". Det är emellertid säkert Johann Leonhard Frisch som avses.

(se 7.2.4). I själva ordboken ger han däremot grundlig information om den facklitteratur han har excerperat för att samla svenska termer. Han har läst Linnés arbeten, ”Wallerii Skrifter uti Sten-Riket och Wattu-riket” samt von Rosensteins *Compendium Anatomicum*.

J.G.P. Möller kritiserar sina föregångare inom den svensk-tyska lexikografin, svensken Lind och landsmannen Johan C. Dähnert (se avsnitt 2.6). Deras respektive arbeten är förment värdelösa, varför han väljer att som förlagor och källor använda ett stort antal ordböcker mellan svenska och andra språk än tyska. Dessutom anför han en mängd facklitteratur som han har excerperat för att kunna presentera ett så komplett svenskt ordförråd som möjligt i sin ordbok.

På Westes titelblad informeras läsaren om att ordboken bygger på Franska Akademiens ordbok och på Sahlstedts ordbok. Lindfors däremot upplyser om att han inte haft några svenska föregångare till sin svensk-latinska ordbok. Beträffande latinet har han använt arbeten av de utländska lexikograferna Bauer, Haas och Joubert.

Lexikograferna åberopar olika föregångare både inom den kontinentala och den inhemska lexikografin. Av de kontinentala lexikograferna är det Basilius Faber och den inom den tyska lexikografin obemärkte Frisch som har använts mest; av de svenska lexikograferna är det i första hand Linds första upplaga och Sahlstedt som åberopas av efterföljarna.

9.1.3. Metalexikografisk diskussion i förorden

Lexikograferna är olika meddelsamma beträffande det faktiska tillvägagångssättet vid ordbokens utarbetande. Egentligen handlar en mycket liten del av Spegels relativt långa inledning om hans eget arbete. Det enda moment han diskuterar är vilka principer han har haft för urvalet av uppslagsord i ordboken. Orden påstår han sig mest ha hämtat ur Bibeln, de isländska sagorna, de svenska lagarna samt ur Verelius *Index lingvæ veteris scytho-scandicæ*.

I förordet till första upplagan av sin ordbok kommenterar Lind behandlingen av de tyska substantiven; dessa behandlas utan artikel på sin plats i alfabetet. Det kortfattade förordet i andra upplagan ägnar han huvudsakligen åt att delge läsaren hur han har gått tillväga. Han uppger om att i ordboken urskiljs och redovisas de olika betydelser ett uppslagsord kan ha och att han har strävat efter att ge ett ordspråk på målspråket som motsvarighet till ett ordspråk på källspråket. Vidare tar han hänsyn till de oregelbundna verben och förklarar deras oregelbundna böjning i båda språken. Redovisningen av substantivens genus diskuteras också. Slutligen ger han mycket kortfattade uttalsanvisningar för tyskan.

Schenberg beklagar i sin inledning att han inte kunnat göra Swedbergs manuskript rättvisa och menar att det varit "värdigt att i sin helhet spridas i tryck. Det visar nämligen inte bara själva orden i oböjda och böjda kasus, utan också mönster och konstruktionssätt" (Schenberg 1739, *Præfatiumcula* [s. 2]; en översättning från latin för ändamålet utförd av Lars Wollin utnyttjades inom projektet "Lexikografisk tradition i Sverige"). Denna information har Schenberg av omständigheterna tvingats avstå från att föra vidare.

Levin Möller redovisar i inledningen till den fransk<>svenska ordboken sin syn på en del ortografiska, typografiska och lexikografiska principer. I den mån dessa har tillämpats, har det huvudsakligen skett inom den fransk-svenska delen av arbetet.

Sahlstedt är relativt utförlig när han går igenom sitt tillvägagångssätt vid ordbokens utarbetande. Ortografin diskuteras — som norm för ordens stavning har Sahlstedt det värdade uttalet. Ingen ordbok är fullkomlig utan fraseologi, säger han; därför bifogas en del talesätt och fraser för att belysa ordens "bruk och bemärkelser". Särskilt har "Partiklarnes bruk fordrat yttersta grannlagenhet och urskilning" (*SSO*, *Til Läsaren*, s. 5). Framst är det emellertid ordurvalet som kommenteras (se avsnitt 7.3.3). Ordbokens nära samband med grammatiken framhålls också. Han konstaterar att

Grammatikans och Ordbokens nära förening lär jag icke behöfwa widlöftigt omtala. Hwar och en wet, at det är icke nog, at lära et ords bemärkelse, utan at af Grammatikan inhämta des slag, böjelse och öfriga bruk. Läsaren finner altså i Ordboken alt hwad af den Grammatiska delen i Språket dit hörer. (*SSO*, Til Läsaren s. 9)

Det Sahlstedt åsyftar här är den grammatiska information som lämnas i ordboken, ordklassmarkering för samtliga uppslagsord samt formaliserade uppgifter om substantivens deklinations- och verbens konjugationstillhörighet. För de starka verben ges dessutom temat. I själva artiklarna finns det också en hel del hänvisningar till grammatiken.

Sahlstedt redovisar sina principer beträffande sammansättningar och avledningar. De behandlas i första hand som sekundära stickord, utom när de är lexikaliserade, eller "af någon synnerlig art i bemärkelse eller böjelse; eller på något wis i sammansättningen förändras, så äro sådane särskildt i sin ordning utsatte" (*SSO*, Til Läsaren s. 14). Självklara avledningar och sammansättningar har dock utelämnats. Dessa "förstås [...] lättligen, då bägge orden på sina ställen särskildt upsökas" (ib.). Samma sak gäller uppgifter om sammansättningarnas formella egenskaper; hur dessa skall sökas vid simplexorden illustreras i inledningen.

J.G.P. Möller diskuterar de egna ordböckernas makrostruktur i inledningen till de tysk<>svenska ordböckerna. I första (den tysk-svenska) delens inledning erkänner han att han helst hade velat ordna ordboken på samma sätt som Schenbergs latinsk-svenska del, d.v.s. rent nästalfabetiskt. Han har emellertid övergett dessa planer: "då en Handbok af denna beskaffenhet utan twifwel hade blifwit mindre beqwäm för sådana, hwilka ej altid hafwa nog urskillning at söka orden under deras rätta Primitiva, har jag måst följa ordens alphabetiska förhållande" (Möller 1782, Företal s. [V]). Han har trots det inte helt kunnat avhålla sig från att ordna uppslagsorden i nästen. I inledningen till den svensk-tyska delen säger han själv:

nur bei gewissen Wörtern, die viele Arten unter sich begreifen, als z. E. *abborre, bi, björk, blad, brott, bruk, ed, eld, gräs, jern, kål, malm, mossa, salt, segel, syra, tåtel, uglå, ugn, år, äpple, ärt, ört*, u. a. m. oder bei einigen zu einem Hauptwort gehörigen, welche sonst zu weit aus einander gekommen wären, als z. E. *lån, port, sko, äng, öl, öra*, u. s. w. sind solche gleich unter das Hauptwort, doch etwas eingerückt gesetzt worden, und unter demselben zu suchen. (Möller 1790, Vorbericht s. [V])

Trots den explicita informationen är kriterierna för vilka ord som får sin alfabetiska plats i ordboken och vilka som behandlas under sitt simplexord milt uttryckt oklara. Det enda som användaren säkert kan utläsa är att sammansatta ord bör sökas på flera ställen.

Möllers modifierade nästalfabetiska ordning tycks ha kritiserats. I förordet till andra upplagans tysk-svenska del säger han sig bland annat ha fått kommentaren att en strikt alfabetisk ordning vore lämpligast och att den i en andra upplaga borde tillämpas ännu striktare. Detta menar Möller att han tagit hänsyn till, så att han ”öfver alt anfördt orden efter deras alphabetiska förhållande”, fast ”blott på några få ställen afviket ifrån denna ordningen, då en betydligare mängd Ursprungsord härflutet ifrån et stamord” (Möller 1801, Företal til Andra Uplagan). Skam den som ger sig!

För övrigt är det sparsamt med metalexikografisk information i J.G.P. Möllers inledning. De olika betydelseernas numrering kommenteras kort. De är avsedda, säger Möller, att tjäna användarens bekvämlighet.

Förutom uttalsuppgifterna kommenterar Weste i sin inledning arbetets makrostruktur. Denna, får man veta, avviker nämligen från den i Sahlstedts ordbok, som ju framställs som förlaga. Med tanke på de utländska användarna har han ansett att den alfabetiska ordningen skulle

med fördel kunna modifieras därigenom at sådana articklar upptagas under deras första hopsättnings-ord; och man har så mycket mindre dragit i betänkande at nyttja denna modification, som utländningar därigenom lättare finna sådana ords uttal, hvarpå de eljest ofta skola misstaga sig. Om till exempel orden *Storma, Stormagad, Stormaktig, Stormast* [...] stå i en fullkomlig alphabetisk

ordning, utan en sådan eller annan anvisning at finna deras uttal, skall en utländning läsa Storm [...] öfveralt lika, och begå et stort fel.
(Weste 1807, inl. s. [ii]).

Dessutom, fortsätter Weste, blir ordboken kortare om man placerar sammansättningar under sina huvudord. Eventuella svårigheter som ordningen kan förorsaka har han försökt minimera genom hänvisningar.

Lindfors kommenterar kortfattat hur han försökt strukturera uppslagsordens olika betydelser och fraser på ett sätt som hans föregångare Bauer tydligen inte gjort. Vidare har han strävat efter att hitta lämpliga latinska frasekvivalenter i den klassiska litteraturen, istället för att som Bauer formulera fraserna själv. Källan till citaten anges för det mesta i artiklarna. Lindfors säger sig ha strävat efter fullständighet, beträffande såväl ordförrådets täckning som de enskilda uppslagsordens konstruktioner. Han är väl medveten att denna fullständighet inte kan uppnås. För att utnyttja utrymmet maximalt har han använt ett system av skiljtecken för att spara plats och för att strukturera artiklarnas olika delar. Detta system redovisas i detalj. Själva systemet må ha sina fördelar, men redovisningen av det är — åtminstone för en som inte är hänvisad till att faktiskt behöva använda ordboken — fullständigt obegripligt.

9.2. Ordböckernas makrostruktur

Samtliga här undersökta ordböcker har i princip stickorden alfabetiskt ordnade. Den alfabetiska ordningen utvecklas under den period ordböckerna omfattar, så att den nutida placeringen av <å, ä, ö>, liksom också distinktionen mellan <i> och <j> etableras. I tabell 3 sammanfattas några av de drag som utmärker de undersökta ordböckernas makrostruktur. Beträffande den alfabetiska ordningen framgår där att i Spegels, Linds och L. Möllers respektive ordböcker har bokstäverna *å*, *ä* och *ö* ännu inte tilldelats den placering

TABELL 3. *De undersökta ordböckernas makrostruktur.*

	Den alfabetiska ordningen	Primär makrostruktur	Sekundär makrostruktur
Spegel 1712	från <i>a</i> till <i>y</i> ä=ae, å=ao, ö=oe, aa, ae, ao, ab [...] <i>o</i> , <i>ö</i> , <i>p</i> ; <i>i/j</i> initialt <i>d</i> utvecklat ur äldre frikativa: <th>	någorlunda alfabetisk	både nästartiklar och nischartiklar; den alfabetiska ordningen sporadisk
Lind 1738	från <i>a</i> till <i>z</i> ä=ae, å=ao, ö=oe; <i>i/j</i> initialt <i>d</i> utvecklat ur äldre frikativa: <d>	glattalfabetisk	enstaka nischer och nästen
Schenberg 1739	från <i>a</i> till <i>ö</i> å=å, ä=ä, ö=ö; <i>i/j</i> initialt <i>d</i> utvecklat ur äldre frikativa: <th>	någorlunda alfabetisk	nischalfabetiska listor och enstaka klungor
L. Möller 1745	från <i>a</i> till <i>z</i> ä=ae, å=ao, ö=oe; <i>i/j</i> initialt <i>d</i> utvecklat ur äldre frikativa: <d>	glattalfabetisk	enstaka nischer och nästen
Lind 1749	från <i>a</i> till <i>z</i> ä=ae, å=ao, ö=oe; <i>i/j</i> initialt <i>d</i> utvecklat ur äldre frikativa: <d> el. <th>	strikt alfabetisk (vissa brister)	nischalfabetisk
Sahlstedt 1773	från <i>a</i> till <i>ö</i> ; <i>i/j</i> initialt <i>d</i> utvecklat ur äldre frikativa: <d>	strikt alfabetisk	enstaka nischer med inbördes alfabetisk ordning
J. Möller 1790	från <i>a</i> till <i>ö</i> ; <i>i/j</i> initialt <i>d</i> utvecklat ur äldre frikativa: <d>	nischalfabetisk	delvis alfabetiskt ordnade nästartiklar och glattalfa- betiskt ordnade nischartiklar
Weste 1807	från <i>a</i> till <i>ö</i> ; <i>i, j</i> initialt <i>d</i> utvecklat ur äldre frikativa: <d>	strikt alfabetisk	någorlunda alfabetiska, mycket omfattande nischer, klunguppställning
Lindfors 1815	från <i>a</i> till <i>ö</i> ; <i>i/j</i> initialt <i>d</i> utvecklat ur äldre frikativa: <d>	strikt alfabetisk	komplexa klungnischer

de har nu. Följaktligen avslutas Spegels *GSG* med bokstaven *y*, Linds och L. Möllers med *z* och de andra med *ö*. Då L. Möller ju uttryckligen anger att han helt bygger på första upplagan av Linds ordbok, sammanfaller naturligt nog de båda verkens makrostruktur också i detta avseende. Vidare skiljer sig *GSG* från Linds och Möllers arbeten när det gäller placeringen av ord med initialt *å*, *ä* respektive *ö*; i *Glossarium* placeras ord på *ä* och *å* direkt efter ord som inleds av långt *a*, tecknat *aa*, i de andra två behandlas *ä* och *å* som *ae* respektive *ao*. Ord på *ö* behandlas i Spegels *GSG* mellan *o* och *p*, d.v.s. efter alla ord på *o*, hos Lind och Möller däremot som *oe*. Medialt <ä> och <å> ordnar Spegel däremot, i den ordningen, mellan *a* och *b* i alfabetet. I Schenbergs ordbok och i ordböckerna från och med *SSO* behandlas *å*, *ä* och *ö* som självständiga grafem sist i alfabetet. I övergången från den ordning då <ä> och <å> betraktades som varianter av <a> samt <ö> av <o> till den nu gällande placeringen av <å, ä, ö> sist i alfabetet, tycks det inte ha funnits något skede då den äldre inbördes ordningen var intakt, d.v.s. *ä*, *å*, *ö*. Den danska varianten *ä*, *ö*, *å* förekommer inte heller.

I Spegels *Glossarium*, i andra upplagan av Linds ordbok samt i Schenbergs ordbok återges initialt *d* och *t* som utvecklats ur äldre frikativt uttal i vissa ord som <th>. Denna ortografiska representation har i de senare ordböckerna ersatts av <d> respektive <t>.¹ Medan endast en av ordböckerna, nämligen Westes, behandlar *i* och *j* som olika grafem, skiljer samtliga ordböcker mellan initialt *u* och *v/w*. I de ordböcker där det svenska materialet återges med antikva, d.v.s. J.G.P. Möllers och Westes verk, genomförs konsekvent grafemet <v>. I den svenska frakturstilen användes <w> istället för <v>. I alla ordböckerna skriver man <qw> respektive <qv> istället för initialt <kv>.

Ordböckernas sätt att ordna de lexikaliska enheter de behandlar varierar. Själva den alfabetiska ordningen skiljer sig som sagt åt i de olika verken. Dessutom varierar stringensen i tillämpningen av den

¹ För diskussion av den ortografiska debatten på denna punkt hänvisas till Santesson (1986:111ff.).

när det gäller att ordna uppslagsorden. Trots att makrostrukturen i princip är alfabetisk är strukturrelationen mellan de primära och sekundära uppslagsorden inte så renodlad att det går att tillämpa de kriterier *NLO*:s definitioner av olika typer av makrostrukturer stipulerar. Den indelning som görs där, i glattalfabetisk, nischalfabetisk respektive nästalfabetisk makrostruktur, förutsätter att alla "ingångslemman" eller primära uppslagsord ordnas strikt alfabetiskt i förhållande till varandra. Då denna förutsättning inte nödvändigtvis är uppfylld i de aktuella verken har jag här i sammanfattningen ansett det motiverat att behandla makrostrukturen på två plan, dels en överordnad, primär, makrostruktur dels en underordnad, sekundär makrostruktur. Med den primära makrostrukturen avses den struktur de primära uppslagsorden bildar, utan hänsyn till eventuella sekundära stickord. Denna varierar i ordböckerna från en (åtminstone) eftersträvad strikt alfabetisk ordning, t.ex. i Linds och Lindfors ordböcker, till en ordning som snarast är nischalfabetisk,, som i J.G.P. Möllers ordbok (tabell 3).

I de tidiga ordböckerna är den primära makrostrukturen någorlunda strikt alfabetisk. De avvikelser från en rent alfabetisk ordning som förekommer är snarare att betrakta som misstag än som teoretiskt övervägda lösningar. Linds (1738), Schenbergs och L. Möllers verk är också relativt glattalfabetiskt ordnade, d.v.s. största delen av de ord som behandlas i ordboken förekommer i makrostrukturen som primära uppslagsord. Även i Linds och Sahlstedts arbeten behandlas de allra flesta av stickorden som primära stickord, även om nischartiklar också är ganska vanliga. Den primära ordningen i J.G.P. Möllers ordbok är speciell, då simplexordet ofta återges före sammansättningar och avledningar, trots att den alfabetiska ordningen därmed bryts. Sålunda är det vanligt att substantiv med finalt *e* behandlas före stamavledningar och stamsammansättningar som ligger före simplexordet i den alfabetiska ordningen. Exempelvis föregås artikeln *Bonde* närmast av en hänvisningsartikel: "Bondaktig, bondarbete, u. d. g. mehr, siehe auf der folgenden Seite, unter bonde". Själva artikeln *Bonde* innehåller förutom ingångsordet

också stickorden *skatte-bonde*, *krono-bonde* och *frälse-bonde*, i den ordningen. Därefter följer, som primära stickord, 36 avledning- ar och sammansättningar, varav tio rent alfabetiskt borde föregått *bonde*. Det som skiljer Möllers ordbok från dagens nischalfabetiskt ordnade ordsamlingar, som exempelvis *SAOL*, är att Möller inte arrangerar de förledssammansättningar som bryter den alfabetiska ordningen i nischer utan behandlar dem som primära uppslagsord.

TABELL 4. *Oregelbundna former i makrostrukturen. Exempel på temaformer av starka verb.*¹

	1712	1738	1739	1745	1749	1773	1790	1807	1815
bar	-	-	-	-	+	-	-	-	-
buren	+	-	+	-	+	+	+	+	+
bad	-	-	-	-	-	-	-	+	-
bett	-	-	-	-	+	+	+	+	-
band	-	-	-	-	-	-	+	+	-
bunden	-	+	+	-	+	-	+	+	+
bet	-	-	-	-	+	-	+	+	-
biten	-	-	-	-	-	-	-	-	-
bjöd	-	-	-	-	+	+	+	+	-
bjuden	-	-	-	-	+	-	-	-	+
dog	-	-	-	-	-	+	-	+	-
drog	-	-	-	-	+	+	+	+	-
dragen	-	-	-	-	+	-	-	-	-
dröp	-	-	-	-	-	+	+	+	-
drupit	-	-	-	-	-	+	+	+	-
föll	-	-	-	-	-	+	-	+	-
fallen	-	-	-	-	+	-	+	+	+
fann	-	-	-	-	+	+	+	+	-
funnen	-	-	+	-	+	+	+	+	-
sade	-	-	-	-	-	+	+	+	-
sagt	-	-	-	-	+	+	+	+	-
sålde	-	-	-	-	-	-	-	-	-
såld	-	+	-	+	-	+	+	+	-
sam	-	-	-	-	+	+	+	+	-
summit	-	-	-	-	-	+	+	+	-
skrev	-	-	-	-	+	+	+	+	-
skrivnen	-	-	-	-	-	-	-	-	-
stod	-	-	-	-	-	-	-	+	-
stått	-	-	-	-	-	-	-	-	-

¹ Ordböckerna representeras här och i följande tabeller av sina utgivningsårtal. Linds båda upplagor behandlas separat.

Avledningar och sammansättningar behandlas i de tidiga ordböckerna huvudsakligen som primära uppslagsord, medan de i de senare verken i allt större utsträckning ingår i semantiskt sammanhållna artiklar under ett huvudord. I alla ordböckerna förekommer det, i varierande utsträckning, att sammansättningar ges som sekundära uppslagsord i artiklar som inleds med sammansättningens senare led.

Även morfologiskt oregelbundna böjningsformer uppträder i olika utsträckning som uppslagsord i alla ordböckerna, sparsamt i de tidigaste och mera regelbundet i de senare. Främst är det de starka verbens temaformer, oregelbundna pluralformer av substantiv samt oregelbundna komparationsformer som bereds plats. Representationen av några verbs temaformer framgår av tabell 4.

Av tabellen framgår att temaformer nästan inte alls förekommer hos Spegel, Schenberg och L. Möller, men däremot som regel hos Sahlstedt, J. Möller och Weste. I Lindfors produktionsordbok återfinns de, naturligt nog, mera sällan. I viss mån förekommer också omljudda pluralformer av substantiv. Även för denna kategori kan man urskilja en utveckling mot en med tiden mera generös behandling (tabell 5).

TABELL 5. *Oregelbundna former i makrostrukturen. Exempel på omljudda substantiviska pluralformer.*

	1712	1738	1739	1745	1749	1773	1790	1807	1815
bröder	-	-	-	-	+	+	+	+	-
böcker	-	-	-	-	+	+	+	+	-
bönder	-	-	-	-	-	+	+	+	-
döttrar	-	-	-	-	-	+	+	+	-
händer	-	-	-	-	+	+	+	+	-
länder	-	+	-	+	+	+	+	+	-
söner	-	-	-	-	+	+	+	+	-

Det är vanligare att oregelbundna komparationsformer av adjektiv och adverb förekommer i de tidiga ordböckernas makrostruktur än substantivens pluralformer (tabell 6).

Den mera avancerade makrostruktur som så småningom etableras kan emellertid bli för snårig för att den skall vara ändamålsenlig. Detta gäller egentligen samtliga de tre senaste ordböckerna. Det är osannolikt att den av J.G.P. Möller genomförda halvt alfabetiska och halvt stamordsgrundade makrostrukturen har underlättat för de icke-svenska användarna att hitta det ord de sökte. Inte heller Westes långa artiklar är särskilt användarvänliga. De kan sträcka sig över flera sidor och innehålla ett stort antal sekundära uppslagsord i klungor, som inte alltid är strikt alfabetiskt ordnade.

TABELL 6. *Oregelbundna former i makrostrukturen.*
Exempel på komparationsformer.

	1712	1738	1739	1745	1749	1773	1790	1807	1815
bättre	+	-	+	+	+	+	+	+	+
bäst	-	+	+	+	+	+	+	+	+
fler(e)	-	+	+	+	+	+	+	+	+
flest(e)	-	-	+	+	-	+	+	+	+
färre	-	+	-	+	+	+	+	+	+
lägre	-	+	-	+	+	+	+	+	+
lägst	-	+	-	+	-	-	+	+	+
närm(a)re	-	+	-	+	+	+	+	+	+
närm(a)st	-	+	-	+	-	+	+	+	+
sämre	-	+	+	-	+	+	+	+	+
sämst	-	+	-	-	+	-	+	+	+
värre	-	+	+	-	+	+	+	+	+
värst	-	+	+	-	+	-	-	+	+
yngre	-	+	+	-	+	+	+	+	+
yngst	-	+	-	-	+	-	+	+	+
äldre	-	+	-	+	+	+	+	+	+
äldst	-	+	+	-	+	-	+	+	+

Också Lindfors ordbok har en invecklad makrostruktur. Största delen av de sammansättningar och avledningar som behandlas i ordboken återfinns i extremt långa klungformade nischartiklar, där det primära uppslagsordet också är ett sammansatt eller avlett ord. Så inleder uppslagsordet *folkbeslut* en artikel som är drygt en sida lång, där bortåt 40 sammansättningar och avledningar till simplexordet *folk* behandlas. Det förekommer också att det hänvisas från ett

stickord till ett annat inom en sådan artikel; i artikeln *Folkbeslut* finner vi ”— *Samling: Se folkhop*”.

Allteftersom den lexikografiska tekniken utvecklas, hålls olika morfologiska manifestationer av uppslagsordets semantiska innehåll ihop, och avledningar och sammansättningar behandlas under ett huvudord i ofta väl elaborerade och strukturerade artiklar. Utvecklingen från huvudsakligen en glattalfabetisk makrostruktur, som i Linds, Schenbergs och L. Möllers arbeten, till en nischalfabetisk verkar enligt Bergenholtz och Mogensen ha varit ännu tydligare i de tysk/danska ordböckernas historiska framväxt (Bergenholtz & Mogensen 1995:209f.). Av de här undersökta ordböckerna är det egentligen ingen som enbart uppvisar en glattalfabetisk struktur. Det är emellertid inte troligt att lexikografen alltid har uppnått det han avsåg med den mer avancerade makrostrukturen: att underlätta för användaren att hitta de ord han söker och att spara utrymme.

9.3. Ordböckernas mikrostruktur

Den utveckling som är tydlig beträffande ordböckernas makrostruktur har en klar parallell också i deras mikrostruktur. Såväl mängden information som det sätt som den presenteras på skiljer sig markant åt i de ordböcker som föregår Sahlstedts ordbok jämfört med dem som publiceras senare.

I det tidiga 1700-talets verk, Spegels *Glossarium*, Linds svensk-tyska ordbok, Schenbergs svensk-latinska och L. Möllers svensk-franska, finner man knappast någon information om stickordens formella egenskaper. I Sahlstedts *Swensk Ordbok* ges däremot sådan information konsekvent, liksom i de tre senare verken, J.G.P. Möllers svensk-tyska, Westes svensk-franska och Lindfors svensk-latinska. Sahlstedts efterföljare bidrar också ytterligare såväl till utvecklingen av den lexikografiska traditionen som till den lexikaliska beskrivningen av det svenska språket, var och en på sitt sätt. Här nedan sammanfattas de tidiga ordböckernas uppgifter enligt

samma punkter som i den mall som använts för att beskriva de enskilda verken.

9.3.1. Uppslagsform

I samtliga ordböcker utgör stickordets grundform i normalfallet dess uppslagsform. I Spegels *Glossarium* är dock oblika former av substantiven och finita former av verben relativt vanliga som enda uppslagsform i makrostrukturen (se 5.4.2 ovan). I första upplagan av Schenbergs ordbok används inledningsvis verbens presensform som uppslagsform. Mitt i bokstaven *b* byter Schenberg emellertid princip och övergår till att förteckna verben i infinitivformen.

I alla ordböckerna förekommer, fast i olika utsträckning, även morfologiskt oregelbundna böjningsformer som hänvisningsartiklar, d.v.s. primära uppslagsord som i princip bara förses med en hänvisning till en grundform. I de tidiga ordböckerna förekommer de sparsamt och mera regelbundet i de senare. I Sahlstedts, J.G.P. Möllers och Westes respektive arbeten uppträder sålunda många temaformer av de starka verben som primära uppslagsord, försedda med uppgift om form och med hänvisning till grundformen (se tabell 4 ovan). Även oblika former i andra ordklasser kan förekomma som uppslagsform (se tabell 5–6 ovan).

9.3.2. Uttalsuppgifter

Den enda av de här undersökta ordböckerna som ger systematiska uttalsangivelser är Westes svensk-franska ordbok. Det är framför allt ordens accentuering som markeras, men även andra drag som avviker från det som Weste uppfattar som det allmänna uttalet redovisas (se 8.2.3.2 ovan). I ett inledande kapitel i ordboken har Weste presenterat det han betraktar som normaluttal.

9.3.3. Ordklassuppgifter

Beträffande ordklassmarkering kan en klar utveckling urskiljas i de aktuella ordböckerna. I de ordböcker som föregår Sahlstedts *Swensk Ordbok* förekommer, med ett undantag, inga systematiska uppgifter om ordklass. Undantaget utgör andra upplagan av Linds svensk-tyska ordbok, där substantiven markeras indirekt genom att deras genus anges.

I Sahlstedts ordbok förses så gott som samtliga uppslagsord med uppgifter om ordklass. Undantagen består huvudsakligen i ord av term- eller utropskaraktär. Samtliga ordklasser finns angivna. Gränsen mellan olika ordklasser sammanfaller inte alltid med dagens indelning. Förekomst av ordklassuppgifter sammanfattas i tabell 7.

TABELL 7. *De undersökta ordböckernas mikrostruktur. Ordklassuppgifter.*

	1712	1738	1739	1745	1749	1773	1790	1807	1815
ordklass:									
subst.	-	-	-	-	genus ¹	genus	+	+	genus
verb	-	-	-	-	(+) ²	+	+	+	+
adj.	-	-	-	-	(+)	+	+	+	+
adv.	-	-	-	-	(+)	+	+	+	+
pron.	-	-	-	-	-	+	+	+	+
prep.	-	-	-	-	-	+	+	+	+
konj.	-	-	-	-	-	+	+	+	+
interj.	-	-	-	-	-	+	+	+	+
numeral	-	-	-	-	-	+	+	(adj.) ³	(adj.)
partikel	-	-	-	-	-	+	+	+	-
nota inf.	-	+	-	+	+	+	+	-	-

¹ Ordklass substantiv framgår indirekt av genusuppgiften.

² (+) markerar sporadisk förekomst.

³ Numeralerna uppges vara ordklass adjektiv.

Som framgår av tabellen ger de tidiga ordböckerna inga systematiska uppgifter om uppslagsordets ordklassstillhörighet. I stället för att ange ordklass används andra medel att disambiguera lemman. Den vanligaste metoden är att komplettera uppslagsordet med en närsynonym som är entydig ifråga om ordklassstillhörighet, att bifoga ett karakteristiskt komplement till uppslagsordet eller att bygga ut uppslagsenheten till en fras.

I andra upplagan av Linds ordbok förekommer det att verben förses med etiketten *verb* eller *v.a.*, och också andra ordklasser kan i enstaka fall anges, främst adjektiv och adverb. Linds syfte med att ange ordklassstillhörighet för andra ord än substantiven är huvudsakligen att separera homografer på makronivån. Andra upplagan av Linds ordbok kan trots allt sägas vara relativt avancerad för sin tid, även om den i vissa avseenden överträffas av Serenius svensk-engelska ordbok (1741), som konsekvent anger ordklass för samtliga stickord. Hos Serenius urskils även adjektiven genomgående som egen ordklass, något som förefaller ha varit tidigt i förhållande till den allmänt rådande skolgrammatiska synen. Grammatikern Sven Hof kan sägas vara representativ för sin tid när han betraktar adjektiven som en typ av nomen. Han delar in nomina i två klasser: ”de förre kallas sielfständige namnord (*nomina substantiva*) [...]. De senare kallas tilläggliche (*nomina adjectiva*).” (Hof 1753:18, se äv. Thelander 1985:20). Också i den danska grammatiktraditionen uppfattas adjektiven först ganska sent som en självständig ordklass, enligt Peter Skautrup inte förrän hos Jacob Baden 1785 (Skautrup 1953:91). I själva verket vilar ju denna uppfattning på den traditionella latinsgrammatikens grund.

I de tre ordböcker som har Sahlstedt att bygga på anges genomgående vilken ordklass uppslagsordet tillhör. Avgränsningen mellan vissa ordklasser vacklar visserligen; särskilt tycks de kriterier som särskiljer adjektiven fortfarande vara luddiga. Främst är det avgränsningen av pronomen och adjektiv som är oklar, liksom av adjektiv i förhållande till adverb.

9.3.4. Morfologiska uppgifter

Bland de tidiga verken står andra upplagan av Linds ordbok i en särställning gentemot de tre övriga då det gäller information om uppslagsordets böjning. I denna ges nämligen konsekvent uppgifter om substantivens genus, såväl beträffande de svenska uppslagsorden som deras tyska ekvivalenter.¹ Då genusuppgifterna för den tyska ekvivalenten förekommer redan i första upplagan är det för tyskans del rimligt att anta att Lind följer ett bruk som tillämpas i de verk han använder som källor. Det är likväl intressant att han i andra upplagan systematiskt anger genus också för de svenska uppslagsorden. Förutom Linds genusuppgifter förekommer information om uppslagsordens böjning endast mycket sparsamt. När sådana påträffas bildar de inget uppenbart mönster, och de har heller ingen formaliserad notation i de äldsta av de här undersökta ordböckerna.

Brottet mellan de tidiga ordböckerna och de tre senare i fråga om den information av grammatisk natur som de ger om uppslagsorden framgår tydligt av tabell 8. Från och med Sahlstedts *Swensk Ordbok* är systematiken betydligt mera genomförd. De sporadiska, icke-formaliserade uppgifter som kan påträffas i de äldre ordböckerna avser i princip att lämna information om det enskilda ordet. I *SSO* och dennas efterföljare är syftet med de morfologiska uppgifterna snarare att hänföra uppslagsordet till en definierad kategori. I Sahlstedts ordbok bifogas information om samtliga substantivs genus och deklination och om alla verbs konjugationstillhörighet; uppgifter som sedan förs vidare i J.G.P. Möllers och Westes ordböcker. Även andra uppgifter om oregelbundna plural-, tempus- eller komparationsformer förekommer ofta från och med *Swensk Ordbok*, även om sådan information inte lämnas systematiskt.

¹ Serenius ordbok ger ingen information om uppslagsordets genus, deklination eller konjugation.

TABELL 8. *De undersökta ordböckernas mikrostruktur.
Formaliserade morfologiska uppgifter.*

	1712	1738	1739	1745	1749	1773	1790	1807	1815
genus	-	-	-	-	+	+	+	+	-
genus com.	-	-	-	-	-	+	(+)	(+)	-
deklinations	-	-	-	-	-	+	+	+	-
regelb. pl.	-	-	-	-	(+)	+	+	+	-
konjugation	-	-	-	-	-	+	+	+	-
v. a.	-	-	-	-	(+)	+	+	+	+
v. n.	-	-	-	-	(+)	+	+	+	+
regelb. temp.	-	-	-	-	-	+	+	+	-
regelb. komp.	-	-	-	-	(+)	+	+	+	-

Ordböckernas genusuppgifter är av ett särskilt språkhistoriskt intresse. Trots att svenskans gamla, morfologiskt grundade tregenus-system vacklar i det allmänna språkbruket redan på 1700-talet, lever det kvar i grammatiska framställningar långt in på 1800-talet (se äv. Hannesdóttir under utg.). Av de här undersökta ordböckerna är det av Sahlstedts föregångare som sagt bara Linds andra upplaga som genomgående anger substantivens genus. I denna förekommer enbart genuskategorierna *maskulinum*, *femininum* och *neutrum*. Sahlstedt inför i sin ordbok ett fjärde genus: *communis generis*. Denna kategori förekommer också i J.G.P. Möllers svensk-tyska ordbok, där den emellertid inte tycks användas för substantiv utan främst vid vissa pronomen. Hos Weste är kategorin däremot vedertagen också för substantiven (Weste 1807:XXIV), även om den bara förekommer sparsamt i själva ordboken.

Ordgräns i sammansättningar markeras i viss utsträckning i de tidiga ordböckerna. Detta kan nog snarare ses som ett utslag av tidens ortografiska konvention än en medveten teoretisk lösning. Levin Möllers fransk->svenska ordbok utgör därvid ett undantag. I förordet till ordboken framhålls uttryckligen att han inte markerar sammansättningsfogen annat än i de fall där han betraktar ordet som en nybildning eller anser att markeringen fyller en pedagogisk funktion. Trots det teoretiska ställningstagandet markeras samman-

sättningsfogen endast sporadiskt och alltid på konventionellt sätt i ordbokens svensk-franska del.

9.3.5. Syntaktiska uppgifter

Den enda formaliserade syntaktiska information som ges i ordböckerna klassificerar verben som *aktivum* respektive *neutrum*. Denna kategoriindelning av verben bygger emellertid lika mycket på morfologiska kriterier som på syntaktiska.¹ Distinktionen kan förtjäna att diskuteras något närmare.

Av Sahlstedts grammatik framgår att kriterierna för verbens indelning i aktiva eller neutrala har att göra med om verbet kan bilda passivum eller inte (se 7.4.3.9 ovan). Liksom i *SSG* finns det också enligt *Svenska Akademiens språklära* (1836) fyra olika slags verb: *Aktiver*, *Passiver*, *Neutrer* och *Deponentier*.² Beträffande de aktiva verben är det i *SAS* inte längre deras egenskap att bilda passivum som är avgörande. Aktiva verb är sådana som ”uttrycker ett verkande på något föremål” och det sägs också att ”Aktiver och de med dem till betydelsen likartade verber kallas äfven *Transitiver*” (*SAS*:138). ”*Neuter* eller *Neutrum* [...] kallas det, som hvarken uttrycker ett verkande på något annat föremål, ej heller emottagande af någon annans verkan, utan ett blott tillstånd, eller en handling inom sjelfva det verkande subjektet”. Det framgår också att ”*Neutrer* och de med dem till betydelsen likartade verber kallas äfven *Intransitiver*” (*SAS*:139). I *Akademiens språklära* har man tydligen velat tilldela distinktionen *aktivum* – *neutrum* klart syntaktiska egenskaper.

Det förefaller troligt att Sahlstedt i *SSO* har tillämpat de delvis morfologiska kriterier som han formulerar i sin grammatik. I vilken

¹ Därför kommenteras ordböckernas uppgifter om dessa kategorier här och i de tidigare kapitlen ofta såväl under punkten morfologi som syntax.

² För *Svensk språklära, utgifven af Svenska Akademien* används i det följande förkortningen *SAS*.

utsträckning efterföljarna avser de morfosyntaktiska, de rent syntaktiska eller båda typerna av kriterier är svårt att avgöra. Idag framstår därför denna klassifikation stundom som mångtydig.

J.G.P. Möller redogör i sina verbartiklar noggrant för de svenska verbens egenskap att uppträda tillsammans med efterställd partikel. Det är dock inte alltid som han anger huruvida partikelkonstruktionen är aktivum eller neutrum på samma sätt som det enkla verbet. I artikeln *Lefva* behandlar Möller först det enkla verbet, som han markerar med "v. n. 2", för att sedan övergå till *lefva* följt av olika partiklar. Han markerar inte för någon av partikelkonstruktionerna att de skulle vara annat än v. n. Om det är passivumkriteriet som avgör kategoritillhörigheten är denna behandling också korrekt. Är det däremot verbets transitivitet som avses är Möllers uppgifter ofullständiga. Att de första partiklarna, *af* och *för*, förändrar verbets transitivitet framgår av de fraser Möller ger för respektive konstruktion: "Lefva af något", "Lefva för någon". "Lefva ihop" lämnar han utan språkprov. Också för konstruktionen "Lefva på" framgår den ändrade transitiviteten av de språkprov som återopas: "Lefva på andras bekostnad", "Lefva på nåd" och "Han har intet at lefva på". Artikeln avslutas sedan med den något tvivelaktiga partikelkonstruktionen "Lefva öfver hundra år" med den likaledes diskutabla hänvisningen till *öfverlefva*.

Ytterligare en svårighet i fråga om partikelverbens kategoritillhörighet är att det är oklart huruvida 1700-talslexikografen betraktade partikelkonstruktionen som en grammatisk/syntetisk enhet eller som två separata enheter: verb + preposition respektive adverb. Om den betraktades på det senare sättet ändrades naturligtvis inte verbets kategoritillhörighet genom att det konstruerades med en prepositionsfras. Några slutsatser om vad indelningen i verbkategorierna aktivum och neutrum egentligen avsåg vid sekelskiftet 1800 kan man inte dra av det material som analyserats här.

Systematiska syntaktiska uppgifter förekommer egentligen inte alls i de här undersökta ordböckerna. Som framgår av tabell 9 indelas verben i tillämpliga fall i *verbum activum* respektive *verbum*

neutrum i Sahlstedts ordbok och dennes efterföljare. För vissa verb kan även anges att de kan fungera som hjälpverb, även om inte hjälpverben behandlas som en avgränsad kategori för sig.

Fraser eller språkprov förekommer mer eller mindre i alla de nämnda arbetena (tabell 9). I första upplagan av Schenbergs ordbok är fraserna vanligare i makrostrukturen än i mikrostrukturen, i båda upplagorna är de emellertid sällsynta. I andra upplagan av Linds ordbok illustreras uppslagsordens användning med talrika språkprov. I Westes och Lindfors respektive arbeten används språkproven för att ge sådan information om uppslagsordet som annars är svår att systematisera, exempelvis deras benägenhet att uppträda i fasta förbindelser.

TABELL 9. *De undersökta ordböckernas mikrostruktur. Syntaktisk information.*

	1712	1738	1739	1745	1749	1773	1790	1807	1815
v. a.	-	-	-	-	(+)	+	+	+	+
v. n.	-	-	-	-	(+)	+	+	+	+
hjälpverb	-	-	-	-	-	(+)	(+)	-	(+)
språkprov	(+)	(+)	(+)	(+)	+	+	+	+	+

Det är egentligen inte särskilt förvånande att dessa ordböckers uppgifter om de lexikaliska enheternas syntaktiska egenskaper är sparsamma. I vilken utsträckning syntaktisk information skall ingå i ordböcker är ett teoretiskt problem som fortfarande saknar en tillfredsställande generell lösning.

9.3.6. Betydelsebeskrivningen

I de verk som undersökts här förses det svenska uppslagsordet med en eller flera ekvivalenter eller en betydelsebeskrivning på mål-

språket.¹ Betydelsebeskrivningen kan bestå av långa, förklarande parafraaser eller av enkla definitioner av den artistoteliska typen. Svenska parafraaser av uppslagsordets betydelse förekommer, utom i Spegels *Glossarium*, mycket sparsamt, vanligast i de tidiga ordböckerna för att disambiguera homografer. Några spår av Spegels ambition att ange uppslagsordets betydelse också på svenska märks inte hos hans efterföljare. Spegels betydelsebeskrivningar är närmast unika i förhållande till de ordböcker som beskrivs ovan, dels genom sina svenska definitioner och parafraaser, dels genom att där förekommer det presentationssätt som utmärker det moderna så kallade brolexikonet (se 5.6.2 ovan).

Betydelseanalysen är i de första verken relativt ytlig, även om ett kontrastivt perspektiv i enstaka fall kan urskiljas i alla de tre tidiga ordböckerna. Det kontrastiva perspektivet framträder i första hand som förekomster av svenska uppslagsenheter bestående av fraser som inte är lexikaliserade i svenskan. Dessa enheter är i stället avsedda att vara ingångar i målspråkets struktur. Sådan målspråksanpassning, som var mycket vanlig i den äldre latintraditionen, är dock inte påtaglig i 1730- och 1740-talets verk. I *SSO* och de tre senare ordböckerna är betydelseanalysen betydligt grundligare, och uppslagsordets olika betydelser separeras genomgående. Här står J.G.P. Möllers ordbok i en särställning genom att de svenska uppslagsordens betydelser för första gången konsekvent numreras.² Lindfors följer i Möllers fotspår och numrerar betydelserna i sin ordbok, medan Weste ställer sig avvisande till denna nyhet. Av de senare ordböckerna skiljer sig J.G.P. Möllers och Lindfors ord-

¹ Enligt Bergenholtz och Mogensen är långa ekvivalenträckor typiska för de äldsta dansk/tyska ordböckerna (Bergenholtz & Mogensen 1995:209). Detta förfaringssätt är inte särskilt markant i de tidiga svenska ordböckerna. Främst är det i Schenbergs ordbok som detta förekommer; där är upp till tio ekvivalenter till stickordet inte ovanligt. Också i Westes ordbok, som ju är betydligt senare, kan långa ekvivalenträckor påträffas. I de andra ordböckerna är räcker på mer än tre–fyra ekvivalenter relativt ovanliga.

² Redan i Spegels *Glossarium* förekommer i enstaka artiklar numrerade betydelser (ex. 46 och 47 ovan); i Schultzes manuskript tycks betydelsemomenten också ha varit numrerade (Hast 1990:36).

böcker från Westes också i fråga om teoretisk förankring av betydelseanalysen. Medan J.G.P. Möller och Lindfors båda ganska konsekvent anlägger ett kontrastivt perspektiv vid redovisningen av uppslagsordens betydelse, förefaller Westes betydelseanalys inte i samma utsträckning vara inriktad direkt på relationen mellan svenska och franska.

Lindfors ordbok uppvisar en egenhet i förhållande till de båda närmaste föregångarna. I ordbokens förord säger Lindfors sig ha som mål att förutom en latinsk ekvivalent också ge en antonym till denna. Trots att denna målsättning tyvärr inte uppfylls särskilt väl i ordboken, har de antonymer som faktiskt förekommer säkerligen tjänat sitt syfte och främjat användarnas färdigheter i att uttrycka sig på latin.

9.3.7. Bruklighetsuppgifter

Uppgifter om uppslagsordens användningsområden saknas så gott som helt i de ordböcker som föregår Sahlstedts *Swensk Ordbok*. I denna anges om uppslagsordet i första hand används inom ett särskilt ämnesområde och det redovisas också om de är ålderdomliga eller på något sätt stilistiskt markerade. J.G.P. Möllers ordbok innehåller betydligt fler ord av termkaraktär än de tidigare ordböckerna, och Möller redovisar noggrant till vilket fackområde de hör. Också i Westes och Lindfors ordböcker är uppgifter om stickordens stilvärde respektive fackområde väl utvecklade och flitigt förekommande. Bruklighetsuppgifterna avser alltid det svenska uppslagsordet, också i Lindfors ordbok, som ju uttryckligen var avsedd för svenskar.

9.3.8–9. Etymologisk och encyklopedisk information

I de här undersökta ordböckerna förekommer etymologiska uppgifter förutom i Spegels *Glossarium* endast hos J.G.P. Möller —

och också där endast sparsamt, för att disambiguera lemman. Det finns inga encyklopediska uppgifter i någon större utsträckning i någon av de undersökta ordböckerna. I Linds och Schenbergs respektive arbeten saknas de så gott som helt, i Levin Möllers ordbok påträffas de i några få fall. Även i Sahlstedts *Swensk Ordbok* är de sällsynta. J.G.P. Möllers och Westes ordböcker är något mera generösa med encyklopediska uppgifter, medan sådana sällan förekommer i Lindfors ordbok. Detta stämmer väl överens med ordböckernas respektive målgrupper — det är rimligt att anta att J.G.P. Möllers och Westes utländska användare i större utsträckning än Lindfors svenskar har behövt få särskilda begrepp bakom uppslagsordet förklarade encyklopediskt. De encyklopediska uppgifterna formuleras också i förekommande fall på tyska respektive franska.

9.4. Modellens tillämpbarhet

Den mall som här använts presenteras i kapitel 4 ovan. Som det framgår där har den ursprungligen konstruerats för att beskriva en enda, enspråkig ordbok. Efter de modifikationer som redovisas i kapitel 4 har den förutsatts kunna utnyttjas till en beskrivning av de äldre tvåspråkiga ordböckerna. Vissa brister har visserligen kunnat konstateras, och mallen är på intet sätt optimal när det gäller att automatiskt fånga de tidiga ordböckernas olika egenskaper. Det är främst på grund av ordböckernas individuella, ibland oförutsägbara, lösningar som mallen inte riktigt har räckt till.

Det enskilda verkets olika sätt att hantera kategorier som ännu inte var etablerade inom den grammatiska analysen har varit svåra att beskriva inom mallens ramar. Hur ordböckerna redovisar uppgifter som det ännu inte hade etablerats ett standardiserat presentationssätt för omfattas heller inte av mallen. En sådan svårfångad kategori är uppslagsordens ordklassmarkering. Ordklassuppgifterna är sporadiskt förekommande i de tidigaste verken, och när de före-

kommer är det inte primärt i syfte att just specificera uppslagsordets ordklassstillhörighet. Ordklassmarkeringen används snarare för att separera homonyma lemman i makrostrukturen. Förutom uppgift om ordklass används också andra metoder för homografsepareringen, metoder som inte heller de nödvändigtvis fångas upp av mallen.

Ordböckernas indelning av ord i de olika ordklasserna är svårt att beskriva med mallens hjälp. Några av ordklasserna var annorlunda definierade på 1700-talet än vad som är etablerat i dagens grammatik. Särskilt *nomina* var en diffus kategori — inte i förhållande till de andra kategorierna, d.v.s. verb, partiklar etc., utan den egna kategorin i sig. Främst var det distinktionen mellan adjektiv och pronomen som var oklar, men även numeralerna kunde betraktas som adjektiv. De största svårigheterna med att placera ordböckerna rätt i förhållande till den grammatiska beskrivningens utveckling beror emellertid inte på själva mallen utan på det faktum att den grammatiska beskrivningens historia för svenskans del ännu är outforskad.

Det kontrastiva perspektivet och lexikografernas förmåga att i ordböckerna exponera kontaktytan mellan de båda inblandade språken har heller inte riktigt låtit sig beskrivas inom mallens ram. Det kontrastiva perspektivet är emellertid inte särskilt påtagligt i de här beskrivna verken. Det är endast J.G.P. Möller som klart anpassar uppgifterna i sin ordbok till de tyska användarnas behov och Lindfors som anlägger ett pedagogiskt, kontrastivt perspektiv i sitt svensk-latinska arbete.

En detalj som jag inte har redovisat särskilt noggrant i beskrivningen ovan och som heller inte är inarbetad i mallen är de källhänvisningar som kan påträffas i artiklarna. Dessa är exempel på en typ av information som var relativt vanlig i äldre tiders ordböcker. I latintraditionen var det de klassiska författarna som bidrog med exempel i form av citat; i den tidiga svenska lexikografin är det främst från Bibeln som exemplen hämtas. Som bekant är denna informationskategori inte särskilt vanlig i dagens allmänspråkliga ordböcker.

9.5. Sammanfattning

De ordböcker som här har undersökts uppvisar var och en nya inslag i den lexikaliska beskrivningen av det svenska språket. Frigörelsen från den ditintills dominerande latinska traditionen markeras på olika sätt av Lind och Schenberg. I sin första upplaga utelämnar Lind latinet helt, för första gången i den svenska lexikografin. Schenbergs ordbok är den första svensk-latinska ordboken som bryter med den etablerade kontinentala latintraditionen. Istället utgår Schenberg ifrån Jesper Swedbergs utgivna ordbok (Holm 1986, Johansson 1997). Levin Möller är den förste som skriver en stor fransk-svensk ordbok. Hans metodiska diskussion redovisar på ett belysande sätt hur pionjärerna kunde gå till väga. De idéer till förbättringar av den lexikografiska tekniken som Möller presenterar i förordet vittnar om en teoretisk insikt som dock inte har haft någon större genomslagskraft i den svensk-franska delen i hans ordbok.

Sahlstedts *Swensk Ordbok* kan i många avseenden sägas vara en föregångare till *Svenska Akademiens ordlista* snarare än en vanlig svensk-latinsk ordbok. I ordboken ges för första gången en adekvat grammatisk beskrivning av varje enskilt uppslagsord. De svenska användarna får inte bara information om uppslagsordens ordklass, utan de får också indirekta rekommendationer om stavning och anvisningar om hur orden skall böjas. Sahlstedt har på så vis spelat en mycket viktig roll beträffande såväl svenskans ortografi som dess lexikaliska beskrivning (se Hannesdóttir under utg.).

J.G.P. Möller är den förste som genomgående numrerar de svenska uppslagsordens olika betydelser i sin ordbok. Denna viktiga nyhet i den framväxande lexikaliska beskrivningen av svenska språket anammades inte automatiskt av hans efterföljare. Westes viktigaste bidrag till traditionens utveckling är utan tvekan hans uppgifter om de svenska uppslagsordens accentuering, och det framstår som en i allra högsta grad angelägen forskningsuppgift att närmare undersöka dessa och andra uttalsuppgifter som förekommer i ordboken. Lindfors ordbok är i sin tur föredömlig i fråga om

den pedagogiska uppläggnigen. Det genomförda kontrastiva perspektivet framgår klart av de explicita anvisningar om konstruktioner som ges i artiklarna. Författarens målsättning att också ge de latinska ekvivalenternas antonymer är lovvärd, trots att den inte genomfördes fullt ut.

De innovationer som ordböckerna uppvisar kan i de flesta fall antas bero på att det aktuella draget har förekommit i något av de verk som ordboks-författaren har använt som mönster. Linds förlaga, Frischs *Nouveau dictionnaire des passagers françois–allemand et allemand–françois*, saknar sålunda latin. Detta behöver inte förringa betydelsen av de här aktuella lexikografernas egna insatser. En del av de nya metoder som de inför får mycket stor betydelse, antingen för den svenska lexikografen i allmänhet eller för svenskans lexikaliska beskrivning mera specifikt. Så utgör Linds genusuppgifter om de svenska uppslagsorden ett värdefullt bidrag till beskrivningen av svenskan, trots att den har sin förebild i de tyska ordböckerna och möjligen också i tidigare fragmentariska grammatiska beskrivningar av svenskan. Där torde Wallenius *Project af svensk grammatica* (1682) vara den främsta. Lind står i den svenska traditionen för ytterligare ett bidrag till utvecklingen av den lexikaliska beskrivningen — inte av svenskan men av tyskan. I den tidigare, latininfluerade traditionen ordnades de tyska substantiven ofta alfabetiskt under *d* eller *e*, beroende på om de förtecknades med bestämd eller obestämd artikel.¹

Liksom Linds bidrag till lexikografins utveckling har säkerligen också J.G.P. Möllers nya grepp i grund och botten andra upphovsmän än Möller självy. Hans numrering av de svenska uppslagsordens betydelse kan med stor sannolikhet spåras till Adelungs då nyligen utkomna ordbok (1774–80). Det är ändå anmärkningsvärt att Möller, trots att han också i den tysk–svenska delen genomför en noggrann betydelseanalys, inte numrerar de tyska uppslagsordens olika betydelser. Däremot kan ordbokens täckning av det svenska

¹ Så t.ex. i *Lincopensens* tysk–latinska index (Johansson 1997:66).

ordförrådet antagligen inte tillskrivas någon annan än ordboksförfattaren själv.

Varifrån Weste har fått idén till att ge detaljerade uppgifter om uppslagsordens accentuering är oklart. I förordet till ordboken konstateras endast att denna detalj förbigås i "de flesta utländska Dictionnärer", men han säger tyvärr inget om vilka ordböcker som faktiskt har uppgifter av detta slag. Förutom ordklassuppgifterna är också de talrika normativa kommentarer som påträffas i ordboken värdefulla. Dessa är emellertid utformade på svenska och har säkert inte i första hand varit avsedda som rekommendationer till de utländska användarna. De var snarare tänkta för svenskarna själva och kan därför ses som ett led i svenskans standardiseringsprocess.

En viktig aspekt av den tidiga lexikografin och dess alster är den faktiska användningen av ordböckerna. Än idag vet man ganska lite om hur ordböcker egentligen används (Svensén 1987:13ff.). Det är ingalunda säkert att man, med utgångspunkt i de funktioner de tvåspråkiga ordböckerna har idag, kan skaffa sig någon riktig uppfattning om hur de användes i en tid då läromedelssituationen var helt annorlunda än i modern tid. Risken för anakronistiska slutsatser är överhängande. Det är uppenbart att de äldre ordböckerna har haft syften och funktioner som inte längre är aktuella för den tvåspråkiga lexikografin. Möjligen var de avsedda att kunna utgöra ett aktivt läromedel, d.v.s. ett läromedel som också skulle kunna fungera i sin egen kraft och inte bara som ett komplement till läseböcker och grammatikor. Både Sahlstedt och Weste anger uttryckligen att de skriver sina ordböcker för utländska användare som är intresserade av att studera det svenska språket. J.G.P. Möllers och Westes uttalanden om att de har tagit hänsyn till dessa användare vid utformningen av makrostrukturen i sina respektive verk tyder också klart på att ordböckerna var tänkta att kunna användas som självständiga läromedel.

De lexikografiska arbeten som här beskrivits har utvalts därför att de särskilt tydligt illustrerar en hela tiden pågående utveckling. Kriterierna för mitt urval har varit sådana att det är de viktigaste

arbetena inom respektive språkkonstellation som beaktas. Ordböckerna är alltså inte nödvändigtvis representativa för all tvåspråkig lexicografi under den aktuella perioden. Under 1700-talet och främst under 1800-talet utkom ett stort antal enkla ordlistor som inte har mycket gemensamt med de här beskrivna verken. Det är heller inte undersökningens syfte att spegla periodens tvåspråkiga lexicografi i dess helhet, utan endast de bidrag till utvecklingen av svenskans lexikaliska beskrivning som de tvåspråkiga arbetena representerar.

De ordböcker som tas upp här drar alla sina strån till den lexikografiska stacken, en del få och blygsamma, andra mer betydelsefulla och med större bärkraft. För samtliga kan emellertid konstateras att de är genomtänkta arbeten, som med teoretiskt medvetande tar ställning till den tradition de är en del av. Det som senare har anförts som skäl till att de tvåspråkiga ordböckerna skulle ha deklinerat, nämligen att "Lexicographers did not make a sincere effort to acquaint themselves with linguistic theories and apply them in their dictionaries" (Al-Kasimi 1977:3), kan inte sägas gälla för de tidiga lexicografernas förhållande till den samtida språkvetenskapen. Om påståendet att så skett är befogat över huvud taget, så ligger problemet snarare i den senare utvecklingen.

10. Ett lexikografihistoriskt mellanspel

10.1. Inledning

I den undersökning av de stora tvåspråkiga ordböckerna som redovisats i de föregående kapitlen framträder en tydlig utveckling inom den lexikaliska beskrivningen av det svenska språket. Redovisningen av de lexikaliska enheternas grammatiska egenskaper och deras semantiska innehåll standardiseras. När den tvåspråkiga svenska lexikografin kan sägas ha funnit sin form — inte bara som hjälpreda vid översättning från svenska, utan också som ett redskap för att beskriva svenskan — fanns det sålunda goda förutsättningar för att planerna på en enspråkig svensk ordbok skulle kunna förverkligas. Svenska Akademiens ordboksuppdrag var vid denna tid inne i en fas av diskussioner om ordbokens omfång, dess innehåll samt hur arbetet skulle kunna läggas upp. Åsikterna var emellertid delade och man var ännu långt ifrån att kunna enas om en plan för ordboken (se Loman 1986:76ff.).

De två första försöken att åstadkomma en ordbok över svenskan var storslagna företag som båda misslyckades på ett mycket tidigt stadium. De havererade projekten resulterade i var sitt ordboksfragment med en komplett beskrivning av alfabetets allra första del. Det första av dessa fragment, Karl Eduard Kindblads *Ordbok öfver Svenska Språket* (1840[–41], här förkortad *KOS*), består av tre häften som sammanlagt omfattar avsnittet *a–afhackning*. Det andra fragmentet, Carl Jonas Love Almqvists *Ordbok öfver Svenska Språket i dess närvarande skick* (1842[–44], här förkortad *AOS*) omfattar en något större del av alfabetet; det sista ordet som behand-

las fullständigt är *brambär*. Trots sitt begränsade omfång utgör båda dessa verk mycket viktiga inslag i den svenska lexikografins etablering: dels som dokument över en möjlig utveckling inom den svenska lexikografien, dels som förarbeten till Dalins *Ordbok öfver svenska språket*.

Kindblads ordboksfragment behandlas kortfattat i Jacobys översikt över den svenska lexikografien men har därutöver inte ägnats någon uppmärksamhet alls av eftervärlden (se Jacoby 1990:366ff.). Också Almqvists ordboksarbete ingår i Jacobys översikt; det har dessutom presenterats i en studie av Sven-Göran Malmgren (1988). I detta kapitel diskuteras Kindblads och Almqvists insatser inom lexikografien, och deras respektive ordboksfragment beskrivs. Vid undersökningen av fragmenten har den mall använts som ligger till grund för beskrivningen av de tvåspråkiga verken (som ju i sin tur ursprungligen konstruerades för att beskriva makrostrukturen i Dalins ordbok). Då fragmenten ju är enspråkiga har särskild uppmärksamhet ägnats åt betydelsebeskrivningen; denna kommenteras närmare i avsnitt 10.2.3.6 och 10.3.3.6 nedan.¹

10.2. K.E. Kindblad: *Ordbok öfver Svenska Språket* (1840[–41])

Redan vid en ytlig granskning av Kindblads arbete framstår det klart att det Kindblad hade för avsikt att åstadkomma inte var en vanlig svensk ordbok, d.v.s. en definitionsordbok över det svenska allmänspråket. Det arbete han planerade skulle snarare kunna betecknas som en encyklopedi över det svenska språkets ordförråd, en encyklopedi där all adekvat kunskap om varje enskilt ord redovisas.

¹ Då de flesta av de citat som förekommer i kapitlet innehåller metaspråkliga kommentarer som i de flesta fall kursiveras i originalet, återges denna notation med kursiv också här utan att detta kommenteras särskilt. Om emfas är tillagd av mig anges det explicit.

10.2.1. KOS — megaplan

Såsom Kindblads *Ordbok öfver Swenska Språket* föreligger idag består den av ett band (24,7x17 cm), som omfattar totalt 144 sidor (bild 19). Förutom själva den lexikografiska delen inne håller *KOS* ett förord, en förteckning över de förkortningar som används i ordboken samt en inledning. Förordet lämnar en viss information om arbetets syfte och lexikografiska uppläggning. Kindblad säger sig där ha tagit intryck av den framväxande komparativa inriktningen inom språkvetenskapen. Han förklarar:

Sedan det nämligen blifvit afgjordt att Europas alla förnämsta språk härstamma från samma källa och följaktligen äro samslägtade, måste, vid utredandet af hvarje särskildt språks lynne och beskaffenhet, blicken sträckas öfver samtliga slägtspråken medelst en omfattande språkjämförelse. (*KOS*: [III])

Han anser det inte vara möjligt att behandla det svenska språket isolerat; i beskrivningen av det enskilda språket måste hänsyn tas också till närbesläktade språk. Hur han sedan tillämpar denna språkjämförelse i ordboken åskådliggörs närmare nedan.

Författaren uppehåller sig också vid omfattningen av det inledda projektet. Han framhåller sin ”opröfvad[e] förmåga” (ib.), och han är medveten om att arbetet kan komma att uppfattas som ”alltför vidtomfattande” (s. [IV]). Han har emellertid en klar uppfattning om att en ”ändamålsenlig Ordbok öfver ett språk” bör se ut ungefär som hans för att språket skall ”kunna fullständigt förklaras” (ib.). Han anser också att en ordbok av detta slag inte kan vara helt självförklarande, varför han ser det som en nödvändighet att bifoga en redovisning av den bakomliggande språksynen. Parallellt med ordboken ämnar han därför publicera en avhandling om sina ”tankar öfver språket i allmänhet”, en avhandling som skall utgöra en inledning till ordboken (s. [V]).

Hela inledningen, som lika lite som själva ordboken blev avslutad, präglas av den komparativa språksynen. Författaren uppehåller sig vid svenskans släktskap med andra relevanta språk, d.v.s. de

ORDBOK

ÖFVER

Swenska Språket

af

KARL EDUARD KINDBLAD.

—•••••
Första Delen.
 —•••••

—•••••
 STOCKHOLM, 1840.

TRYCKT HOS P. A. NORSTEDT & SÖNER,
 Kongl. Boktryckare.

BILD 19. *Titelsida i Kindblads Ordbok öfver Swenska Språket (1840[–41]).*

indoeuropeiska språken. Han citerar forskare som Grimm, Rask och Bopp och tycks ha varit väl inläst på den komparativa litteraturen, samtidigt som han allt som oftast beklagar sin "ännu varande ringa insigt" i fornspråken (*KOS*: XXVII). Efter ett långt inledande resonemang, där han försöker förklara släktskapen mellan de aktuella språken och klargöra relationerna mellan dem, diskuterar han ingående vilka följder den komparativa språkforskningens resultat måste få för det svenska språkets stavningssätt. *Kindblad* var antagligen den förste svenske anhängaren av de nya idéerna. Att hans landsmän inte var redo att anamma den nya inriktningen framgår av att komparistikens introduktion i Sverige brukar tillskrivas Rydqvist och hans *Svenska språkets lagar* och därmed förläggas tio år efter det att *Kindblad* arbetade med och publicerade sin inledning.¹ Hur det komparativa perspektivet sedan tillämpas i ordboken åskådliggörs närmare nedan.

Några av *Kindblads* iakttagelser ger ett ganska modernt intryck. Han gör exempelvis en klar åtskillnad mellan talspråk och skriftspråk och menar att talspråket

är till lynnet vida mera skiftande och svårt att säkert bestämma, än skriftspråket, emedan det beror icke allenast på hvarje enskilds vilja och godtfinnande, utan äfven på dess vana från barndomen, beskaffenheten af dess talverktyg samt mångfaldiga andra tillfälligheter. Skriftspråket däremot både kan och bör ordnas efter bestämda grunder så, att det, tankeriktigt utbildadt, uti hela sin uppfattning framstår såsom ett sammanhängande helt [...].
(*KOS*:XXXI)

Därefter följer en lång och insiktsfull utredning om några av de språkliga frågor som då uppmärksammades mest; d.v.s. härledning, språkförändringar samt relationen mellan ljud och skrift, mellan uttal och stavning. Beträffande härledningarna verkar *Kindblad* bygga helt på den internationella litteraturen på området —

¹ Så till exempel i Gertrud Petterssons nyutkomna språkhistoria: "Den förste svenske företrädaren för den komparativa språkforskningen var Johan Erik Rydqvist (1800–1877)" (Pettersson 1996:22).

han hänvisar flitigt till auktoriteterna inom den komparativa språkforskningen. Hans diskussion av dessa frågor kommer inte att behandlas här annat än i avsnitt 10.2.3.8 nedan. Det resonemang som förs i inledningen om språkförändringar samt om uttal och stavning framstår däremot som betydligt mera självständigt och originellt, och det behandlas därför i korthet i det följande.

10.2.1.1. Kindblads syn på språkliga förändringar

I inledningen redovisar Kindblad sin syn på språkliga förändringar, inte bara beträffande ljudutvecklingen utan också i fråga om ordförrådet och ordens ”former och sammanbindningar, samt om hela ord, hvilka efterhand utdö ur språket” (s. XXXVIII). Han konstaterar att ”H. SPEGEL skref ännu 1712 *Betäckia, Betänckia, Bick, Bladra, Byggia, Byssa, Dubblare, Frada* (några säga *Fradga*, anmärker han), *Girug, Gläfsa* o. s. v.” (ib). Dessa former, menar Kindblad, har försvunnit ur språket och ”samma ord ljuda nu *Betäcka, Betänka, Beck, Bläddra, Bygga, Bössa, Dobblare, Fragga, Girig, Gläfsa*” (ib.). Han förutsätter att de former Spegel anger har haft stöd i det samtida uttalet på samma sätt som de yngre formerna avspeglar Kindblads och hans samtidas språkbruk. Att språkförändringar som dessa sprids gradvis framstår klart för Kindblad: ”Likväl måste någon tid under de förflutna 130 åren hafva funnits, då somliga t. ex. sagt *Bladra, Dubblare, Byssa, Frada* eller *Fradga*, andra åter *Bläddra, Dobblare, Bössa, Fragga* o. s. v. och stafningssättet i följe därpå vacklat” (ib.). Kindblad gör här en koppling mellan olika stavningssätt, variation i talspråket och språkförändringar. På samma sätt diskuterar han ord och ordformer som förekommer i Karl XII:s Bibel och hos Jesper Swedberg men som han menar inte längre är gångbara:

För 200 år tillbaka sade man i det vårdade språket t. ex. *Vi skolom gifva fadrenom sonsens del*, men uti det ovårdade hvardagsspråket *Vi skole gifva fadren sonens del*, hvilket uttryck åter nu tillhör det så

kallade vårdade språket. Ut i detta säga vi nu t. ex. *Jag skall, Vi skole, J skolen*, men uti hvardagsspråket *Ja ska, Vi ska, Ni ska*; kunna ej måhända efter ännu tvänne århundraden dessa uttryck tillhöra det vårdade språket? (KOS:XXXVIII)

Talspråket, säger han här, har utvecklats olika normer för olika stilarter. Språkförändringar är också något som ständigt pågår; "äfvén uti nutidens språk varseblifver den uppmärksamma betraktaren esomoftast något dylikt" (s. XXXIX). Pågående språkförändringar är alltså observerbara som variation, och utifrån denna variation kan den framtida utvecklingen också förutses. Som exempel på pågående ljudförändringar använder Kindblad Jesper Swedbergs (1716) form *kirsbär*, "efter ett äldre uttal, ehuru troligen redan på hans tid ordet börjat ljuda som *Kersbär*, detta skriftsätt brukas nu, men uttalet har åter redan frångått detsamma och ljuder nu ofta nog som *Körsbär*" (ib.).¹

Det är intressant att notera att, trots att Kindblad har läst Grimms verk och ibland ansluter sitt resonemang till vad där sägs, så har han inte tillägnat sig Grimms syn på språkförändringar som en "upplösningssprocess" eller som "ett fortgående sönderfall" (Ralph 1985: 209), en syn som exempelvis Rydqvist anammade.² Tvärtom konstaterar Kindblad att "Allt skiftar och föryngras således uti språket" och han omtalar språkförändringar som en "oupphörligen fortgående föryngring" (KOS: XXXIX).

10.2.1.2. Kindblad om fonetik

Sutligen kommer så Kindblad till det egentliga syftet med avhandlingen: "grunderna för talspråkets återgiftande genom skrifteck-

¹ Aitchison (1991:32ff.) för en diskussion om hur denna insikt om språkförändringarnas natur marginaliserades i den internationella debatten i samband med språkvetenskapens moderna teoribildning i 1900-talets början.

² I första bandet av *Svenska språkets lagar* konstaterar Rydqvist att "Alla nyare ideom äro, från början, till stor del blott förskämning af de äldre" (Rydqvist 1850:9).

nen" (s. XLIX). Där för han ett i vissa avseenden mycket avancerat fonetiskt resonemang, men att fullständigt kartlägga graden av hans självständighet i förhållande till samtidens syn på fonetiken rymms inte inom ramen för denna avhandling. Enligt Noreen var det först 1844 som Frans P. von Knorring presenterade det första försöket till en svensk fonetik. Fonetikens genombrott, hävdar Noreen, ligger ytterligare något senare, eller 1856, då E.W. Brücke med sin *Grundzüge der Physiologie und Systematik der Sprachlaute* gjorde "fonetiken på en gång vetenskaplig och populär" (Noreen 1903: 246). Redan 1669 hade visserligen engelsmannen Holder uppnått en "remarkable succinctness and accuracy in describing the articulation of speech sounds" i sin *Elements of speech* (Robins 1979:118). Detta arbete uppmärksammades emellertid föga, och det förefaller inte ha varit känt i Sverige. Det är sålunda osannolikt att Kindblad skulle ha känt till det. Däremot var han, som framgått ovan, väl förtrogen med arbeten av den jämförande språkforskningens förgrundsfigurer. Holger Pedersen, som undersökt språkvetenskapens utveckling under 1800-talet, uttrycker tämligen rättframt sina inte särskilt höga tankar om dessa forskares bidrag till fonetiken:

Lavmålet i retning av fonetisk forståelse finder vi hos Jacob Grimm, der endnu i anden udgave av første bind av sin Deutsche Grammatik foruden andre gyseligheder kunde sige, at i det tyske ord *schrift* udtrykkes åtte lyd med syv tegn: han regner $f = ph$ og tæller *s, c, h, r, i, p, h, t*. Heller ikke Bopp udmærkede sig som fonetiker. Derimod viste Rask sig, navnlig i sin "Dansk Retskrivningslære" (1826), som en for sin tid meget betydelig, omend langtfra ufejlbar fonetiker. (Pedersen 1924:278)

Förutom till Grimm, Bopp och Rask hänvisar Kindblad, i samband med den fonetiska beskrivningen, också till tyskarna Rapp och Schmeller; vilken betydelse de har haft för Kindblads analys och framställning har här inte undersökts närmare.

Jag skall däremot ge några exempel på Kindblads artikulatoriska beskrivningar. Ehuru utstyrda med en del för tiden typiska bedöm-

ningar är de intressanta dels genom att de bidrar till att belysa svenskt uttal under Kindblads tid, dels för att de vad svenska förhållanden beträffar verkar ligga före sin tid rent teoretiskt.

Utaf alla kända språkljud är sjelfljudet *A* det vackraste och mest klangfulla. [...] Det är till sin beskaffenhet ett rent strupljud, ty det frambringas genom mundens lättaste och naturligaste öppnande, rakt utur strupen, med föga tillhjälp af något annat talverktyg. Vid dess uttalande höjer sig tungan något vid roten, men läpparna förråda ingen verksamhet. [...] Det ljuder äfven uti alla Svenska ord, antingen det är kort eller långt, (*Mat, Matt*) med sitt klara, rena ljud, utan någon lutning till något annat sjelfljud [...]. (S. LIIF.)

Med utgångspunkt i dagens uttal kan det tyckas anmärkningsvärt att Kindblad hävdar att kvantitetsskillnaden inte åtföljs av någon skillnad i vokalens kvalitet. Detta stämmer i och för sig med de uppgifter Sven Hof lämnar hundra år tidigare. I sin språklära redogör denne visserligen för två olika *a*-ljud, men inte heller i hans framställning tycks längden vara korrelerad med kvalitetsskillnader. Han urskiljer dels det *a* som hörs i orden *taga, hata, fast, makt, skada* och *halt* ('glatt'), dels ett andra "som med *a* är tämmeligen nära öfwerens kommande, och liknar äfwen något den nästföljande" (d.v.s. *ä*) i ord som *land, kraft, kan, hand, halt* (av *halta*), *alt, lamm, mark, handel* och *skapa* (Hof 1753:74f., se äv. Thelander 1985:44f.).

Att Kindblad naturligtvis är medveten om att vokalernas kvalitet kan växla beroende på längden framgår bland annat av hans beskrivning av det korta *e*-ljudets närmande till *i*-ljudet. Kindblads beskrivning av dessa ljud återges här:

frambringas innanföre inre tandraden, under det att tungan, som utvidgar sig på bredden, med sidorna vidrör de öfre oxeltänderna, samt med spetsen något hårdare anslår de nedre framtänderna, och båda tandraderna något närma sig hvarandra *) Svenskan har uti många ord ett rent *E*-ljud, och detta så väl långt, t. ex. *Bred, Se*, som kort, *Bredt, Sett*, ehuru det korta *E*-ljudet ofta betydligt närmar sig till *I*-ljudet. En följd af den snarlighet som eger rum emellan ljuden *Ä* och *E* är att de stundom vid uttalet förväxlas. Så utsäges *Herde* af många som *Härde* och *Näsa* nästan af de flesta som *Nesa*. [...] Ytterst på den

högre ljudskalan ligger *I*-ljudet, (T. *Sie*, Fr. *Cri*, Äng. *Believe*) det spetsigaste och finaste af alla kända språkljud. Det frambringas alldeles emellan tänderna, hvilka ännu mera än vid *E* närma sig hvarandra, under det att tungan gör ett något hårdare anslag med sidorna emot de öfre oxeltänderna och med spetsen emot nedra tandraden.

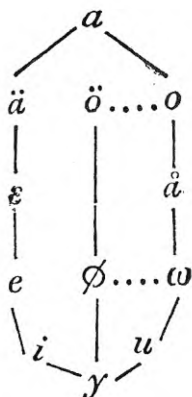
*) Vid mellanljudets bildande drar tungspetsen sig något tillbaka.
(KOS:LIV)

Inte heller för *i* förknippar Kindblad någon kvalitetskillnad med skillnad i kvantitet: ”*I*-ljudet bibehåller uti Svenskan alltid sitt egna lynne antingen det är långt t. ex. *Sil*, eller kort t. ex. *Sill*. [...] Med *I*-ljudet slutar den ifrån *A* utgående högre ljudskalan likasom uti en spets, öfver hvilken någon vidare stegring icke är möjlig” (KOS: LIV).

För att kunna relatera vokalljuden till varandra tänker sig Kindblad ett system av tre skalor, som utgår ifrån *a*-ljudet, förgrenar sig i den ”högre” skalan, ”mellanskalan” och den ”lägre” skalan för att sedan åter förenas i *y*-ljudet (figur 1). Kindblad räknar sålunda med 12 vokalljud. På den högre skalan ligger de främre orundade vokalljuden /ä/, vilket Kindblad exemplifierar med orden ”hären, nät”, det korta, obetonade *e*-ljudet /ɛ/, i t.ex. ”fader”, det ”riktiga” *e*-ljudet /e/, som i ”se, del”, och /i/ som i ”fri, hit”. På mellanskalan ligger de främre rundade vokalerna, det ”lägre *ö*-ljudet” /ö/, som i ”öra, öfver”, det ”högre *ö*-ljudet” /ø/, som i ”öga, öfva” samt /y/, som i ”dy, dyr”. På den ”lägre” skalan, slutligen, placerar Kindblad de bakre vokalerna, det ”högre” *å*-ljudet /o/, som i ”kora, ordning”; det ”lägre” *å*-ljudet /å/, som i ”Kåre, bår”, *o*-ljudet /ω/ som i ”ko, bod” samt /u/, som i ”du, bud” och ”ludd” (KOS:LIX).

Kindblad urskiljer alltså två olika *ö*-ljud, ett ”lägre”, eller öppnare, som i *öra* och ett ”högre”, eller slutnare, som i *öga*. När det gäller återgivningen av dessa i skrift ansluter han sig till ett förslag som Rask har ställt beträffande danskan, nämligen att tecknet *ö* används för det lägre *ö*-ljudet och *ø* för det högre. Om man antar, vilket Kindblad säger sig göra, att det verkligen finns två olika *ö*-ljud i svenskan skulle man skriva *följa* men *føga*; anser man där-

emot att "det Svenska högspråket ej har mera än ett enda Ö-ljud, behöfver naturligtvis ej något nytt tecken införas" (KOS:LXV).

FIGUR 1. *Kindblads vokalsystem för svenskan* (KOS:LXV).

Det är naturligtvis problematiskt, säger Kindblad, att det i svenskan finns 12 vokalljud men bara 9 tecken för att återge dem i skrift. Han föreslår därför att man inför tre nya grafem, förutom <ø> också <ε> (epsilon) och <ω> (omega). En del av dessa idéer uppfattades av samtiden som mycket radikala (se Noreen 1903:236).

I Kindblads beskrivning av svenskans *u*-ljud kan en insikt skönjas om den distinktion som först 1957 skulle tillämpas fullt ut i den första fonematiska beskrivningen av det svenska ljudsystemet (Elert 1957). Det finns, säger Kindblad, två olika *u*-ljud, det korta, som är detsamma som finns i de flesta språk, och det långa som "nästan skulle kunna anses något luta till ljudet *Y*" (KOS:LVI). Han fortsätter:

Att bibehålla bokstafven *U* till båda de ifrågavarande ljudens betecknande kan äfven stödas på den grund att det ena, finare och för Svenskan egendomligare *U*-ljudet, som bildas alldeles ytterst emellan läpparna, aldrig förekommer annorlunda än såsom långt, och däremot det andra, mera fylliga *U*-ljudet, som bildas, ej emellan läpparna, utan

längre in i munnen, och som liknar det vanliga Tyska *U*-ljudet, aldrig förekommer annorlunda än såsom kort. (ib.)

Trots den stora skillnaden mellan dessa båda "ljud" uppfattar Kindblad dem alltså som varianter av ett enda ljud, samtidigt som han är klar över deras komplementära distribution. Eller — med modern terminologi — deras status som allofoner av ett fonem. Men för Kindblad, liksom för de flesta av hans föregångare, var det ändå relationen mellan ljud och bokstavstecken som var utgångspunkten. Det var antingen för att finna argument i den ortografiska debatten eller som redskap för ordens härledningar som man vid den här tiden uppmärksammade ljudläran.

Den inledning som avhandlingen var tänkt att utgöra slutar, liksom själva ordboken, mitt i en mening. I det ofullbordade verket, såsom det kom att se ut, upptar inledningen nästan halva utrymmet, 66 sidor mot den lexikografiska delens 72 sidor.

10.2.2. *KOS* — makrostruktur

Ordboken är i princip strikt alfabetiskt ordnad. Uppslagsordet, som är indraget i marginalen i förhållande till resten av artikeln, inleds av versal och är satt med halvfet kursiv stil i något större grad än övriga artikeln (bild 20). Gotisk frakturstil förekommer inte.

De allra flesta uppslagsorden behandlas som primära uppslagsord, d.v.s. i en i det närmaste glattalfabetisk struktur. Endast ett litet antal ord förekommer bara som sekundära uppslagsord. Det inträffar emellertid att avledningar påträffas två gånger, både i en morfosemantiskt närstående artikel och som primära uppslagsord i den alfabetiska makrostrukturen. I artikeln *Abbreviation* behandlas först stickordet *abbreviation*, sedan anges att "Af verbet *abbreviera* hafva vi utbildat tvänne substantifver", *abbrevierande* och *abbreviering*. De tre sistnämnda orden återfinns också som primära stickord. Antagligen har detta stycke om avledningar till *abbreviera*

Afböjande. Subst. N. Ent. — **1. 2.** a) *Kappens*, b) *Stöten*, c) *Olyckans afböjande*.

Afböjning. Subst. F. — **1. 2.** Handlingen då man böjer något så att det brister. *Afböjning af ett spö*, en stältråd. Ordet nyttjas ej i andra bemärkelser, och äfven sällan i denna. Allmänare säges *Afböjande*.

D. *Afböjning*.

Afbön. Subst. F. Ent. — **1. 2.** Lagsspråk. Den handling, då man i vittnets närvaro beder någon om tillgift för en förnärmelse, under förklarande, att man ångrar sitt fel. *Han dömdes att göra afbön, göra offentlig afbön. Han gjorde afbön inför Kejsarens bild.* — Läs *Afbön*.

D. *Afbön*. (Isl. *Afbötan* synes komma af *Beta*, *Böta*).

Afbörda. V. Akt. och Refl. — **1. 2.** a) Befria sig ifrån en börda. *Afbörda sig* en tyngd. b) Bildspråk. *Afbörda* en skuld. *Afbörda* en förbindelse, ett löfte. *Afbörda sig* en beskyllning. *Floden afbördar sitt vatten i hafvet.* Ordet kommer af *Börda*. Subst.

Afbördande. Subst. N. Ent. — **1. 2.** En tyngds, en beskyllnings, en förbindelses afbördande.

Afc.

Afcirkla. V. Akt. — **1. 2.** Afpassa, afmätta med ett cirkelmått. *Afcirkla på* en plan längden och bredden af en viss figur.

Läs *Avisrirkla*.

D. *Afcirkle*. B. *Afcirkelen*. T. *Afcirkeln*.

Afcirklande. Subst. N. Ent. — **1. 2.** En figurs afcirklande.

Afd.

Afdaga. Adv. — **2.** Ur listtiden. Brukas blott uti uttrycket *Taga någon afdaga*, Beröfva någon lifvet. *Hon tog sin man afdaga med förgift.* Ordet kommer af G. Sv. *Dagher*. Flt. *Daghar* (Isl. *Dagr, Dagar*) *Dag, Tid, Listid.* Äldsta formen var *Af daghum*, då prepositionen *Af* cnligt sitt ursprungliga lynne styrde *Abl*; uti den sednare formen, *Af dagha*, har den kommit att sammanställas med *Ack*. Flt.

Afdagataga. V. Akt. — **2. 4.** Bringa någon ur (om) lifvet, döda någon. Ordet användes ej gärna, då fråga är om någons dölande genom öppet våld och under strid, i hvilka fall helst orden *Mörda, Nedgöra* m. fl. nyttjas, utan mest då fråga är om ett dölande

utan anfall och strid, eller ock om ett lagligt afrittande. Man säger således ej gärna *Afdagataga någon under slagsmål, i en strid, en drabbning*, men väl *Afdagataga någon medelst gift. Hon har afdagatagit sitt foster. Afdagataga (aftratta) någon med svärd. Afdagatagen medelst hängning.* Uti äldsta handskriften af *Wästgöta-Lagen, Mandräpare-Balken*, första raden, står *Uerpher maþer dra-pin ok af daghum takin*. Ordet begynner föräldras.

Afdagatagande. Subst. N. Ent. — **2. 4.** Söka vinna ett mål genom någons afdagatagande. *Besluta hans afdagatagande med svärd.*

Afdamma. V. Akt. — **1. 2.** a) Borttaga dammet från en yta. *Afdamma bordet, en spegel.* b) V. N. Bortgå i form af fint stoft. *Krutet afdammar ofta betydligt vid malning.*

Afdammande. Subst. N. Ent. — **1. 2.** a) Möblernas afdammande. b) *Mjolets afdammande under malning.*

Afdamning. Subst. F. — **1. 2.** a) Handlingen då man afdammar. *Betsade möblers afdamning bör ske med torr damtrasa.* b) Bortgång i form af fint stoft. *Krutets kvantitet minskas genom afdamning.* J. F. EURENSTAM.

Afdanka. V. Akt. — **1. 2.** Militärspråk. a) Föräfskeda värfvade trupper. *Afdanka ett regemente.* Denna bemärkelse har tillika med saken kommit ur bruk. b) Utesluta någon från krigstjensten utan formligt afsked. *Afdankad utan afsked får ej bara uniform eller nämna sig i den egenskap, hvaföre han tjent.* KRIGSARTIKLARNA. Äfven denna betydelse börjar föräldras; man säger nu *Afföra, Utstryka* ur rullorna; *Afförd, Utstruken* ur rullorna. c) *Liknelvis, föraktligt.* Snöpligt afskeda, bortkora ur tjänsten. *Afdanka en gesäll.* Allmänast brukas Part. *Afdankad*, för att beteckna en person som förlorat sin tjänst, saknar sysselsättning och är i förfall. *En afdankad officer, skrifvåre, gesäll.* Ordet skrefs fordom *Afdancka*. Läs *Avdangka*.

H. *Afdanken*. T. *Aldanken*. (Afsarks) af *Danken, Tacka*.

Afdankande. Subst. N. Ent. — **1. 2.** a) *En militärpersons, b) en gesälls afdankande.*

hamnat fel och egentligen varit avsett att placeras i artikeln *Abbreviera*. I artikeln *Abbreviation* finner vi förutom det primära uppslagsordet också det sekundära *abbreviatur*; detta förekommer inte som primärt stickord (se närmare under avsnitt 10.2.3.6 nedan).

Hänvisningar från ett uppslagsord till ett annat är relativt sällsynta i ordboksfragmentet. I de fall de uppträder tycks syftet vara att spara plats. I artikeln *Accepterad* hänvisas ordbokens användare vidare: "se ofvan under *Acceptera*". Hänvisningarna behöver emellertid inte gälla stickordets alla betydelser. Just i fallet *accepterad* gäller hänvisningen bara den allmänspråkliga användningen av ordet, d.v.s. betydelsen 'antagen', 'mottagen'. Ordets användning som ekonomisk term behandlas fullt ut i artikeln *Accepterad*. I artiklarna *Afgudahus* och *Afgudatempel* hänvisar Kindblad (med ett "jfr.") från den ena artikeln till den andra. Betydelseförklaringen till de båda uppslagsorden är emellertid idenisk: "En offentlig byggnad, uti hvilken falska Gudar tillbedjas och deras bilder uppställas". Där hade det räckt att förklara betydelsen i den ena artikeln och att ge en hänvisning dit i den andra. Det är emellertid möjligt att Kindblad med hänvisningsformen "jfr." inte enbart avser att hänvisa internt inom ordboken, utan möjligen skall den appellera lika mycket till läsarens egen språkkänsla och hans kännedom om världen. Hänvisningsräckor som den som ges till uppslagsordet *afguda*, "Jfr. *Tillbedja, Dyrka, Förguda*", kan tyda på det.

Varken i förordet eller den ofullbordade inledningen redovisas urvalskriterierna beträffande det ordförråd som behandlas i ordboken. Att Kindblad ändå hade tagit ställning i frågan framgår av en not till uppslagsordet *administratif*. Där börjar han med att gå i svaromål inför en eventuell kritik beträffande ordurvalet, men övergår sedan till ett mera generellt resonemang om främmande ord och om ordbokens allmänna funktion.

Att jag här upptager orden *Administratif, Administration* o. s. v., skall troligen af några klandras. De äro visserligen sådana främmande ord, som jag anser alldeles obehöfliga för språket, men de nyttjas nu allmänt, äfven af våra bästa författare t. o. m. på ett öfvervägande sätt. En fullständigare ordbok bör afbilda språket ej blott sådant det

borde vara, rent och obemängdt, utan sådant det *verkligen* är, och Svenskan är mycket uppblandad, full af lån från andra språk. [...] Ursprungligen hade vi i vårt språk blott ordet *Styrelse*, hämtade sedan från Tyskan det Latinska *Regering* och vidare det Tyska *Förvaltning*, allt i början för *ett*, sedan för *flera* skiftande begrepp, och de anses nu tillhöra vårt modersmål. Sammalunda kan det lätteligen gå med det Franska *Administration*. (KOS:41, not)

Här påpekar Kindblad den betydelsedifferentiering som vanligen blir resultatet av att ett nytt ord lånas in i språket för ett begrepp som det redan finns ett etablerat uttryck för. Om båda orden lever kvar tenderar användningen av dem att utvecklas så att det ena eller bådass betydelse specialiseras (Edlund & Hene 1992:116). Dessutom, sägs det i den citerade noten, skall en ordbok i första hand vara deskriptiv. Att den är beskrivande behöver sedan inte hindra att den kan ge rekommendationer beträffande språkbruket. Att KOS i själva verket strävade efter att förena dessa två funktioner framgår av redovisningen i avsnitt 10.2.3.7 nedan.

Kindblad ger rikligt med såväl avledningar som sammansättningar i ordboken. Det varierar emellertid i vilken utsträckning han behandlar olika typer av avledningar. Till de flesta verb anges verbalsubstantiv på *-ande* och *-(n)ing* om sådana har varit i bruk; dessa behandlas då som primära uppslagsord.

Adjektiv bildade av verbens participformer är också vanliga som stickord i ordboksfragmentet; adjektiv bildade med suffixen *-ig*, *-lig*, *-isk* etc. är däremot inte särskilt vanliga.

Sammansättningar behandlas i princip på samma sätt som avledningarna, d.v.s. som primära uppslagsord. Här strävar Kindblad emellertid inte efter att täcka alla tänkbara sammansättningar, utan han tycks i princip nöja sig med att återge sådana som han har hittat i tryck. Detta kommenterar han i en not till uppslagsorden *afgrundsband* och *afgrundsblöss*:

De med * tecknade orden äro sådana som jag blott funnit hos en eller annan författare. Jag anser mig dock, för fullständighetens skull, böra upptaga dem, emedan de ådagalägga språkets utvecklingsförmåga, och visa hvilka ordbildningar våra bästa författare tillåtit sig. Endast

sådana uttryck, som äro alltför illa och sjelfsvåldigt bildade, eller låga, eller blott för tillfället gjorda, har jag, i enlighet med Ordbokens öfriga plan, trott mig böra utesluta.
(KOS:67, not)

Fragmentet innehåller få fall där uppslagsordets förekomst som efterled i sammansättningar exemplifieras. I artikeln *Adel* ges dock i parentes efter innehållsdelen och språkproven ramsan ”*Börsadel, pergamentsadel. Hofadel, landtadel, knaperadel. Förtjenstadel, själsadel*”.

Artiklarna är genomgående mycket omfångsrika. På de 72 sidorna behandlas totalt 656 ord, d.v.s. i genomsnitt nio ord per sida. Motsvarande avsnitt, *a-afhacka*, omfattar drygt 25 sidor i Almqvists ordboksfragment och drygt elva sidor i Dalins *OSS*.

10.2.3. KOS — mikrostruktur

Artiklarna i *KOS* följer ett i stort sett konsekvent genomfört mönster. Efter själva uppslagsordet ges vissa grammatiska upplysningar och sedan ordets betoningmönster. Därefter följer en definition, ibland utförlig och i resonerande stil. Bruket illustreras i de flesta tillfällena med språkprov. Ofta innehåller artiklarna också en ingående diskussion om ordets användning och om olika betydelse-nyanser i olika kontexter. Artiklarna avslutas vanligen med en uttalsanvisning. I många artiklar uppräknas också, allra sist i artikeln, morfologiskt besläktade ord i andra europeiska språk.

10.2.3.1. Uppslagsform

Kindblad använder ordets grundform som uppslagsform. Då det är en så begränsad del av ordförrådet som behandlas i *KOS* framgår det inte hur Kindblad hade tänkt göra med omljudda pluralformer av substantiv eller oregelbundna komparationsformer. I makrostruk-

turen förekommer inga andra former av de starka verben än infinitivformen.

10.2.3.2. Uttalsuppgifter

För de flesta flerstaviga uppslagsord i ordboken redovisas ordets betoningsmönster. Med hjälp av siffror direkt efter de grammatiska uppgifterna anges vilken eller vilka stavelser i ordet som uppbär betoning. Fet kursiv markerar huvudbetoning och brödstil bibetoning. För uppslagsordet *accentlös* framställs sålunda betoningsmönstret som "2. 3", d.v.s. andra stavelsen uppbär huvudbetoning och den tredje bibetoning. Förutom dessa uppgifter om betoning lämnas för många ord också en explicit uppgift om hur ordet i sin helhet skall uttalas; denna uppgift står då sist i artikeln. För uppslagsordet *ackordsamorteringsfond* vägleds läsaren till uttalet "Ackårdsamårtrteringsfångd" och för *adel* till "Adäll". Kindblad säger ingenting om ordens accentuering.

Det är i sammanhanget intressant att notera att om Kindblads uppgifter någorlunda återger hans eget uttal så har han lika lite som Weste haft ett supradentalt uttal av sekvenserna /rd/, /rn/, /rs/ etc. (se 8.2.3.2 ovan).¹ I det ovan anförda exemplet *ackordsamorteringsfond* uppger han sålunda för sekvenserna <rd> och <rt> uttalet *rd* respektive *rrt*. Också i orden *afborsta*, *affordran* och *afforsla* återges de aktuella konsonantsekvenserna på liknande sätt: "Avbårsta", "Avfordrann" och "Avforrsla" (min fetstil). Det är emellertid svårt att avgöra om Kindblad verkligen strävar efter att i alla avseenden återge det exakta uttalet (jfr den klart ortografiska sekvensen *ck* i *ackårdsamårtrteringsfångd*).

Beträffande de olika tecknen för ö-ljudet, som Kindblad föreslår i inledningen (se 10.2.1.2), så använder han båda tecknen i uttalsangivelserna. Således uppger han uttalet "Acksänntløs" och "Af-

¹ Kindblad var född i Stockholm 1807 (*Svenska män och kvinnor* band 4, 1948, s. 240).

bøn” för uppslagsorden *accentlös* respektive *afbön* men ”*Avböjja*” och ”*Avjöra*” för *afböja* respektive *afgöra*. De andra nya grafem som han föreslår, <ε> och <ω>, används emellertid inte i fragmentet.

I vanliga fall avser uttalsuppgifterna vårdadt uttal. Det förekommer dock att även det vardagliga uttalet kommenteras, som i artikeln *Af*. Där får läsaren upplysningen:

Ordet utsäges i mindre vårdadt tal allmänast som *Åv*, i synnerhet då det står ensamt, men stundom, ehuru mindre allmänt, äfven i sammansättningar t. ex. *Afhållen* uttalas i hvardagstal *Åvhållen*; uti ett mera vårdadt språk bibehålles dock alltid *a*-ljudet. (*KOS*:48)

Detta uttalande rimmar faktiskt illa med *Kindblads* fonetiska genomgång i inledningen, där han säger att *a*-ljudet alltid behåller sitt ”klara, rena ljud” (se 10.2.1.2 ovan).

I vissa artiklar anknyter *Kindblad* till en pågående stavningsdiskussion. För ordet *ackuschemang* konstaterar han således att bruket ”att, som några yrka, skriva *Ackuschement* eller *Ackuchement* är olämpligt, ty ordets slutstafvelse ljuder som *ang* och detta ljud bör väl ej tecknas *ent*”. I det här fallet förordar han sålunda klart uttalet som utgångspunkt för stavningen på bekostnad av den etymologiska principen.

10.2.3.3. Ordklassuppgifter

Direkt efter själva uppslagsordet följer uppgift om ordklassstillhörighet. För substantiven anges också deras genus, för verben huruvida de är aktiva, neutrala eller om de används reflexivt. Vanligen representerar varje uppslagsord endast ett lemma; även homonyma adjektiv och adverb behandlas var för sig. Exempelvis utgör adjektivet *abstrakt* och adverbet *abstrakt* var sin artikel.

10.2.3.4. Morfologiska uppgifter

Uppgifter om uppslagsordets böjning ges inte i någon konsekvent genomförd form, och över huvud taget förekommer grammatiska uppgifter mycket sparsamt. Inget sägs om substantivens deklinationstillhörighet eller verbens konjugationer. För adjektiv som till formen är bildade som particip anges detta: "**Absorberande**. Adj. Part.", "**Accisad**. Adj. Part.". För ord som tillhör de oböjliga ordklasserna redovisas ibland att ordet är oböjligt: "**Aderton**. R. Oböjl." (*adertonde* behandlas som primärt uppslagsord: "**Ader-tonde**, R. Adj."), i andra fall noteras endast ordklass "**Ack**. Utr.", "**Af**. Prep.". I enstaka fall ger ordboken upplysningar om att ett substantiv endast förekommer i singularis, "**Adlande**. Subst. N. Ent.", liksom om pluralformen på något sätt av *Kindblad* anses som anmärkningsvärd: "**Adjektif**. Subst. N. (Flt. —*ver*)", "**Adjutant**. Subst. M. (Flt.—*er*)", "**Afdrag**. Subst. N. (Flt=)", "**Affordran**. Subst. F. Ent. Oböjl.". De starka verbens temaformer kommenteras inte alls.

10.2.3.5. Syntaktiska uppgifter

De enda syntaktiska uppgifter som ges systematiskt i artiklarna avser verbens möjlighet att bilda passiv form, d.v.s. *aktivum* respektive *neutrum*, eller om de kan användas reflexivt. Kategorin reflexiva verb verkar *Kindblad* inte ha ansett vara helt etablerad. När den i artikeln *Absentera* (ex. 155) för första gången förekommer i ordboken, förklarar han kategorin istället för att bara uppe den:

- (155) *Absentera*. V. — 3. Är till beskaffenheten endast ett reflexift eller tillbakafallande verb, och nyttjas således alltid i för-
ening med pronomen *S* i g. [...]

Ordens användning illustreras med hjälp av språkprov. I vissa fall förekommer också explicita anmärkningar om valens. Ett exempel är uppslagsordet *afduka* ("V. Akt."), där definitionen och de första

språkproven följs av anmärkningen "Man använder ordet äfven utan objekt", vilket sedan illustreras med ytterligare språkprov. Samma tillvägagångssätt finner vi för uppslagsordet *abstrahera* ("V. Akt."), med en precisering av den betydelseförändring som det ändrade konstruktionssättet innebär. Efter definitionen och de illustrerande språkproven preciserar Kindblad: "Ordet nyttjas äfven utan objekt och blir då detsamma som: I tanken frångå".

Ibland innehåller Kindblads artiklar detaljerade implicita upp-gifter. I artikeln *Afbeta* (ex. 156) framgår att verbet konstrueras med ett objekt av typen *mark* eller *äng* och att det "säges om djur"; det är endast tillsammans med hjälpverbet *låta* som det är korrekt att använda objekt som *gräs* eller *gröda*.

- (156) *Afbeta*. V. Akt. — 1. 2. Afäta allt växande gräs eller gröda på marken. Säges om djur. *Kreaturem afbetade ängen. Man kan afslå potatiskälen kort före skörden eller ock låta afbeta densamma.* N. W. LUNDEQUIST. *Gräset skjuter snart åter upp på en afbetad hage.* N.W. LUNDEQUIST. Understundom, ehuru mindre rätt, nyttjas uttrycket *Afbeta* i st.f. *Låta afbeta. Man kan ibland på vinterkälén afbeta en alltför yppigt växande råg.* N. W. LUNDEQUIST.

Av artikeln kan man också sluta sig till att varken subjeksrestriktionen, "säges om djur", eller objektsrestriktionen, "ängen", "hage", gäller konstruktionen *låta afbeta*, som kräver ett mänskligt subjekt och där grödan kan utgöra objekt.

Det förekommer någon gång att Kindblad framhäver verbets möjlighet till objektsväxling genom att dela in betydelsen i olika moment. Verbet *afgnida* får således två betydelser, där objektskonstruktionen används som indelningskriterium; dels "a) Borttaga något från en yta, [...]. *Afgnida smutsen af en käpp*", dels "b) Genom gnidning rengöra. *Afgnida en fönsterruta*". Vanligare är dock att han endast påpekar objektsväxlingen utan att låta objektskonstruktionen påverka betydelseindelningen.

Kindblad är frikostig med att ta upp fast sammansatta partikelverb i sitt fragment (av naturliga skäl bara på *af-*). Ett allvarligt förbi-

seende är emellertid att det i dessa artiklar inte sägs någonting om huruvida respektive verb också kan konstrueras med efterställd partikel, varken explicit eller markerat genom språkproven. I artikeln *Af* (ex. 157) kommenteras dock förhållandet:

- (157) *Af*. Prep. — [---] Nästan alla sammansättningar med *Af* kunna upplösas, och prepositionen ställas efter verbet, hvilket i synnerhet allmänt sker i hvardagstalet, där man t.ex. oftast säger *Blekna af*, *Måla af* i st. f. *Afblekna*, *Afmåla*; med några få ord, t. ex. *Aflida*, *Afvärja*, kan dock en sådan omkastning ej gerna företagas. (S. 47, sp. [2])

Denna information hör naturligtvis till det enskilda partikel verbet snarare än till prepositionen *af* och skulle därför ha lämnats i de aktuella verbartiklarna.

10.2.3.6. Betydelsebeskrivningen

Till skillnad från författarna till de tvåspråkiga ordböckerna är Kindblad hänvisad till att formulera sina definitioner och parafrafer av uppslagsordens betydelse på svenska. Betydelsebeskrivningarna varierar betydligt såväl i omfång som i presentationssätt. Vissa ord förklaras med hjälp av någon eller några närsynonymer, medan andra ords betydelse diskuteras i långa, utredande artiklar. Trots att i princip alla uppslagsord i makrostrukturen har status som primära uppslagsord låter Kindblad morfosemantiskt närbesläktade artiklar som också alfabetiskt ligger nära varandra bilda ett sammanhängande system, där de enskilda uppslagsordens bruks- och betydelsebeskrivning relateras till varandra. Exempelvis ges en parafrastisk innehållsillustration av uppslagsordet *abalienerande*: "Den handling, hvarigenom man öfverlåter full egande rätt till en sak ifrån sig sjelf på en annan", medan det för det direkt följande *abalienering* anges kort och gott: "Har samma betydelse".

På liknande sätt är det med de uppslagsord vars betydelse förklaras med närsynonymer; dessa ansluter vanligen till en föregå-

ende artikel (eller flera artiklar) där betydelsen behandlas mera ingående. Så anknyter t.ex. uppslagsordet *ackurat* (adv.) med sin räckta av närsynonymer "Noga, punktligt, sorgfälligt, noggrant" till det närmast föregående uppslagsordet *ackurat* (adj.), vars betydelse förklaras med en relativsats: "Som i sina företag iakttager omsorg och noggranhet". Hur de ord som här fungerar som närsynonymer i sin tur skulle behandlats, d.v.s. i vilken utsträckning *Kindblad* skulle lyckats undvika cirkeldefinitioner, är en fråga som förblir obesvarad.

Betydelsebeskrivningarna är som regel mångordiga och formulerade på ett s.k. "naturligt" språk, ofta med detaljerade tillägg angående betydelsesnyanser och bruk. Generellt sett är indelningen i olika betydelser oerhört detaljerad. *Kindblad* förefaller ha strävat efter en så fin betydelseindelning som möjligt snarare än en gruppering av de olika betydelsenyanserna kring ett litet antal kärnbetydelser. Sålunda noteras nio olika betydelser av verbet *afbryta*. *Kindblads* tillvägagångssätt illustreras här av uppslagsordet *affall* (ex. 158). Ordets betydelse delas in i sju olika moment, som vart och ett förses med en noggrann betydelsebeskrivning.

- (158) *Affall*. Subst. N. (Flt. =) — 1. 2. a) Den naturhandling, då en del faller bort från ett helt. [...] Denna betydelse är föråldrad; man begagnar i dess ställe ordet *Affallande*. b) Den handling, då man öfvergifver en troslära. (Uttrycket betecknar att man anser någon hafva gått från ett bättre till ett sämre.) [...] c) Den handling, då en provins skiljer sig från moderlandet; äfvensom då en högre civil- eller militärmyndighet upphör att lyda högsta mak- tens befallningar. [...] d) Sjelfva saken, som faller bort. Ut i denna betydelse begagnas ordet nästan uti alla yrken, fabriker m. m. då därmed menas alla de småstycken, som afgå eller blifva öfver vid ett ämnes bearbetning. Om dessa sakna allt värde benämnas de ock *Afskräden*. [...] e) Sluttning; aflopp för ett rinnande vatten. [...] f) *Urmakerier*. Den ojämna och dallrande rörelse, som uppkommer då drifven är för liten, d.v.s. då kuggarna på ett växel- hjul ej gripa jämnt, utan glappa. — Äfvenså kallas det, vid ett urs regelbundna gång, ett *Affall*, hvarje gång *Steghjulets* tand släpper *Haken*. [...] g) *Bärgväsendet*. *Affall* säges malmen lida, när den ändrar sig i grufvan och blifver svagare till sin halt. S. RIN- MAN.

Det direkt följande uppslagsordet *affalla* (ex. 159) delas in i sex moment, som så långt som möjligt ansluter till betydelseindelningen i artikeln *Affall*.

- (159) *Affalla*. V. N. — I. 2. a) Falla bort ifrån ett helt. [...] b) Öfvergifva en troslära, ett politiskt eller filosofiskt system. [...] c) Då provinser skilja sig från moderlandet, då en högre civil- eller militär-myndighet upphör att lyda högsta maktens befallningar, sägas de *Affalla*. [...] d) *Sjömansspråk*. Förändra ett seglande fartygs riktning, i afsigt att öka vindens tillfallsvinkel. [...] e) *Militärspråk*. Förminska en tågande trups front i anledning af någon tillfällig orsak. [...] f) Blifva mager, förlora sitt friska utseende. [...] Denna betydelse förekommer numera nästan blott i Part. *Affallen*. Man säger vanligen *Falla af*. I gamla Svenskan betydde *Affalla* äfven *Dö*.

Betydelsebeskrivningen i de följande artiklarna *Affallande* (ex. 160), *Affallen* (ex. 161) och *Affallning* (ex. 162) är sedan avsedd att relateras till betydelseindelningen i artikeln *Affalla*. Artiklarna ges här i sin helhet. Språkproven markeras, liksom i *KOS*, med kursiv stil.

- (160) *Affallande*. Subst. N. Ent.—I. 2. a) *Hårets affallande*. f) *Hans affallande är märkbart*. Ut i betydelserna b) och c) nyttjas bättre ordet *Affall*, samt ut i bem. d) och e) ordet *Affallning*.
- (161) *Affallen*. Adj. Part.—I. 2. a) Som fallit bort. *Den affallna frukten*. b) *Affallen från en lära*. c) *Affallna provinser*. Ut i bem. d) säger man ej *Vara affallen utan Hafva affallit*. e) *En plutonvis affallen linje*. J. A. HAZELIUS. f) *Han ser bra affallen ut, är betydligt, mycket affallen*. *Affallna händer, kinder*. — Läs *Avfallänn*.
Isl. *Affallinn*.
- (162) *Affallning*. Subst. F.—I. 2. d) *Sjömansspråk*. Den handling, då ett fartyg affaller. *En knapp, stark affallning för vinden*. Jfr *Afhållning*. e) *Militärspråk*. Den handling, då en tågande trupp affaller för hinder. *Affallning till pluton, till troppar, till flankmarsch*. *Affallning ledvis*. *Då rytteriet genomtågar trånga pass fördröjes tåget genom affallningar och uppslutningar*. J. A. HAZELIUS. För bem. a) och f) se ordet *Affallande*, samt för bem. b) och c) ordet *Affall*.

Orden *affall*, *affallande*, *affallen* och *affallning* är naturligtvis alla bildade till verbet *affalla*. De olika avledningarnas betydelse relaterar till olika betydelser hos verbet, vilket Kindblad också redovisar. Medan avledningen *affallande* (ex. 160) endast härleds ur de betydelser Kindblad kallar (a) och (f), kan participet *affallen* (ex. 161) användas i samtliga betydelser utom (d), som kräver supinkonstruktionen, och *affallning* (ex. 162) endast i betydelse (d) och (e). Trots att denna typ av semantisk information i allra högsta grad är relevant i både enspråkiga och tvåspråkiga ordböcker, är det egentligen endast SAOB som genomfört ett system för sådana upplysningar.

Genom att explicit hänvisa till en bestämd betydelse hos grundordet blir en parafra av avledningens betydelse på sätt och vis överflödig. I de här aktuella artiklarna upprepas eller utvecklas alltså inte alltid den betydelsebeskrivning som gavs i artikeln *affalla*. I artikeln *affallande* illustreras den endast med exemplen "hårets affallande" och "hans affallande är märkbart".

Uppslagsordets betydelse kan således sägas bli ingående behandlad. En hel del intressanta iakttagelser redovisas, iakttagelser som tyder på en avancerad semantisk analys. På så sätt redovisar Kindblad den skillnad som föreligger i betydelsen av avledningarna *abbrevierande* och *abbreviering*; dessa förekommer som sekundära stickord i artikeln *Abbreviation*. Där förklaras avledningarnas betydelse i förhållande till varandra: "Af verbet *abbreviera* hafva vi utbildat tvänne substantifver, af hvilka det ena, *abbrevierande*, uttrycker den fortgående, och det andra, *abbreviering*, den fullbordade handlingen" (s.v. *abbreviation*). De båda avledningarna behandlas också i nästföljande artiklar som primära stickord, men där görs inte denna distinktion. I artikeln *Abbrevierande* lyder definitionen "Ords eller meningars återgifvande på ett förkortadt sätt" och i den direkt följande artikeln *Abbreviering* anges helt kort: "Har samma betydelse". Ytterligare ett gott exempel på Kindblads semantiska analysförmåga finner vi i artikeln *Afbrinna*, som här återges i sin helhet (ex. 163).

- (163) *Afbrinna*. V. N. — 1. 2. a) Förtäras af eld. *Hela staden har afbrunnit. Slottet afbrann*. Man säger äfven *Uppbrinna, Nedbrinna*, dock antydes med dessa ord någon begreppskillnad. Om man t.ex. säger *Slottet har uppbrunnit, nedbrunnit*, fäster tanken sig blott vid sjelfa *slottet* och dess förstöring genom eld, men om man säger att det *afbrunnit*, tänker man tillika på *platsen*, där det stod och där det upphört att finnas i följd af eldsvådan. b) Ordet användes äfven i fråga om bränbara ämnen, som ligga lösa eller utgöra mindre delar af ett helt. *Fängkrutet afbrann. I vissa trakter, sedan träden äro fälda och torra, itändas de att qvistar och ris må afbrinna*. N. W. LUNDEQUIST. Jfr. *Bortbrinna*. c) Skjutgevärf sägas *Afbrinna* då skottet går. *Bössan, geväret råkade afbrinna*. Ordet nyttjas äfven om sjelfva skottet: *Regnväder förhindrar ofta skotten ifrån att afbrinna*. J. A. HAZELIUS. Likaså sägas *Fyrverkerier afbrinna*. T. *Abbrennen*. H. *Afbranden*.

Kindblad påpekar här skillnaden mellan *afbrinna* å ena sidan och *uppbrinna, nedbrinna* å den andra. Han fäster sig inte vid paradoxen att det inte är någon skillnad på om ”Slottet har uppbrunnit” eller om det har ”nedbrunnit”, ett fall av funktionell synonymi som senare har utretts av Bengt Sigurd (1981). Trots att *ned* i denna förbindelse innehåller en riktningskomponent, här ’ned till grunden’, som inte är relevant för *upp*, är det i båda fallen partikelns perfektiverande funktion som dominerar (se Sigurd 1981:7).

Afbrinna däremot kontrasterar, säger Kindblad, mot *uppbrinna* och *nedbrinna* genom att också platsen, där slottet upphört att finnas, fokuseras. I sin doktorsavhandling om partikelverb konstaterar Kerstin Norén att partikeln *av* kan användas tillsammans med ”icke-gränsrelaterade verb för att ange en preciserad anti-position (’bort från en källa’)” (Norén 1996:181f.). Förutom denna riktningsbetydelse menar Kindblad alltså att *af* i *afbrinna* också har en perfektiv betydelse. Som Norén påpekar har Erik Wellander konstaterat denna betydelse också hos den tyska partikeln *ab* (Norén 1996:167). Att även Kindblad hade uppmärksammat denna betydelserelation mellan tyska *ab* och svenska *af* framgår av hans artikel *Af*. Den består egentligen av två huvuddelar, där den första delen omfattar prepositionen *af* och den andra delen *af-* som förled i

olika sammansättningar. Både simplexordets och förledens beskrivning delas in i flera olika moment. Som en av förledens betydelser anger Kindblad just den perfektiverande funktionen (ex. 164):

- (164) *Af. [---] 8) En handlings skeende fullbordan. Afbränna* (en panna). Denna ordbildning, som i sednare tider lånats ifrån de Tyska språken, och på ett utmärkande sätt instämmer med dessa språks lynne, samt ej heller är ovanlig i Danskän, där man t. ex. säger *Afblomstre*, [...] är däremot föga förenlig med det Svenska språkllynnet. Den bibehålles därför blott i några få ord, hvilka, såsom det ofvanförda, qvarstå såsom konststermer, eller ock förekommer den uti några skämtsamma uttryck t. ex. *Afdansa, Afdricka*. Uti andra ord däremot har grundbemärkelsen utdött t. ex. *Afspisa*, ursprungligen Slutspisa, nyttjas blott figurligt för *Affärda*. [...]

Just det anförda exemplet *afbränna* finns som stickord i *KOS*. Av definitionerna där, "a) Med eld borttaga något från en yta, eller mindre delar ifrån ett helt" respektive "b) Ödelägga medelst eld", framgår också den den perfekтива betydelsen.

Även om Kindblads definitioner och parafraaser i de flesta fall är relevanta och dessutom ofta precisa och välformulerade, förekommer en del mindre lyckade betydelsebeskrivningar. Bland annat förklaras *accidentel* (adj.) på ett sätt som inte är speciellt upplysande om vad ordet egentligen betyder (ex. 165).

- (165) *Accidentel*. Adj. — 1. 4. Hvad som inträffar af en särskild händelse. *En accidentel orsak. En accidentel åkomma* är ett uti Svenska läkareböcker ofta förekommande uttryck, hvarmed menas en åkomma som af en särskild händelse inträffat, oberoende af det sjukdomstillstånd hvare en kropp föröfrigt befinner sig. Då vi i Svenskan hafva ett fullt motsvarande uttryck, *Tillfällig*, är det alldeles onödigt att begagna ifrågavarande främmande ord. [...]

Det språkprov som är avsett att illustrera användningen och den därpå följande medicinska förklaringen bidrar heller inte till att göra läsaren så särskilt mycket klokare. Det är först genom tillägget om

ett motsvarande uttryck i svenskan som det över huvud taget går att förstå vad ordet egentligen betyder.

Också parafrazen av första betydelsen av *advocat* är misslyckad då den är alldeles för vid: "Benämning på en person, hvars yrke är att utföra rättegångar".

Någon genomgående strävan efter att formulera definitionerna så att de är syntaktiskt utbytbara med stickordet märks inte i *KOS*. I verbartiklar exempelvis är det vanligt att subjektet och/eller objektet ingår i betydelseförklaringen (se ex. 159 ovan).

Det är inte ovanligt att Kindblad förutom en regelrätt definition eller parafraza också använder sig av det som Malmgren kallar *distinktiv synonymi* för att ytterligare belysa stickordets betydelse (Malmgren 1988:210). Sålunda får vi veta, i en not till det avsnitt i artikeln *Af* i vilket sammansättningar med *af* behandlas, att "Liktydiga sammansättningar bildas ofta med ordet *Bort*, t. ex. *Bortrinna=Afrinna*, men i förra fallet afser tanken mera den sig aflägsnande *saken*, i det sednare åter *stället*, hvarifrån aflägsnandet sker" (*KOS*:47, not). Antonymer förekommer också, såsom i artikeln *Abstrakt*: "Uti båda dessa bemärkelser utgör *konkret* motsatsen till *abstrakt*", och för *acceptera* anges att "Motsatsen härtill är *Protestera*" (*KOS*, s.v. *abstrakt* resp. *acceptera*).

Kindblad är generös med att, som i artikeln *Accidentel* ovan, uppge svenska motsvarigheter till ord som uppenbarligen är av främmande ursprung. Denna information kan bestå av korta konstateranden såväl som av utredningar om ursprung och bruk. För uppslagsorden *abbrevierande* och *abbreviering* anges alltså bara att de motsvaras av *förkortande* respektive *förkortning*. I artikeln *Abscess* hävdar Kindblad att då det "i Svenskan finnes ett ord, *Vargöl*, som fullkomligt uttrycker samma begrepp, [...] inser jag icke behöfligheten för vårt språk af det utländska ordet. *Bulnad* är äfven detsamma som *abscess*". Här har han emellertid tyckt det vara på sin plats med ett ytterligare förtydligande: "Skillnaden emellan en *Vargöl* (abscess) och en *Bålde* (apostem) är den, att den förra innehåller *var*, men den sednare *gärr*". Ibland ges den sven-

ska motsvarigheten som ett försiktigt formulerat förslag, som i artikeln *Accessionsakt*: ”Måhända skulle man på Svenska kunna säga *Biträdelseakt*, eller *Biträdelsehandling*”. Det är lätt att konstatera att detta förslag inte vann något gehör hos svenskarna, heller inte *ortvänja*, som enligt Kindblad ”vore måhända ett motsvarigt Svenskt ord” till *acklimatisera*.

10.2.3.7. Bruklighetsuppgifter

Som indirekt har framgått av de närmast föregående avsnitten förekommer i *KOS* en hel del explicit information om uppslagsordens bruk. I samband med att Kindblad föreslår svenska motsvarigheter till stickorden *abdicera*, *abdicerande* och *abdikation* (ex. 166–168), för han ett resonemang där iakttagelser om ordens selektionsrestriktioner och valens blandas med uppgifter om deras historik, och där han dessutom anför normativa synpunkter på deras användning. Kindblad låter ofta artiklar som följer direkt på varandra och som hör ihop innehållsmässigt bilda en textenhet. Metoden illustreras av exempel (167) och (168).

(166) *Abdicera*. V. Akt. — 3. [---] Detta ord brukas i Svenska språket nästan endast i fråga om regerande personer, hvilka afsäga sig regeringen, och det användes då alltid ensamt, utan något efterföljande substantif.

Ehuru i Svenskan ej finnes något motsvarande ord, hvarmed ifrågavarande begrepp ensamt kan återgifvas, utan man därtill måste begagna uttrycken *afsäga sig regeringen*, *afsäga sig kronan*, *nedlägga regeringen* m. fl. skulle jag dock tro det vara bättre att utrycka sig på dessa sätt, än anlita det främmande ordet *abdicera*.

På sednare tider har det börjat blifva ganska allmänt att skrifva ordet: *Abdikera*.

T. *Abdiciren*. Äng. *Abdicare*. Fr. *Abdiquer*. Sp. *Abdicar*. Port. *Abdicár*. Lat. *Abdicere* af *Ab*, *af*, och *Dicere*, *säga*.

(167) *Abdicerande*. [---] Något motsvarande subst. på *ing*, såsom *Abdicering*, brukas ej, utan i dess ställe har man lånat det utländska

- (168) **Abdikation.** [---] Ordet förtjenar ingalunda burskap i vårt språk, emedan det fullkomligt motsvaras af ordet *Afsägelse*, hvilket, olika med sitt verb, kan brukas så väl ensamt, som i för- ening med andra substantifver; man kan nämligen både säga *Konungens afsägelse*, och *Konungens afsägelse af regering- en*, af *kronan*, af *sin makt m. m.* Äfven torde orden *tronaf- sägelse*, *kronafsägelse*, *maktafsägelse* kunna begagnas i stället för *abdikation*.

På 1700-talet skref man ordet i Svenska skrifter alltid *abdica- tion*, längre tillbaka *abdicatio*, då det äfven ansågs helt och hållet främmande för språket.

I artikeln *Ackuschera* avslöjas en stilistisk utveckling hos verbet *föda* som av allt att döma har varit av tillfällig karaktär (ex. 169).

- (169) **Ackuschera.** V. N. — 1. 3. Framföda barn. Nedkomma med barn. *Hon skall ackuschera. Hon har ackuscherat.*
 Detta ord, som är antaget i ett finare umgängesspråk, till und- vikande af det lägre uttrycket *Falla i barnsäng*, motsvaras eljest af vårt gamla Svenska ord *Föda*. Som detta dock numera anses föråldradt och gröfvre, behöfves ett finare uttryck, men då substantifvet *Nedkomst* i det mest grannliga språk kan nyttjas för *Ackuschemang*, synes äfven verbet *Nedkomma* kunna er- sätta ifrågavarande utländska ord. [...]

Att denna förändring i stilvärdet inte blev bestående hos verbet *föda* framgår bland annat av att det i *SOB* inte alls markeras med avse- ende på stilvärdet, medan däremot *nedkomma* anges vara något högtidligt ("ngt högt") och *ackuschera* saknas helt. Verbet *föda* har sålunda återtagit sin roll som det omarkerade uttrycket.

Uppslagsordets selektionsrestriktioner kommenteras ibland sär- skilt, såsom i exempel (170):

- (170) **Absorbera** [---] Ordet kan icke användas i fråga om personer, utan blott då talet rör sådana kroppar, som ega förmågan att i sina mellanrum indraga de flytande ämnen, hvilka utsättas för deras inverkan. [...]

Att ordet *absorbera* även har en bildlig betydelse anges likaså utan att det sägs rent ut att det då också kan användas om personer: "b) Uti figurlig mening har Absorbera blifvit nyttjadt för *Uppsluka*,

Medtaga". I de illustrerande språkproven fungerar *krigsmaktens underhåll* som subjekt samt *hela hans tid* i den passiva satsen *hela hans tid absorberas af nöjen*. Ännu mera sofistikerade upplysningar om ordets selektionsrestriktioner ges under betydelsemoment (b) till uppslagsordet *advokat*: "Den som utom domstol söker ifrigt försvara någons handlingsätt eller förfäkta dess fördelar. (Säges om både män och qvinnor)".

Uppgifter om selektionsrestriktioner eller användningsområde har också en funktion i betydelsebeskrivningen på så sätt att de kan bidra till en kontrastiv belysning av innehållsmässigt närbesläktade uppslagsords betydelse. Sålunda upplyses läsaren om att *afbrakna* (ex. 171) används om andra föremål än det till betydelsen snarlika uppslagsordet *afbrista* (ex. 172):

(171) *Afbrakna*. V. N. — I. 2. *Metalläran*. Brista sönder för yttre våld i följd af på ytan befintliga, vid smidningen uppkomna rämnor (Brakor). Säges om stångjärn och bleck. *Järnstången, järnringen, bleckplåten har afbraknat*. Jfr. *Afbrista*.

(172) *Afbrista*. V. N.—I. 2. Slitas sönder på något ställe, gå i tu i följd af yttre våld eller egen tyngd. Säges om kroppar som hafva sin hufvudsakligaste utsträckning på längden. *Kedjan belastades med en sådan tyngd att den måste afbrista. Strängen var så hårdt spänd att den afbrast. Hängbron har afbrustit*. Man säger ock *Brista, Gå af, Springa*.
Läs *Avbrista*.

Kindblad hämtar ofta sina språkprov ur kända svenska författares skrifter (jfr den i 10.2.2 citerade noten till stickorden *afgrundsband* och *afgrundsbloss*). I sin översikt över Svenska Akademiens ordboksarbete redogör Loman för ett förslag presenterat av Hans Järta, nämligen att, som Voltaire tidigare föreslagit Franska Akademien, i ordboken ge hänvisningar till goda författare. Också Akademiens syn på idén redovisas (Loman 1986:77). Loman diskuterar i det sammanhanget det manuskript till bokstaven A som Beskow avslutade 1845. En klar behållning vid läsningen av manuskriptet, säger Loman, är "de många vackra språkproven, företrädesvis hämtade

från Dalin, Leopold, Wallin, Tegnér och – Stagnelius, som bl.a. gett ett tjugotal exempel på hur man kan bilda sammansättningar med *afgrunds-*” (Loman 1986:81). Detta tillvägagångssätt, att illustrera uppslagsordets användning genom att anföra autentiska språkprov, har alltså redan genomförts av Kindblad i fragmentet från 1840–41. Nämnas kan att han presenterar 38 sammansättningar med *afgrunds-*, varav han hämtat ett tjugotal (22 närmare bestämt) från Stagnelius! Av dessa förekommer 18 endast hos Stagnelius.

Även bruket av interjektionen *Ack* är väl dokumenterat i de sköna författarnas skrifter. I sin artikel *Ack* anger Kindblad 14 språkprov. Här utmärker sig dock inte Stagnelius särskilt, även om han jämte Lidner står för fyra av artikelns språkprov mot Tegnérns tre; Nordenflycht, Bellman och Lenngren bidrar med var sitt språkprov.

Det är emellertid inte bara skönlitterära författares och diktares skrifter som Kindblad har excerperat för exempel på ordets användning. Också för en del facktermer anförs autentiska belägg (ex. 173). Så uppges Fischerström vara upphovsman till språkproven i följande artiklar:

- (173) **Aborrfjäll.** [...] *Af aborrfjäll kan ett godt lim kokas.* FISCHERSTRÖM.
- (174) **Aborrister.** [...] *Af aborrister och af aborrens innanmäte kan ett slags olja kokas, tjenlig att begagna till vagnshjuls smörjande.* FISCHERSTRÖM
- (175) **Aborrskinn.** [...] *Af aborrskinn kan ett ganska starkt lim beredas.* FISCHERSTRÖM

Dessa exempel är visserligen informativa beträffande referentens användning men föga illustrerande vad avser ordets egenskaper. Antagligen är Kindblad med språkproven lika ofta ute efter att styrka ordets faktiska förekomst som att med dem ytterligare belysa ordets betydelse eller bruk.

I *KOS* anges noga om uppslagsordet används inom ett särskilt fackområde snarare än i allmänspråket. Uppslagsorden markeras

med etiketter som t.ex. *anatomi*, *astronomi*, *diplomatik*, *handelsstil*, *heraldik*, *läkarekonsten*, *musik*, *perspektivläran*, *språkläran*, *statsläran* etc, etc. En del av de ord som förekommer i fragmentet är rena facktermer, till exempel de språkvetenskapliga termerna *ablatif* och *ackusatif* samt de från anatomin respektive medicinen hämtade *adenologi*, *adiposi* och *adynami*.

Man får ingen information om uppslagsordens eventuellt dialektala karaktär eller regionala spridning. Några systematiska uppgifter om frekvens ges inte heller, även om det i enstaka artiklar åberopas att "Ordet brukas ganska ofta" (*absurd*), att det "förekommer numera ganska sällan uti vårdad skrift" (*ackumulera*) eller "förekommer högst sällan i Svenskan och är där alldeles obehöfligt" (*aboliera*). Vid enstaka tillfällen kommenteras ordets stilnivå: "Uti vissa ordställningar brukas ordet ackurat, särdeles i förtroligare tal, i betydelse af *Alldeles*, *Just* o. d. [...] Dessa talesätt tillhöra dock det mera sjelfsvåldiga språket" (*ackurat*, adv.), "En skämtsam benämning" (*adamsäpple*), "sjelfsvåldigt eller skämtsamt uttryck" (*admirera*) och "Nyttjas hellst i mindre god bemärkelse" (*adept*).

Som framgått ovan tillhandahåller Kindblads ordbok delvis detaljerad information om uppslagsordens användning. Ofta är upplysningar av sådan pragmatiskt natur väl integrerade i den semantiska och syntaktiska beskrivningen. Förutom rent normativa kommentarer förekommer rikligt med värdefulla deskriptiva upplysningar om det samtida bruket (exempelvis *ackuschera*, ex. 169 ovan).

10.2.3.8. Etymologisk information

Redan i ordbokens förord slår Kindblad fast att man i beskrivningen av ett språk måste ta hänsyn till närbesläktade språk (se 10.2.1 ovan). Ett uttryck för denna hänsyn till släktspråken är den uppräknade av uppslagsordets morfologiska släktingar i andra språk som avslutar de flesta artiklarna. För de främmande orden kan upp-

räkningen av dessa utgöra långa ramsor med såväl morfologiska som semantiska kommentarer: ”**Affisch** [---] Fr. *Affiche*. Port. *Afixado*. (Ital. *Affisso*. Sp. *Afijo*. Lat. *Affixum*, någonting vidfästadt) af *Affigere* (*Adfigere*), Fästa vid, af *Ad*, Vid och *Figere*, Fästa” (se äv. ex. 166 ovan). Också arvordens morfologiska motsvarigheter i andra språk anges. Sålunda motsvaras *aborre* av *aborre* i danska och norska och *afdrag* av *afdrátr* i isländska; *afdrag* el. *aftræk* i danska och *aftek* i holländska (se äv. ex. 161 och 163 ovan).

En del av de utredningar Kindblad företar gäller uppslagsordens etymologiska förhållanden. Så för han en detaljerad diskussion kring ordet *adel* och dess etymologi. Ordets ursprung har Kindblad ingenstans funnit ordentligt utrett, något som föranleder en ingående diskussion av de härledningsförsök som föreligger. Ordet finns endast i språk tillhörande den ”Götiska språkstammen”, fast inte i ”denna stams äldsta språk, Meso-Götiskan”. Grimms antagande att det i mesogotiskan belagda mansnamnet *Apalareiks* innehåller en form av elementet *adel* anser Kindblad vara felaktigt, ”då det icke är omöjligt att samma namn, ehuru buret af en Göt, varit utländskt” (s.v. *adel*). Även om Kindblad betraktar Ihre och Grimm som självklara auktoriteter har han en nykter syn på deras etymologier, och han drar sig inte för att argumentera mot deras förslag (se exempelvis artikeln *Aborre*). Så långt som till att kalla Grimm för en ”usel etymolog” går han ändå inte (Ralph 1985:212).

För de främmande orden redovisar Kindblad ibland varifrån de kommit, samtidigt som han i några fall diskuterar deras bruk och närvaro i svenskan (ex. 176). Om ordet *ackommodera* uppges följande:

- (176) *Ackommodera*. [...] Detta ord, infördt uti vårt språk ifrån det Franska, hvarest det har flerfaldig betydelse, förekommer sällan hos bättre författare, och troligen aldrig annorlunda än som ett reflexift verb, *ackommodera sig*, betydande det samma som *lämpa sig efter*, hvilket Svenska uttryck är fullgodt med det utländska. [...]

På samma resonerande sätt som i exempel (176) anges det att ordet *ackurat* är hämtat från latinets. Beträffande ordet *ackuratess* röjer Kindblad vissa tvivel angående dess förmodade väg in i svenskan (ex. 177):

- (177) *Ackuratess.* [...] *Punktlighet, Noggranhet, Omsorg* äro de Svenska uttryck, som svara emot *Ackuratess*, hvilket ord torde vara från det Lat. adjektivet *Accuratus* utbildadt efter *Franska* språkets lagar, så att det lätteligen kunde tagas för ett försvenskadt Franskt ord, hvilket dock ingalunda är förhållandet, ty uti Franskan finnes ej ett enda spår däraf. Möjligen är det lånadt ifrån Italienskan. [...]

Med tanke på Kindblads i eget tycke bristfälliga kunskaper i fornspråken rör han sig ibland på djupt vatten. I artikeln *Abbot* ger han sig in i diskussioner som verkligen förutsätter kunskaper om avlägsna språk. Han konstaterar där att ”Nu är ordet *Pa* *) ett af de äldsta språkforskningen kan upptäcka inom Sanskritslägten”, vilket han sedan kommenterar i den dithörande noten: ”Sskr. *Pa: alstra, frambringa, nära*” — och i ytterligare en not: ”På Tibetanska är *Pa* äfven *fader*”.

I artikeln *Ackumulera* (ex. 178) resonerar Kindblad kring ordets släktskap med det svenska ordet *kummel*:

- (178) *Ackumulera.* [---] Ehuru ordets rot, *Cumulus*, äfven återfinnes i vårt äldsta språk, alldenstund *Kummel*, Isl. *Kuml.*, är alldeles samma ord, förtjenar dock *ackumulera* ej att bibehållas i Svenskan, dels emedan ordet *Kummel* alldeles utdött ur språket, dels ock emedan ifrågavarande verbs hela utbildning är främmande för vårt tungomål, hvarest det språkenligt skulle heta *Kumla, Tillkumla, Påkumla* o. d. [...]

Kindblad utgår alltså ifrån att *kummel* och *ackumulera* är bildade till samma rot, som han antar är *cumulus*. Enligt Hellquists *Svensk etymologisk ordbok* är ordets härledning omstridd och oviss. Ordet är ”I alla händelser ej, ss. också antagits, lån från lat. *cumulus*” (Hellquist 1957, s.v. *kummel*). Artikeln i exempel (178) är antagligen representativ för Kindblads etymologiska insatser. Trots att

han är väl förtrogen med den komparativa litteraturen saknade han, som han också framhåller själv, gedigna kunskaper i fornspråken vilket alltså ibland leder till slutsatser som senare etymologisk forskning har vederlagt — ett öde som förvisso inte bara har drabbat Kindblad utan också i någon mån de flesta av de tidiga komparativisterna.

Som redan har nämnts framgår av inledningen till *KOS* att Kindblad känt till och använt Spegels *Glossarium* (se 10.2.2.1 ovan). Det är därför troligt att han kan ha inspirerats av denne föregångares sätt att redovisa uppslagsordens morfosemantiska släktingar i andra språk (se 5.4.6.1 ovan). Då antalet uppslagsord som förekommer både i *Glossarium* och i *KOS* är så begränsat (en handfull ord) är det omöjligt att avgöra i vilken utsträckning Kindblad direkt har utnyttjat uppgifterna i *Glossarium*. Exempelvis anger Kindblad att det svenska ordet *adel* har formen *adel* också på danska, norska, tyska, holländska och — felaktigt — även på isländska, Spegel däremot uppger en (för tiden) korrekt isländsk form *adall*. Däremot ger båda ordböckerna den tyska formen *abfertigen* som motsvarighet till *affärda*. Trots att det inte går att dra några slutsatser om relationen mellan *Glossarium* och *KOS* i detta avseende kan man ändå konstatera att Kindblad här tar upp ett led i den lexikaliska beskrivningen av svenskan som ingen av hans föregångare bland lexikograferna brytt sig om — och för den delen ingen av hans efterföljare heller.

10.2.3.9. Encyklopedisk information

Inslag av encyklopedisk art och språkliga uppgifter blandas friskt i Kindblads artiklar. Ofta är det i första hand språkproven som bidrar med detaljerad information om ordets referent (se ex. 174 ovan). Ett exempel utgör artikeln *Abbreviation*, där uppslagsordets betydelse parafrastras på följande sätt: "Förkortningar, använda i skrift och bestående uti några bokstäfvers utelämnande uti ett eller flera ord".

Därefter räknar Kindblad upp ett trettiotal förkortningar med deras uttydningar. Uppslagsord som tillhör ett fackområde kan dessutom förses med autentiska språkprov ur facklitteraturen, språkprov som i själva verket består av noggranna beskrivningar eller utredningar av rent teknisk natur. Sålunda kan vi i artikeln *Aberration* (ex. 179) finna en hel del information om själva fenomenet *aberration*.

- (179) *Aberration*. [...] Då det ifrån en fixstjärna utgående ljuset ej i samma ögonblick kan framkomma till jorden, utan först hinner dit sedan densamma betydligt förändrat sin ställning, träffar det vårt öga följaktligen endast i sned riktning, hvaraf följer att fixstjernans skenbara läge blir annorlunda än det verkliga är. Någon flyttning af stjernorna eger således icke rum, utan synes blott sådan i följd af jordens gång och ljusets rörelse, och benämningen *aberration* (*förirring*) afser således egentligen ljuset, ej sjelfva stjernan. [...]

Det var således inte bara de lexikaliska enheternas betydelse och deras användning Kindblad ville belysa för ordboksanvändarna. Hans ambitioner förefaller ha varit att ge en uttömmande beskrivning av själva det språkliga uttrycket, av alla nyanser och skiftningar i dess betydelse och av villkoren för dess användning och — i många fall — dessutom att lika noggrant beskriva och förklara ordets referent.

10.2.3.10. Övriga uppgifter i mikrostrukturen

En typ av uppgifter som faller utanför den använda mallens ram är Kindblads referenser till en teoretisk diskussion som har med uppslagsordet att göra. I artikeln *Aborre*, som upptar en dryg sida i ordboken, berörs Adelungs uppfattning om uppslagsordets släktskap med fiskbenämningar i andra europeiska språk. Kindblad ifrågasätter riktigheten i antagandet, liksom också i Ihres teori om att det skulle vara sammansatt av det isländska *á*, 'vatten, å, flod' och svenska ordet *borre* 'tistel'. Han presenterar också sina argument för att Ihres "ofvan anförda gissning måtte vara grundlös"

(KOS:14, s.v. *aborre*). Däremot är han benägen att ge tysken Graff rätt i hans hypotes beträffande förledens släktskap med fornhögtyskans *ag*, *ah* och *akpouz* (ib.).

I artikeln A, som upptar närmare två sidor, resonerar Kindblad på samma sätt kring stort och smått som har att göra med vokalens, bokstavens och morfemets förekomst, användning och betydelse i svenskan. Också där refererar han tidigare utsagor i frågan. Beträffande *a* eller *e* som ändelsevokal kritiserar Kindblad bruket av *e* i vissa ändelser och åberopar därvid att redan Tiällman var på det klara med att "hufvudvokalen i vårt tungomål är 'Vårt *dunder A*, som *hafver högsätet för det Danske e*'" (KOS:1). Han beklagar också den inställning som presenteras på s. 115 i SAS (1836), att man i högtidligare sammanhang kan skriva som man tycker: "hvilken godtycklighet, beklagligtvis ej blott i detta, utan äfven i otaliga andra fall, hittills fått utgöra en grundregel i vårt modersmål, och till ej ringa grad orsakat den stora däri rådande förbistring" (ib.).

I artikeln *Ablatif* (ex. 180) för Kindblad ett resonemang om ablativ som böjningsform i svenskan. Inledningsvis hänvisar han till Svenska Akademiens grammatik (1836), som räknar med "i stället för *Ablatif* en s. k. allmän böjd kasus". Vidare kommenterar han att Almqvist kallar ablativen "Frånställning". Därefter resonerar Kindblad på ett initierat sätt om ablativens vara eller icke-vara i svenskan.

- (180) *Ablatif*. [---] Som ifrågavarande böjningsform ej mera finnes kvar [...], bör äfven benämningen *ablatif* utgå ur språkläran [...]. Att åter alla deklinabla ord i ett språk nödvändigt måste tänkas i jämt sexfaldigt förhållande, detta är blott en fördom egande sitt upphof uti den Latinska språkläran. [...]

I mikrostrukturen finns det sålunda gott om ofta avancerade diskussioner som rör respektive uppslagsord. På samma sätt framför Kindblad där sina åsikter i språkliga frågor som föranletts av uppslagsordet, även om de inte i första hand relaterar till detta. Ett typiskt exempel finner vi i artikeln *Abbé* (ex. 181). Från att ha

karaktiserat ordet som ett av ”de otaliga onödigtvis från Franskan lånade” och beskrivit hur det på 1700-talet kom in i svenskan när ”Franskan, eller rättare sagdt, en fransosartad svenska, började blifva det fina språket här i Norden” övergår han till en lätt filosofisk utläggning.

- (181) *Abbé.* [---] Den som har mycket skräp är ej rikare än den som har få men goda saker. Om vårt modersmål skall riktas på sådant sätt att det intager ord från alla andra tungomål, både likt och olik, kan det visserligen snart blifva det ordrikaste språk i verlden, men dess värde som sjelfständigt tungomål blifver i samma mån ringare och slutligen alldeles intet. [...]

Exemplen på resonemang och kommentarer av liknande karaktär som de som här citerats är talrika.

10.2.3.11. Mikrostrukturen i *KOS*: sammanfattning

I mikrostrukturen lämnas rikligt med information som inte tillhör någon av de informationskategorier som omfattas av den beskrivningsmodell som jag använder. Främst gäller detta betydelsebeskrivningen och uppgifter om ordens bruk. Upplysningar av de mest skilda slag kan förekomma lite varstans i artiklarna. Informationens typ, mängd och förekomst över huvud taget är oförutsägbar och därmed inte alldeles lätt att fånga i en systematisk beskrivning.

I förordet karakteriserar Kindblad sitt arbete som ”ej ämnadt till föremål för en sammanhängande läsning, utan till en handbok att begagna för tillfälliga upplysningar”, något som naturligtvis gäller för ordböcker generellt (*KOS:IV*). Det är emellertid bara den som noggrant läser igenom hela Kindblads arbete som till fullo kan uppskatta dess kvaliteter. Om arbetet hade fullbordats, hade det blivit så omfångsrikt att en sådan läsning inte hade varit möjlig. Den information som ges är vanligen tankeväckande och intressant, men den förekommer ofta på oväntade ställen och är därför inte omedelbart tillgänglig för ordboksanvändaren. Kindblads många skarpa ana-

lyser och intressanta iakttagelser hade troligen inte kommit till sin fulla rätt i ordboken även om den fullbordats.

10.2.4. Förlagorna till *KOS*

Kindblads ordboksfragment bryter i flera avseenden med den modell för lexikalisk beskrivning som etablerats i de tvåspråkiga svenska ordböckerna. Den formaliserade redovisning av uppslagsordets grammatiska egenskaper som sedan Sahlstedts *SSO* (1773) tillämpats i de större verken saknas helt i *KOS*. Över huvud taget tycks Kindblad inte ha ansett det vara ordbokens uppgift att lämna grammatisk information om uppslagsorden, i varje fall inte *hans* ordboks uppgift.

Som framgått ovan nämner Kindblad i förordet till *KOS* en rad tyska språkforskare och lexikografer, som dels bidragit till att beskriva det tyska språkets ”lynne och utveckling utur fornspråken, dels utredt dess förhållande till släktspråken” (*KOS*:*[III]*). Bland de namngivna forskarna märks, förutom de ovan nämnda förgrundsfigurerna inom den komparativa språkforskningen, också författare till etymologiska och historiska tyska ordböcker samt även lexikograferna Adelung och Campe. Som framstående svensk språkforskare nämner Kindblad också Ihre. Däremot omtalas inga tyska upphovsmän till tvåspråkiga ordböcker. Beträffande svenska föregångare inom lexikografin använder Kindblad sig av Spegels, Swedbergs och Sahlstedts verk, men rent allmänt beklagar han sina ”föregångares fåtalighet och deras arbetens ringa omfattning” (*KOS*:*[IV]*).

I Adelungs och Campes ordböcker har Kindblad haft två stora, enspråkiga ordböcker som var och en på sitt sätt kunde utgöra en förebild för det planerade arbetet. I den subscriptionsanmälan som föregick utgivningen av ordboken presenterar Kindblad sina planer. Arbetet med ordboken beräknas ta femton till tjugo år, och ordboken skall bli större och fullständigare än Du Canges, Johnsons,

Adelungs, Franska Akademiens och La Cruscas ordböcker (Schück 1938:418). Det skulle leda för långt att i detalj försöka klarlägga relationerna mellan Kindblads fragment och dessa arbeten. Vid en hastig granskning av mikrostrukturen uppvisar fragmentet betydligt större likheter med Adelungs ordbok än med Campes, som också omnämns i förordet. Kindblads uppläggning påminner i många avseenden om Adelungs essäistiska stil, och den detaljrikedom Adelungs artiklar uppvisar har Kindblad i vissa avseenden anammade. Adelungs behandling av interjektionen *Ach* kan fungera som exempel på dennes grundlighet. Artikeln, som omfattar nästan en hel sida i folioformat, delas in i tolv betydelser och kompletteras dessutom med fyra anmärkningar; den tredje innehåller en kort dikt (se Adelung 1811:145ff.).¹ Kindblads artikel *Ack* är, om än omfångsrik, betydligt kortare (se närmare 10.4.2. nedan). Ett drag som Adelungs och Kindblads verk har gemensamt är de brukskommentarer som ges vid främmande ord: "In beyden Bedeutungen ist es [=das Wort] im Deutschen überflüssig" (Adelung 1811, s.v. *accurát*).

Beträffande den begränsade grammatiska informationen i fragmentet är det däremot inte Adelungs ordbok som har varit Kindblads förebild. De bestämda idéerna om grammatikens och ordbokens relationer kan Kindblad ha hämtat ur Franska Akademiens ordbok. Förutom uppslagsordets ordklassstillhörighet lämnar denna endast uppgifter om substantivens genus och för verbens del huruvida de är aktiva eller neutrala. I alla fall är typografin i *KOS* densamma som i akademiordboken.

Det är med facit i hand lätt att inse varför Kindblad inte lyckades bättre än vad han gjorde med sin *Ordbok öfver Swenska Språket*. Arbetet var, som han själv också anade, alltför ambitiöst upplagt. Med de största europeiska verken som förebild framstår hans ambitioner genast lite mera begripliga — om än inte mera realistiska. Om man jämför Kindblads avsnitt, *a-afhackning*, med samma

¹ Den upplaga av Adelungs ordbok som jag har haft tillgänglig är en av Schönberger reviderad upplaga från 1811.

avsnitt i Dalins *OSS* kan man konstatera att avsnittet omfattar 435 ord hos Dalin och 656 hos Kindblad, d.v.s. ca 50% fler ord hos den senare. Då *OSS* innehåller omkring 60 000 ord skulle Kindblads verk kommit att innehålla 90 000 ord. Med samma generösa inställning till det utrymme som tilldelas varje ord i fragmentet hade det färdiga arbetet omfattat omkring 10 000 sidor. Det motsvarar ganska väl de 8 000 sidor som Adelungs ordbok innehåller; denna är tryckt i ett stort folioformat, medan *KOS* är tryckt i 4:o-format.

10.2.5. Mottagandet av *KOS*

Trots den inställning till främmande ord i svenskan som Kindblad redovisar i artikeln *Abbé* (ex. 179), är han i allra högsta grad generös när det gäller att ta med främmande ord i ordboken. De främmande orden och det jämförande perspektivet är också det som kritikerna uppehåller sig vid i sina recensioner av arbetet. Sålunda konstaterar signaturen "H. R." i *Studier Kritiker och Notiser* (1841) att, trots att det utkommit två häften av ordboken, så "kan man nästan säga att **intet** deraf utkommit" (H.R. 1841:140). I inledningens redovisning av svenska språkets äldsta källor, säger recensenten, söker "författaren mycket långt borta. För att finna dem vandrar han omkring allestädes — utom i Sverige" (ib.). Själva ordbokens 64 täta spalter

innehålla — tvenne svenska ord (**aborre** och **ack**), eller, om man vill inräkna sjelfwa bokstafwen **A**, trenne sådana, och dessa upptaga omkring 7 1/2 spalter. Allt det andra rummet begagnas till utländska ord, och detta i den nästan wanwettiga öfwerdrift, att särskilta artiklar lemnas icke blott åt orden **abdominal**, **accis**, o. a. utan ock åt **abdominalaorta**, **abdominalbetäckning**, **abdominalfunktion**, **abdominalkärl**, **abdominalmuskel**, **abdominalorgan**, **abdominalrespiration**, **abdominalrörelse**, **abdominaltyfus** (således 10 artiklar, alla med wederbörlig pompös, men föga behöflig utstyrsel), **accisa**, **accisad**, **accisadministration**, **accisafgift**, **accisbar**, **accisbetjent**, **accisfri**, **accisfrihet**, **acciskammare**, **accislag**, **accisordning**, **accisrätt**, **accisskrifware**, **accissedel**, **accisstadga** (15 artiklar af enahanda slag). Will Förf. på detta sätt alltjemt gå till wäga, så **kan** han aldrig komma till något slut. (H.R. 1841:140; originalets fetstil)

Recensionen avslutas med en vädjan till Kindblad att besinna sig i avseende på ”den oändliga massa af materialier, som till bearbetning **kan** komma i fråga, [...] i afseende på den ordning i bearbetandet, som han kan vilja följa” samt slutligen ”i afseende på den förmåga han för bearbetandet kan äga. In magnis voluisse — non satis est” (H.R. 1841:141).

Denna recension är nog representativ för den allmänna uppfattningen om Kindblads ordbok. I flera sammanhang riktades stark kritik mot urvalet av uppslagsord, särskilt det stora antalet främmande ord och den flitiga förekomsten av rena termer. I de mest skilda sammanhang görs anspelningar på Kindblads osvenska ord. I en anonym insändare, med rubriken ”En vanart, att aflägsna från Sverges Litteratur”, behandlas bland annat den i skribentens ögon märkliga journalistiken i Aftonbladet. I ett hopp om att få denna förklarad lämnas den till ”Hr Kindblad att förklara, när han, bland alla de för Sverige främmande artiklar, kommer till Aftonbladismen” (*Svenska Biet* N:o 178, 1840).

Någon förståelse för det komparativa perspektiv som präglar Kindblads arbete tycks heller inte ha förelegat.

10.2.6. Kindblad och Svenska Akademien

Svenska Akademien följde naturligtvis Kindblads ordboksprojekt med intresse. Det första häftet anmäldes i Akademien den 17 augusti 1840 och befanns vara tämligen ointressant, då största delen utgjordes av den språkhistoriska inledningen. Ordboksdelen av häftet omfattade endast sexton sidor och på dessa hittade akademiledamöterna endast ett svenskt ord: *aborre* (jfr strax ovan). De fem av Akademien inköpta häftena fördelades bland ledamöterna och diskuterades vid Akademiens sammanträde den 14 september. Där föredrog Beskow ”en utförlig, till formen urban, men i sak mycket nedgörande kritik och Enberg en annan, mera vresig och skarpt ogillande” (Schück 1938:418f.).

Trots det havererade ordboksprojektet och trots att Svenska Akademien tog avstånd från *KOS*, vilket i sin tur betydde uteblivet ekonomiskt understöd, tappade Kindblad ingalunda intresset för lexikografiska frågor, och hans mellanhavanden med Akademien hade ännu bara börjat. Under hela 1840-talet tycks han ha fortsatt sitt lexikografiska arbete, även om utgivningen av själva ordboken definitivt hade avbrutits. I januari 1846 återupptogs kontakterna med Akademien. Rydqvist meddelar:

träffades med Hr K. E. KINDBLAD aftal dels om inlösen af en utaf honom besörjd samling, innehållande en stor ordlista jemte 10,000 språkprof, dels om hans biträde vid fortsättandet, mot visst årsarfvode för aflemnade minst 20,000 nya exempel årligen; men i ingifven skrift af den 18 Juni 1850 förklarade sig Hr Kindblad icke kunna fortsätta ordsamlingarna, hvilka, så vidt de gälde hans egna, efter ett senare meddelande skola innehålla ett slutbelopp af 64,000 språkprof. (Rydqvist 1870:291)

Kindblads samarbete med Svenska Akademien blev alltså inte särskilt lyckat för Akademien, och det tycks heller inte ha varit till belåtenhet för Kindblad. I en skrift som han gav ut 1854 redogör han noggrant för sin syn på saken. Av denna publikation, som bland annat innehåller "ett mot akademien riktadt mycket pikant 'Förord'" (Noreen 1903:236), framgår att han år 1848 inlämnade till Akademien en plan, som han tänkte sig kunde fungera som utgångspunkt för Akademiens ordboksarbete. Förslaget, som inte rönt den uppmärksamhet Kindblad ansåg det vara värt, lämnar han till allmänhetens bedömning genom att publicera det som en del i skriften från 1854. Han bifogar också de anmärkningar Akademien hade gjort vid förslaget. Anmärkningarna hade, menade Kindblad, föga med själva den övergripande planen att göra; de avsåg snarare hans kommentarer till "åtskilliga uti ett visst provark förekommande artiklar" (Kindblad 1854:[i]). Här åsyftas säkerligen det manuskript över bokstaven *A* som Beskow 1845 hade inlämnat till Akademien (se ovan 10.2.3.7). Kindblad tog dock hänsyn till anmärkningarna och lämnade på nytt in ett förslag till Akademien, denna gång "till

en slutlig redaktion” av ordboken. Detta förslag föranledde ingen åtgärd från Akademien, trots att Kindblad vid den tiden alltså var engagerad av Akademien för att biträda vid ordboksprojektet. Vi lämnar över ordet till Kindblad själv:

Då jag, efter fyra och ett halft års verksamhet för Svenska Akademiens räkning, fann mig uppföra mycken tid och möda på ett träget arbete, hvarvid jag kunde förutse mig hvarken komma att skörda heder eller nöjaktig penningeinkomst, anmälde jag om sommaren 1850 min önskan att upphöra därmed, hvarefter alla mina samlingar, innehållande bland annat, öfver 64,000 språkprof, till Akademien öfverlämnades, och sålunda såg jag mig slutligen, genom en illa beräknad och [sic!] för mig högst ofördelaktig tillställning, ehuru Akademien punktligen fullgjort alla sina s k r i f t l i g a förbindelser emot mig, beröfvad frukterna af mångårigt arbete. Det hade, ehuru af litterär beskaffenhet och med ifver utfördt, samt ej utan beröm godkändt, inbringat mig mindre, än som på lika lång tid kunnat förtjenas genom vanlig renskrifning. Svenska Akademien, som för en ringa summa sålunda kommit i besittning af mina samlingar, fann kort därefter tiden vara inne att, på grund af då samlade språkprofs betydliga antal, begära för ordboksarbetets fortsättande ett årligt statsanslag, till belopp, nära dubbelt mot hvad tillsammanlagdt mig tilldelats för mitt fleråriga arbete. (Kindblad 1854:[i]f.; hans spärning)

Kindblad kände sig tydligen orättvist behandlad av Akademien. Denna reagerade omedelbart på de offentligt framförda anklagelserna med att

genast [låta] meddela hr Kindblad, att han skulle återbekomma sina samlingar mot det att han aflemnade de för dem uppburna medel, och skulle akademien i de utarbetade delarne af ordboken borttaga alla de ur hr Kindblads samlingar hemtade språkprof. (Ljunggren 1886: 437, not)

Detta var ett erbjudande som Kindblad naturligtvis inte hade någon möjlighet att anta.

Inom Svenska Akademien verkar man ha varit tämligen överens om att Kindblad inte i alla avseenden uppfyllde sin del av det ingångna avtalet. Antagligen är Rydqvists åsikter i frågan representativ för Akademiens uppfattning om såväl den av Kindblad inlämnade planen som hans excerpter:

Hr Kindblads plan för språkprofs anförande var i så måtto stödd på en annan grund än Akademiens, att denna i första och sista rummet afsåg författare med vitsord och efterdömlighet, med tankens och framställningens företräden, hvaremot Hr Kindblad med afsigt inrymde skriftställare af alla ordningar, endast de gånne vittnesbörd om ordets faktiska bruk; hvarförutan Hr Kindblad hade en betydlig skörd af yrkes-ord, ur vetenskaper, konster, handverk, landt-hushållning, krigsväsendet, kokkonst m.m.; naturligtvis för åtskilliga praktiska behof af nytta, men i filologens ögon af underordnad betydelse, såsom ett rörligt, ofta orent och främmande skum på språkets yta, hvilket ej fördelaktigt blandar sig med språkets bättre beståndsdelar, och därför har sin tjenligaste plats i ett enkom tekniskt lexikon, men synes böra så litet som möjligt införlifvas med en allmän ordbok, derest icke ordet sjelf är en språkets allmänna tillhörighet. Hr Kindblads samlade exempel, eljest för många syften säkert af värde, hafva ock, derigenom att de sakna all noggrannare bestämning af källan än angifvande af författarens namn eller urkundens titel, för Akademien blifvit mindre användbar, sedan man funnit nödvändigheten af utförda uppgifter i denna del [...]. (Rydgqvist 1870:292f.)

Konflikten mellan Kindblad och Akademien var således delvis rent ideologisk, d.v.s. den gällde hur en ordbok över det svenska språket borde se ut, bland annat i fråga om vilket ordförråd som skulle behandlas. Där har Akademien och Kindblad haft fundamentalt olika uppfattning. Då det var Akademien som hade uppdraget att åstadkomma en ordbok behövde den naturligtvis inte fästa något avseende vid inblandning utifrån av det slag Kindblad hade gjort sig skyldig till.

Det finns ingenting som tyder på att Kindblad på de villkor Akademien ställde lyckades skaffa tillbaka sin excerptsamling. Sålunda har säkert Akademien verkligen använt en del av hans språkprov i det provhäfte av *SAOB* som gavs ut 1870 [utan årtal], och antagligen är det dessa som avses när redaktionen i förordet påpekar att "Citat-ställen saknas vid några språkprof, som förekomma i samlingarna och äro på vederbörande ställe af behovet påkallade, men ej kunnat igenfinnas hos den åberopade författaren" (*SAOB* [1870]: ii). I provhäftet återfinns exempelvis i artikeln *Affall*, betydelse 4b) det i *KOS* anförda språkprovet "Affall säges malmen lida, när den ändrar sig i grufvan och blifver svagare till sin halt", som, liksom i

KOS (ex. 158), utan källhänvisning uppges vara hämtat från Rinman (*SAOB* [1870]).

Kindblad gav emellertid inte upp sina lexikografiska ambitioner. 1867 började han på nytt ge ut en *Ordbok över svenska språket*. Också för denna sökte han understöd av allmänna medel och hans ansökan remitterades till Akademien. Trots de tidigare skärmytslingarna förordade Akademien hans ansökan, "ehuru 'grunderna för detta språkverk icke öfverensstämde med dem, akademien ansåg som de ändamålsenligaste'" (Ljunggren 1886:438 not). Att beslutet var kontroversiellt antyds av Ljunggrens fortsättning:

Det är sålunda inte *fullt* riktigt, när signaturen -R i tidskriften 'Framtiden' (1869, s. 558) säger, att akademien 'ansåg sig böra med ett penningeunderstöd uppmuntra herr K. E. Kindblads, enligt hvad en i hög grad billig och undfallande kritik visat, i nästan alla afseenden underhålliga ordboksarbete'. (Ib.; originalets kursivering)

I ett förord till den nya ordboken kommenterar Kindblad en del av de anmärkningar som riktats mot hans ordboksplan. Dels bemöter han kritik på ett generellt plan beträffande ordurval, grammatiska uppgifter, språkprov och stavning, dels svarar han särskilt på några konkreta anmärkningar. Den som har klagat på det förhållandet att det inte framgår i ordboken om preteritumformen av *aflyfta* skall vara *aflyfte* eller *aflyftade* får klara besked av Kindblad: "Jo, det under ordet anförda sista språkprovet lemnar i sådant afseende tillräcklig ledning för den, som ej är alltför inskränkt" (Kindblad 1867:[iii]). På samma sätt får den svar på tal som påpekat att "Om adjektivernas olika ändelser i olika kön tycks förf. ej hafva brytt sig", där Kindblads svar är entydigt: "Nej icke det minsta" (ib.). Den nya versionen av Kindblads ordbok innehåller också en "Allmän språkindelning; svenska språkets förhållande till andra tungomål", som är en mycket förkortad version av inledningen i *KOS* samt den ordboksplan som Kindblad 1848 hade lämnat in till Svenska Akademien jämte grunderna för denna plan.

Inte heller denna Kindblads ordbok fullbordades. 1872 utkom det som skulle bli det sista häftet: *förlag—gradvis*. Därmed avslutades definitivt Karl Eduard Kindblads brokiga karriär som lexikograf.

10.3. C.J.L. Almqvist: *Ordbok öfver svenska språket i dess närvarande skick* (1842[–1844])

År 1842 började författaren C.J.L. Almqvist ge ut en *Ordbok öfver svenska språket* (AOS). Såsom ordboken nu föreligger består den av ett band (20,5x12,5 cm), som totalt omfattar 624 sidor (bild 21). Utgivningen av Kindblads ordbok hade då upphört och detta offentligen meddelats allmänheten. Även Almqvist uppmärksammar detta.

Början af ett försök har likväl nyligen skett i "Ordbok öfver Svenska Språket" af K. E. Kindblad Sthm 1840; men hvilket, enligt Förf:s offentliga tillkännagifvande, redan blifvit instäldt och upphört, ehuru arbetet icke hunnit längre än till *Afhackning*. Man bör göra rättvisa åt Hr K:s goda föresatser, men begripligt är, att ett verk icke skulle kunna lyckas, der förf. tyckes hafva gjort sig alldeles ingen plan i och för *utförandet*. (AOS:[I], not)

Almqvists ordbok publicerades av förlagsfirman N.M. Lindhs Boktryckeri i Örebro. Johan Svedjedal redogör i avhandlingen *Almqvist — berättaren på bokmarknaden* (1987) för brevväxlingen mellan Almqvist och förlagschefen P.M. Lindh. Efter att ha fått en förfrågan från förlaget om manuskript för utgivning erbjuder Almqvist Lindh förlagsrätten till antingen "*Ett Svenskt Lexikon*, upptagande och till betydelsen förklarande alla nu brukliga Svenska ord, jemte Dialectformer i de särskilda landskapen" eller till "*Ett geografiskt Lexikon öfver Scandinavien*" (Svedjedal 1987:336, kursiverat där). Som Svedjedal påpekar saluför Almqvist alltså inte manuskript utan idéer. Efter att ha understrukt behovet av en svensk ordbok framhåller Almqvist sin egen lämplighet för att åstadkomma en sådan:

Hvad mig beträffar, så har jag genom en större Svensk Grammatik, hvilken under 9 år vunnit 3 betydligare upplagor, samt dessutom genom tvenne andra arbeten öfver språket (*Svensk Rättstafningslära*, som inom kort tid sett 5 upplagor, och *Allmän Språklära*, hvaraf 2 uppl. utkommit) måhända gjort mig något accrediterad hos Allmänheten, till ett företag som förutsätter en icke obetydlig vana och bekantskap med grammatiska och lexicografiska ämnen. (Brev till P.M. Lindh 26.2.1841 (KB Ep. L. 19:1); citerat efter Svedjedal 1987:338)

Lindh accepterade förslaget om en svensk ordbok, som alltså ännu helt och hållet befann sig på idéstadiet. Svedjedal redogör för hur parterna förhandlar om alltifrån de ekonomiska villkoren — bl.a. framgår att Almqvist skulle få betalt per ark — till korrekturläsning och stilsorter och sedan för hur arbetet fortgick när det väl kommit igång (Svedjedal 1987:339ff.). Trots de av Almqvist själv framförda kvalifikationerna och trots det varnande exempel Kindblads ordbok hade kunnat utgöra lyckades inte heller Almqvist slutföra sitt ordboksprojekt. I själva verket kom han inte så mycket längre än Kindblad. Det sista häftet av *AOS* avslutas med inledningen till ordet *brand*.

10.3.1. *AOS* — megaplan

AOS innehåller förutom själva den lexicografiska delen, som omfattar 624 sidor, också en inledning på 26 sidor där bland annat planen för arbetet beskrivs. Almqvist inleder emellertid med att förklara varför det behövs en ordbok av det slag han nu tänker förfärdiga. Han påpekar att något ”lexikon på svenska öfver Svenskan gifves icke”; de ordböcker som finns är alla ”Öfversättningslexika”, d.v.s. ordböcker som ”gifver ett språk genom ett annat” (*AOS*:[I]). Då Almqvists inledning är, som också påpekats av Malmgren (1988), ett ytterst värdefullt bidrag till den svenska metalexicografiska litteraturen, är det motiverat att dröja något vid innehållet i den. Som vi redan har sett (3.6 ovan) vittnar det resonemang Almqvist för kring den enspråkiga ordbokens definitioner av upp-

ORDBOK

ÖFVER

SVENSKA SPRÅKET

I DESS NÄRVARANDE SKICK:

AF

C. J. L. ALMQVIST.

FÖRSTA DELEN.

ÖREBRO,

N. M. LINDHS BOKTRYCKERI.

1842, -44

BILD 21. Titelsida i Almqvists Ordbok öfver svenska språket (1842[-44]).

slagsordens betydelse om en stor språkteoretisk medvetenhet och god insikt i lexikografiskt arbete. Redan i inledningens allra första stycke gör Almqvist en distinktion mellan tvåspråkiga och enspråkiga ordböcker, på så sätt att de tvåspråkiga ”består i en kedja af *öfversättningar*” medan den enspråkiga ordboken ”måste lemna *definitioner*” (AOS:[I]; kursiv i orig.).

10.3.1.1. Almqvists argument för ordboken

Almqvist nöjer sig inte med att endast anföra avsaknaden av en svensk definitionsordbok som argument för att han nu ger sig i kast med uppgiften att åstadkomma en sådan. I tio punkter argumenterar han för nyttan av en ordbok av det aktuella slaget. I dessa punkter blandas stort och smått; stringenta språkliga resonemang, språkfilosofiska funderingar och språkekvilibristens konstnärliga formuleringar. De argument Almqvist lägger fram, och som samtidigt kan sägas utgöra ett slags övergripande plan för arbetet, är för mångordiga för att kunna citeras här, men de kan sammanfattas som följer:

1. Nödvändigheten av att ”klart veta vad varje ord betyder”, också de ord ”som anses till betydelsen allmänt kända” (AOS:IV).
2. Nyttan av att klart kunna avgränsa ett ords betydelse mot andra ord.
3. Användarens behov av att urskilja ett ords olika betydelser, ”ifall han vid tillfälle skall tänka, tala eller skriva något med vetenskaplig reda” (AOS:V).
4. Behovet av att förstå fackord och termer, eller ”uttryck, *enskildt tillhörande vissa discipliner* [som] *föga, eller icke alls förstås af personer utom yrket*” (AOS:V).
5. Det gagneliga i att kunna söka information om ordets bruk och konstruktionssätt.
6. Grammatikens otillräcklighet beträffande redovisningen av svenskans ordbildningsprinciper, särskilt beträffande vilka avledningar, särskilt verbalsubstantiv eller *verbalier*, som finns i språket och vad de betyder.
7. Nyttan av att få lära känna ett ords alla ”*liktydiga ord eller synonymmer*” (AOS:IX).
8. Angelägenheten av förklaringar av ordens betydelse också i fasta förbindelser och talesätt.

9. De förtecknade dialektorden som resurs beträffande riksidiomets berikande.
10. Betydelsen av att förteckna ordens uttal enligt riksidiomet, dels för dialekttalande, dels för att eftervärlden skall kunna veta "huru *Svenskan i vår tid låter*" (AOS:X).

En del av dessa argument följs av skarpsinniga språkliga iakttagelser. Under punkt (5) diskuterar Almqvist förutom verbens valens också nödvändigheten av att tillhandahålla information om "hvilka partiklar (särdeles prepositioner), som *kunna*, eller stundom *måste* följa efter vissa ord (i synnerhet verber och deras objekter); eller när sådant icke alls sker. [...] Så säger man *Afråda ifrån*, men aldrig *till*; deremot kan man *Afresa* både *ifrån* och *till*" (AOS:VI). Almqvist diskuterar också hur oförutsägbara partikelverbens kombinatoriska egenskaper kan vara jämfört med simplexverbets och han exemplifierar fenomenet som följer:

Vi hafva t. ex. tvenne verber *Linda* och *Lyfta*, begge aktiver, tagande ett objekt och det direkt; men låt dem sammansättas med *af*, samma preposition för begge: blifva *Aflinda* och *Aflyfta*; så förvandlas de till den olikhet, att *Aflinda* tar *två* objekter, skilda eller tillsammans, huru man vill; men *Aflyfta* blott *ett*. Låt t. ex. i ena fallet en bindel sitta omkring hufvudet, och i det andra en hatt sitta på detsamma; så kan man begagna *Aflinda* trefaldigt: *a*) *aflinda* bindeln, *b*) *aflinda* hufvudet, och *c*) *aflinda* hufvudet bindeln; men *Aflyfta* får man blott nyttja med det ena objektet: man får säga *a*) *aflyfta* hatten, men icke *b*) *aflyfta* hufvudet, och icke *c*) *aflyfta* hufvudet hatten. (AOS:VII)

Det finns ingen grammatik, säger Almqvist, som för varje enskilt ord kan förklara sådana växlingar — det kan bara ordboken.

Som Malmgren har påpekat diskuterar Almqvist under punkt sex utförligt nödvändigheten av att redovisa förekomsten av också regelbundet bildade verbalsubstantiv i ordboken (Malmgren 1988: 199). "Det är visst en sanning", säger Almqvist, "att man ur verber öfverhufvud kan bilda substantiver genom dessa ändelser [-*ande*, -*ende*, -*ning*, -*else*, -*an*, -*nad*, -*a*, och -*eri* m.fl.]; men oakadt denna regel, såsom språkmöjlighet, är allmän, befinner det sig dock i den hittills varande verkligheten eller i språket, *sådant det är*"; nämligen

att man av en del verb bara bildar verbalsubstantiv med några av avledningssuffixen men inte med andra (AOS:VII). Dessutom är det inte helt regelbundet hur avledningens betydelse förhåller sig till stammens eller grundordets betydelse, och Almqvist påpekar igen att "Blott grammatik förslår icke här" (AOS:IX).

Under punkt tio, där uttalsuppgifternas plats i ordboken diskuteras, kommer Almqvist också in på stavning. Han uppehåller sig där bland annat vid relationen mellan uttal och stavning på ett för tiden ganska traditionellt sätt. Hans kommentarer angående stavningsreformer vittnar dock om en klar distans till problemet. Stavningen av /v/, som tidigare var <ffu>, är nu <fv>, säger han, men "huru många århundraden skola åtgå, innan det tecknas rent efter ljudet, Hava, veta vi ej. Men att det sistnämnda ännu är för tidigt, tro vi säkert" (AOS:XII). Almqvists resonemang har en parallell i den tidigare kollegan L. Möllers uttalande; denne hade också gärna utelämnat <f> i ord som *hafwer* etc., men också han väljer att följa det vedertagna bruket (se 6.4.1 ovan).¹

Denna del av Almqvists inledning innehåller en mängd intressanta iakttagelser och språkligt avancerade resonemang. Bland annat framhåller han upprepade gånger funktionsuppdelningen mellan ordbok och grammatik. Han förutser också allmänhetens invändningar: "Den första och icke minsta svårigheten befinner sig hos den svenska allmänheten sjelf, dess föreställningssätt om en bok af detta slag, och dess ovana vid begagnandet af uppgifter öfver sitt eget språk" (AOS:II). Många kommer, säger Almqvist, "ganska visst [att utropa] för sig sjelf: 'hvad i all verlden tjenar då detta till?' Hvilken svensk vet icke t. ex. att flicka i pluralis heter flickor, men pojke pojkar" (ib.). Han fortsätter:

Sålunda finner en svensk, till en början, icke stort att lära af ett lexikon öfver modersmålet, och det är lyckligt nog, om han icke tycker många af dess uppgifter gränsa till det löjliga, liksom till det onödiga [...]. (AOS:II)

¹ Redan 1713 redovisar Johannes Jacobus Pfeif sin åsikt att man i stället för <fw> borde skriva <v>, t.ex. *haver* i stället för *hafwer* (Santesson 1986:104).

De argument Almqvist ger för att överbevisa sina landsmän och för att motivera behovet av ordboken sammanfaller emellertid inte helt med hans plan för vad den egna ordboken skall innehålla. Denna presenteras separat nedan.

10.3.1.2. Almqvists pan för ordboksarbetet

I själva ordboksarbetet, säger Almqvist, är det två moment som är i särklass viktigast. Det ena är ordurvalet; det andra informationsurvalet, d.v.s. vilka ord som skall ingå i ordboken och vilken information som skall ges om dessa ord. Han börjar med att ange vilka ord hans ordbok skall innehålla:

alla i den allmänna svenskan befintliga inhemska ord;
 alla utländska ord som används i det svenska allmänspråket;
 alla dialektord han haft tillgång till;
 alla geografiska ord;
 ord som fortfarande används och som betecknar företeelser i forntiden.
 (AOS:XIIIff)

Almqvist deklarerar att han har använt ordförrådet i Westes och Lindfors ordböcker och att han dessutom lagt till ett stort antal ord som inte finns i dessa (se AOS:XIII). När han har redovisat de minst sagt generösa urvalskriterierna för ordförrådet uppehåller han sig vid vilken typ av information han *inte* kommer att ge om uppslagsorden:

- a) deras "ursprung ifrån det gamla svenska eller isländska språket";
- b) "deras filologiska sammanhang och släktskap med ord i andra, fremmande språk";
- c) "deras egentliga sakbetydelse, utan blott språkbetydelse";
- d) "Sådana slags bestämningar, som uteslutande tillhöra den högre grammatiken" (AOS:XVIII.).

Almqvist gör sålunda en skillnad mellan å ena sidan ordens historia och förekomst i äldre svenska och i isländska (punkt a), och å andra sidan deras etymologi allmänt (punkt b).

Under punkt (c) förklarar Almqvist vad han menar med *sakbetydelse* respektive *språkbetydelse* (se 3.6 ovan). Med den sista punkten i listan, punkt (d), menar Almqvist att ordboken är avsedd att vara en deskriptiv snarare än en normativ ordbok. Där variantformer är i bruk i språket redovisar därför ordboken de olika varianterna utan att rekommendera någon av dem som riktigast. Förfarandet exemplifieras med att det vid verbet *fästa* skall anges, att då "det tillhör både 1 och 3 konj., således i impf. har både *Fästade* och *Fäste*" (AOS:XVIII). Eftersom ordboken slutar på ordet *brambär* går det inte att kontrollera Almqvists tillvägagångssätt just i det anförda exemplet. I de flesta fall är han dock generös när det gäller att presentera variantformer av uppslagsorden (se t.ex. (184) nedan).

Till sist i sin inledning ger sedan Almqvist en detaljerad plan över ordboksartiklarnas mikrostruktur. Till denna plan återkommer vi under avsnitt 10.3.3 nedan. Planen avslutas med en förklaring till och kommentarer om de förkortningar som används i ordboksartiklarna.

10.3.2. AOS — makrostruktur

Artiklarna i AOS inleds med uppslagsord i fet stil, utdraget i marginalen i förhållande till resten av artikeln (bild 22). Det förekommer att ett uppslagsord representerar flera lemman. Sålunda inleds artikeln *Bankrutt* med att substantivet *bankrutt* behandlas, därefter markeras ett nytt moment och ny ordklass: "2) *adj.*". På samma sätt står uppslagsordet *bak* snarast för fyra lemman: (1) substantivet *bak* (s. m. 2), (2) förleden *bak* i sammansättningar, betecknad som "*adj. insep.*", (3) adverbet *bak* samt (4) ordets funktion som preposition, t.ex. "bak berget, bak huset, bak skogen". Vanligast är emellertid att varje uppslagsord endast representerar ett lemma.

Afbördande — Afdragande 17

- Afbördande**, *u.* ävbördande, *s. n. 4. Ss.* — Handlingen, då man afbördar sig.
- Afberkla**, *u.* ävsirrkla, *v. a. 1. Ss.* (fr. Lat.). — Afmäta med cirkel.
- Afdagataga**, *u.* avdagataga, *v. a. 5. Ss.* — Mörda, taga någon ifrån l. af (dagarne) lifvet. Brukas ej i impf.
- Afdagatagande**, *u.* avdagatagande, *s. n. 4. Ss.* (För Pass.). — Handlingen, då man mördar.
- Afdamma**, *u.* ävdamma, *v. a. 1. Ss.* — Taga bort allt dammet af l. ifrån någonting. Verbets objekt är såväl saken, hvarifrån; t. ex. "afdamma bordet," som saken, hvilken borttages. Uttryckes lika väl: *Damma af.*
- Afdammaende**, *u.* ävdammaende, *s. n. 4. Ss.* (För Pass.) och
- Afdämning**, *u.* ävdämning, *s. f. 2. Ss.* (För Pass.). — Handlingen, då dammet tages af, bort, ifrån någonting.
- Afdanka**, *u.* ävdänka, *v. a. 1.* — Skilja någon ifrån en tjänst. Detsamma som Förfaskeda, afsätta. Ordet brukas i lägre stil.
- Afdankande**, *u.* ävdänkande, *s. n. 4. Ss.* (För Pass.). — Handlingen, då man skiljer någon ifrån tjänst, syssla, embete.
- Afdankning**, *u.* ävdänkning, *s. f. 2.* (För Pass.). — Detsamma som Afdankande; men brukas mindre.
- Afdela**, *u.* ävdéla, *v. a. 1. Ss.* — Skilja, söndra i mindre rum och stycken. Liktydigt med Indela, afskilja. Brukas om rum och om afhandlingar (böcker).
- Afdelande**, *u.* ävdélände, *s. f. 4. Ss.* (För Akt. och Pass.). — Handlingen, då man afskiljer, afsöndrar, indelar någonting.
- Afdelning**, *u.* ävdélning, *s. f. 2. Ss.* (För Pass.). — 1) Liktydigt med Afdelande. 2) Sjelfva det afskilda stycket, i rummet eller i afhandlingen (boken).
- Afdika**, *u.* ävdika, *v. a. 1. Ss.* — Genom gräfning göra aflopp för vattnet från ett fält. Verbets objekt är vattnet, och äfven saken, hvarifrån; t. ex. "jag har afdikat min äng."
- Afdikande**, *u.* ävdikande, *s. n. 4. Ss.* (För Pass.); och
- Afdikning**, *u.* ävdikning, *s. f. 2. Ss.* (För Pass.). — 1) Handlingen, då man gräfter aflopp åt vatten. — 2) Sjelfva afloppsrännilen; liktydigt med *Dike.*
- Afdrag**, *u.* ävdråg, *s. n. 5. Ss.* — 1) Afkortning, afprutning, förminskning af någonting. 2) Första aftrycket, på försök, för att efterse om ett ark blifvit rätt satt i boktryckarterm.
- Afdraga**, *u.* ävdråga, *v. a. 5. Ss.* — Böjningsformen synes under *Druga.* 1) Afkorta, afpruta, förminska. 2) Göra första aftrycket. Se *Afdrag.* 3) Afklä huden från en kropp.
- Afdragande**, *u.* ävdrågande, *s. n. 4. Ss.* (För Pass.); och

BILD 22. Ordbokssida i *Almqvists Ordbok öfver svenska språket (1842[–44])*.

Sist i sin inledning ger Almqvist en del upplysningar om ord-bokens praktiska uppläggning. Han eftersträvar en strikt alfabetisk ordning, varvid i princip samtliga uppslagsord har primär status:

För bekvämlighetens skull vid eftersökande af ord, träffar man dem oberoende af hvarann på sitt eget inom alfabetet befintliga rum. De stå således, hvarken på grund af härledning eller annat, under hvarandra (AOS:XXIII).

Denna ordning tillämpas också ganska konsekvent i fragmentet. Almqvist reserverar sig emellertid beträffande genomskinliga sammansättningar: ”Dylika sammansatta ord, såsom utan behof af någon förklaring för sin räkning, fingo då icke upptaga egna artiklar, utan anföras endast under de enkla, hvaraf de äro gjorda” (AOS:XXIII f.). Om sammansättningarna däremot är lexikaliserade, d.v.s. ”bildar ett helt af ny och annan bemärkelse, än man med kännedom af de enkla beståndsdelarne kunde inse”, tilldelas de en egen plats i makrostrukturen (AOS:XXIV). Almqvist behandlar i fragmentet en mängd sammansättningar, de allra flesta som primära stickord, och han har alltså tillämpat en generös bedömning av vad som kunde betraktas som ”ny och annan bemärkelse”. Sammansättningar kan naturligtvis också förekomma som sekundära uppslagsord.

De allra flesta avledningar behandlas i AOS som primära uppslagsord. Denna ordning överensstämmer också med Almqvists i inledningen uttalade intentioner:

Härledda ord och Utledningar af alla slag stå alltid på sina egna rum, och icke under sina primitiver. Enda undantaget härifrån utgöres af verbalier ifrån utländska verber, hvilka anføres under dessa verber och ej hafva egna artiklar. (AOS:XXIV)

I inledningen har Almqvist redovisat sin strävan efter att förklara samtliga förekommande verbavledningar och deras bruk (se avsnitt 10.3.1.1 ovan). Detta verkar han lyckas med, både beträffande fullständigheten och urvalet, och de allra flesta behandlas som primära

uppslagsord. Det finns sålunda gott om verbalsubstantiv i makrostrukturen, främst avledningar på *-ande*, och *-(n)ing*. Även om det nu är svårt att avgöra hur frekventa dessa avledningar verkligen har varit förefaller Almqvist ha gjort ett urval så att han begränsar sig till sådana som faktiskt har använts och inte bara räknar upp så många morfologiskt tänkbara varianter som möjligt (jfr dock Malmgren 1988:202). Resultatet av de genomförda principerna för uppslagsordens ordnande i förhållande till varandra blir en i det närmaste rent glattalfabetisk makrostruktur.

Det förekommer rikligt med hänvisningar i fragmentet, dels från en stavningsvariant till en annan: ”**Als**, se *Alls*”; ”**Avig**, se *Afvig*”, dels till en synonym till uppslagsordet: ”**Altartäcke**, [...]”. Se *Altarduk*”. Vid rena stavningsvarianter är det vanligen frågan om hänvisningsartiklar, d.v.s. vid det uppslagsord han hänvisar från lämnas ingen information om uppslagsordets grammatiska eller semantiska egenskaper. När hänvisning däremot ges till en synonym eller när-synonym förses uppslagsordet med information om uttal, ordklass-tillhörighet och relevant grammatisk markering, såsom i exempel (182).

- (182) **Allsvåldig**, *u. allsvåldig, a. 2. Se Allrådande.*
Allsvåldighet, *u. allsvåldighet, s. f. 3. Se Allmakt.*

Almqvist är också frikostig med hänvisningar till artiklar som kan belysa ett uppslagsords bruk eller betydelse ytterligare. Ofta går då hänvisningen till ett simplexord eller till en mindre komplex sammansättning. Sålunda hänvisas från *backstuguhjon* och *backstugsittare* till *backstuga* och från *bageriverk* till ”*Bageri*, bem. 1”.

Enligt den plan över ordboken som presenteras i inledningen avser Almqvist att förteckna hela det svenska ordförrådet (se 10.3.1.2 ovan). Det är naturligtvis en ambition som är omöjlig att genomföra och, som Malmgren påpekar, saknas det i AOS en hel del goda ord som borde beretts plats (Malmgren 1988:202). Almqvist har emellertid inte programmatiskt utelämnat någon kategori av ord. Ordboken innehåller ett mycket stort antal dialektala ord, tydligt marke-

rade i makrostrukturen med en asterisk framför uppslagsordet, rikligt med ort- och personnamn, en del yrkestermer och även prefix, t.ex. "Be, u. bé, part. insep."

10.3.3. AOS — mikrostruktur och Almqvists egen plan

Som framgått ovan presenterar Almqvist i sin inledning en plan över den information han anser att en ordbok skall tillhandahålla om de ord den behandlar. Direkt efter uppslagsordet anges hur det uttalas, "både till ljud och tonvigt" (AOS:XVIII). För att underlätta tolkningen av uttalsangivelserna förklarar Almqvist i detalj hur de vanliga bokstavstecken som han använder för att återge uttalet skall läsas. Först går han genom vokalerna. Om *a*, *i*, *u*, *y*, *å*, *ä* och *ö* säger han att de "äro i svenskan ingen tvetydighet underkastade", medan uttalet av *e* och *o* kommenteras särskilt (AOS:XVIII f.). "När *o* står, skall det aldrig gifvas med annat ljud än *o*, såsom i *mör*, *onsdag*; men icke såsom *o* i ofta, konung, orre, hvilka hafva å-ljud", får man bland annat veta om *o* (AOS:XIX).

Vidare beskrivs konsonanternas uttal, och därefter behandlar Almqvist "tonvigten". För att visa ordets *tonvigt* använder han accenttecken, och han redogör för skillnaden mellan grav och akut accent. Med "tonvigt" avser han snarast betoning, men denna i sin tur hör nära ihop med accenten: "på en vokal, betecknad med *accent*, skall man dröja, eller *der* gifva ordet tonvigt; men på ett olika sätt, när *akut* (´), emot för när *gravis* (˘) står öfver" (AOS:XX). Trots att ordens accentuering i allt väsentligt är regelbunden och sålunda kan förklaras i en grammatik, finns det ändå så många undantag att det är bra att "hafva accentueringen utsatt för *hvarje* ord, hvilket blott kan ske i en ordbok" (AOS:XX f.). Almqvist påpekar att han på detta område endast har Weste som föregångare, men då denne bara redovisar "den förnämsta tonvigten i orden" har den växling i accentueringen som föreligger mellan simplexordet och dess sammansättningar förbigåtts (AOS:XXI). Dessutom stäm-

mer Westes uppgifter om ordaccenten inte alltid med "det finaste Svealjudet", säger Almqvist, "hvarföre jag måste ändra den" (ib.). Slutligen kommenteras konsonantlängden. En konsonant skall uttalas kort ("enkelt") efter accentuerad vokal om den inte dubbeltecknas, medan den alltid skall uttalas "dubbelt" efter vokal som inte markeras med accenttecken (ib.).

Efter uttalsuppgifterna följer information om ordets grammatiska egenskaper: ordklass, deklination och genus för substantiv, deklination för adjektiv och konjugation för verben. För nomina anges oregelbundna pluralformer och för verben oregelbundna modus- och tempusformer. Inskränkningar i paradigmerna redovisas också.

Därefter följer betydelsebeskrivningen: "ordets *bemärkelse* [anföres] genom en definition, så kort och sammanträngd, som möjligt, med vilkor att vara alldeles fullständig" (AOS:XXI). Synonymer ges där de finns och olika betydelser separeras och redovisas, liksom också olika betydelsemoment. Almqvist är medveten om att det inte är alldeles lätt att uppfylla de krav han ställer upp, och han ber läsaren ha överseende med att han kanske inte alltid lyckas till fullo och att därvid komma ihåg att han "på hela denna bana egt ingen enda föregångare på svenska att rätta mig efter" (AOS:XXII). Efter betydelsebeskrivningen ges information om talesätt eller de särskilda ordförbindelser stickordet förekommer i, om främmande ords ursprung samt om ordens konstruktionssätt. Slutligen uppehåller Almqvist sig vid de särskilda upplysningar han lämnar om verbal-substantiven. För dessa skall för första gången framgå huruvida de kan användas för det "aktiva eller *passiva* ordet i meningen, eller för *begge*" (ib.). Då detta är en nyhet i lexikografiska sammanhang förklarar han vad han menar:

1. När vid ett verbale [...] står uttrycket "för Akt. och Pass.," så utmärker det, att ordet *både* kan nyttjas för den eller det *Aktiva* i handlingen, (den l. det, som verkställer det verbs handling, hvaraf substantivet är ett verbale), och äfven för den l. det *Passiva* i samma handling, sätta i genitiv. Så kan *Acceptorande* både sägas om den, som accepterar (t. ex. "Herr Morsings acceptorande af vaxeln dröjde något"), och om det, som accepteras (t. ex. "vaxeln acceptorande af

herr Morsing dröjde”). 2. När vid ett verbale står ”för Pass.” utmärker det, att ordet *blott* nyttjas för den l. det *Passiva* i handlingen (den l. det, hvarpå det verbs handling verkställs, hvaraf substantivet är ett verbale), men icke för den l. det *Aktiva* deruti. T. ex. *Afsopande* och *Afsopning*. Detta kan allenast sägas om det, som afsopas, men icke om den, som afsopar (Man kan säga: t. ex. ”Golfvets afsopande eller afsopning;” men icke ”Pigans afsopande eller afsopning”). 3. När vid ett verbale står ”för Akt.” utmärker det, att ordet *blott* nyttjas för den l. det *Aktiva* i handlingen (den l. det, som utför det verbs handling, hvaraf substantivet är ett verbale), men icke för den l. det *Passiva* deruti. T. ex. *Skrifvande* och *Skrifning*. Detta kan sägas om en person, som skrifver, men ej om något, som skrifves. (En författare kan säga t. ex. ”Mitt skrifvande, min skrifning har nu kommit i gång;” men icke ”Bokens skrifvande eller skrifning.”). (AOS:XXIIIf.)

Han vill alltså för varje verbalsubstantiv som avletts av ett transitivt verb ange om det kan konstrueras med det finita simplexverbets subjekt eller objekt som genitivattribut. Här är Almquist återigen inne på den typ av semantiska och syntaktiska relationer som han uppehöll sig vid i samband med argumenten för ordboken och som han menar endast kan redovisas i en ordbok (se ovan 10.3.1.1). Också här framhåller han sitt pionjärskap, ”ingen föregångares arbete [har] varit mig till någon upplysning, vägledning, hjälp eller rättelse” (AOS:XXIII), och han ber än en gång om överseende om han inte lyckas fullt ut i sina ambitioner.

I det följande beskrivs mikrostrukturen i AOS, dels med utgångspunkt i den tidigare använda mallen (se avsnitt 4.4 ovan), dels med avseende på hur Almquist lyckas uppfylla de mål han själv ställer upp för den information som skall lämnas.

10.3.3.1. Uppslagsform

Uppslagsordet förtecknas i sin grundform. Även vissa oblika former förekommer som uppslagsord, framför allt de starka verbens tempusformer och stelnade kasusformer av nomina. Hur Almquist har tänkt sig behandlingen av oregelbundna former av adjektiv, adverb och pronomen framgår inte av fragmentet. Verbformerna förses med

information om uttal, vilken form det är frågan om och hur grundformen ser ut samt med en hänvisning till denna. Sålunda förekommer formerna *blef*, *blefvo* och *blefven* samtliga som primära stickord (ex. 183):

- (183) **Blef**, *u. blév, impf. s. af verbet Blifva.*
Blefvo, *u. blèvo, impf. pl. 1 och 3 pers af verbet Blifva.*
Blefven, *u. blèvån, passivt particip i den äldre formen af verbet Blifva, i stället för den nyare Blifven. Brukas med Vara i den högtidligare, särdeles bibliska stilen, i stället för supinum med Hafva. "Han är blefven (har blifvit) sjuk af ledsnad." Se under Blifva.*

Exemplen på oblika former av nomen är inte många i fragmentet. Från *allom* hänvisas direkt till *all*: "**Allom**, se under *All*", medan *andanom* förses med uppgift om uttal: "**Andanom**, *u. åndanåm*, se under *Ande*". Hänvisningen till *ande* resulterar i och för sig bara i ytterligare hänvisning: "**Ande**, se *Anda*".

De allra flesta uppslagsenheterna består av enskilda ord, men enstaka exempel på fraser som uppslagsenheter förekommer också: "**Ala opp**", "**Arta sig**", "**Bala ned**".

10.3.3.2. Uttalsuppgifter

Almqvist redovisar noggrant uttalet för varje enskilt uppslagsord, precis som han utlovat. Sekvensen med uttalsinformationen inleds alltid med förkortningen *u.* Redovisningen följer det sätt Almqvist har introducerat, och accenten markeras inte bara vid alla uppslagsord utan också vid samtliga former av dessa, även former som anges vara föråldrade (se ex. (184) nedan).

I anvisningarna om hur uttalsuppgifterna skall utläsas säger Almqvist ingenting om ett särskilt uttal av sekvenserna *rd*, *rl*, *rs* etc., d.v.s. de sekvenser som undergått supradentalisering, och inte heller vid de enskilda orden markeras ett supradentalt uttal. Sålunda uttalas *arla* "årla", *Arthur* "årrtur" och *borsta* "b`årsta". För ordet

bord (s.n.) uppges dessutom ett likaledes icke-supradentalt variantuttal: ”*u. bórd* (höres oftast: *ból*)”.

I inledningen till ordboken diskuterar Almqvist den markering av tonaccenten han tänker förse uppslagsorden med, och han kommer i det sammanhanget in på Westes insats. Dennes uppgifter om accenten stämmer som sagt inte alltid med förhållandena i Sveamålet och kan därför inte tas som utgångspunkt utan måste korrigeras (se 10.3.3 ovan). Så använder Weste en ”accentuering för verber, som man visserligen hör flera personer bruka, men hvilken dock icke tillhör den egentligen goda svenska tonvigten” (AOS: XXVI). Almqvist beklagar också sina svårigheter med korrekturläsningen av manuskriptet till AOS. Särskilt är det accenterna som hamnat fel: ”Aflägsenheten från tryckningsorten har förorsakat att ett antal tryckfel insmugit sig, särdeles af accenter” (AOS:XXV).

I ett brev till Carl Säve uttrycker han ytterligare irritation över förhållandena: ”I åtskilliga ark (i synnerhet före det 8de) stå en sådan mängd Tryckfel, i synnerhet af Accenter, att jag icke tror det vara möjligt, att jag i Corr. omfarit dem” (citerat efter Svedjedal 1987:343). Med tanke på dessa omständigheter samt på de faktiska svårigheterna att beskriva den svenska tonaccenten lexikaliskt är det inte helt lätt att bedöma Almqvists insats beträffande accentmarkeringarna. Över huvud taget tycks den lexikaliska beskrivningen av svenskans accentuering vara problematisk. Bland annat kommenterar Carl Säve i sin recension av AOS Almqvists accentuppgifter. Han säger om sig själv att han ”i denna fråga knappast kan anses domfö; när han är uppfödd i ett landskap, hvars uttal och synnerligen ordbetoning, mera än något annat, skiljer sig från riksidiomet” (Säve 1842:487). Han finner dock att Almqvists uppgifter tycks stämma med ”riksidiomet”, med några få anmärkningar som han sedan diskuterar (ib.). Säve berör också kort svårigheterna att avgränsa själva ”riksidiomet”.

Almqvists ambition beträffande uppgifterna om ordens accentuering är naturligtvis i allra högsta grad lofvärd. Som komplement till Westes uppgifter hade de kunnat utgöra ett värdefullt bidrag till

kännedomen om uttalet vid den aktuella tiden. Det faktiska värdet begränsas emellertid starkt av att ordboken endast kom att omfatta en så liten del av det svenska ordförrådet.

10.3.3.3. Ordklassuppgifter

För samtliga uppslagsord redovisas vilken ordklass de tillhör, med undantag dock av de ord som endast förses med hänvisning till annan plats i ordboken (jfr strax ovan). Ordboken innehåller talrika *proprier*; dessa markeras förutom med ett *s.* för *substantiv* också med ett "*n. pr.*". Samtliga ordklasser är representerade i fragmentet. Sålunda presenteras *att* som "*art. och konj.*", närmare preciserat som "*Biord för verber*". I vissa fall har Almqvists grammatiska analys givit andra resultat än vad som senare har etablerats. Exempelvis anges *blom* vara "*adj. mest insep.* [...] Osammansatt träffar man det i adverbialuttrycken *I blom*, i blomstringstillstånd". I ordboken tycks adjektiv och pronomen ha utgjort två åtskilda kategorier, även om det på grund av fragmentets begränsade omfång är svårt att dra några bestämda slutsatser om relationen mellan dem (se *annan* strax nedan).

10.3.3.4. Morfologiska uppgifter

De morfologiska uppgifter man får i inledningen till varje artikel är detaljerade. För substantiv (även *proprier*) och adjektiv anges med en siffra vilken deklination de tillhör och för verben vilken konjugation. Kriterierna för indelning i deklinationer respektive konjugationer förklaras i inledningen. Beträffande adjektivens deklinationer är det en viss risk för förvirring, då den första deklinationen, som i singularis får en speciell ändelse i neutrum, markeras med siffran 2, medan andra deklinationen, som bara har en form i singularis, markeras med siffran 1 (AOS:XXV). Substantivens genus redovisas

också. Vidare markeras begränsningar i paradigmerna, särskilt substantivens numerus- och speciesrestriktioner. Beträffande dialektorden nöjer Almqvist sig emellertid med att bara ange vilken ordklass de tillhör. Det är anmärkningsvärt att Almqvist ingenstans, vare sig i inledningen eller i artiklarna, hänvisar till sin *Svensk språklära*, som nyss (1840) hade kommit ut i en tredje upplaga.

Uppgifter om oregelbundna böjningsformer lämnas explicit. Exempelvis framgår i artikeln *Annan* att ordet är ”*adj. 2.*”, d.v.s. adjektiv av första adjektivdeklinationen, samt att neutrumformen och den definitiva formen är oregelbundna: ”*neutr. -nat, def. formen: Andre, -dra*”. I ordboken finns två uppslagsord *and*, det ena ”*s. f. 3. plur. änder*”, det andra, ’skörd’, ”*s. f. sing.*”. Verbartiklarnas morfologiska del innehåller samtliga oregelbundna former, och de får vid de starka verben ett ansenligt format. Tillvägagångssättet exemplifieras här av inledningen till artikeln *Bjuda* (ex. 184).

- (184) **Bjuda**, *u. bjüda, v. a. 5.* Ind. Præs. *s. Bjuder* (*u. bjü...*), pl. *Bjuda* (*u. bjü...*), i 1:sta personen: *Bjude*, i högre kurialstil; Impf. *s. Bjöd* (*u. bjö'...*), pl. *Bjödo* (*u. bjö'ö ..*), i en äldre, ännu någongång i högtidligare stil förekommande form: *s. Böd* (*u. bö'..*), pl. *Budo* (*u. bü ..*); Konj. Præs. *Bjude* (*u. bjü ..*); Impf. *Bjöde* (*u. bjö'ö ..*), i en äldre form *Böde* (*u. bö'ö..*); Imper. *Bjud!* (*u. bjü ..*); Sup. *Bjudit* (*u. bjü ..*), i en äldre form *Budit* (*u. bü ..*), hvilket väl bör skiljas från supinet *Budat* (för *Bådat*, af ett annat verb *Båda* eller *Buda*; se detta); Part. Akt. *Bjudande* (*u. bjü ..*); Pass. *Bjuden* (*u. bjü ..*), i en äldre form *Buden* (*u. bü ..*), hvilket väl bör skiljas från p.p. *Budad* (för *Bådad*, af ett annat verb; se nyss ofvan). [...]

Av exemplet framgår dels med vilken noggrannhet Almqvist redovisar de olika formerna, dels hur han hemfaller åt ett överdrivet konsekvensnit i stället för att generalisera och koncentrera den information han ger. Accenten redovisas vid varje form, varje gång föregången av förkortningen *u.* Vidare avbryts formen konsekvent efter första stavelsens vokal, även vid de enstaviga där det ibland går åt större utrymme för att markera att ordet avbryts än vad som hade krävts för att skriva ut hela ordet.

Bland de morfologiska uppgifterna redovisas om ordet är en sammansättning, *Ss.*, till exempel ”**Bakbinda**, *u.* båkbi´nnda, *v. a.* 1. *Ss.*”. Avledningar markeras inte på något motsvarande sätt och heller inte prefigerade verb.

Vissa morfologiska uppgifter förekommer också som kommentarer efter betydelsebeskrivningen. Exempelvis säger Almqvist om adjektivet *bebrefvad* att detta ”är egentligen part. pass. af ett verb *Bebrefva*, men som ej vidare förekommer i språket, om icke i Westgöta dialekten”. Samma slags resonemang förs om ordet *bebunden*, dock utan reservationer beträffande västgötskan.

10.3.3.5. Syntaktiska uppgifter

AOS ger rikligt med syntaktiska upplysningar om stickorden. Dessa uppgifter har för det mesta ett nära samband med den semantiska analysen och betydelsebeskrivningen.

Det är framför allt verbartiklarna som innehåller detaljerad syntaktisk information. För varje verb redovisas inledningsvis, i artikelhuvudet, huruvida det är aktivt eller neutralt, om det konstrueras reflexivt (t.ex. *arta sig* ”*v. refl.*”), om det är ett deponensverb (t.ex. *artas* ”*v. dep.*”) eller om det är opersonligt (t.ex. *ana*, ”*v. a.* och *impers. r[eflexivt].*”). Det enda hjälpverb som finns i fragmentet är *blifva*. Dess funktion som hjälpverb diskuteras utförligt utan att uttrycket *hjälpverb* eller ”*v. aux.*” e.dyl. nånsin förekommer. Sålunda säger Almqvist att verbet används ”tillsammans med verbers *passiva* participer, för att bilda omskrifningar, i stället för dessa verbers passiver i finit form; t. ex. ’han blef dödad’, i st. f. ’han dödades’” (AOS:461).

I inledningen redovisar Almqvist ambitionen att i ordboken illustrera verbens valens och selektionsrestriktioner (se 10.3.1.1), en ambition som han sedan till stor del faktiskt förverkligar. Ofta diskuteras relationen mellan verbet och dess objekt i detalj. Om verbet *barbera* (ex. 185) lämnar Almqvist följande information.

- (185) **Barbera**, *u.* barbèra. [...] Verbets objekt är hvarken skägget eller hakan, utan personen, hvars skägg aftages. Man säger således t. ex. "barbera herr Johansson," men icke: "barbera herr J:s haka" eller "herr J:s polisonger. [...]

Verbet *aftrycka* uppges ha två betydelser, som båda kommenteras med avseende på konstruktionen. I första betydelsen anges komplementet direkt i definitionen: "Afdraga (på papper eller duk) genom tryckning", i den andra betydelsen fästs användarens uppmärksamhet bland annat på objektsväxlingen: "Aflossa ett skjutgevär. Verbets objekt kan vara både det, *som* aftryckes, och saken, *hvarifrån* det sker. Konstrueras med *ifrån*. Man kan också säga: *Trycka af*".

Också för innehållsmässigt mera komplicerade verb redovisas konstruktionssättet ingående. Hos verbet *antaga* urskiljer Almqvist fem huvudbetydelse och till en av dessa ytterligare betydelsemoment. Efter betydelsebeskrivningen ges uppgifter om konstruktionssättet: "Verbet konstrueras i bem. 1. med *för*, och i bem. 4 med *till*". Hela artikeln *Baka* (ex. 186) består egentligen av information om verbets kombinatoriska egenskaper. Artikeln är också ett representativt exempel på Almqvists språkbruk i artiklarna. Där framgår också hans preferens för ofta mångordiga resonemang snarare än illustrativa språkprov, liksom också den frånvaro av generaliseringar som är typisk för AOS.

- (186) **Baka**, *u.* bàka, *v. a. I.* — Tillverka något af deg. Verbet säges hufvudsakligen om bröd, men äfven om konfekt, pastejer, bakelser, kakor, tortor, pepparkakor och allt, som tillhör bemärkelsen af bakverk. Konstrueras i allmänhet med *af*. Man säger *Baka in*, då man inlägger någonting (sylt, äpplen o. d.) i bröd eller annat bakverk.

Här anges inte bara från vilket semantiskt fält objektet bör hämtas; de substantiv som kan utgöra objekt redovisas närmast uttömmande.

Medan relationen mellan ett verb och dess objekt flitigt illustreras, förekommer diskussioner om verbets relation till subjektet mera

sällan. Någon gång kommenteras emellertid också detta förhållande. Sålunda förklaras vid *afbeta* att det "Säges blott om djur", vid *beljuga* att "Såväl subjekt, som objekt utgöres alltid af personer" och vid *besofva* att "Verbets person eller subjekt är alltid en man, och objektet en qvinna".

Det finns gott om partikelverb (på *af-*, *an-* och *be-*) i fragmentet. Almquist markerar noggrant de verb som även kan uppträda i lösa sammansättningar, d. v. s. de flesta: "**Afgnida**, [...]. Kan äfven sägas *Gnida af*", "**Afgå**, [...]. Kan utbytas, ehuru mindre väl, med *Gå af*" och "**Anspänna**, [...]. Man utbyter det i sednare bemärkelsen med *Spänna an*". De partikelverb som inte kan förekomma i lösa sammansättningar markeras däremot inte särskilt.

Beträffande verbalsubstantiv på *-ande* och *-(n)ing* håller Almquist verkligen vad han lovar i inledningen, nämligen att förankra verbavledningens betydelse i simplexverbets valens. Av den information som bifogas till exempelvis uppslagsorden *bestrykande* och *bestrykning* (ex. 187) "för Pass" respektive "för Akt. o. Pass.", kan man utläsa att innehållet i satsen "han bestryker planket med tjära" skulle kunna uttryckas genom nominalfrasen "plankets bestrykande med tjära" men inte med "hans bestrykande af planket". Såväl "plankets bestrykning" som "hans bestrykning af planket" skulle däremot gå bra.

- (187) **Bestrykande**, u. bestr`ykande, s. n. 4. (för Pass.); och
Bestrykning, u. bestr`ykning, s. f. 2. (för Akt. o. Pass.). — Handlingen, då man bestryker, i verbets begge bemärkelser.

Almquist betonar själv att uppgifter av detta slag inte tidigare har lämnats i ordböcker, och han ursäktar sig om han inte skulle ha lyckats fullt ut i sina ambitioner. I vissa fall är det också svårt att bedöma värdet av hans uppgifter; det som idag framstår som tvivelaktigt kan bygga på en korrekt analys av ordets användning och betydelse på Almquists tid.

Det är inte bara vid verben som konstruktionssättet redovisas i detalj. Vilken information Almquist antagligen har tänkt lämna om

partiklar och viktiga prefix kan möjligen utläsas av artikeln *Be* (ex. 188). Som så ofta är den syntaktiska informationen väl integrerad i den semantiska analysen.

- (188) **Be**, *u. bé, part. insep.* — Detta biord sättes framför ordstammar, mest för att bilda verber, såsom *Bemantla, Bekaja, Bedyra, Besigtiga*; men oftast framför ord, som redan äro verber, då tillägget 1) än förvandlar neutrer till aktiver, t. ex. *Bebo, Begå, Besofva, Betvifla*; 2) än står i stället för en preposition, t. ex. *Bejaka* i stället för *Jaka till, Besvara* i stället för *Svara på, Begråta* i stället för *Gråta öfver*; 3) än ökar betydelsen, t. ex. *Bestyrka*, kraftigt *Styrka* (ett påstående), *Belasta*, svårt *Lasta, Bepriisa*, högligen *Priisa, Bepryda*, mycket *Pryda*; 4) än förvandlar betydelsen, t. ex. *Befordra*, helt annat än *Fordra, Belöpa*, helt annat än *Löpa, Betala*, helt annat än *Tala, Belefva*, helt annat än *Lefva*; 5) än lemnar betydelsen alldeles oförändrad, då tillägget blott bildar ett duplikat, t. ex. *Besvika*, detsamma som *Svika; Bedåra*, detsamma som *Dåra*. *Be* står äfven i början af substantiver och adjektiver, men merendels sådana, som utgöra härledningur ur verber med *Be*. Undantag härifrån äro sällsynta, såsom *Belåten, Besagde, Bestört*.

I detta sammanhang kan måhända viss kritik riktas mot delar av Almqvists analys beträffande simplexverbets släktskap med det sammansatta verbet, men det mesta av den information som ges är ändå relevant. Också i artikeln *Blott*, under moment (2), adverbet, presenteras en tämligen avancerad syntaktisk analys (ex. 189). Där får vi veta följande.

- (189) **Blott**, *u. blå'tt. [---]* Det ingår, likasom *Allenast*, i den disjunktiva konjunkional-ställningen: *Icke blott — utan äfven*. Med *att* eller *om* bildar det vilkorliga konjunktioner; t. ex. "blott att (eller: om blott) du tiger, så skall du få förlåtelse. Om blott (eller: blott att) jag viste." Likaså: "blott att icke den olyckan händer!" Vilkorligheten uttryckes stundom allenast med *Blott*; t. ex. "blott han visar sig, så blir allt godt igen. Kom blott!"

Möjligen kan här — för en gångs skull — invändas, att denna information delvis hör till grammatiken snarare än till ordboken.

Vissa adjektivs fraseologi kommenteras. Exempelvis upplyses användaren om att ordet *anhängig* "Konstrueras med *vid* och *hos*",

och att *behäftad* ”Konstrueras genom *med*, och säges synnerligen i anseende till skulder, fel och sjukdomar”. Exemplen *ansvarsfull* och *ansvarig* har anförts av Malmgren, som betecknar Almqvists behandling av verbens och adjektivens fraseologi som ”det verkligt värdefulla i Almqvists ordbok” (Malmgren 1988:204).

Också substantiven förses ibland med kommentarer om hur de bildar fraser. Ibland utgör upplysningarna om ordets konstruktions-sätt merparten också av en substantivartikel. Artikeln *Arrende* (ex. 190) representerar en väl genomförd analys och beskrivning av substantivens fraseologi.

- (190) **Arrende**, *u. arä'nnde, s. n. 4.* — 1) Förpaktning af egendom. Se bemärkelsen under *Arrendator*. — 2) Sjelfva vilkoren eller summan, som man utgör eller erlägger för egendomen. ”När började detta arrende?” (bem. 1); ”har du drygt arrende?” (bem. 2). Man säger om egaren: ”*lemna på* arrende,” och om arrendatorn: ”*taga på* arrende;” samt om den sednare i anseende till summan: ”*lemna i* arrende.” Ordet konstrueras med *af* i första och med *för* i andra bemärkelsen. [...]

Det är viktig information om uppslagsordets konstruktionssätt som här presenteras, såväl beträffande verbfrasens som prepositions-frasens utseende. I andra fall är uppgifterna om substantivens fraseologi närmast slentrianmässiga och av tvivelaktigt värde. Så informeras läsaren om att sammansättningen *blodböld* ”konstrueras med *på*”; *bordskant* däremot ”med *vid*; någongång *på*”.

Malmgren uttalar sig mycket positivt om Almqvists behandling av uppslagsordens fraseologi: ”Man kan faktiskt säga, att Almqvists ordboksfragment innehåller embryot till en svensk valensordbok” (Malmgren 1988:204). En del av de uppgifter Almqvist har ännu idag ingen motsvarighet i svenska ordböcker över huvud taget, andra måste sökas i speciella konstruktionsordböcker, även om information av detta slag helt klart skulle öka den enspråkiga allmän-ordbokens användbarhet. Sammanfattningsvis kan vi konstatera att Almqvists behandling av uppslagsordens kombinatoriska egen-

skaper är mycket ambitiös och i många avseenden också nyskapande.

10.3.3.6. Betydelsebeskrivningen

I inledningen till ordboken för Almqvist en insiktsfull diskussion om enspråkiga ordböckers definitioner, och de argument han ger där för en ordbok av det slag han tänker åstadkomma är imponerande (se 3.6 och 10.3.1.1 ovan). Längre fram i inledningen, under rubriken "Hvad bör om hvarje ord sägas?" (AOS:XVII), formulerar han ramen för sin betydelsebeskrivning (se 3.6 ovan). Ordets betydelse skall förklaras genom en definition som skall vara kort, koncis och komplett.

Vid en granskning av ordbokens betydelsebeskrivningar visar det sig att en del av de farhågor Almqvist uttrycker beträffande betydelsebeskrivningen inte var helt obefogade. Den gräns mellan den lingvistiska beskrivningen av ordet och beskrivningen av dess referent, som han illustrerar med ordet *häst*, visar sig i ordboken vara mycket svår att upprätthålla. Ofta överskrids den på så sätt att språklig och encyklopedisk information blandas friskt, och för många uppslagsord är den enda information ordboken tillhandahåller av rent encyklopedisk natur.

För vissa appellativer ger Almqvist det överordnade begreppet, genus proximum, utan ytterligare kommentarer och utan att explicit ange de karaktäristiska drag som skiljer ut det definierade ordet från andra semantiskt besläktade ord. *And* definieras som "Ett slags sjöfågel. Vild anka", *anka* däremot endast som "Ett slags vattenfågel". *Apel* förser han, förutom med beskrivningen "Ett slags fruktträd", också med en latinsk artbeteckning samt ytterligare en precisering: "Pyrus malus. Vildäple". Han kommenterar dock inte relationen mellan uppslagsordet och den nämnda frukten. *Apelsin* däremot uppges vara "Ett slags frukt. Växer i Sverige endast uti orangeri", liksom också *aprikos*: "Ett slags söderländsk frukt. I

Sverige går den blott till i orangerier”. Skillnaden mellan en apelsin och en aprikos förutsätts antagligen vara ”allmänt bekant” och behöver sålunda inte förklaras.

I vissa fall utgår Almqvist från att läsaren vet vad ordet betyder och nöjer sig med att ge ett överordnat begrepp och påpeka att referenten är känd. Det man får veta om ordet *apa* är att det betecknar ”Ett slags djur. Allmänt bekant” samt att det används i sjömansspråket om ett bestämt segel. Om ordet *alm* får vi likaledes veta att referenten är ”Ett trädslag, allmänt bekant”. Dessa förklaringar uppfyller visserligen Almqvists krav på definitionen att den skall vara kort och koncis; om de kan betraktas som fullständiga definitioner av aristoteliskt slag är däremot högst diskutabelt. För att ansluta till Putnams naturliga klasser och hans stereotypeteori, så berättar Almqvist faktiskt inte ens vad exempelvis en *apa* är. (För närmare diskussion se 3.6 ovan.)

Även om det finns gott om substantivdefinitioner av detta slag i ordboken finns där också rikligt med goda traditionella aristoteliska definitioner av såväl konkreta som abstrakta substantiv. Av uppslagsordet *blad* urskiljer Almqvist fyra olika betydelser; dessa förklaras alla på ett högst relevant sätt (ex. 191).

- (191) **Blad**, [...] **1**) På växt: En tunn, mjuk, jemn, tvåsidig del, utskjutande från rot eller på knopp, stjelk, qvist (sällan omedelbart på stam eller gren), och försedd med porer till uppsupande af luft för växtens näring. Ordet ingår i åtskilliga sammansättningar, efteråt, dels till utmärkande af bladets slag (såsom Rotblad, Hjärtblad, Blomblad, Kronblad), dels af växtens slag, hvartill det hör (såsom Kålblad, Törnrosblad, Lindblad), hvilka alla ses på sina ställen. Blad på träd är liktydigt med *Löf*, hvilket der brukas mera. — **2**) På verktyg: En tunn, hård, jemn tvåsidig och stundom (nemligen för skärande verktyg) på en eller flere kanter hvass del. Således har man blad på knif, såg, spade och äfven sked (utan hvass kant, emedan verktyget här icke tillhör de skärande); och nyttjar ordet då vanligen i sammansättning, äfven efteråt, såsom Knifblad, Sågblad, Skedblad; se dem på sina ställen. — **3**) I bok och af papper: En tunn, mjuk, jemn och äfven här tvåsidig del. Således åtskiljer man begreppen af *Blad* och *Sida* i en bok så, att alltid tvenne af det sednare slaget gå på ett av det förra. Pappersblad är icke synonymt med Pappersark.

Ett tuviket ark säges hafva två blad; för öfrigt kan hvilken del af arket, huru liten som helst, skild ifrån det öfriga, kallas ett pappersblad. — 4) Af metall, särdeles guld: En utmärkt tunn, mjuk, smidig skifva, vanligen gjord i ändamål att påläggas annat, för att gifva det utseende af den ifrågavarande metallen. [...]

Indelningen i betydelsemoment är naturlig och förklaringarna till samtliga moment är välformulerade. Förutom definitionerna bifogas diverse annan information som också är relevant. I det första momentet påpekas två olika betydelser som ordet kan ha som sammansättningsled. Relationen mellan *löf* och *blad* redovisas också. Under moment (3) kontrasteras — efter själva definitionen — betydelsen hos *blad* mot betydelsen hos de närbesläktade *sida* respektive *ark*.

Även om det finns gott om artiklar med långa, analyserande och detaljerade definitioner, förekommer naturligtvis också kortare betydelsebeskrivningar. Således definieras *afund* som ”Missunsamhet, svartsjuka; tycke, att en annans är bättre än ens eget; missnöje” och verbet *ana* som ”Hafva en förkänsla af tillkommande händelser, dunkelt förutse, hysa en oförklarlig öfvertygelse om något stundande, få ingifvelse om”.

Almqvist utnyttjar också synonymräckor som förklaringar. Adverbet *allenast* förklaras som ”Blott, endast, bara”; *bara* (adv.) som ”Allenast, blott, endast; om; så fort” och *blott* 2 (adv.) som ”Endast, allenast, bara”. Särskilt vanligt förekommande tycks synonymräckorna vara vid adjektiv, adverb och verb. Exempelvis förklaras uppslagsordet *bra* som ”1) *adj.* 1. Dugtig, rask, ärlig, hederlig; klok; mycken. — 2) *adv.* Väl, godt, förträffligt; skönt; klokt; mycket”. Hos verbet *använda* urskiljer Almqvist två betydelser, dels ”1) Allmänt: Nyttja, bruka, begagna, tillämpa”, dels ”2) Särskildt: Förtära, uppäta, utdricka”. Betydelsen förklaras sålunda enbart genom närsynonymer. Så är det naturligtvis inte vid alla verb. Det typiska för Almqvists sätt att behandla verben är, som berörts ovan (10.3.3.5) hur den semantiska och den syntaktiska beskrivningen integreras i varandra, ofta med utförliga kommentarer om selektionsrestriktioner

och valens. Därtill kommer ofta semantiska utredningar där verbets betydelse relateras till andra, närbesläktade verbs betydelser. Förfarandet exemplifieras här med artiklarna *Bo* och *Bebo* i ex. (192) och (193) nedan.

- (192) **Bo**, *u. bó, v. n. 4*. — 1) Vistas; hafva hem. Ordet nyttjas såväl för vistelse på stadigt boningsställe, som under resa. Konstrueras med *hos* för personer, i hvilkas hus man har hem; och med *i* eller *på* för orten. Stora egenheter förete sig vid urskiljandet när *i* eller *på* skall nyttjas i konstruktionen för *Bo*. I allmänhet brukas *i* för städers namn, äfvensom för landskapers och traktors af större eller mindre omfång, så fort landet icke är en ö (halfö eller näs), eller orten kan betraktas såsom ett ställe, en gård, i hvilket fall *på* skall nyttjas; hvarvid likväl märkes, att om stället är en by, måste man säga *i*. [...] — 2) Figurligt säges ordet någongång om egenskaper, som finnas (likasom *bo* och *vistas*) hos en person. [...]

I det stycke under betydelse (1) som här utelämnas exemplifieras bruket av *i* respektive *på* genom att en mängd geografiska namn räknas upp med rätt preposition utsatt.

- (193) **Bebo**, *u. bebó, v. a. 4*. — Vistas i ett land eller på ett ställe. *Bebo* utmärker, såsom aktivt, detsamma som det neutrala *Bo*, konstrueradt med *i* eller *på*, men utsträckt till *hela* föremålet, der man *vistas*. T. ex. "Herr Andersson bebor N. N. hus," betyder, att han för sin räkning upptager hela huset; men "Herr A. bor i N. N. hus," innefattar icke vidare, än att han der har rum, oafgjordt, huru stor del af huset han begagnar. Man kan således icke om en enskild säga, att han bebor ett land, en stad; men väl en gård, ett ställe, om han nyttjar det helt och hållet [.] *Bebo* låter sig ej användas utan objekt, och har dertill landet eller stället, der vistelsen eger rum. Emellan "Bebo" och "Bo i l. på" är för öfrigt den skillnad, att det förra nyttjas i något större och högtidligare stil, hvarföre det ock säges om ett helt folk, hellre än om en blott enskild. Men äfven om ett folk måste man iakttaga förut omnämnda skillnad. Man kan icke språkrätt yttra: "Svenskarne bebo Skandinavien," utan "bebo en del af Skandinavien;" deremot kan man språkrätt säga: "Svenskarne bo i Skandinavien." [...]

Själva definitionen av verbets betydelse är ofta, som i exemplen ovan, kort, koncis och egentligen också komplett. Visserligen är det svårt att göra en ingående bedömning av kvaliteten hos de flesta av ordbokens definitioner, då viktiga ord som ingår i dessa inte finns definierade i fragmentet, som till exempel ordet *hem* i artikeln *Bo* (ex. 192).

Trots att AOS i mycket karakteriseras av frånvaron av platsbesparande generaliseringar, använder sig Almqvist ändå systematiskt av några klart urskiljbara strategier för att beskriva uppslagsordens betydelse. Simplexorden får för det mesta en ingående betydelsebeskrivning i form av definitioner eller parafrastiska omskrivningar. Avledningarnas betydelse beskrivs däremot i första hand med en formel. Exempelvis är *agerande* "Handlingen, då man agerar, i detta verbs alla bemärkelser", *betande* "Handlingen, då man betar, i verbets alla bemärkelser; se detta. Liktydigt med *Betning*" och *betning* "Handlingen, då man betar, i detta verbs alla bemärkelser; se detta[.] Liktydigt med *Betande*". Också avledningar på *-het* definieras formelaktigt: "egenskapen att vara". Sålunda lyder definitionen av *blekhet* "Egenskapen, att vara blek"; på samma sätt definieras också *blekblåhet*, *blekgrönhet*, *blekgulhet*, *bleklagdhet*, *blekrödhet* och *bleksvarthet* — liksom också *blåblekhet*, *blåbrunhet*, *blågråhet*, *blågrönhet*, *blågulhet*, *blåhet* etc., etc., samtliga primära uppslagsord.

Synonyma *ande-* och (*n*)*ing-*avledningar redovisas om möjligt som en sammanhängande enhet på samma sätt som artiklarna *Bestrykande* och *Bestrykning* (ex. 187 ovan) I förekommande fall behandlas ytterligare betydelser eller speciell betydelseutveckling hos avledningarna i separata moment, som i artikeln *Afbetalning* (ex. 194):

- (194) **Afbetalning**, [...] 1) Handlingen, då man återställer en del af en skuld. 2) Sjelfva summan, som härvid erlägges.

Några av de adjektiviska avledningarnas definitioner ger snarast ett eko av den latinska lexikografitraditionen. Ett flertal av de *isk-*av-

ledningarna som finns i fragmentet förklaras med samma formel som *aritmetisk*: ”Räknekonsten tillhörig” eller *basaltisk*: ”Basalt tillhörande”. Denna formel är mycket vanlig som svensk parafras av latinska adjektivs betydelse i de latinsk-svenska ordböckerna, och förekommer även ofta som svensk uppslagsenhet i de tidiga svensk-latinska ordböckerna. I sin avhandling om 1600-talsordboken *Lexicon Lincopense* betraktar Monica Johansson omskrivningen med *tillhörig* som ”något av ett karakteristikum för *Lincopensen*” (Johansson 1997:301). Hon påpekar att trots att formeln lever kvar i tvåspråkiga svenska ordböcker in på 1700-talet så har adjektivuttrycket ”substantiv + tillhörig”

kommit att förbli den översättnings- och skrivbordsprodukt det ursprungligen var. Samtida och senare litteratur tyder inte på att uttrycket nått ut i praktiskt språkbruk, även om uttrycket också kan spåras i andra senare lexikon [...]. (Johansson 1997:301)

Den med tiden alltmer sällsynta förekomsten av denna och andra liknande konstruktioner i 1700-talets ordböcker har också setts som ett tecken på den svenska lexikografins ökande självständighet gentemot latintraditionen (se Hannesdóttir 1991:163f.). När Almqvist på 1840-talet i oträngt mål tar latinet som utgångspunkt för betydelsebeskrivningen av svenska adjektiv, behöver det sålunda inte vara frågan om någon obruten lexikografisk tradition. Detta i sin tur kan tyda på att parafrasering av adjektivens betydelse med *tillhörig* inte enbart var den översättnings- och skrivbordsprodukt som Johansson antar (Johansson 1997:300).¹ I vilken utsträckning

¹ Då Monica Johansson disputerade ifrågasatte fakultetsopponenten Lillemor Santesson slutsatsen om konstruktionens karaktär av skrivbordsprodukt. Hon menade att inom latinundervisningen förekommer denna omskrivning av latinska adjektivs betydelse till viss del fortfarande.

Almqvist visar också på andra ställen i ordboken sin förankring i latinpedagogiken. Exempelvis förses adverbet *bort* med den förklarande parentesen ”(loci, motionis)” och adverbet *borta* med ”(loci, stationis)”.

sådana konstruktioner med *tillhörig* har förekommit i det allmänna språkbruket är däremot svårt att avgöra.¹

Almqvist poängterar i inledningen vikten av att få ordens betydelse förklarad också när de ingår i särskilda förbindelser. I ordboken är han sålunda generös med fasta fraser. Dessa behandlas efter redovisningen av uppslagsordets huvudbetydelser och efter den generella fraseologin. Artikeln *Blank* är i detta avseende typisk för tillvägagångssättet. Först urskiljs där två primärbetydelser: "1) Utan fläck; hvit; oskrifven"; "2) Glänsande, polerad, utan att behöva vara hvit". Därefter följer en överförd betydelse: "3) Figurligt: Aftäckt, blottad". Sedan säger Almqvist att "Ordet förekommer ock i talesättet: *Stå blank*, vara utsatt för allas ögon" med brukskommentaren "nyttjas blott i det lägre umgängesspråket" samt "*Draga blankt*; börja duell på värja eller sabel".

Sammanfattningsvis kan konstateras att det främst är tre drag i betydelsebeskrivningarna som sätter sin prägel på ordboken. För det första är det den nära kopplingen mellan uppslagsordets semantiska och syntaktiska egenskaper som noggrant redovisas. För det andra är det de ofta förekommande, utförliga resonemang kring selektionsrestriktioner och valens som förs kring ord av samtliga ordklasser. För det tredje är det de talrika utredningarna om distinktiv synonymi, vari uppslagsordets betydelse kontrasteras mot semantiskt närbesläktade ord. Resultatet av dessa strategier blir ofta artiklar fulla av relevanta iakttagelser, väl formulerade och belysande såväl i fråga om ordets användning som om dess betydelse.

¹ Att Almqvist även i andra sammanhang använde olika konstruktioner med *tillhörig*, som känns främmande för dagens språk, framgår av ett textställe i *Svenska fattigdomens betydelse*. Där omtalar han nyponrosen som "Hemfödd och landet sjelf tillhörig". Jag tackar Kerstin Norén som uppmärksammade mig på textstället.

10.3.3.7. Bruklighetsuppgifter

Av de exempel som förekommer ovan framgår att Almqvist är frikostig med uppgifter om uppslagsordens bruk. Ordens användning inom bestämda fackområden redovisas, liksom också om de tillhör det högre, lägre eller det allmänna språkbruket. Av artikeln *Bjuda* (ex 183 ovan) framgår också att även ordets tidigare bruk kommenteras. Rena bruksetiketter är emellertid relativt sällsynta. Ordets eventuella termkaraktär kommenteras oftast explicit, såsom för *apa*, betydelse (2): "I sjömansspråket: Ett trekantigt segel", *apostrof*: "1) Grammatikaliskt uttryck" och *begrepp*: "1) Vetenskapsuttryck i logiken". Ibland diskuterar Almqvist också icke-existerande ord för att illustrera bruket av faktiskt förekommande ord. Ett belysande exempel finner vi i artikeln *Bankotia* (ex. 195):

- (195) **Bankotia** [...] Sedel på tio riksdaler banko. Ordet nyttjas blott i det lägre samtalsspråket. En dylik formation eger ock rum för *Bankotrea* och *Bankotvåa* (sedlar på 3 och 2 r:dr b:ko); men icke för andra sedelslag. Man hör ingen säga: "gif mig en Bankohundra! jag behöfver en Bankofemhundra! jag vill hafva en Bankofemtia," ehuru egna sedlar finnas för dessa penningvärden, och intet hinder ligger emot detta språkkruk [sic], mer än emot det förenämnda. Man är på väg härtill i uttrycket: "jag önskar mig en Trettiotre-och-sexton!" (en sedel på 33: 16 b:ko); men man säger ännu icke: en "Bankotrettiotre-och-sexton."

Här blandas stort och smått, både stilläget och penningvärdet.

I inledningen utlovar Almqvist en deskriptiv ordbok snarare än en normativ, vilket han illustrerar med att visa hur båda preteritumformerna av verbet *fästa* skulle redovisas utan att någon av dem rekommenderas (se 10.3.1 ovan). I fråga om paradigmatiska variantformer tycks han också hålla vad han lovat. Sålunda anges vid uppslagsordet *belög* att det är en böjningsform "af verbet *Beljuga*; brukas mindre än *Beljög*". Den sista kommentaren är till sin natur rent deskriptiv, även om den kan antas ha en normerande effekt. På samma sätt har de flitigt förekommande uppgifterna om att ett upp-

slagsord bara används i det ”lägre” språket säkert kunnat uppfattas som rekommendationer, vare sig det har varit avsiktligt eller ej. Exempelvis upplyses vi om att *bespetsa* ”brukas i lägre umgänges-språk”, att *beluxa* ”brukas blott i det lägre samtals-språket” och *belga* ”Säges i det lägre språket”. Almqvist avstår emellertid inte helt från att ge explicita rekommendationer. Om namnet *Blanka* säger han exempelvis att det skrivs inte bara ”allmännare” utan också ”bättre” med *c*.

Som framgått ovan redovisas i AOS ordens betydelse i speciella förbindelser (se 10.3.3.6 ovan). Språkprov som kan sägas vara representativa för ordets normala användning förekommer emellertid sällan.

10.3.3.8. Etymologisk information

En typ av information som enligt inledningen *inte* kommer att lämnas i ordboken gäller uppslagsordets ursprung ifrån det gamla svenska eller isländska språket (se 10.3.1.2 ovan). Detta betyder inte att etymologiska uppgifter saknas i AOS. För de flesta ord av icke-germansk härstamning anges ursprunget inom parentes efter de morfologiska uppgifterna. Exempelvis sägs *abbreviation* vara ”(fr. Lat. och Fr.)”, *abbreviatur* ”(fr. Franskan)” och *allegro* ”(fr. ital.)”. Samma förfarande tillämpas ibland också vid sammansättningar. Exempelvis redovisas för uppslagsordet *badkur* att ”(sednare delen af ss. fr. Lat.)”. Andra typer av uppgifter om uppslagsordets ursprung ges emellertid inte.

10.3.3.9. Encyklopedisk information

Som framgått ovan (10.3.1.2) förkunnar Almqvist i inledningen att ”Vid beskrifningen på orden anföres icke deras egentliga *sak*betydelse, utan blott *språk*betydelse” (AOS:XVII), och han förklarar att

hans ordbok inte är avsedd att vara ett ”*Reallexikon*”. Denna ambition till trots innehåller artiklarna i AOS, som redan framgått, rikligt med information av encyklopedisk art.

En kategori av uppslagsord som enbart, eller så gott som enbart, förses med upplysningar om referenten är de många namn på svenska orter och platser som finns i fragmentet. Den information som lämnas om ortnamnet *Angered* är typisk (ex. 196), liksom också den om personnamnen *Aron* (ex. 197) och *Beata* (ex. 198).

- (196) **Angered**, *u.* ånngäred, *n. pr. n. 5.* — Socken i Westergötland, Wädle härad, Wenersborgs län och Göteborgs stift; 1 mil N. O. från Göteborg, vid Göta Elf.
- (197) **Aron**, *u.* årån, *n. pr. m. 3.* (Fr. Hebr.). — Karlamn, den 1 Jul.
- (198) **Beata**, *u.* beåta, *n. pr. f. 1.* (fr. Lat.). — Fruntimmersnamn, den 2 December. Saknar motsvarande karlnamn.

Namnen förses med uppgifter om uttal, genus och deklination. Till varje ortnamn bifogas noggranna uppgifter om lokaliseringen av någon ort som bär det aktuella namnet, och för personnamnen lämnas information om när de förekommer i almanackan.

Vid andra ordkategorier varierar det naturligtvis hur omfattande den encyklopediska informationen är. Definitionen av ordet *badkar* kompletteras med en parentes som snarast är av encyklopedisk art: ”Stort, aflångt kar af träd eller sten (ofta marmor), hvori bad tages”. Förklaringen av ordet *boven*, ”I sjöväsendet: Benämning, förekommande i flera sammansättningar till ord, som utmärka och angå masters öfversta afdelning”, kompletteras därefter med något som snarast skulle kunna vara en lektion i segelföring. Som sekundära uppslagsord behandlas där sexton sammansättningar med *boven* som förled, utan den sedvanliga informationen om uttal och formella egenskaper, men för var och en med en beskrivning av referenten. Där får vi veta att *bovenbramläsegel* är ”ett slags smalt segel (så kalladt *Läsegel*; se detta), som utanför Bovenbramseglet tillsättes, vid laber kultje” och att *bovenbramvant* är ”vant eller tåg,

som sitta omkring Bovenbramstångens topp, fara genom hål i Bramtvärsalningarne, och hafva för ändamål att stötta Bovenbramstången, såväl som tjena att äntra upp uti, för sjöfolket”. Artikeln *Bram* (ex. 199) ser ut på samma sätt med en snarlik inledning:

- (199) **Bram**, u. brámm, s. m. 3. — I sjöväsendet: Benämning, förekommande i flera sammansättningar till ord, som utmärka och angå mastens förlängning näst under *Boven-* (se detta); [...].

På samma sätt som i artikeln *Boven* kompletteras betydelseförklaringen med beskrivningar av arton föremål vars beteckning har *bram* som första sammansättningsled. Där kan den som undrar få förklarat vad exempelvis *bramvant* är för något och också att det finns två typer av *bramstångsalningar*, nämligen *Lång-* och *Tvårsalningar*.

De två sistnämnda artiklarna kan visserligen betraktas som kuriösa, och de är till sin uppläggning inte typiska för AOS. De är faktiskt de enda artiklarna i hela fragmentet som har nischer av detta slag, samtidigt som de kanske är de mest slående exemplen på Almqvists bemödanden om att ta med termer i ordboken och hur han ”aflurat” verkmästare av alla slag deras termer (se Malmgren 1988:198). Det är dock endast artiklarnas struktur som är unik; det encyklopediska perspektivet är däremot väl representerat i de flesta artiklar där så är relevant.

10.3.3.10. Mikrostrukturen i AOS: sammanfattning

Almqvist uttrycker i ordbokens inledning vad som generellt antas vara förutsättningen för den enspråkiga ordboken, nämligen att ”En begagnare av ordboken, [...] förutsättes vara i okunnighet om det ord han efterslår [...]” (AOS:XXIV). Förvisso har användarna av AOS haft goda möjligheter att med ordbokens hjälp åtgärda sin okunnighet beträffande ordens stavning, böjning, uttal, betydelse och bruk— så långt nu ordboksfragmentet räckte.

Av den information som ges om uppslagsorden framstår uppgifterna om deras kombinatoriska egenskaper och det kontrastiva semantiska perspektivet som det i särklass mest intressanta i ordboken. Alltså är den syntaktiska och den semantiska analysen nära förknippade med varandra. Den grammatiska beskrivningen tillför egentligen inte den lexikaliska beskrivningen av svenskan något nytt, vilket däremot uppgifterna om uppslagsordens accentuering gör. De definitioner eller parafraaser som utgör kärnan i betydelsebeskrivningen är habila, särskilt om man beaktar att det rör sig om en pionjärinsats. Visserligen är det långt ifrån att Almqvist lyckas leva upp till sitt första argument för en ordbok av det aktuella slaget, d.v.s. att uppfylla användarens behov av att få varje ords betydelse förklarad (se 10.3.1.1 ovan). Det är emellertid inte i första hand uppslagsordet som avgränsad grammatisk, semantisk och syntaktisk enhet som står i fokus för Almqvists behandling utan relationen mellan ordets semantiska och syntagmatiska egenskaper.

10.3.4. Mottagandet av AOS

När utgivningen av Almqvists ordbok inleddes, blev den som sagt recenserad av Carl Säve. Den långa och detaljerade recensionen är generellt sett mycket uppskattande. Ingen kritik mot urvalet av uppslagsord framförs: "Hans afsigt har varit att lemna [...] 'Alla i den allmänna Svenskan befintliga inhemska ord[']', d. ä. alla ord, som upptagits i Westes och Lindfors' arbeten och, så vidt ref. kunnat finna, äfven de, som förekomma i Sahlstedts Svensk Ordbok" (Säve 1842:481). Däremot ställer sig Säve kritisk till förekomsten av namn i orduvalet: "det skulle varit bättre, om alla dessa ord blifvit samlade i ett särskildt [...] bihang vid bokens slut, i likhet med hvad som är öfligt i många utländska ordböcker" (ib. s. 482).

Beträffande uttalsanvisningarna berör Säve svårigheterna med att ge uppgifter om accenten (se 10.3.3 ovan). Han är också kritisk till hur Almqvist behandlar uttalet i en del andra avseenden. Därför

påpekar han att Almqvist har fel när han hävdar att det bara finns ett uttal av vokalen *ö*. Denna har, säger Säve, ”tvenne ljud”, vilket för de skandinaviska språken först påpekades av ”den skarpsinnige Rask” (ib. s. 485). För svenskans del är

så vidt ref. vet, KINDBLAD den förste och ende, som använt detta beteckningssätt, för att från hvarandra skilja dessa tvenne ljud, i sin redan med tredje häftet afstādade Ordbok öfver Svenska språket: — ett arbete, som vittnade om stor nitälskan för modersmålets renhet, och som blifvit alltför strängt bedömdt. (Ib.)

Säve kritiserar också Almqvists halvdana beskrivning av uttalet av *ng*-ljudet, där han förbiser att också sekvensen *nk* innehåller ett *ng*-ljud. Exempelvis uppges vid uppslagsordet *banka* uttalet ”bänka” istället för ”bännga”; uttalet av *nk* beskrivs ”öfverallt orätt” (Säve 1842:486). Inte heller typografin i *AOS* faller Säve i smaken, som han i och för sig, antagligen ovetande om Almqvists roll också i den typografiska utformningen (se ovan 10.3), klandrar förläggaren för: ”Man måste undra på, att icke Hr. L[indh] tagit KINDBLADS Sv. Ordbok till föresyn i detta fall” (ib.:494). I det stora hela är dock Säve mycket positiv till *AOS*.

Första häftet av Almqvists ordbok recenserades också anonymt i *Nyaste Dagligt Allehanda* 1843 nr 76, 78, 84, 86, 91, 97 och 116.¹ Denna recension, som behandlar såväl Almqvists allmänna språksyn som hans lexikografiska insats, är genomgående mycket kritisk. Recensenten uttrycker en besvikelse över att förväntningarna på att äntligen få ett ”kritiskt filologiskt arbete öfver modersmålet” inte uppfylls av *AOS*. I stället fick man ”en blott linguistisk samling”; ett arbete som dessutom är ”ofullständigt och i många fall oriktigt” (*NDA* 84/1843). Definitionerna ger han heller inte mycket för. I fråga om många ord är de ”påtagligen hastverk och tåla ingen närmare pröfning” (ib.). På grund av ”Recensentens stora sakkunskap på det lexikografiska området liksom vissa av de åsikter han framför” gissar Malmgren att den anonyme recensenten är Johan Ryd-

¹ För *Nyaste Dagligt Allehanda* används i det följande förkortningen *NDA*.

qvist (Malmgren 1988:210). Mycket tyder emellertid på att det är Kindblad, Almqvists föregångare. Sålunda förankras kritiken av definitionerna nästan bara i ord som föregår *afhackning* i den alfabetiska ordningen och som alltså finns i *KOS*. När kritiken avser ord längre fram i alfabetet är kritiken inte lika skarp som annars.

Som exempel på misslyckade definitioner anförs bland annat den som gäller *adelsfanan* (ex. 202, kap. 11 nedan), som återges i recensionen som "Ett visst slags (?) kavalleriregimente. I figurlig stil har ordet någon gång blifvit brukadt utan definit ändelse, *Adelsfana*, som fälttecken för sanningens kämpar" (*NDA* 84/1843). I *KOS* urskils tre olika betydelsemoment hos ordet. Den första betydelsen (a) definieras som följer: "Fordom den delen af krigshären, hvilken bestod af adel som utgjorde personlig rusttjenst" (*KOS* s.v. *adelsfanan*). Moment (b) lyder: "I sednare tider förstods med *Adelsfanan* ett särskildt Kavalleriregimente" (ib.). Om det är Kindblad som recenserar vänder han sig alltså mot det som med utgångspunkt i hans egen artikel framstår som en felaktighet i Almqvists definition; *Adelsfanan* var snarare benämningen på *ett särskildt* kavalleriregimente och inte beteckningen på *ett slags* kavalleriregimente. Likaledes kommenteras definitionen av *afliqvidera*, nämligen "afbetala en del af en skuld", med att "Detta är säkerligen orätt" (*NDA* 86/1843).

Om vi sammanställer Almqvists kritiserade definition med recensentens synpunkter och med definitionen i *KOS*, framgår det ganska klart att det i själva verket är den sistnämnda definitionen som bildar utgångspunkt för kritiken, även om varken Kindblad eller hans ordbok omnämns i recensionen. Här återges först Almqvists definition av *afgjuta*, därefter recensentens kommentar och sist Kindblads definition.

Afgjuta, [...] Efter modell förfärdiga någonting af smält metall, som ihålles en dertill inrättad form. (*AOS*)

Härvid är att märka, att 1:o "smält metall" ditkommit alldeles oförskyldt, emedan man afgjuter lika väl t. ex. i gips som i metall; 2:o objektet till afgjuta, eller det där "någon ting", hvarom förf. talar, är

just "modellen", som afgjutes; 3:o den "inrättade formen" har platt ingenting der att göra, emedan formens inrättande just ingår i begreppet "afgjuta" och mening sålunda förvillas, genom att låta påskina, att detta inrättande är en särskild eller föregående operation. Ville man ge en fullkomligt adekvat förklaring, d. v. s. en som hvarken säger för mycket eller för litet, så vore det t. ex. att **genom gjutning afbilda**. Efter "modellen" och "formen" må afgjutaren sjelf se sig om, skola de åstadkommas genom någon annan eller genom en särskild operation, så är han icke afgjutare, utan blott gjutare; ämnet åter, hvaraf gjutas skall, får han välja bäst han behagar, till dess derom *särskildt* föreskrifves. (NDA 86/1843; min emfas)

Afgjuta. [...] Genom gjutning afbilda; Genom gjutning frambringa. (KOS)

Den adekvata definitionen, säger kritikern, skulle kunna vara "genom gjutning afbilda", vilket alltså är identiskt med första ledet i definitionen i KOS.

Liknande förhållande råder mellan definitionerna i AOS respektive KOS och den framförda kritiken i samtliga fall där AOS definitioner behandlas i recensionen. Ett särfall utgör dock kritiken av *afgnaga*, som i AOS förses med definitionen "Med tänderna borttaga (bortbita, bortrifva, bortsrapa) det sista ätbara, som finnes på något. 2) Afbita sjelfva saken". Här, säger recensenten,

äro inlagda ett par begrepp, hvarom ordet i sig sjelft vet ingen ting: *tänderna* och *ätbara*. Betydelsen *N:o 2* är blott en dunkelt och illa uttryckt uppgift, att verbet har dubbelt regimen, eller att man kan säga t. ex. både *afgnaga* skinnet och *afgnaga* köttet från skinnet. (NDA 86/1843)

I KOS finns visserligen ett av de ovidkommande begreppen, nämligen *tänderna* med: "a) Med tänderna bortskafva delar af en yta eller ämnen som finnas därpå. [...] Äfven säges: *Afgnaga ett ben*, d.v.s. *Afgnaga köttet därifrån*. b) Medelst tänderna småningom afskåra något" (KOS, s.v. *afgnaga*). Här kritiseras Almqvist således för att ha utformat definitionen delvis på ett sätt som även Kindblad har tillämpat. Däremot riktas ytterligare kritik mot Almqvists metod

att analysera objektsväxlingen som en egen betydelse av verbet, vilket alltså Kindblad inte gör.

Som sista exempel på kritik av definitionerna återges här vad recensenten har att säga om definitionen av *afdöd* som, enligt hans mening, ”näppeligen [är] svenska. [...] Af utmärker då, att saken göres färdig; och i den meningen *kan* det brukas till de fleste verber eller verbalier, men oftast utan skäl och behof, t. ex. till ’dö’ och ’död’” (NDA 86/1843). Det förefaller osannolikt att recensenten, om han är någon annan än Kindblad själv, skulle på egen hand, oberoende av analysen i *KOS*, ha kommit fram till denna perfektiverande funktion hos *af* i samband med att han recenserar Almqvists ordbok. Då det i flera fall i recensionen förekommer generösa omdömen om tidigare lexikografer som Swedberg, Serenius och Ihre är det heller inte troligt att han skulle ha hämtat argumentationen ur Kindblads ordbok utan att ange den som källa — om han inte var Kindblad själv.

På ytterligare en punkt tar recensenten indirekt ställning för *KOS*, nämligen beträffande ordurvalet.

Att ”allmogen *förstår*”, såsom Serenius vill, torde i de flesta fall betyda det samma som *missförstår*, så snart icke tvånget att förstå är *officielt*. Rust- och rotehållaren får och kan icke misstaga sig på, hvad regemente, kompani, sqvadron, rekryt, remont, bandolér, augment &c. betyda, likasom skepparen icke på haveri, abandonnera, köpmannen icke på trassera, endossera, acceptera, curs, consignation o. s. v. Dessa ord finnas i *författningar*; de hafva en fast *svensk* betydelse, oberoende af den gång, de språk ur hvilka de äro lånta, taga *hemma hos sig*. De hafva blifvit (i början möjligen onödigt och oskäligt) en gång naturaliserade och *måste* bibehållas, åtminstone till dess de utmönstras af en helt annan auktoritet än vitterhetsidkare och lexikografer, nemligen *lagstiftaren*. (NDA 116/1843)

Lexikografen, säger han vidare, får inte

utesluta något ord, som vunnit en *officiel* och *legal* bemärkelse i vårt språk, och hvilken bemärkelse det behåller, oberoende af möjliga språkvetlingar i det land hvarifrån lånet skett. [...] Samma förhållande är med en mängd andra ord, som fått en bestämd författningsmessig

betydelse i svenskan och sålunda måste behålla den, ehuru den försvunnit eller ändrats i sitt rätta hemvist. (Ib.)

Här framförs egentligen klara motiv för att främmande ord, av det slag som Kindblad blev så kritiserad för att ha tagit med i sin ordbok, skall behandlas i en ordbok över svenska språket. Argumenten påminner delvis om det resonemang Kindblad för i den not (*KOS*: 41) där han försvarar att han tar med ord av typen *administration* (se 10.2.2 ovan). Det bör här påpekas att Kindblad vid tiden för ordbokens utarbetande var tjänsteman vid Krigsexpeditionen; 1843, när recensionen skrivs, är han också nybliven sekreterare vid Ingeniörkåren (*Svenska män och kvinnor* 1948:240). Senare, eller 1860, blev han protokollsekreterare vid Landtförsvarsdepartementets kansliexpedition (*Sveriges och Norges Stats-kalender för år 1866*, s. 79). Kindblad var verksam inom den offentliga förvaltningen och därmed antagligen väl förtrogen med kanslispråkets och det juridiska språkets speciella krav på stringens. På vilket sätt han hade kvalificerat sig för sekreterarskapet i Ingeniörskåren har jag inte undersökt närmare; möjligen finns där en förklaring till de kunskaper om och syn på det tekniska språket som avspeglas i citatet ovan.

Det är naturligtvis inte möjligt att avgöra med säkerhet vem han är, den anonyme, starkt kritiske recensenten av Almqvists ordbok i *NDA*. Mot Malmgrens gissning att det skulle vara Rydqvist som döljer sig bakom anonymiteten talar främst två omständigheter. För det första kan man med utgångspunkt i recensentens uppenbara förtrogenhet med svenska ordböcker förutsätta att han också har känt till Kindblads arbete. En rimlig anledningen för honom att inte, som Säve, relatera denna kritik av Almqvists ordbok till lösningar i Kindblads havererade projekt, är att han är Kindblad själv. För det andra visar sig recensenten vara väl insatt i lexikografiskt arbete och semantisk lexikalisk analys. Det är inte belagt att Rydqvist redan 1843 besatt någon särskild lexikografisk sakkunskap, i varje fall inte sådan förtrogenhet som avslöjas i recensionen. Då är Kindblad

med sin dokumenterade lexikografiska insikt och erfarenhet en betydligt rimligare gissning.

10.3.5. *Almqvists Ordbok öfver svenska språket och Svensk språklära (1840³)*

Liksom Abraham Sahlstedt hade också Almqvist en omfattande språkvetenskaplig produktion bakom sig när han gav sig i kast med ordboken. Hans i detta sammanhang viktigaste arbeten på området är *Svensk språklära* 1832 (4 uppl. 1854), och *Svensk Rättstafnings-Lära* 1829 (20 uppl. 1881). Dessutom skrev han läroböcker i franska, grekiska samt en *Allmän Språklära* (1829). Av denna produktion märks emellertid inget explicit i ordboken. Till skillnad från Sahlstedt, som hänvisar flitigt från sin ordbok till grammatiken och vice versa (se kap. 7 ovan), utnyttjar Almqvists inte denna möjlighet till korsreferering mellan ordbok och språklära. I ordbokens inledning berörs funktionsuppdelningen mellan ordbok och grammatik i flera sammanhang (se 10.3.1.1 ovan); detta leder emellertid inte till att de uppgifter om uppslagsorden som ges i ordboksartiklarna på något sätt relateras till uppgifter i grammatiken.

Medan Almqvist i ordboken uppvisar en klar originalitet samt redovisar otaliga skarpa iakttagelser, är innehållet i *Svensk språklära* i många avseenden tämligen konventionellt.¹ Den första delen omfattar formläran, därefter behandlas bland annat ordbildning och syntax. Med utgångspunkt i den speciella uppmärksamhet som i ordboken ägnas åt avledningarnas betydelserelation till simplexordet, åt kontrastiv semantik samt åt relationen mellan ordens semantiska och syntaktiska egenskaper är det inte särskilt överraskande att det är i språklärens kapitel om avledning respektive syntax som Almqvists originalitet märks tydligast. Kapitel 7, ”Om

¹ Den upplaga av *Svensk språklära* jag har använt är den tredje; denna utkom 1840, d.v.s. året innan Almqvist inledde arbetet på ordboken.

sättet för Ords derivation”, inleds med en lägesbeskrivning följd av retoriska frågor:

Utledningsläran är en af Grammatikens vigtigaste delar; likväl har den ofta mycket försummats. Man klagar öfver vårt språks fattigdom. Hvaraf kommer den? Är den en verklig och i språkets natur grundad brist? Eller är det en okunnighet om modersmålets slumrande krafter, ett förakt för begagnandet af dem, en fruktan att stöta modet och ut-sätta sig för åtlöje, om man begagnade dem? (Almqvist 1840:108)

För att avhjälpa okunnigheten om hur nya ord bildas och minska rädslan för att berika ordförrådet med hjälp av inhemskt språkmateriäl bör grammatiken ”[bibringa] kunskap om språkets art och lynne i frågan om ords uppkomst af hvarandra” (Almqvist 1840: 109). Delar av den följande framställningen återkommer ytterligare utvecklade i ordbokens inledning. Här redogör Almqvist för de olika avledningssuffixens betydelse och bruk, ofta genom att kontrastera dem mot varandra. Av de feminina avledningselementen *-inna* och *-ska* tycker han att *-inna* skall ha företrädet. ”Någre säga *landsherrinna*, och det låter sannerligen vackrare än *landshöfding-ska*” (Almqvist 1840:118). Hans fortsatta funderingar kring användningen av avledningar på *-inna* är minst sagt pikanta: ”*Man-inna*, såsom liktydigt med *qvinna*, vore ej ofördelaktigt att upptaga” (ib.). Av fortsättningen framgår emellertid att hans mening inte är att språkligt reducera kvinnan till att vara en avledning av mannen, utan vad han här vill lansera är formen *landsmaninna*, som han föredrar framför att ”nödgas bruka ’landsman’ till en qvinna”, och ”’landsqvinna[’] ginge än värre” (ib.). Enligt SAOB var denna avledning visserligen belagd före 1840 men tydligen sparsamt använd.

Språklärans kapitel 12, ”Sveriges vittre Författare”, innehåller en uppräknig av ”fäderneslandets utmärktare vittre författare och deras mest kända skrifter” (Almqvist 1840:226f.). Där märks både Spegel och Sahlstedt, och uppräkniggen av deras arbeten inleds i båda fallen med ”Svensk ordbok” (ib. s. 229 & 233).

Det avslutande kapitlet 13, som upptar halva boken (s. 237–472), innehåller ordlistor över ordförrådet i tio svenska dialekter. Kapitlet

inleds med det på samma gång briljant formulerade och insiktsfulla påståendet:

Det språk, som man kallar *Svenska*, är en idé. Det finnes allenast i böcker och i grammatiskt bildade personers skrifter: såsom verkligt lefvande språk (i tal) gifves det deremot icke, om ej i någon persons mun, som tillgjordt söker likna skrif-språket, riks-idiomet, det allmänna. (Almqvist 1840:237)

Det citerade stycket kan ses som en bakgrund till de argument Almqvist anför i ordbokens inledning för att ta med "alla dialektord" (se 10.3.1.2 ovan). Dessutom vittnar uttalandet om ett perspektiv på riksspråkets relation till dialekterna som väl kan sägas ha försvunnit i takt med den stärkta ställning och höjda status standardspråket har fått sedan Almqvists dagar. Icke desto mindre kan hans resonemang ses som ett uttryck för ett stort mått av språklig vidsynthet.

10.4. Relationer mellan *KOS* och *AOS*

Som framgått ovan (bl.a. i avsnitt 10.3) kände Almqvist väl till Kindblads ordboksarbete. När förhandlingarna mellan Almqvist och förläggare Lindh om ordboksprojektet inleddes i februari 1841 pågick fortfarande utgivningen av *KOS*. Som Svedjedal visat var Almqvist i förhandlingarna med Lindhs förlag inte bara angelägen om att redovisa sina egna meriter för ordboksarbetet (se ovan 10.3). Han framhåller också bristerna hos Kindblads ordbok, som då fortfarande kunde betraktas som konkurrent till den ordbok Almqvist planerar.¹ Särskilt kritiserar Almqvist, som andra (se ovan 10.2.5), ordurvalet i *KOS*. Kindblad behandlar, säger han, inte bara lånord

utan *alla*, som ens kunna af en svensk man formas till någon likhet i ändelserna med våra, hvarigenom hans vidlyftiga och med öfver-

¹ Redogörelsen för Almqvists kontakter med Lindhs tryckeri om ordboken bygger helt på Johan Svedjedals uppgifter (Svedjedal 1987:337ff.).

flödiga anmärkingar försedda verk, om det nånsin når sitt slut, blir ett lexicon öfver halfva Europas språk snarare än öfver Svenskan. (Brev till P.M. Lindh 26.2.1841 (KB EP. L. 19:1); citerat efter Svedjedal 1987:336)

Också i AOS framför Almqvist en förtäckt kritik mot *KOS*. I den ovan citerade noten i ordbokens inledning kommenterar Almqvist Kindblads då avstannade arbete och betonar där sambandet mellan Kindblads misslyckande och avsaknaden av plan för arbetet (se 10.3 ovan).¹

När Kindblad påbörjade arbetet med sin ordbok hade Almqvist som framgått redan publicerat en del språkliga arbeten. Dessa kände Kindblad till, och i *KOS* finns några hänvisningar till Almqvist. En sådan förekommer i inledningen, där Kindblad påpekar risken för att dra fel slutsatser när man försöker utveckla härledning-ningar.

Ett sådant misstag har C. J. L. ALMQVIST råkat begå uti sin *Svenska språklära*, då han, endast fästade sig vid den tillfälliga omständigheten att ordet *Elfva* understundom uti gamla Svenskan finnes skrifvet som *Ellofwa* (i öfverensstämmelse med A.S. *Endleofan*, *Endlufan* och Frisiska *Andlova*), förmenar detsamma härledt från orden *En* och *Lofve* (*Flata handen*). Detta skulle ej hafva inträffat om han besinnat att ifrågavarande ord [...] hette på Isl. *Ellefu* och på M.G. *Ainlif*. (*KOS*:XLIVf., not)

Den refererade härledningen återfinns i tredje upplagan av Almqvists *Svensk språklära* (s. 40f., not). I artikeln *Ablatif* (subst.) har Kindblad också konstaterat att Almqvist kallar den *frånställning* (se 10.2.3.10 ovan), och i artikeln *Addition* exemplifierar Kindblad ordets bruk med ett språkprov hämtat från Almqvist.

Påverkan från en ordbok på en annan kan ta sig olika uttryck. Det kan likväl vara utomordentligt svårt att säkert avgöra om drag av likhet beror på att en ordboksförfattare faktiskt bygger på ett äldre arbete eller om de är en följd av det gemensamma materialet

¹ Tredje och sista häftet av *KOS* gavs ut i mars 1841, första häftet av *AOS* i oktober 1842 (*Swensk Bibliographi* 3/1841 resp. 10/1842).

och därför kan sägas ligga i lexikografins natur. Såsom Monica Johanssons redogör för har ett antal olika metoder utvecklats för att klarlägga beroenderelationer mellan ordböcker, en del med utgångspunkt i ordböckernas makrostruktur, andra med utgångspunkt i deras mikrostruktur (se Johansson 1997:85ff., se även 2.2 ovan). Förutom de fall där påverkan klart kan påvisas respektive uteslutas finns det beroenderelationer som är mycket svåra att beskriva. Inom projektet "Lexikografisk tradition i Sverige" undersöktes bland annat relationen mellan Dalins olika ordböcker. Med utgångspunkt i förutsättningen att Dalin ju nödvändigtvis kände till sin fransk-svenska ordbok (1842–43) när han utarbetade sin svenska *OSS* (1850–53[–55]) beskrevs de former av likheter som kunde konstateras mellan de båda arbetena (Hannesdóttir 1991a). Trots att förutsättningarna alltså var givna, fanns det fall där det med den använda metoden inte gick att avgöra om de överensstämmelser som påträffades skulle tolkas som bevis för att det senare arbetet var beroende av föregångaren eller om de olikheter som också konstaterades skulle tas som indicium för att det senare arbetet inte var beroende av det första.

Liknande omständigheter kan sägas råda mellan *KOS* och *AOS*. Det vore orimligt att anta något annat än att Almqvist åtminstone har sneplat på Kindblads fragment i arbetet på den egna ordboken. Med tanke på den kritik av *KOS* som han själv och andra framfört har det emellertid varit viktigt för honom att etablera tydliga skillnader mellan de båda verken. Här nedan redovisas en jämförelse av dels ordförrådet i avsnittet *a-afhackning*, dels mikrostrukturen i enskilda artiklar i de båda ordboksfragmenten.

10.4.1. Ordförrådet i *KOS* och *AOS*

Kindblads ordbok innehåller totalt 656 artiklar. Motsvarande avsnitt, *a-afhackning*, består i *AOS* av 313 artiklar. Trots att Almqvist kritiserat Kindblads principer för urvalet av uppslagsord, instämmer

han i inledningen till *AOS* i stort sett i dessa. Som framgått ovan (10.3.1.2) skall hans ordbok innehålla ”*Utländska ord, hvilka i den allmänna svenskan blifvit upptagne och som sådan brukas*” (*AOS*: XIV; kursiv där). Förutom främmande ord skall också dialektord och geografiska ord behandlas i *AOS*, ordkategorier som inte finns med i *KOS*. Dessutom har Almqvist i ett brev till Carl Säve beklagat avsaknaden av ”Ord inom Yrken af alla slag”, en avsaknad som han själv strävar efter att råda bot på (brev till Carl Säve 21/12 1842, citerat efter Malmgren 1988:198).

Vid en jämförelse av de 313 artiklarna i *AOS* med ordförrådet i *KOS* framgår att av Kindblads 656 och Almqvists 313 artiklar finns 256 i båda verken (se tabell 10). Av de 57 ord som finns endast i *AOS* är närmare hälften, eller 25, markerade som dialektord, och 6 är ortnamn. Det rör sig alltså om kategorier som Almqvist i sin inledning särskilt har diskuterat och för vilka han argumenterat att de skall behandlas i en ordbok av det aktuella slaget. Dessa kategorier förekommer inte alls i *KOS*. 11 av de 57 uppslagsorden i *AOS* utgör hänvisningsartiklar (t.ex. ”**Abborre**, se *Aborre*”; ”**Academie**, u. akademie, se *Akademi*”), och 5 är personnamn som inte finns i *KOS*, trots att det där faktiskt förekommer en del sådana. Av de 10 återstående orden, som alltså är unika för *AOS*, är tre växtnamn; *aborrgräs*, *abrotsört* och *ackleja*, samt formvarianterna *adal*,

TABELL 10. *Ordkategorier i AOS som inte förekommer i KOS.*

Ordkategorier	antal
dialekala ord	25
ortnamn	6
ortografiska varianter, hänvisningar	11
personnamn	5
växtnamn	3
formvarianter	1
avledning	6
totalt	57

adul. Medan dessa varianter således behandlas som primära stickord i en gemensam artikel i AOS, ges i KOS formen *adal* som sekundärt stickord under *adel*, och formen *adul* förekommer inte alls. Övriga ord som behandlas som primära stickord i AOS är avledningarna *affattning*, *affordring*, *afgående* och *afgången*, som alla saknas i KOS, adjektivet *afgärda* (verbet finns i KOS) samt substantivet *abbreviatur*, som behandlas som sekundärt uppslagsord i KOS.

Skillnaden i antalet uppslagsord i de båda ordböckerna beror alltså delvis på att de tillämpar olika redovisningssätt för de ord de behandlar. Som framgått ovan är makrostrukturen i KOS så gott som helt glattalfabetisk, d.v.s. de allra flesta uppslagsorden behandlas som primära uppslagsord, medan AOS i något högre utsträckning behandlar sammansättningar och avledningar som sekundära stickord. Så förekommer ytterligare 68 av de ord som bildar egna artiklar i KOS som sekundära stickord i AOS. Bland dessa märks en del verbalsubstantiv på *-ande* och *-(n)ing* samt sammansättningar som förses med grammatiska uppgifter och betydelsebeskrivning och även sammansättningar som ges i ramsa utan uppgifter om deras formella egenskaper.

Många av de ord som finns i KOS men som Almquist har valt att inte ta med sin ordbok är sammansättningar och avledningar. Som exempel kan nämnas att av de 23 sammansättningar med *adel* som första led som finns i KOS förekommer bara 10 (förutom ortnamnen *Adelsö* och *Adelöf*) i AOS. KOS behandlar förutom *ackord* och *ackordera* — båda finns också i AOS — 23 sammansättningar och avledningar till dessa; av dem återfinns inte en enda i makrostrukturen i AOS.

Förutom i fråga om behandlingen av sammansättningar och avledningar föreligger också stora skillnader i de båda ordböckernas behandling av främmande ord. Trots Kindblads ganska restriktiva inställning till främmande ord (se ovan 10.2.2 och 10.2.3.7) och Almquists uttalade frikostighet då det gäller att ta med dem, finns det betydligt fler främmande ord i KOS än i AOS. En del av dessa

är i och för sig av termkaraktär och sålunda inte att betrakta som en del av allmänspråket. Man skall dock komma ihåg att Almqvist beklagar avsaknaden av yrkesord i existerande ordböcker och att han har en ambition att ta dem med. Möjligen har dessa planer inte omfattat ord som både var klart främmande i svenskan och dessutom rena facktermer. Bland de termer som finns hos Kindblad men som Almqvist refuserar återfinns bland annat den medicinska termen *abdominal*, vars förekomst ju kritiserats (se 10.2.5 ovan), samt de tio sammansättningar med *abdominal* som förled som finns i *KOS*.

Bland övriga av Kindblads främmande ord som Almqvist har avstått från att ta med i sin ordbok märks några användbara ord som redan var införlivade eller senare skulle etableras i svenskan. Där kan exempelvis nämnas *absorbera*, enligt *SAOB* belagt redan på 1700-talet, *acceleration*, *acklimatisera* med avledningar (för detta ord är *SAOB*:s förstabelägg från 1843) samt *affektion* och *affekterad*.

10.4.2. Mikrostrukturen i *KOS* och *AOS*

Trots Almqvists mångordighet och, som Malmgren karakteriserar det, "närmast essäbetonade" språk (Malmgren 1988:204), är artiklarna i *AOS* i allmänhet betydligt kortare än artiklarna i *KOS*. Skillnaden i omfång beror delvis på att ordböckerna, som framgår av deras respektive inledningar, har olika syften. Beroende på syftet bereds plats åt olika informationskategorier. Kindblad ägnar exempelvis en hel del utrymme åt den etymologiska diskussionen, medan Almqvist inledningsvis har förklarat att i hans ordbok kommenteras uppslagsordens härledning inte alls. En annan anledning till skillnaden i fragmentens omfång är att upphovsmännen tillämpar olika slags lexikografisk teknik. I *KOS* förekommer det rikligt med språkprov, och dessa används för att illustrera olika aspekter av såväl uppslagsordets betydelse som dess användning. I *AOS* finns

det mycket få språkprov. Artikeln *Ack* kan nämnas som ett illustrativt exempel, där sådana konstitutiva skillnader framträder klart. I *KOS* upptar artikeln drygt en spalt och består totalt av närmare 450 ord. Efter den koncisa inledningen ”*Ack*. Utr. — Ett ord för utrop och känslohänförelse” följer fjorton språkprov med upphovsmannens namn utsatt, därefter ett etymologiskt resonemang som upptar omkring en tredjedel av utrymmet, uppgifter om ordets förekomst i de nordiska språken i äldre tid och slutligen en uppräknning av dess morfologiska släktingar i tolv språk. Almqvists artikel (ex. 200), som består av totalt 36 ord, anger ordets ursprung utan att lämna någon övrig etymologisk information eller några historiska kommentarer över huvud taget och utan att nämna några morfologiska släktingar i andra språk. Artikeln inleds av uppgifter om uttal, ordklassstillhörighet och ursprung:

- (200) *Ack*, *u.* åkk, *int.* (fr. Lat. o. Fr.). — 1) Utrop för glädje eller smärta, men mest för det förra. — 2) Åtfördt af *om* eller *att*, är det ett utrop för önskan, t. ex. ”ack om (att) hon kommer!”

Efter de inledande uppgifterna om ordets formella sida följer innehållsbeskrivningen, som delas upp i två moment där funktionella kriterier fungerar som utgångspunkt för indelningen. Det bruk som avses i moment (2) illustreras med ett språkprov som avslutar artikeln.

Trots sådana avgörande skillnader beträffande utrymme och informationskategorier är det mycket som tyder på att Almqvist faktiskt har använt *KOS* som utgångspunkt för sina artiklar.

10.5. Sammanfattning

I detta kapitel har de två enspråkiga ordboksfragment som föregår Dalins *Ordbok öfver svenska språket* beskrivits. Båda fragmenten är, vart och ett på sitt sätt, viktiga såväl lexikografiska som meta-lexikografiska dokument.

I inledningen till *Ordbok öfver Swenska Språket* (1840[–41]) för Kindblad ett resonemang om hur en ordbok över svenskan bör se ut, en fråga som han sedan återkom till i samband med den ordboksplan som han presenterade för Svenska Akademien (se 10.2.1 och 10.2.6 ovan). Influerad av den framväxande komparativa språkforskningens resultat anser han att en fullständig ordbok över svenskan inte kan begränsas till att bara beskriva det svenska språket; den måste ta hänsyn också till de beslätade språken. I det sammanhanget diskuterar Kindblad språkets utveckling utifrån en syn på språkförändringar som först hundra år senare slog igenom i den internationella litteraturen. Inledningen innehåller också en översikt över svenskans ljudsystem, där främst vokalernas artikulatoriska egenskaper beskrivs på ett sätt som förefaller vara nytt för sin tid. Vidare skall en ordbok enligt Kindblad redovisa språket såsom det faktiskt är, vilket innebär att samtliga ord som förekommer i språket skall beskrivas. Fragmentet innehåller därför ett stort antal ord som av kritikerna karakteriserades antingen som främmande eller som alltför tekniska och som därigenom inte borde beredas plats i en svensk ordbok.

I ordbokens mikrostruktur betonas förutom betydelsebeskrivningen också uppslagsordens närsyntax och semantiskt närbesläktade ords distinktiva synonymi. De flesta artiklarna innehåller också belägg ur skön- eller facklitteratur, där författaren men inte källan anges. Dessutom innehåller artiklarna rikligt med uppgifter av allehanda slag om uppslagsordets ursprung, ofta med en redovisning av den internationella diskussionen på området, dessutom information om ordets förekomst i svenskan jämte synpunkter på dess användning. En hel del av dessa uppgifter kan — trots att de avser uppslagsordet och inte dess referent — sägas vara av rent encyklopedisk art.

Kindblads lexikografiska gärning avslutades inte i samband med att utgivningen av *KOS* upphörde. Svenska Akademien köpte hans excerptsamling och engagerade honom samtidigt för fortsatt excerptering för akademiordbokens räkning. Detta samarbete avbröts

emellertid, och Kindblad fortsatte på egen hand. År 1867 börjar han på nytt utgivningen av en *Ordbok öfver Svenska språket*. Denna var enligt den plan som beskrivs i inledningen tänkt att omfatta totalt 3 072 sidor. När arbetet avbröts vid ordet *gradvis*, omfattade det 1 368 sidor, eller drygt 44% av det planerade sidantalet, och kan därmed sägas ha hållits någorlunda inom de tänkta ramarna. Motsvarande avsnitt, *a-gradvis* omfattar knappt 40% i Dalins ordbok.

Också Almqvists *Ordbok öfver svenska språket i dess närvarande skick* (1842[–44]) innehåller en inledning av stort meta-lexikografiskt värde. Den enspråkiga ordbokens funktion diskuteras, och Almqvist argumenterar värtaligt för att det behövs en ordbok också över det språk man anser sig behärska. Han uppehåller sig också vid de svårigheter som föreligger vid betydelsebeskrivningen i enspråkiga ordböcker (se 3.6 ovan). Beträffande den egna ordboken presenterar Almqvist dess uppläggning och redovisar ingående de lexikografiska nyheter han ämnar införa: dels fullständiga uppgifter om uppslagsordens accentuering, dels uppgifter om verbalsubstantivens semantiska och syntaktiska relation till grund verbet.

Som utlovat innehåller artiklarna i *AOS* uppgifter om uppslagsordets accentuering och också om hur ett verbalsubstantiv förhåller sig till verbet. För övrigt betonas uppslagsordets kombinatoriska egenskaper, vad beträffar såväl selektionsrestriktioner som valens. Liksom i *KOS* förekommer också detaljerade kontrastiva utredningar om uppslagsordets betydelse jämfört med dess närsynonymer.

Det korta mellanspel som de två ordboksfragmenten utgör i den svenska lexikografihistorien har här tilldelats ett utrymme som möjligen kan ifrågasättas med tanke på den betydelse de fick för den fortsatta lexikografiska utvecklingen. Dessa fragment ger emellertid upphov till en hel del fundamentala frågor om enspråkig lexikografi. Dessa frågor återkommer i följande kapitel.

11. Dalins *Ordbok öfver svenska språket* och den enspråkiga lexikografins etablering

11.1. Inledning

Först vid mitten av 1850-talet berikas det svenska språket med en komplett enspråkig svensk ordbok. År 1855 var Anders Fredrik Dalins *Ordbok öfver svenska språket* fullbordad (bild 23).¹

Trots att denna ordbok på många sätt kan betecknas som ett pionjärarbete, bygger den ändå på en i många avseenden redan i mitten på 1800-talet fullt utvecklade lexikografiska traditioner. Framst är

¹ Det finns olika traditioner för de publikationsårtalet som brukar tilldelas Dalins *Ordbok öfver svenska språket*. Inledningsårtalet anges korrekt som 1850; som slutårtalet förekommer dels 1853, dels 1855. I själva ordboken, såsom den nu föreligger i två delar, står det i den första delen att den är tryckt hos Joh. Beckman 1850; på försättsbladet till den senare delen uppges 1853 som publikationsår. Enligt uppgifter i *Svenskt boklexikon. Åren 1830–1865* publicerades ordboken i 34 häften, varav det första kom ut 1850 och det sista 1855 (Linnström 1961:256). Också av *Svenskt biografiskt lexikon* (1931:66) framgår det att det sista häftet kom ut 1855. Där förekommer emellertid också en uppgift om att det första häftet skulle publicerats i juni 1851, vilket helt klart är felaktigt. Det senare årtalet, 1855, tycks däremot vara det riktiga årtalet för ordbokens fullbordande. Det är också det årtal som används i den faksimilutgåva som med bidrag från Svenska Akademien gavs ut 1964, liksom i *SAOB:s* källförteckning. Årtalet 1853 är emellertid det år då det första häftet (nr 19) av ordbokens andra del utkom (*Swensk bibliographi*, maj 1853), och antagligen följde titelblad och försättsblad till andra bandet med detta häfte. Ordbokens egna bibliografiska uppgifter stämmer alltså dåligt med den faktiska tiden för utgivningen. Härövan och i det följande genomförs de bibliografiska uppgifter som framgår av verket såsom det föreligger idag kompletterade med årtalet för ordbokens slutförande: 1850–53 [–55].

O R D B O K

ÖFVER

SVENSKA SPRÅKET.

VI

A. E. DALIN

FÖRRA DELEN

A—K.

—————(1850)—————

STOCKHOLM,

TRYCKT HOS JOH. BECKMAN, 1850.

FÖRFATTARENS FÖRLAG.

BILD 23. *Titelsida i Dalins Ordbok öfver svenska språket (1850–53[–55]).*

det den tvåspråkiga lexikografin som lagt grunden till den lexikaliska beskrivningen av det svenska språket. Dessutom har föregångarna Kindblad och Almqvist i sina fragment anvisat lösningar på några av den enspråkiga lexikografins metodiska problem.

Närmast presenteras Dalins ordbok i korthet. Därefter relateras den till både den etablerade tvåspråkiga lexikografin, såsom den sammanfattats i kapitel 9 ovan, och den ansats till enspråkig lexikografi som *KOS* och *AOS* utgör (kap. 10 ovan).

11.2. A.F. Dalin: *Ordbok öfver svenska språket* (1850–53[–55])

Dalins roll i den svenska lexikografihistorien är utomordentligt viktig, och hans gärning markerar ett avgörande steg mot ett fullbordande av den lexikaliska beskrivningen av det svenska språket. Dalin inledde sin lexikografiska bana som anställd vid Lars Johan Hiertas förlag, där också hans tidiga ordböcker gavs ut (*Svenskt biografiskt lexikon* 1931:65f.).¹ Det första verket, *Franskt och svenskt handlexikon* (1841), publicerades anonymt, liksom också de senare *Nytt svenskt och fransyskt handlexikon* (1845) och *Nytt svenskt och tyskt handlexikon* (1851). Alla dessa verk är i litet format (de första i liten och det sista i stor oktav), och de har snarast karaktären av ekvivalenslistor (se Hannesdóttir 1987). I det stora *Nytt fransyskt och svenskt lexikon*, som kom i två delar 1842–43, utpekas för första gången Dalin som upphovsman till en ordbok. Innan han ger sig i kast med den svenska enspråkiga ordboken har han alltså en ansenlig erfarenhet av tvåspråkig, framför allt fransk-svensk, lexikografi.

Utgivningen av Dalins *OSS* uppmärksammades naturligtvis av Svenska Akademien, som vid den tiden var inne i en aktiv förberedelseperiod inför den egna tilltänkta ordboken. Att Akademien inte

¹ För *Svenskt biografiskt lexikon* (1931) används i det följande förkortningen *SBL*.

bara uppmärksammade arbetet utan också uppskattade resultatet framgår av att den år 1851 tilldelade Dalin Akademiens Karl-Johanspris för "förtjänstfulla bemödanden i lexikografisk behandling av det samtida modersmålet"; året därpå anställdes dessutom Dalin som redaktionsbiträde i Akademiens ordboksprojekt (*SBL*: 67). Akademien tycks alltså både ha värderat Dalins arbete högre och också haft en helt annan tilltro till hans ordboksarbete än till föregångarna Kindblads och Almqvists projekt. Dalin tilldelades utmärkelsen vid en tidpunkt då endast en tredjedel av ordboken var färdig, eller 11 av de totalt 34 häften som ordboken till slut kom att bestå av.

Eftervärldens omdömen om *OSS* har generellt varit positiva. Synen på arbetet har visserligen reviderats med tiden på så sätt att det har rönt allt större uppskattning ju längre tid som gått från utgivningen. När första delen av ordboken var färdig granskades den i en anonym artikel: "Om språkrensning och de Svenska landskapsmålen" (*Nordisk tidskrift*, utgifven af Aug. Sohlman, 1852–53). Där framhålls att Dalins "nitiska, rastlösa och oegennyttiga sträfvanden förtjenar ett aktningsfullt erkännande" (s. 287), men erkännandet ges med en reservation:

Betraktadt från vetenskaplig synpunkt kan dock detta arbete icke ställas mycket högt. Författaren synes till en början icke följa en strängt utstakad plan. I allmänhet meddelas ingenting om ordens härledning; men från denna regel göres dock ofta undantag, då författaren hos Ihre funnit en förklaring, som synnerligen behagat honom, eller tror sig sjelf hafva påfunnit en god förslagsmening. Dessa egna förklaringar vittna dock i allmänhet, att författaren icke är hemmastadd på den jämförande språkforskningens fält; för att gifva sig in på detta område, skulle erfordrats, icke ensamt tillgång till Ihres och Grimms arbeten, utan en grundlig insigt i det forn-nordiska och det gotiska språket samt fullständig kändedom om systerspråken äfven i deras dialekter. (*Nordisk tidskrift* 1852–53:287)

Vidare kritiseras definitionerna, och artikelförfattaren anför exempel på misslyckade definitioner, som "då det heter att Doft är stoft af blommornas frömjöl" (ib.). Den allvarligaste invändningen mot

ordboken, såsom den då förelåg i halvfärdigt skick, gällde emellertid ”den måttlösa inblandningen af fremmande språkdelar” samt redovisningen av dessa (s. 288). De anförs, säger recensenten,

utan den ringaste skilnad från de Svenska orden, utan att med ett ord eller tecken angifva deras egenskap af fremlingar och till en sådan mängd, att man understundom mellan tvenne Svenska ord stöter på 100, ja 150 utländska. (*Nordisk tidskrift* 1852–53:288)

I början på 1900-talet presenteras Dalins *OSS* i följande ordalag av Noreen:

Den bekante lexikografen A. F. DALIN (d. 1873), [...] började 1850 publicera *Ordbok öfver svenska språket* I (A-K jämte förord rörande planen samt med en obetydlig språkhistorisk öfverblick), Stockh. 1850, II (*L-Ö*), 1853. Den upptar icke nomina propria, men däremot ett och annat dialektord, saknar exciperade språkprof, men äger själfgjorda fraser i riklig mängd, och anger endast undantagsvis uttalsbeteckning. (Noreen 1903:236f.)

En del av den kritik som framförts i *Nordisk tidskrift* (ovan) upprepas av Noreen, när han sammanfattar Dalins omfattande lexikografiska produktion:

Alla dessa arbeten vittna visserligen om brist på all djupare språkvetenskaplig bildning – särskilt äro hans etymologiska ”tillägg” i handordboken alldeles misslyckade – men röja å andra sidan ett varmt och erkännansvärdt nit. (Noreen 1903:237)

I sin översikt i *HSK:2* över den svenska lexikografen uppehåller sig Lars Holm och Hans Jonsson varken vid Dalins etymologier eller hans brist på språkvetenskaplig skolning. De uttrycker generellt sett betydligt högre tankar om *OSS* än de som citeras ovan: ”As regards its definitions, it is in fact still unsurpassed among the dictionaries of Modern Swedish” (Holm & Jonsson 1990:1937).¹

¹ Holms och Jonssons artikel är utarbetad år 1986. Det framgår emellertid att *Svensk ordbok* ännu var under utgivning när arbetet med översikten avslutades (se *HSK* 2:1938).

Som redan framgått genomfördes en del studier av Dalins *OSS* inom ramen för projektet "Lexikografisk tradition i Sverige". Malmgrens undersökning "Almqvist, Dalin och den svenska definitionsordbokens födelse" (1988) påvisar Dalins beroende av Almqvists ordboksfragment. Mest påtagliga är överensstämmelserna i alfabetets början, d.v.s. så långt fragmentet räckte, men Dalin har även tillämpat en del av Almqvists lexikografiska metoder genom hela arbetet (Malmgren 1988). Som Malmgren också påpekar har Dalin dessutom använt Franska Akademiens ordbok och också hämtat information ur exempelvis *Conversations-Lexikon* (1822–26), *Svenskt konversationslexikon* (1845–51) och A.G. Anderssons *Förklaring öfver fremmande ord i svenska språket* (1845).

Relationerna mellan Dalins olika arbeten, främst det stora *Nytt fransyskt och svenskt lexikon* (1842–43) och *OSS*, har också undersökts (Hannedóttir 1991a). Det framgår klart att vid arbetet på *OSS* har Dalin förutom sina egna tvåspråkiga arbeten också utnyttjat Franska Akademiens ordbok (se närmare nedan). En tredje undersökning av Dalins *OSS* genomfördes, som framgått ovan (kap. 4), av Kerstin Norén (1991). Med hjälp av den mall (Modell a) som presenterades i avsnitt 4.3 ovan, undersökte Norén mikrostrukturen i *OSS*. I avsnitt 11.4 nedan relateras resultaten av hennes undersökning dels till den beskrivning av de tvåspråkiga ordböckerna som sammanfattas i kapitel 9, dels till beskrivningen av mikrostrukturen i *KOS* och *AOS* (kap. 10 ovan).

11.2.1. *OSS* — megaplan

Dalins *Ordbok öfver svenska språket* består av två band 4:o (bild 24). Första delen, *A–K*, omfattar totalt 896 sidor, därav ett förord (s. 7–19) och en förkortningslista (s. 19–20). Senare delen, *L–Ö*, innehåller 782 sidor, därav ett avsnitt "Tillägg och Förbättringar" (s. 762–772) och två blad med rättelser till första respektive andra delen. Avslutningsvis och med separat paginering innehåller del 2 en "Förteckning å Subskribenter" på sex sidor.

11.2.1.1. Dalins plan för ordboksarbetet

Liksom föregångarna Kindblad och Almqvist ger Dalin i förordet till ordboken en presentation av verket. Han sätter in sitt arbete i ett teoretiskt sammanhang och redovisar noggrant dess syfte. Han är också noga med att framhålla att han på intet sätt tänker föregripa Svenska Akademiens planerade ordbok, och han ”anser sig derföre böra öppet förklara, att han blott i det väsendtligaste åsyftar att afhjelpa bristen af en svensk ordbok, att innevarande arbete är ämnadt till tjenst för svenska folket, icke för de lärde” (OSS:8). Han preciserar därför sitt syfte som att

med det af Sv. Akademien uppställda system för ögonen införa stadga och reda i rättskrifningen, att bibringa klart begrepp om de allmänna ordens betydelser, att antyda rätta sättet för deras begagnande, med ett ord att upptaga allt det hufvudsakliga, som i och för ett språkriktigt och vårdadt skrifsätt kan vara af nöden att veta, således att blott uppdraga grundlinierna för ett arbete, sådant som den egentlige språkforskaren äskar. (OSS:8)

Ordboken är alltså avsedd som ett bidrag till den svenska ortografins standardisering och kan som sådan ses som ett steg i den alltjämt pågående språkplaneringsprocessen. Den skall sålunda utgöra ett komplement till SAS (1836). Dalins syfte har en parallell i det Sahlstedt uppger för sin ordbok; också han betonar ordbokens roll i att bringa reda i ortografien och dess kompletterande funktion i förhållande till grammatiken (avsnitt 7.2.3 ovan).

Ordboken skall också beskriva ordens betydelser och deras bruk. Dalin markerar klart att han vänder sig till allmänheten och inte till de avancerade användarna. Detta kan tyckas djärvt av honom, då han i allmänhetens kallsinnighet — åtminstone indirekt — söker orsakerna till att Kindblad och Almqvist båda misslyckades i sina ansatser. Hans omdöme om Kindblads verk är positivt, men han uttrycker samtidigt en förståelse för allmänhetens reaktioner, då det var frågan om

AFBLADA, v. a. 1. Se *Afblåda*.
AFBLEKA, v. a. 2. Småningom bleka.
AFBLEKNA, v. n. 1. Småningom blekna. — *Afbleknande*, n. 4.
AFBLÅSA, v. a. 2. 1) Genom blåst afbrisa. Stormen har *a-åst flera träd*. — 2) Genom blåst lösbryta. lösbrycka. *Det kom en våderti, som a-åste en mängd qvistar och grenar af träden i skogen*. — 3) Dörtblåsa. *A. dammet af bordet*. — 4) Genom blåsande i trumpet förkunna uppbörandet af (rikssåg, marknad, möte, o. s. v.). — *Blåsa af* kan sägas i bem. 1, 2, 3. — V. n. *Af blåst bortföras*, borttryckas. *Hatten a-åste. Äplena a-a*. — *Bättre blåsa af*. — *Afblåsande*, n. 4. o. *Afblåsning*, f. 2.
AFBLÅDA, v. a. 1. Borttaga bladen af (en planta). — *Afblådande*, n. 4. o. *Afblådnings*, f. 2.
AFBÖGA, (o har slutet ljud) v. a. 1. (sjötl.) Medelst sido- och nocktackel lyfta ett ankar från relingen och hänga det i rust- och pentterlinan, så att det är färdigt att falla.
AFBÖSTA, v. a. 1. 1) Medelst borste borttaga (dam, orenlighet, o. s. v.) från något. *A. dammet af en rock, gäststuden af ett par stoflar*. — 2) Medelst borste befria från dam, smuts, o. s. v. *A. en rock*. — *Älv. Börsta af*. — *Afborstade*, n. 4. o. *Afborstning*, f. 2.
AFBRAKA, v. n. 1. Med brak afbrista, gå af. — *Bättre Braka af*.
AFBRINNA, v. n. 3. (höjes som *Brinna*) 1) Genom eld helt och hållet förstöras. *Hela staden har afbrunnit*. — Syn. Se *Brinna*. — Genom eld afsondras och förstöras (om delar af ett helt). — 3) (om skjutvapen och fyrverkeri) Fatta eld och explodera. *Bossan råkade a. Skotten a. stundom rökte i vagnväder*. *Älv. Brinna af*. — Syn. Explodera. Gå lös, Gå af. Lossas, Afsmälla. — *Afbrinnande*, n. 4.
AFBRISTA, v. n. 3. (höjes som *Brista*) Brytas eller slitas tvärs af. *Tyngden var så stor, att bron afbräst på midten. Hissståget har afbrustit*, emellan tyngden var för stor. — *Älv. Brista af*, hvilket mera brukas i imperf. o. pret. — *Afbristande*, n. 4.
AFBRÖTT, n. 5. 1) Handlingen, då någon-ting, som göres eller sker, eller ett förhållande, afbrytes. *Göra a. i ens läsning. Det blef ett kort a. i det svaga regnandet. Ett plösslått a. af fredslugnet*. — Syn. Uppehåll, Paus. — 2) I oigen fallande, ganska märkbar olikhet. *Den svarta färgen gör här för starkt a. mot den gula*. — Syn. Motsats, Kontrast. — *Göra a.* = *Afbryta*, Afstikka, Kontrastera.
AFBRUTEN, a. p. 2. neutr. — *et. A-tet tal, a-ina ord*, då uppehåll göras emellan meningarna eller orden. — Syn. Abrupt, Tvärluggen, Osammanhängande.
AFBRUTET, adv. (fig.) Med afbrött emellan meningarna och orden. *Tala a.*
AFBRYNA, v. a. 1. (kok.) Gifva brunaktig färg genom någon tillsats.
AFBRYTA, v. a. 3. (höjes som *Bryta*) 1) Bryta något så, att det går tvärs af. *A. en kapp*. — Syn. Se *Bryta*. — 2) Bryta lös (en del ifrån något helt). *A. en blomma från stjelen*. — 3) (fig.) Förorsaka uppbörandet af något, antingen för en tid eller för alltid. *A. tyngden A. vaksaken med någon*. — 4) (fig.) Hindra att fortsätta. *A. någon i hans tal*. — V. n. Bilda skarp motsats. *Hans handlingsätt a-ter starkt emot*

hans förr yttrade grundsatser. — *Älv. Bryta af*. — Syn. Göra afbrött, Afstikka, Kontrastera. — *Afbrytande*, n. 4. (bem. 1, 2, 3). o. *Afbrytning*, f. 2 (bem. 1, 2).
AFBRÄCKA, n. 5. Skada, förlust. *Lida a. Göra någon stort a.*
AFBRÄCKA, v. a. 2. 1) Bräcka något så, att det går af. — 2) (foga bruk) Aflossa (gevär). *Bräcka af*, är mera brukligt.
AFBRÄNNA, v. a. 2. 1) Medelst eld helt och hållet förstöra (städer, byar, hus, o. s. v.). — Syn. Se *Bränna*. — 2) Medelst eld borttaga något ifrån en yta eller mindre delar från ett helt. *A. stubben på en åker. A. qvistarna på ett träd*. — 3) Använda brännbara ämnen, så att de explodera. *A. fängkrutet, ett fyrverkeri*. — 4) Aflossa (skjutvapen). *A. en kanon, ett gevär, ett skott*. — Syn. Se *Afskyuta*. — 5) (tekn.) a) Fullbordad tillverkingen af något ämne, som vid beredningen måste brännas. *A. ett rött quantum brännvin. A. två ugnar tegel*. — b) Mildra en spirituös vätska genom bränning. *A. konjack*. — c) (kok.) Mildra den råa smaken hos en rött genom bryning. *A. en äda*. — d) Rena en metallis yta genom eld. — *Bränna af* kan äfven sägas, utom i bem. 5. — *Afbrännande*, n. 4.
AFBRÄNNING, f. 2. 1) Handlingen, då man afbränner. — 2) Den förlust, ett ämne lider genom bränning, glödning eller smältning. — 3) (fig.) Minskning i vinst eller inkomst. — Syn. Se *Förlust*.
AFBRÖSTA, v. a. (artil.) Skilja lavetten ifrån förstallaren. — *Älv. Brösta af*. — *Afbröstande*, n. 4. o. *Afbröstning*, f. 2.
AFBULNA, v. n. 1. Genom bulning affalla. *Nageln har a-at*.
AFBULTA, v. a. 1. Bulna något så, att det går af.
AFBÄNDA, v. a. 2. Bända något så, att det bryter.
AFBÄRA, v. a. 3. (höjes som *Bara*) Bara något ifrån (lass, förtig, o. s. v.). — *Älv. Bära af*.
AFBJUDA, v. a. 2. 1) Genom böjning afbryta. — 2) Gifva någon-ting en riktning åt sidan, så att det ej träffar hvilket. *A. ett slag, ett hugg, en värjstol*. — 3) (fig.) Hindra inträffandet af något (i allmänhet genom fredliga, försönliga medel). *A. en olycka, ett slagsmål*. — Syn. Se *Hindra*. — *Älv. Böja af* i bem. 1. — *Afbojande*, n. 4. (i alla bem.) o. *Afbojning*, f. 2. (i bem. 1).
AFBÖN, f. 3. 1) (jur.) Afbedjande, inför domstol, af en förnärmelse (bestående vanligtvis i äre-röriga beskyllningar, o. s. v.). — 2) (i allmänhet) Bön om tillgift.
AFBÖRJA, v. a. 1. 1) Befria sig ifrån (skuld, förbindelse, löfte). — 2) (om floder, sjöar) Utgjuta. *Dalälven a-r sitt vatten i Boltiska Viken*. — *A. sig, v. r.* 1) Befria sig ifrån. *A. sig en skuld, en beskyllning*. — 2) (om floder, sjöar) Utgjuta sitt vatten. — *Afördande*, n. 4.
AFCKIRKLA, v. a. 1. Afmsta med cirkel. — *Afckirklande*, n. 4.
AF DAGA, *Taga a. d.*, se följ. ord.
AFDAGATAGA, v. a. 3. (höjes som *Taga*) Taga lifvet af, döda (lönligt eller genom försåt, afven om laga afättning). *A. sitt foster. Lida a. någon genom gifu*. — Brukas äf. *Taga af dag*. — *Afdagatagande*, n. 4.
AFDAMMA, v. a. 1. Medelst damborste o. d. rena från dam. *I vaggarna, taket*. — V. n. Bortgå i form af lutt stoft. *Gruset a-ar från*

ett arbete, tilltaget i ganska stor skala, ja allt för stor att kunna lyckas, helst i det torftiga Sverige. Man gjorde rättvisa åt författarens varma nit för saken, hans osparda flit och fosterländska syfte, men allmänheten ryggade tillbaka för en vidlyftighet, som hotade med alltför långvarig väntan och ganska kännbar penningupppoffring. (OSS:8)

Även Almqvists ordboks försök får en positiv bedömning:

Oaktadt den fräjdade författarens snille och skarpsinnighet icke heller här förneka sig, måste man likväl beklaga, att äfven detta företag synes af allmänheten icke blifvit omfattadt med tillräcklig välvilja, ty, sedan andra häftet år 1844 utkom, har ingen vidare fortsättning af hörts. (OSS:8)

Dalin fortsätter sedan med en retorisk flirt med allmänheten:

Förmodligen var det äfven här den i vissa hänseenden allt för vidt utsträckta planen, som motverkade framgången, ty icke bör man antaga, att svenska allmänheten, hvilken så ofta visat prof på fosterländska tänkesätt, och äfven nu på sednare tiden med sin uppmuntrande hyllest understödt litterära verk af icke obetydlig omfattning, skulle eljest med ligkiltighet åsett bemödanden af så stor vigt för landets språk och nationens allmänna bildning. (OSS:8)

Efter att ha vänt sig till läsarna övergår Dalin i förordet till att ge en historisk översikt över svenska språkets utveckling. Denna översikt, som Noreen alltså betecknar som "obetydlig" (se strax ovan), följer i allt väsentligt den exposé som inleder SAS. I vissa avseenden är Dalin dock självständig gentemot förlagan; han ställer sig exempelvis skeptisk till Odins betydelse för den nordiska språkhistorien!

Sedan följer i tio punkter Dalins plan för ordboksarbetet. Planens uppläggning kan sägas följa den enskilda artikelns struktur på så sätt att den börjar i makrostrukturen med ordurval och själva uppslagsordet (punkt 1–2), fortsätter med uppgifter om ordets formella egenskaper (punkt 3–4) och går sedan över till innehållsdelen, med indelning i betydelser som i sin tur förses med definitioner, parafrafer och närsynonymer (punkt 5–7). Därefter redovisas formen för bruklighetsuppgifter (punkt 8). Under punkt (9) kommenteras förekomsten av exempel; dessa skall dels illustrera och precisera upp-

slagsordets betydelse, dels ange dess konstruktionssätt. Slutligen upplyses läsaren om att uppslagsordens etymologi förbigås i de allra flesta fall (punkt 10). Dalins plan för arbetet diskuteras närmare nedan.

11.2.1.2. Förlagor och förarbete till OSS

Dalins förord lämnar inga uppgifter om vilka källor eller förlagor som ligger till grund för arbetet med OSS. Förutom Kindblads och Almqvists arbeten omnämns, som tidigare berörts, också Sahlstedts och Spegels ordböcker (se avsnitt 1.5). Dessa säger Dalin sig inte ha kunnat använda. Sahlstedts ordbok är inte användbar ”enär ordförklaringarne endast äro gifna på latin, hvarföre nästan blott studerade personer kunde draga nytta af detta arbete” (OSS:[7]), och Spegels *Glossarium* betecknar han som ofullkomlig (ib.). Med tanke på den centrala ställning Dalin har haft i den enspråkiga svenska lexikografins utveckling, såväl genom OSS som genom sitt arbete med Svenska Akademiens ordboksmaterial, kan frågan om Dalins förlagor och källor ha intresse utöver studiet av hans egen ordbok specifikt.

Som framgått ovan har Malmgren visat att Dalin använde Almqvists ordboksfragment som förlaga i tillämpliga stycken (1988). Även Kindblads ordboksfragment har avsatt tydliga spår i artiklar i OSS. De direkta överensstämmelserna påträffas naturligt nog i avsnittet *a-afhackning*. Sålunda finns det gott om definitioner i OSS som är snarlika dem i KOS, medan AOS uppvisar en annan lösning, och också talrika exempel på betydelseindelningar som helt eller huvudsakligen följer den för motsvarande artikel i KOS. Som exempel på definitioner i OSS som är i det närmast identiska med motsvarande definition i KOS kan artiklarna *Ackordstagare*, *Adelsfanan* och *Afgöra* fungera (exempel 201–203 nedan). Även Almqvists artiklar återges (uppslagsordet *ackordstagare* saknas i AOS).

- (201a) *Ackordstagare*. [...] Den som uppbär ackord för afträdandet ifrån innehafvande tjenst. (*KOS*)
- (201b) **ACKORDSTAGARE**, [...]. Den, som uppbär ackord vid afträdandet af innehafvande tjenst. (*OSS*)

Överensstämmelsen mellan Kindblads definition (ex. 201a) och Dalins (ex. 201b) är i det närmaste total. I artikeln *Adelsfanan* (ex. 202) urskiljer Kindblad tre och Dalin två betydelser hos ordet. Almqvist delar inte in sin artikel i olika moment.

- (202a) *Adelsfanan*. [...] a) Fordom den delen af krigshären, hvilken bestod af adel som utgjorde personlig rusttjenst. [...] b) I sednare tider förstods med Adelsfanan ett särskildt Kavalleriregemente. [...] c) *Bildspråk*. Utvald skara, dess fälttecken. [...] (*KOS*)
- (202b) **Adelsfanan**, [...]. Ett visst slags kavalleriregemente. I figurlig stil har ordet någongång blifvit brukadt utan definit ändelse, *Adelsfana*, såsom fälttecken för sanningens kämpar. (*AOS*)
- (202c) **ADELSPANAN**, [...]. 1) Den del af krigshären, hvilken bestod af adel, som utgjorde personlig rusttjenst. — 2) (i sednare tider) Benämning på en af adeln ensam underhållen kavallerikorps, som bestod af 395 man. Kallades äfven: Adelsfaneregementet. (*OSS*)

Den första betydelsebeskrivningen är i allt väsentligt identisk i *KOS* (ex. 202a) och *OSS* (ex. 202c). Beskrivningen av den andra betydelsen har visserligen formulerats på ett lite annat sätt i *OSS* än i *KOS* men Dalin tar fasta på samma kriterier som Kindblad och undviker Almqvists kritiserade formuleringar (ex. 202b, se äv. avsn. 10.3.4). Också i artikeln *Afgöra* (ex. 203) framgår hur Dalins betydelseförklaring kan uppvisa klara likheter med *KOS*, medan Almqvist väljer en annan lösning.

- (203a) *Afgöra*. [...] a) Bringa något till ett visst slut. [...] b) Besluta; bestämma; tillförlitligt bedömma. [...] (*KOS*)
- (203b) **Afgöra**, [...]. 1) Besluta, avsluta, bestämma, utföra en sak; t. ex. ”afgöra affären om hushandeln.” 2) Liktydigt med Afdöma, t. ex. ”högsta domstolen har afgjort denna rättegång”. (*AOS*)

- (203c) **AFGÖRA**, [...] 1) Bringa något till ett visst slut, avsluta. [...] 2) Besluta, bestämma. [...] 3) Afdöma. [...] (OSS)

I exempel (203) är det första momentets betydelseförklaring i det närmaste identisk mellan *KOS* (ex. 203a) och *OSS* (ex. 203c) medan *AOS* (ex. 203b) avviker. Moment (b) i *KOS* (ex. 203a) delar Dalin in i två moment (ex. 203c), varav det senare är detsamma som betydelse (2) i *AOS* (ex. 203b). Närsynonymerna och deras inbördes ordning, *besluta*, *bestämma*, är desamma i *KOS* och *OSS*.

Som exempel på överensstämmelser i betydelseindelningen anføres här artikeln *Affall* (ex. 204; se äv. ex. (158), avsn. 10.2.3.6).

- (204a) **Affall**. [...] a) Den naturhandling, då en del faller bort från ett helt. [...] Denna betydelse är föräldrad; man begagnar i dess ställe ordet *Affallande*. b) Den handling, då man öfvergifver en troslära. [...] c) Den handling, då en provins skiljer sig från moderlandet; äfvensom då en högre civil- eller militärmyndighet upphör att lyda högsta maktens befallningar. [...] d) Sjelfva saken, som faller bort. [...] e) Sluttning; aflopp för ett rinnande vatten. [...] f) *Urmakerier*. Den ojämna och dallrande rörelse, som uppkommer då drifven är för liten, d. v. s. då kuggarna på ett växelhjul ej gripa jämnt, utan glappa. [...] g) *Bärgväsendet*. *Affall* säges malmen lida, när den ändrar sig i grufvan och blifver svagare til sin halt. (*KOS*)

- (204b) **Affall**, [...] 1) Öfvergången till en annan troslära, till ett annat parti. — 2) Liktydigt med Aflopp; t. ex. "vattnet har fritt affall." — 3) Liktydigt med sluttning, t. ex. "ett bergs affall." — 4) Skräde, det, hvilket såsom odugligt bortkastas, t. ex. efter ett slagadt djur. (*AOS*)

- (204c) **AFFALL**, [...] 1) (föga brukl.) Händelsen, då något affaller. Bättre: *Affallande*. — 2) (fig.) Handlingen, då man öfverger troslära, parti, system [...]. 3) (fig.) Handlingen, då en del af en stat (koloni, provins o. s. v.) skiljer sig derifrån; äfv. då undersåter upphöra att lyda en regent eller regering. [...] 4) Aflopp för rinnande vatten. [...] 5) Sluttande yta, sluttning. [...] 6) (tekn.) Hvad som faller af vid en hushållsförrättning eller ett ämnes beredning. [...] 7) (bergv.). En malmarts förändring i grufvan eller sjelfva gången, då den blir mindre rikhaltig. (*OSS*)

Betydelseindelningen i *OSS* (ex. 204c) avviker på vissa punkter från den i *KOS* (ex. 204a). Definitionen till moment (d) i *KOS*,

”Sjelfva saken, som faller bort”, preciseras och markeras som en teknisk term i moment (6) i *OSS*. Också betydelse (e) i *KOS* omarbetas av Dalin, som liksom Almqvist jämför den med två betydelse, (4) och (5), d.v.s. betydelse (2) och (3), i *AOS*, (ex. 204b). Den tekniska användning av ordet som redovisas som moment (f) i *KOS* (ex. 204c), som förekommer inom urmakeriet, utelämnas helt i *OSS* (den återges emellertid i *SOB*). Även om de i exempel (201)–(204) återgivna artiklarna i *OSS* visserligen inte är ordagrant kopierade ur *KOS* är de ändå tillräckligt lika dessa för att det skall vara ställt utom tvivel att Dalin har utnyttjat *KOS* så långt detta fragment har räckt.

Malmgren återger i sin uppsats en synpunkt som framförts i en anmälan av ordboken från 1850, nämligen att *OSS* egentligen bara var en sammanställning och bearbetning av det material Dalin hade samlat, ordnat och utarbetat i samband med sin verksamhet som författare av tvåspråkiga ordböcker.¹ Denna uppfattning instämmer Malmgren delvis i, när han konstaterar att ”Den snabba utgivningstakten hade givetvis inte varit möjlig utan ett omfattande förberedelsearbete” (Malmgren 1988:197). Här råder i och för sig en missuppfattning. Malmgren utgår ifrån ordbokens egna bibliografiska uppgifter och får då, rimligt nog, utgivningstiden till tre år (se 11.1, not).² Trots att den faktiska utgivningstiden alltså var fem år (1850–1855) gäller ändå Malmgrens konstaterande i allra högsta grad; inte heller den tidsrymden hade räckt till för att sammanställa och ge ut en ordbok av det slag som här föreligger utan ett gediget och långt gången planeringsarbete.

Hypotesen att *OSS* främst utgörs av Dalins redan tidigare använda material har jag prövat i ett tidigare sammanhang (Hannedttr 1991a). Därvid kunde jag konstatera att en hel del av det material som används i *OSS* förekom redan i den fransk–svenska

¹ Anmälan i *Aftonbladet* den 6 juli 1850, då de 6 första häftena av *OSS* publicerats.

² ”Under sensommaren och hösten 1850 utkom ytterligare tre häften, och inom tre år var hela verket fullbordat” (Malmgren 1988:197).

ordboken; en del av detta material var i sin tur hämtat ur Franska Akademiens ordbok. Dessutom har både konkret språkmaterial och strukturella drag, såsom indelning av betydelser, i vissa fall övertagits direkt från Franska Akademiens ordbok, utan att motsvarande material och drag också påträffas i den fransk-svenska ordboken.

Att Dalin i arbetet på *OSS* också har hämtat material både från andras tvåspråkiga ordböcker och från andra enspråkiga arbeten framgår av en studie av Bo Ralph (1992a). Där illustreras hur språkgods traderas i ordböckerna; från enspråkiga till tvåspråkiga och vice versa, till synes oberoende såväl av ordböckernas typologi som av språkgränser. Sålunda påträffas i *OSS* material hämtat från Adelungs enspråkiga tyska ordbok, från den fransk-svenska delen av *Parallèle des langues française & suédoise* (1795), från Linds och J.G.P. Möllers svensk-tyska arbeten, förutom Franska Akademiens ordbok, AOS och Dalins egna arbeten (Ralph 1992a). Relationerna såväl mellan Dalins egna ordboksarbeten som mellan *OSS* och andra enspråkiga och tvåspråkiga förlagor är sålunda minst sagt intrikata.

Frågan om vilka förlagor och källor Dalin har använt för *OSS* är i nuläget långt ifrån fullständigt besvarad. Här kommer relationen mellan *OSS* och de utländska förlagorna inte att utredas närmare. Det som fokuseras är istället hur Dalin utnyttjar och bygger vidare på den tradition som redan hade etablerats för svenskans lexikaliska beskrivning.

11.3. Makrostrukturen i *OSS* i relation till de enspråkiga fragmenten och den tvåspråkiga traditionen

I den ordboksplan som Dalin presenterar i arbetets förord diskuteras det ordförråd som förtecknas i ordboken. Under punkt (1) räknar han upp de olika kategorier som han avser att ta med:

- a) Alla sådana ord, som tillhöra det allmänna tal- och skriftspråket, [...].
- b) Allmännare konst-, vetenskaps- och handtverksord. [---] c) Utländ-

ska ord, som blifvit eller äro på väg att blifva med språket införlifvade. [---] d) Sådana landskapsord, som någon gång användas i det allmänna skriftspråket. Många af dessa äro ganska uttrycksfulla och i hög grad egnade att gifva stilen saft och färg. (OSS:15f.)

Under moment "c), Utländska ord", diskuteras vidare svårigheten att avgöra vilka främmande ord som bör tas med i ordboken. Dalin bemöter den möjliga invändningen, att de lånord som har en svensk synonym borde utelämnas, med deklarationen att "skriftspråket för närvarande är alldeles öfversvämmadt af dylika främmande ord, att de nyttjas fullt ut lika mycket, om icke mer än de svenska motsvariga" (OSS:16). Med tanke på att den allmänhet ordboken är avsedd för har rätt att få också dessa ord förklarade tänker Dalin ta med alla främmande ord som används i skrift. I de fall där det finns en fullgod svensk motsvarighet ges endast en hänvisning från det främmande ordet till denna. Här ansluter sig Dalin snarast till Kindblads syn på de främmande ordens burskap i ordboken, även om han inte behandlar dem på samma sätt som denne.

Också punkt (2) i den inledande planen avser makrostrukturen. Där diskuteras uppslagsordets ortografi. Denna följer i allt väsentligt de rekommendationer som Svenska Akademien gav ut i seklets början och "hvarigenom rättstafningen omsider fick en fast grundval" (OSS:15). Det arbete Dalin här åsyftar är den stavningslära som utarbetades av i första hand Carl Gustaf af Leopold och som 1801 gavs ut i Akademiens namn: *Afhandling om svenska stafsättet* (se Loman 1986:33).

Någon motsvarande diskussion om ortografin förekommer inte i vare sig Kindblads eller Almqvists fragment. Av de här beskrivna tvåspråkiga verken är det först L. Möller som delger användaren sin syn på stavningen; främst är det emellertid Sahlstedt som uppehåller sig vid ortografiska frågor (se avsnitten 6.4.1, 7.2.2 och 9.1.1 ovan).

Det förekommer en del morfologiskt oregelbundna böjningsformer i makrostrukturen. Dessa förses alltid med en uppgift om grundformen och vanligen också med en hänvisning dit. Oregelbundna gradformer av de flesta adjektiv och adverb upptas som

egna uppslagsord, såsom *bäst och bättre, längre och längst* samt *helst*. Också objekts- och pluralformerna av de flesta personliga pronomina återfinns som primära uppslagsord, bl.a. *er, henne, mig, vi*. De starka verbens temaformer förekommer emellertid inte som primära uppslagsord i *OSS*. Inte heller omljudda pluralformer av substantiv anförs annat än i undantagsfall; *länder* finns, medan exempelvis *bönder, döttrar, händer, söner* och *änder* saknas.

Makrostrukturen i *OSS* har tidigare undersökts inom ramen för projektet "Lexikografisk tradition i Sverige". På basis av uppslagsordens typografi och deras placering i artikeln urskiljs där två olika stickordskategorier (Hannesdóttir 1988). Där beskrivs också hänvisningsstrukturen noggrant, d.v.s. hur Dalin refererar från en stavningsvariant till en annan, från en böjningsform till grundformen, från en närsynonym till en annan där den gemensamma betydelsen redovisas, samt från avledningar till grundordet (se också Norén 1991:136f.).

Sättet att presentera uppslagsorden och att hänvisa från ett ord till ett annat avviker inte i någon större utsträckning från de metoder som tillämpas i de sena tvåspråkiga arbetena. Den relativt komplicerade makrostruktur med invecklade klungordnade nischer som är vanlig i Westes och Lindfors ordböcker har emellertid ingen motsvarighet i Dalins ordbok. Där finns inte heller några exempel på näst artiklar av det slag som förekommer i J.G.P. Möllers svensk-tyska verk (avsn. 9.2 ovan). I vissa avseenden bryter emellertid *OSS* den utveckling som kunde skönjas i de tvåspråkiga ordböckerna, nämligen att i allt högre utsträckning redovisa oregelbundna former som uppslagsord (se avsnitt 9.2 ovan), och som i varje fall beträffande verbens olika former fortsattes av Almqvist.

11.4. Mikrostrukturen i *OSS* i relation till de enspråkiga fragmenten och den tvåspråkiga traditionen

Närmast följer en jämförelse mellan å ena sidan mikrostrukturen i *OSS* och, å den andra, den i tidigare arbeten, d.v.s. de som beskrivits

i kapitel 5–8, å den andra sidan. Beträffande de tvåspråkiga ordböckerna är det inte de enskilda verkens mikrostruktur som *OSS* relateras till utan snarare till den sammanställning som redovisas i kapitel 9. Det kan med andra ord sägas att det är det optimala resultatet av den utveckling av mikrostrukturen som har ägt rum inom den tvåspråkiga lexikografin som utgör jämförelseobjekt. Diskussionen följer i stora drag den mall som har använts för beskrivningen av de andra ordböckerna och som tar sin utgångspunkt i Noréns analys av artiklarna i *OSS*. Samtidigt görs löpande jämförelser med mikrostrukturen i Kindblads respektive Almqvists ordboksfragment (kap. 10 ovan).

11.4.1. Uppslagsform, ordklass- och uttalsuppgifter

Uppslagsordens form och uppgifterna om deras ordklassstillhörighet avviker på intet sätt från det skick vi har sett växa fram i de tvåspråkiga ordböckerna och som också tillämpas i de enspråkiga fragmenten. Den enda informationskategori som påträffas i artiklarnas formella del som uppvisar drag som är speciella för *OSS* är uttalsuppgifterna.

Uttalsuppgifter för de svenska uppslagsorden är en relativt sen företeelse, såsom de framträder i de ordböcker som här har beskrivits. Dalin fortsätter snarast på det spår som Weste slagit in på, d.v.s. att ge uttalsuppgifter ”endast i de fall, då [uttalet] går ifrån allmänna regler, eller när två ord med lika skrifsätt hafva olika tonvigt” (*OSS*: 16).

I vissa avseenden har Dalin, trots den eftersträfvade restriktiva hållningen, varit frikostig med att ange uttalet också för ord som knappast har avvikit från det allmänna uttalet. Ibland kan ett normerande syfte anas, som då uppslagsordet *dotter* förses med informationen ”då tr (uttalas äfv. af lägre klassen döttr)”. Vid sammansättningarna *dotterbarn*, *dotterdotter* och *dotterson* förtecknas emeller-

tid båda uttalsformerna utan kommentar om den sociala spridningen, såsom exempelvis "då`trdå`tr o. dõttrdõttr".

Beträffande tonaccenten går Dalin annorlunda till väga än Weste i sin ordbok. Medan tonaccenten i den senare markeras för varje flerstavigt ord är det som sagt endast om denna på något sätt avviker från det regelbundna samt för att separera homografer som uppgifter om accenten lämnas i *OSS*. Även i detta avseende är emellertid Dalin generös på så sätt att accentuppgifter förekommer i betydligt flera fall än sådana som på något sätt är särskilt anmärkningsvärda.

Det supradentala uttalet markeras inte speciellt. Exempelvis anges uttalet av *fordom* "fördomm" och *fors* "fårrs" på samma sätt som uttalet av *forma* (v.a.): "få`rrma". Det är egentligen underligt att ingen av lexikograferna Kindblad, Almqvist och Dalin, på minsta sätt antyder ett supradentalt uttal, som ju enligt Beckman tycktes vara utvecklat redan på Westes tid (se avsnitt 8.2.3.2 ovan). Den som först beskrev det supradentala uttalet i svenskan verkar vara den engelske fonetikern Henry Sweet, som under 1870-talet vistades sju månader i Sverige (Elert 1989:25). Beträffande uttalet av det svenska *r*-ljudet säger Sweet att när konsonant följer "as in *barn, gård*, it is so weak and short as to be almost inaudible to a foreign ear" (Sweet 1877:154). Den fonologiska förklaringen ger han i ett annat sammanhang; där preciserar han också förekomsten av uttalet till de uppsvenska dialekterna. Vad som händer är, menar han, att när *r* följs av *l, n d, t* eller *s* påverkas de senare på så sätt att *r* "draws them back to the inverted position, and then is itself dropped, or rather, [...] partially incorporated into the preceding vowel" (Sweet 1968:468).¹ Sweets iakttagelser härrör visserligen från 1870-talet, men troligen har det distinkta *r*-uttal som lexikograferna så konsekvent återger i sina uttalsuppgifter inte troget återspelat det allmänna uttalet.

¹ Sweets beskrivning stämmer i allt väsentligt överens med den moderna fonologins syn på supradentaliseringen som ett slags dubbel assimilation (se exempelvis Garlén 1988:85f.).

Med sina uttalsuppgifter bryter emellertid Dalin med det skick som tillämpats i de enspråkiga fragmenten. I *KOS* redovisas betoningsmönstret för alla flerstaviga ord, och uttalet anges för de flesta uppslagsord; i *AOS* lämnas detaljerad information om såväl accentuering som uttal för samtliga uppslagsord.

11.4.2. Morfologiska uppgifter

De morfologiska uppgifterna i *OSS* följer i allt väsentligt det bruk som utvecklats i de tvåspråkiga ordböckerna. Ordklassen *substantiv* markeras i de flesta fall med en genusuppgift; i första hand används genuskategorierna *maskulinum*, *femininum* och *neutrum*. I några fall anges också den nya genuskategorin *genus commune*.

Under punkt (4) i förordets plan diskuterar Dalin de uppgifter som ges om uppslagsordens grammatiska egenskaper. Dalin följer den kategoriindelning som används i *SAS*, och han refererar den kort för läsarna. Beträffande substantivens genus åberopar emellertid Dalin "flera språkkännare, bland andra den berömde Rask", när han säger sig använda genuskategorin "genus commune (tvekön)" i ordboken (*OSS*:17). Som framgått ovan (kap. 7) förekommer denna genuskategori redan både i Sahlstedts grammatik (1769) och i hans ordbok (1773). *SAS* ansluter till Sahlstedts grammatik när den i andra delens kapitel 2, "Om Nomen i allmänhet", till genusöversikten bifogar en anmärkning:¹

Ett Nomen kallas *Commune*, eller af *Gemensamt kön*, då det kan brukas både såsom Maskulin och Feminin, och då således derom kan sägas *Han* eller *Hon*, efter meningens fordran, t. ex. *Gemål*, *Syssling*. (*SAS*:80)

Kategorin skymtar också på andra ställen i grammatiken. Exempelvis anges att några ord på *-ing* kan "äfven nyttjas såsom *communia*;

¹ Liksom i tidigare kapitel återges de citerade ställenas notation utan anmärkning. När emfas är tillagd av mig redovisas det särskilt.

t. ex. *Främling, Hedning, Affälling*" (SAS:109) och också "Några substantiver kunna, efter sammanhangets fordran, vara antingen maskuliner eller femininer, och kallas därför *Communia* eller ord af *Gemensamt* kön" (SAS:111). Dalin motiverar förekomsten av genuskategorin i språket — och därmed dess bruk i ordboken — ytterligare genom att påpeka att "detta förhållande framträder helt uppenbart i dagligt tal, i det vi aldrig utmärka sådana substantiver med det personella pronomen *han, hon*, utan alltid med det demonstrativa *den*" (OSS:17). Därmed har han också utvecklat själva kategorin från att huvudsakligen ha omfattat personbetecknande appellativer som användes om personer av båda könen till att också omfatta icke-personbetecknande appellativer. Som Norén visar är bruket av denna kategori, liksom hos föregångarna Sahlstedt och J.G.P. Möller, också hos Dalin sporadiskt och oförutsägbart (se Norén 1991:118).

Beträffande de starka verbens olika former behandlas de något olika i OSS. I arbetets början förtecknas noggrant i artikelns formella del samtliga böjningsformer av verbet. Vid uppslagsordet *dö* (ex. 205) anges inledningsvis att det är "v. n. 2"; därefter redovisas de olika formerna.

- (205) **DÖ**, v. n. 2. Ind. pres. sing. *Dör*; pl. *Dö*. Impf. sing. *Dog*; pl. *Dogo*. Konj. impf. sing. *Doge*. Imper. sing. *Dö*; pl. *Dön*. Sup. *Döit*. Part. pres. *Döende*; part. pret. *Död*. [...]

Längre fram i arbetet reduceras antalet former som läggs till uppslagsformen så att det endast är de som genom avljudet avviker från infinitivens stam som redovisas. Till uppslagsordet *rifva* bifogas sålunda endast preteritumformen, "Impf. *Ref*", till *skryta* förutom "Impf. *Skröt*" också "Sup. *Skrutit*". Denna begränsning är dock inte helt konsekvent genomförd, ty vid uppslagsordet *vrida* får användaren förutom uppslagsformen *vrida* och preteritumformen *vred* också besked om att supinformen är *vridit* och "Part. pass. *Vriden*".

Dalins intentioner har sannolikt varit att fortsätta i samma ambitiösa stil som Almqvist. Av någon anledning rationaliseras emellertid redovisningen och han ansluter då i stort sett till det bruk som utvecklats i de tvåspråkiga ordböckerna, med den skillnaden dock att böjningsformerna som sagt inte redovisas i makrostrukturen. Kindblads fragment framstår också i jämförelse med *OSS* som en solitär i traditionen med den mycket begränsade grammatiska information som beledsagar uppslagsorden.

För övrigt bidrar Dalins *OSS* till den grammatiska beskrivningen av svenskan snarast genom en ytterligare genomförd konsekvens av de kategorier som redan förekommer i de tvåspråkiga ordböckerna. Att han inte lyckas helt i sitt uppsåt framgår av Noréns beskrivning: "Det saknas ännu precision i den grammatiska analysen i flera fall, särskilt vad gäller klassificeringen av verb" (Norén 1991:137).

11.4.3. Syntaktiska uppgifter

Som Malmgren (1988) har visat använder Dalin sig av Almqvists fragment så långt det räcker (se avsnitt 11.2.1.2 ovan). Påverkan från Almqvist märks främst i redovisningen av uppslagsordets syntaktiska egenskaper. Då Noréns undersökning huvudsakligen omfattar alfabetets första bokstäver är det emellertid troligt att de artiklar hon undersökt uppvisar ett inflytande från de enspråkiga fragmenten som inte är helt representativt för *OSS* som helhet (Norén 1991: 109). Sålunda är de flesta av de explicita uppgifter om stickordets prepositions konstruktioner, selektionsrestriktioner etc. som Norén återger hämtade ur *AOS* (se Norén 1991:126f.). Exempelvis ger Norén exemplet "BEBLANDA SIG [...] (har alltid *med* i följe)" (ib. s. 126); denna uppgift har Dalin sannolikt hämtat hos Almqvist, som i sin artikel *Beblanda* påpekar "Verbet konstrueras alltid *med med*". Explicita uppgifter om uppslagsordens konstruktionssätt är annars sällsynta i *OSS*. Det är betydligt vanligare att sådan information framkommer indirekt genom de språkprov som illustrerar upp-

slagsordets bruk. I det avseendet ansluter Dalin generellt sett till den tradition som utvecklats i de tvåspråkiga verken (se Hannesdóttir 1991b).

Under punkt (9) i ordboksplanen diskuterar Dalin de exempel och språkprov som ingår i artikeln, något som förbigås i inledningarna till *KOS* och *AOS*. Dessutom uppehåller han sig vid partikelverben och förklarar hur såväl verb som partikel behandlas i fast respektive lös sammansättning, ett område som också Almqvist behandlar ingående i sin inledning (se avsn. 10.3.1.1 ovan). Dalin följer här Almqvists exempel på så sätt att där de fasta sammansättningarna behandlas anger han explicit om partikeln och verbet också kan användas i lös förbindelse, t.ex. *afklappa* ”Äfv. *Klappa áf*”, *afleverera* ”Äfv. (i lägre stil) *Leverera áf*”. Vid verbsammansättningar som inte kan lösas upp, såsom *afkunna*, kommenteras inte sammansättningsmönstret alls.

Kategorin hjälpverb, *v. auxil*, är en fullt utvecklad kategori i Dalins *OSS*. Så uppges exempelvis verbet *böra* vara ”*v. n. auxil.*”, och *hafva* i sin betydelse (6) sägs ”brukas äfv. som hjälpverb”. Förkortningen *v. auxil.* finns dock inte med i den förteckning över förkortningar som följer direkt efter förordet (*OSS*:19f.).

11.4.4. Betydelsebeskrivningen

Omdömena om Dalins ordbok har som sagt blivit alltmer positiva med tiden. Framst är det då betydelsebeskrivningens kvaliteter som har framhållits: ”Dalin åtnjuter – med vissa reservationer – ett väl-förtjänt anseende som pionjär inom den svenska definitionslexikografin” (Malmgren 1988:195). Också Holm & Jonsson understryker definitionernas höga standard, och de hävdar att i detta avseende var Dalins *OSS* fortfarande vid 1980-talets mitt oöverträffad bland svenska ordböcker över allmänspråket (se avsnitt 11.2 ovan). De preciserar sitt uttalande ytterligare: ”Circular definitions are almost entirely absent. He defines the words briefly but accurately,

showing an astute instinct for shades of meaning in his semantic subdivisions" (Holm & Jonsson 1990:1937). Malmgren instämmer i allt väsentligt i deras omdöme; han framhåller ännu tydligare den konsekvens i betydelseindelningen som Dalin lyckats uppnå: "Uppdelningen på betydelsemoment är emellertid förbluffande konsekvent i Dalins ordbok" (Malmgren 1988:205). Han påpekar vidare att både Dalin och Almqvist är "generösa, ibland kanske alltför generösa, med att uppräta siffermoment" (ib.), en egenskap som de förvisso har gemensam med Kindblad. Som framgått ovan ligger Dalins betydelseindelning ibland närmare *KOS* än *AOS* (avsnitt 11.2.1.2). Också Norén berömmar Dalins ordbok med avseende på betydelsebeskrivningarna: "den är mycket modern i sin betydelseanalys" (Norén 1991:137).

I ett avseende är Malmgren kritisk till Dalins och också Almqvists definitionsteknik: "En svaghet i båda ordböckerna är, att författarna ibland fullständigt i onödan skiftar metaspråklig nivå och formellt beskriver det definierade ordet i stället för dess referenter" (Malmgren 1988:204). Som exempel ur *OSS* anför Malmgren definitionen av *blind*: "Säges om människa eller djur" och *aktergast*: "Benämning på dem af besättningen". Denna fokusering på ordets uttryckssida framträder starkt i den tidiga lexikografien. Även betydelsebeskrivningen utgår sålunda ofta från själva ordet och varken från det semantiska innehållet i sig eller dess referent. I *GSG*, *KOS*, *AOS* och *OSS* inleds artiklarnas innehållsdel därför ofta med "är ett ord, som", "sägs om" eller "liktydigt med" och dylikt (se t.ex. (40)–(43), (156) och (192) ovan).

Av punkt (5) i Dalins förord framgår att ett ords olika betydelser separeras och numreras. Först etableras ordets kärnbetydelse och därur avledda betydelsemoment, därefter redovisas överförda och mer speciella betydelser. Att Dalin funnit betydelseindelningen problematisk framgår av hans vädjan till läsarna:

Det torde icke behöfva sägas, huru många och stora svårigheter vid denna uppställning möta; de äro för alla språkkunniga bekanta. Om

Förf. stundom häruti misstagit sig, torde han således våga hoppas ett benäget öfverseende. (OSS:17)

I sin oavslutade inledning kommenterar inte Kindblad betydelseindelningen alls; Almqvist däremot för ett avancerat resonemang om betydelseindelning och betydelsebeskrivning (se avsnitt 3.6 ovan).

Under punkt (6) diskuterar Dalin själva betydelsebeskrivningarna. För varje betydelse anförs en definition eller förklaring; synonymer använder han inte annat än om han bedömer dem som fullständigt synonyma med uppslagsordet. Han uppmärksammar risken för cirkeldefinitioner och anger explicit att i de fall han andrar en synonym till uppslagsordet är det "alltid med noggrant iakttagande, att förklaringen på ena eller andra stället är lemnad" (OSS:17).

Dalin resonerar vidare kring betydelsebeskrivningen:

Ingenting är i ett lexikaliskt arbete öfver sjelfva språket viktigare än ordförklaringen. Det är, så att säga, ordets själ, som derigenom åskådliggöres. Förklaringen måste därför vara så fullt motsvarig begreppet, att man kan säga "detta är detta", att det ena kan i alla fall och händelser sättas i stället för det andra. (OSS:17)

Som Norén påpekar syftar den fulla motsvarigheten, att "detta är detta", endast på uppslagsordets innehållssida och inte på syntaktisk utbytbarhet (Norén 1991:127). Dalin diskuterar också de svårigheter som är förknippade med att formulera definitioner till vissa "grundbegrepp", sådana som förstås av alla men som svårligen låter sig klädas i ord, exemplifierade av ordet *gå*. Även de svårförenliga kraven på fullständiga och samtidigt koncisa definitioner diskuteras. För att slippa utrymmeskrävande upprepningar använder sig Dalin av hänvisningar från sammansatta och avledda ord till stamordet. Principerna för sammansättnings- och avledningars plats i ordboken diskuteras också rent allmänt.

Dalin nämner ingenstans Almqvists diskussion om svårigheterna med att på svenska beskriva de svenska ordens betydelse (se avsnitt 3.6 ovan). Han snuddar dock ibland vid föregångarens formuleringar. Så förutsätter han exempelvis att vissa grundläggande begrepp är "så införlivade med hvars och ens föreställning, att all

förklaring synes vara onödig, om ej rent af löjlig” (OSS:17), en inställning som också Almqvist förutser (se avsnitt 10.3.1.1 ovan).

Av Dalins punkt (7) framgår att som en ”tjänst åt nybegynnare i språkets skrivvande” bifogas ”Liktydiga eller till begreppet närbeslägtade” ord direkt efter betydelsebeskrivningen (OSS:18). Betydelsebeskrivningen i OSS skulle kunna antas vara fundamentalt annorlunda än den som utvecklats i de tvåspråkiga ordböckerna. Så är också fallet — i ett avseende. Till skillnad från de tvåspråkiga ordböckerna, som kan nöja sig med att ge de ettordsekvivalenter som förekommer i målspråket, undviker Dalin att i första hand ge synonymer och närsynonymer — annat än som en särskild service åt ovana skribenter. Bortsett från denna syn på ekvivalenter respektive (när)synonymer är betydelsebeskrivningen i OSS emellertid en direkt fortsättning på den tradition som utvecklats i de tvåspråkiga verken, om än med den avgörande skillnaden att uppslagsordet och dess betydelsebeskrivning tillhör samma språk. En stor del av stickorden förses med någon form av betydelsebeskrivning, som lika gärna kunde förekomma i en tvåspråkig ordbok — i stället för eller som komplement till en ekvivalent. Således är de flesta typerna av de betydelsebeskrivningar i OSS som Norén diskuterar väl representerade i de tvåspråkiga verken — särskilt i de senare.

Den klassiska aristoteliska eller analytiska definitionen har gamla anor inom lexikografen, såväl den tvåspråkiga som den enspråkiga. I själva verket är den, jämte ekvivalentträckor, den tvåspråkiga lexikografins standardlösning; främst men inte enbart i fall där det i målspråket inte finns någon ettordsekvivalent till uppslagsordet. Norén ger som exempel på definition av den analytiska typen Dalins artikel *Alm*, där betydelsebeskrivningen inleds med: ”Allmänt bekant, vildt växande trädslag” och sedan fortsätter ”af klassen Skärmblommige” (Norén 1991:127). Hos J.G.P. Möller påträffas exempelvis den definition som återges i exempel (206):

- (206) Krusbär, [...]. *die Mauchbeere, eine Art rauher Stachelbeeren, Ribes grossularia, zum Unterschied von der glatten Stachelbeere, Ribes uva crispa.*

Här erbjuder Möller en tysk ekvivalent, d.v.s. den tyska benämningen på krusbäret, och därefter en regelrätt analytisk definition.

Parafraaser av det slag som ofta förekommer hos Dalin och som består i att sammansättningar löses upp i sina beståndsdelar är även de mycket vanliga i de tvåspråkiga ordböckerna. Från Dalin hämtar Norén exemplet *fabriksvara*, där den ena betydelsen är trivial och den andra speciell: "1) Vara, tillverkad på fabrik [...] 2) Vara af dålig eller medelmåttig beskaffenhet" (Norén 1991:128). Sådana parafraaser är frekventa i *OSS* också till sammansättningar som inte har någon lexikaliserad eller speciell betydelse (ex. 207 och 208):

(207) **FINGERLED**, m. 3. Led på ett finger.

(208) **LANDFÄSTE**, n. 4. Fäste i, vid land. *Isen har l.*

Hos Sahlstedt finner vi motsvarande definition till *fingerled* (ex. 209; se äv. avsnitt 7.4.6 ovan), och hos J.G.P. Möller en till *landfäste* (ex. 210):

(209) **Fingerled**, M. 3. Articulns digit. (*SSO*)

(210) Landfäste [...] **die Anlegung an das feste Land**. (Möller 1790, sp. 871)

Det finns trots allt en typ av betydelsebeskrivningar som Dalin inte kan hämta ur den tvåspråkiga traditionen. Det är definitioner till centrala simplexord av det slag han själv nämner i förordet, d.v.s. *gå* och liknande. I de tvåspråkiga verken förses denna ordkategori som regel enbart med ekvivalenter. Till exempelordet *gå* lägger Sahlstedt ekvivalenterna "Ire. Ambulare" och J.G.P. Möller "1) **gehen**. [...] 2) **leisten**. [...] 3) **gelten**. [...] 5) **ablaufen**". Till en av betydelserna av *gå* i Möllers artikel (4) finns det ingen ekvivalent i tyskan, men då förlitar sig Möller på definitionen "**gerichtet sehn**". Weste redovisar en räkka med ekvivalenter och parafraaser: "*Aller à pied; aller, marcher, passer, se rendre, tourner ses pas, se diriger, faire son chemin, cheminer, se promener, s'acheminer, être en marche, en jeu, en train*". Ingen av dessa metoder är användbara i en enspråkig

ordbok; som framgår av exempel (211) har Dalins definition av kärnbetydelsen inte mycket gemensamt med dem:

- (211) **GA**, [...]. I upprätt ställning förflytta sig ifrån ett ställe till ett annat, genom att vixelvis sätta ena foten framför den andra, långsammare och i mindre framåt lutad ställning, än då man springer. [...]

Denna definition innehåller emellertid material som möjligen är hämtat från Franska Akademiens ordbok (ex. 212):

- (212) **ALLER**. [...] Se mouvoir, se transporter d'un lieu à un autre. [...] (*Dictionnaire de L'Académie Française* 1825)

Preciseringarna till hur förflyttningen går till har emellertid inte hämtats ur akademiordboken, i varje fall inte ur artikeln *Aller*. Adeling är något mera specifik i sin definition av *gehen* (ex. 213):

- (213) **Gehen**, [...]. 1. Eigentlich, den Ort vermittelst der Füße verändern, so wohl überhaupt, als auch zuweilen in der engsten Bedeutung von dem gewöhnlichsten Gange im Schritte, da es denn dem Laufen entgegen gesetzt ist. (Adelung 1811)

Även om de enspråkiga ordböckernas definitioner i det här fallet är av ett annat slag än de tvåspråkiga verkens ekvivalenträckor och parafrafer, kan Dalin inte sägas ha kalkerat någon av de ovan anförda artiklarna. Möjligen har han hämtat definitionens inledning i akademiordboken, som han ju var väl förtrogen med från sitt arbete på den stora fransk-svenska ordboken, och möjligen kan han ha fått impulsen att kontrastera *gå* mot *springa* från Adelungs artikel. Definitionens komposition verkar trots det i allt väsentligt vara Dalins egen.

Också beträffande betydelsebeskrivningen av polysema ord har Dalin haft stöd av den tvåspråkiga lexikografiska traditionen. Norén diskuterar indelningen i betydelsemoment i artikeln *Parti* (Norén 1991:130f.). Dalin gör först en etymologiskt grundad indelning, dels ett moment "A. (af fr. *Parti*)", dels ett moment "B. (af fr. *Partie*, del)". Under moment (A) redovisas sedan fem olika bety-

delsor och under moment (B) fyra, varav betydelse (3) i sin tur delas in i tre undermoment. Norén påpekar också att den etymologiska indelningen inte är "omedelbart motiverad av samtida betydelse-skillnader" och vidare att "exempelvis momenten A 1 och 2 och B 3 c inte [är] så åtskilda i de svenska betydelseerna att den etymologiska betydelseuppdelningen är motiverad" (Norén 1991:130). I själva verket återgår betydelseindelningen i stort på artiklarna *Parti* respektive *Partie* i Dalins eget *Nytt fransyskt och svenskt lexikon* (1842–43). Relationen mellan de olika artiklarna framgår av tabell 11.

TABELL 11. *Relationen mellan artikeln Parti i OSS och Parti respektive Partie i Nytt fransyskt och svenskt lexikon (1842–43).*

<i>OSS</i>	<i>Nytt fransyskt och svenskt lexikon</i>
<p><i>Parti</i> moment A:</p> <p>1) Förening af flera personer emot andra, som hafva motsatta åsigter eller syften.</p> <p>3) Beslut.</p> <p>4) Fördel, nytta, gagn.</p>	<p><i>Parti</i>, m.:</p> <p>1:o flera personers förening emot andra, som hafva motsatt mening el. intresse.</p> <p>2:o Beslut, parti.</p> <p>5:o Fördel, nytta, gagn, parti.</p>
<p><i>Parti</i> moment B:</p> <p>1) Stämma i musik.</p> <p>2) Mängd af varor.</p> <p>3) (i kortspel och andra slags spel) Så mycket som måste spelas hvarje särskilt gång, för att afgöra, hvem som vunnit.</p> <p>3 a) Öfverenskommelse mellan flera personer om något gemensamt nöje (t. ex en lustresa).</p> <p>3 b) Sjelfva nöjet, hvarom man öfverenskommit.</p> <p>3 c) Samteliga personer, som deltaga i ett sådant nöje.</p> <p>4) Särskilt del i en målning, då den utgör liksom ett helt för sig.</p>	<p><i>Partie</i>:</p> <p>4:o (mu.) a) Stämma, parti.</p> <p>5:o Parti af varor, varuparti.</p> <p>8:o Parti i spel.</p> <p>10:o Öfverenskommelse om en lustresa, ett lustparti el. något sällskapsnöje.</p> <p>11:o Lustparti, lustresa, lusttur.</p> <p>12:o Personerne, som deltaga i ett lustparti.</p> <p>15:o Parti i en målning.</p>

Av tabellen framgår att samtliga betydelser under den svenska artikelns moment (B) har en motsvarighet i den fransk-svenska artikeln *Partie*. Däremot har inte alla betydelser av det franska ordet en motsvarighet i den svenska artikeln. Trots vissa invändningar sammanfattar Norén diskussionen kring den svenska artikeln med att överseende konstatera att "momentuppdelningen i de flesta fall känns naturlig" (Norén 1991:131). Hon anför emellertid också artikeln *Blyg* som ett exempel på en för detaljerad betydelseindelning. Hur denna förhåller sig till en motsvarande fransk-svensk artikel har jag inte undersökt närmare (se dock Hannesdóttir 1991a).

Norén redovisar också hur verbalsubstantiv, som kan avse såväl själva verbhandlingen som resultatet av den, behandlas i olika betydelsemoment samt hur verbs konstruktionssätt överordnas betydelseanalysen och momentindelningen. Så urskiljer Dalin två betydelser av exempelvis *abbreviering*. Dessa behandlas i olika moment i artikeln *Abbreviering*: "1) Handlingen, då man abbrevierar. – 2) Det, som blifvit abbrevieradt: förkortadt ord". På samma sätt består artikeln *Smaka* av två delar med separat numrerad betydelseindelning: "SMAKA, v. a. 1) Känna, erfara, huru något smakar; äfv. förtära. [---] v. n. 1) Hafva smak, gifva smak ifrån sig, göra intryck på smaksinnet" (se äv. Norén 1991:132). Momentindelningar av detta slag är sedan länge etablerade inom den tvåspråkiga lexikografin. Hos Sahlstedt påträffas "*Målning*, M. 2. Pictura, [...]. Item: *Målning*, Tabula picta" och "*Smaka*, V. A. I. [...] Item: *Smaka*, *Neutraliter*".

Som framgått märks också en delvis långtgående påverkan från de enspråkiga fragmenten i betydelsebeskrivningen i *OSS* (se avsn. 11.2.1.2 ovan).

11.4.5. Bruk, ursprung och encyklopedisk information

De uppgifter om uppslagsordets användning som ges i *OSS* är för det mesta av samma slag som i de tvåspråkiga ordböckerna; d.v.s. de är begränsade till förkortade fack- eller stiletiketter. I vissa fall

kan kommentarer om övriga aspekter på ordets användning förekomma som ett tillägg sist i artikeln (se Norén 1991:133ff.). Den information som lämnas där har en del gemensamt med Kindblads och Almqvists explicita och frekventa brukskommentarer. Sålunda ger Norén exemplen ”Brukas egentligen endast om människor” (s.v. *benvärk*) och ”Brukas i svordomsuttryck, tillhöriga det lägre språket” (s.v. *fan*; m. sing.).

Beträffande ordens etymologi redovisar Dalin i sitt förord att han inte tänker ge information av detta slag,

utom då den bidrager att sprida ljus öfver uppkomsten af ordens ursprungliga betydelse, eller skingra allmänt gängse villfarelser rörande deras hänledning, eller den kan tjena till stöd för deras i ordboken antagna stafningssätt. (*OSS*:19)

I de nämnda fallen ges de etymologiska kommentarerna antingen inom parentes i artikelns början eller i en klart markerad not i slutet av artikeln.

Norén redovisar olika slag av etymologiska uppgifter som förekommer i *OSS*. Mest frekventa torde sådana uppgifter vara som endast meddelar ursprungsspråk: ”lat. *Legatus*” (s.v. *legat*; m. 3), ”Italienskt ord” (s.v. *alpari*), ”(från grekiskan)” (s.v. *epigram*). Dessutom kan utförliga etymologiska resonemang påträffas (Norén 1991:135). Ibland kan dessa påminna om de utredande beskrivningar som finns i *KOS*. En del av Dalins utredningar har dock snarast karaktären av folketymologier.¹

Frånvaron av systematiska etymologiska uppgifter i *OSS* kan förutom Dalins bristande kunskaper på området antagligen förklaras med frånvaron av denna informationskategori i den tvåspråkiga

¹ Som framgått ovan spelar Dalins etymologier (främst i *Svensk handordbok* från 1868) en framträdande roll i Norens sammanfattande omdöme om Dalins samlade lexikografiska gärning (se avsn. 11.2 ovan). Även Malmgren dröjer något vid etymologierna i *OSS*: ”Det finns obestridligen en stor svaghet i Dalins ordbok, nämligen etymologierna (i och för sig är de ganska få). På detta område var Dalin amatör och därför gör han sig skyldig till en del folketymologier (t.ex. av *bal* och *landsknekt*)” (Malmgren 1988:211).

svenska lexikografiska traditionen. Etymologiska uppgifter var sedan länge en vanligt förekommande kategori i tvåspråkig engelsk lexikografi. Sålunda anger Serenius i sina engelsk-svenska ordböcker uppslagsordets etymologi; däremot redovisar han inga etymologier i sin svensk-engelska ordbok från 1741 (Rogström 1998:179). Inte heller hans efterföljare inom den svensk/engelska lexikografin anammade det etymologiska inslaget. I dansk och norsk lexikografi är etymologiska uppgifter däremot vanliga. Exempelvis redovisar *Politikens Nudansk ordbog* om ordet *aborre* att det är "[fællesnord.: svensk *aborre*, norsk *åbor*; 1. led *a* er af den indoeurop. rod **ak* skarp; jf. *æg I*; 2. led er besl.m. *børste*; navn efter den stive rygfinne]" (*Politikens Nudansk ordbog* 1992, s.v. *aborre*). På motsvarande sätt informerar den norska *Bokmålsordboka* i artikeln *Åbor* om att det finns ett samband mellan ordet *åbor* och ett äldre svenskt och danskt *aghborre*. "(jf e sv og e da. *aghborre*, av *agh* spiss, besl med *I egg* og *borre*)" (*Bokmålsordboka* 1986).

De encyklopediska uppgifterna i *OSS* är egentligen mycket sparsamma och snarast av den typ som också förekommer i de tvåspråkiga ordböckerna. Encyklopediska utläggningar av det slag som är vanliga i *KOS* och som också förekommer i *AOS* saknas i det närmaste helt.

11.5. Övrigt om lexikografen A.F. Dalin

Redan i den plan för ordboken, som presenteras i förordet, avslöjar Dalin lexikografiska kunskaper som han rimligen har förvärvat i samband med arbetet på sina tidigare, tvåspråkiga ordböcker. I *OSS* genomför han sedan sin plan med yttersta noggrannhet. Total konsekvens uppnår han visserligen inte, vilket vore orimligt att begära när det gäller ett så stort arbete utfört som ett enmansföretag.

Som framgått ovan anställdes Dalin som redaktionsbiträde vid Svenska Akademiens ordboksprojekt (*SBL*:67f.). När han efter

femton års tjänstgöring lämnade sin tjänst hade han kompletterat den alfabetiska stommen som excerperats ur Westes svensk-franska och Lindfors svensk-latinska ordbok med de ca 200 000 språkprov som fanns i Akademiens ordbokssamlingar (Loman 1986:80). I denna form omfattar stommen ett femtiotal handskrivna volymer, där de alfabetiskt ordnade orden förutom språkprov även är försedda med uppgifter om uttal, böjning och betydelse (ib.).

Dalin fortsatte sin lexikografiska verksamhet också efter det att han lämnat arbetet med Akademiens ordboksprojekt. År 1868 publicerade han såväl *Öfverblick af svenska språkets ordfamiljer* som *Svensk handordbok med tillägg af ordens etymologi*. Därefter kom i rask takt *Dansk-norsk och svensk ordbok* (1869) och den första svenska synonymordboken *Svenska språkets synonymer* (1870). Hans sista lexikografiska arbete var en ny fransk-svensk ordbok som utkom 1872 (SBL:69).

12. Sammanfattande diskussion

12.1. Bakgrunden

Denna avhandling handlar om framväxten av en svensk lexikografisk tradition. Med svensk lexikografisk tradition avses utvecklingen av en adekvat lexikalisk beskrivning av det svenska språket. Denna utveckling inleddes och genomfördes i allt väsentligt inom den tidiga tvåspråkiga lexikografin, i ordböcker som har svenskan som källspråk. De tidiga tvåspråkiga ordböckerna fyllde sålunda viktiga funktioner inom den framväxande språkvetenskapen i Sverige, funktioner som inte längre är en del av den tvåspråkiga lexikografin. De tvåspråkiga föregångarna till den enspråkiga ordboken utgjorde sålunda betydelsefulla inslag i den svenska språkplaneringsprocessen genom att de var avsedda att aktivt bidra till att standardisera ortografi och ordböjning.

Den undersökning av 1700- och 1800-talets viktigaste ordböcker som redovisas ovan är avsedd att belysa den utveckling av beskrivningen av det svenska språket som framträder i dessa verk. I de tidiga ordböckerna lyser den systematiska informationen om de svenska uppslagsordens formella egenskaper med sin frånvaro och betydelsebeskrivningen består i princip av ekvivalenter och ekvivalentträckor. Runt sekelskiftet 1800 är emellertid beskrivningen av såväl uppslagsordens formella egenskaper som deras betydelse fullt utvecklad. Då kan en svensk lexikografisk tradition i allt väsentligt sägas vara fullt utvecklad — det som ännu saknas är en enspråkig svensk ordbok. De två första försöken att åstadkomma en sådan,

Kindblads respektive Almqvists projekt, var alldeles för ambitiöst anlagda, och de misslyckades båda på ett mycket tidigt stadium.

A.F. Dalin inleder sin *Ordbok öfver svenska språket* med att konstatera att trots svenskarnas strålande insatser på konstens och vetenskapens olika områden så saknar de ännu, till skillnad från ”de flesta Europas folkstammar” en ”ordbok öfver sitt eget språk” (*OSS*: [7]). Med Dalins ordbok fastställs den enspråkiga svenska lexikografin, samtidigt som den framträder som fullt utvecklad. Att arbetet till stor del bygger på den redan etablerade tvåspråkiga lexikografin är uppenbart. Både ordbokens omfång och dess innehåll tyder på detta. Istället för att, som föregångaren Kindblad, välja de stora, monumentalt utplagda enspråkiga ordböckerna, som t.ex. Adelungs, Franska Akademiens och även Samuel Johnssons engelska ordbok, som förebilder, har Dalin ställt in siktet på ett arbete av ungefär samma omfång som de främsta tvåspråkiga ordböckerna med svenska som det ena språket.

Den fasta förankringen i den tvåspråkiga traditionen har också haft en avgörande betydelse för utformningen av artiklarna i *OSS*. Beskrivningen av de svenska uppslagsordens formella egenskaper hade redan funnit sin form och fanns i princip färdig att tillgå i de stora tvåspråkiga ordböckerna. Också när det gäller de svenska ordens betydelsebeskrivning hade Dalin tillgång till den modell som utvecklats i dessa ordböcker. Där var ett stort arbete redan utfört beträffande indelning i betydelser och betydelsemoment för de svenska uppslagsorden. Dessutom hade Dalin det material som han själv hade utarbetat under sin tidigare lexikografiska verksamhet. Viktigast har tveklöst det material varit som han utarbetat för *Nytt fransyskt och svenskt lexikon* (1842–43).

De informationskategorier som har etablerats i de tvåspråkiga ordböckerna konstituerar också artiklarna i *OSS*. Sålunda ges en kortfattad definition eller parafras av uppslagsordets betydelse, följd av ett antal språkprov och fraser som okommenterade skall belysa betydelsen ytterligare och också illustrera ordets användning. Typer av information som sällan eller aldrig förekommer i de tvåspråkiga

ordböckerna och som endast i liten utsträckning påträffas i *OSS* är systematiska uppgifter om etymologi, distinktiv synonymi, explicita konstruktionsuppgifter och utförliga brukskommentarer. Dessa informationskategorier är däremot mer eller mindre genomförda i de båda enspråkiga fragmenten *KOS* och *AOS*, som båda är relativt självständiga i förhållande till den tvåspråkiga lexikografen.

Ett drag som är framträdande i den tidiga lexikografen är fokuseringen av ordets uttryckssida. Även betydelsebeskrivningen utgår således ofta från själva ordet och varken från dess semantiska innehåll eller frändess referent. Inom den tvåspråkiga lexikografen kan detta perspektiv fortfarande anläggas (Olofsson 1994: 287), medan den enspråkiga lexikografen gör en strikt åtskillnad mellan själva ordet som lexikalisk enhet, dess referent och dess innehållssida.

12.2. Fortsättningen

Det står således klart att Dalins *Ordbok öfver svenska språket* för vidare den lexikografiska tradition som redan tidigare etablerats i Sverige. Vilken betydelse verket har haft för genrens fortsatta utveckling är emellertid betydligt svårare att bedöma. En viktig fråga som inställer sig härvidlag är varför den enspråkiga svenska ordboken i första hand begränsades till att behandla ordens innehållssida. Visserligen har ordens betydelser sedan antiken tilldragit sig filosofernas och språkvetarnas uppmärksamhet i en utsträckning som varit vida överlägsen det intresse som ägnats åt exempelvis syntax, och säkerligen kan den tvåspråkiga lexikografen, som ju har äldre anor generellt än den enspråkiga, anses ha varit en konserverande faktor i sammanhanget. Den tvåspråkiga lexikografens främsta uppgift har alltid varit att underlätta kommunikation genom att tillhandahålla just betydelseekvivalenter på de aktuella språken. När det gäller modersmålstalarna så förutsätter själva fenomenet *enspråkig ordbok* vissa brister i deras språkliga kompetens. Det är emellertid långt ifrån givet att svenskarnas lexikaliska kunskaper

om modersmålet är sämre när det gäller de isolerade enheternas betydelse än konstruktioners betydelse eller den lexikaliska enhetens betydelse i olika konstruktioner. Det är heller inte självklart att betydelse över huvud taget skulle vara ett större problem för dem än de lexikaliska enheternas konstruktionssätt och kombinatoriska egenskaper.

Dalins ordbok har fått en del efterföljare inom genren enspråkig allmänordbok över samtidspråket. Det kan vara intressant att helt kort fundera över i vilken utsträckning de för vidare Dalins och de tvåspråkiga lexikografernas arv. Här finns inte utrymme för någon komplett översikt.¹ Bland efterföljarna har det utvecklats olika typer av ordböcker, som var på sitt sätt förvaltar traditionen och driver utvecklingen framåt. En ordbokstyp omfattar ordförrådet och rättstavningen. Även om lexikograferna inte längre aktivt behöver bidra till att bringa ordning och reda i ordförråd och ortografi är det fortfarande angeläget att i lexikografisk form tillhandahålla en representativ del av det svenska ordförrådet, där det rätta stavnings- och böjnings sättet framgår, som i *SAOL*.

Som ett mellanting mellan *SAOL*-typen och *OSS* kan man beteckna D.A. Sundéns *Ordbok öfver svenska språket* (1892). Som utgångspunkt för betydelsebeskrivningen har Sundén tagit definitionerna i *OSS*. Ibland återges de ordagrant; oftare redigeras de. Antingen bakas olika betydelser i *OSS* ihop till en enda betydelse, eller också förkortas definitionerna. Språkproven reduceras såväl till innehåll som till antal. *Illustrerad svensk ordbok (ISO)* fortsätter i Dalins tradition. Syftet med *ISO* uppges vara att "öka den stora allmänhetens kunskap om ordens betydelser och betydelsenyanser, deras böjning och uttal, deras användning i fraser och uttryck" (*ISO* 1984, Förord s. [I]). Den överträffar dock inte Dalins *OSS* i fråga om betydelsebeskrivningens kvalitét, och språkprov förekommer ganska sparsamt.

¹ För en fylligare översikt hänvisas närmast till Holm & Jonsson (1990) och för tiden fram till 1970-talets början även till Sigurd (1972).

Dalins *OSS* var sålunda länge den främsta svenska definitionsordboken, och det är först i de senaste ordböckerna över allmänspråket, *SOB* (*Svensk ordbok* 1986) och *NEO* (*Nationalencyklopediens ordbok* 1995–96), som den semantiska beskrivningen är överlägsen den som Dalin åstadkommit i *OSS*. Beträffande uppslagsordens konstruktionssätt är informationen i *SOB* och *NEO* jämförbar med den som möter i *OSS* men inte alls så detaljerad som Kindblads och Almqvists motsvarande uppgifter. Samtidigt som *SOB* och *NEO* såväl teoretiskt som metodiskt och även rent tekniskt representerar svensk lexikalisk och lexikografisk spetskompetens, reflekterar förordet till *SOB* ett ofta återkommande inslag i den lexikografiska traditionen, nämligen påståendet att en acceptabel ordbok av det aktuella slaget hittills saknats: "För svenskans vidkommande har en definitionsordbok hittills saknats, till skillnad från vad som är fallet med en rad andra språk" (*SOB*, Förord s. V).

Den inriktning som ett tag dominerade i planeringsdiskussionerna kring Svenska Akademiens ordbok, att utforma verket som en vad C.A. Hagberg betecknade som "poetisk-retorisk fraseologi" (Loman 1986:83), kan sägas ha förverkligats i Östergrens *Nusvensk ordbok* (1919–1972). I denna spelar ordens betydelse en undanskymd roll:

Betydelse anges alls icke för så allmänbekanta ord som t. e. häst, räv, gran. Minutiöst genomförda definitioner eftersträvas ej. Blott så mycket ges, som är erforderligt för att förebygga missförstånd och ge kort och praktisk översikt över ordens betydelse eller betydelser. (*Nusvensk ordbok* 1919:VII)

I stället presenteras i ordboken en mängd exempel på ordens användning, skapade av Östergren själv eller hämtade ur litteraturen. Till skillnad från Kindblad, som på detta område kan ses som en föregångare till Östergren, anger den senare varken källa eller upphovsman till exemplen.

Varken Kindblads eller Almqvists fragment bygger på den tvåspråkiga lexikografin i samma utsträckning som *OSS*. Dessa arbe-

ten präglas också i hög grad av informationskategorier som inte förekommer i Dalins *OSS* och som ännu inte kan sägas vara särskilt väl representerade i de enspråkiga svenska allmänordböckerna över huvud taget. Sådan information är till exempel kontrastiv betydelsebeskrivning, där uppslagsordets betydelse inte bara redovisas isolerat utan också genom att den relateras till betydelsen hos ord som uppträder i samma semantiska fält, ett slags distinktiv synonymi.¹ De senare svenska synonymordböckerna tillhandahåller synonymer och närsynonymer utan det inslag av kontrastiv betydelsebeskrivning som både Kindblad och Almqvist tillämpar.

Vidare är explicita konstruktionsuppgifter sällsynta, eftersom ordets syntaktiska och syntagmatiska egenskaper förväntas vara kända eller åtminstone kunna utläsas ur de bifogade språkproven. Denna aspekt på språkbeskrivningen har i viss utsträckning beaktats i *Svensk Handordbok* (1966), vars syfte är att "ge upplysning och ledning beträffande konstruktioner och fraseologi" (*Svensk Handordbok* 1966:V), och sedermera även i någon mån i *NEO*. Brukskommentarer förekommer sällan i de enspråkiga verken; stilvärde respektive facktillhörighet redovisas i form av etiketter. Inte heller etymologiska uppgifter har haft någon plats i de svenska ordböckerna förrän nyligen med *NEO*, medan de däremot har varit en självklar informationskategori i de andra skandinaviska språkens ordböcker och också i bl.a. engelsk och fransk lexikografi. Slutligen har kategorin egennamn alltid varit ett blott sporadiskt förekommande inslag i svensk lexikografi.

12.3. Lexikografins lösa trådar

Frågan vad som skall finnas i en enspråkig ordbok har naturligtvis inget en gång för alla giltigt svar. Den information som förmedlas

¹ Inom den engelska lexikografien har kontrastiv betydelsebeskrivning som tar fasta på skillnaden mellan nästan synonyma ord funnits sedan 1700-talet (Sledd & Kolb 1955:169ff.).

beror på ordbokens syfte, och även det sätt informationen förmedlas på anpassas till syftet. Det nära sambandet mellan ordens semantiska och syntaktiska egenskaper, som Kindblad och Almqvist ägnade så mycken tankemöda och stort utrymme i sina fragment, har sedan dess inte prioriterats särskilt mycket inom den enspråkiga svenska lexikografin över det samtida allmänspråket. Inte heller den distinktiva synonymi som de inte bara använder i sin analys utan också generöst förmedlar till användaren har utvecklats vidare som ett beskrivningsinstrument inom lexikografin. Beträffande systematiska uppgifter om distinktiv synonymi, explicita konstruktionsuppgifter och utförliga brukskommentarer har den lexikaliska beskrivningen av svenskan inte utvecklats särskilt mycket sedan de gjorde sina insatser. Kindblads och Almqvists projekt misslyckades emellertid kapitalt i och med att de inte fullbordades. Trots att deras arbeten bara blev ett slags mellanspel i den svenska lexikografins historia, har de med sina ansatser, var och en på sitt sätt, visat på alternativa möjligheter att beskriva det svenska språket lexikaliskt. Som det nu blev är det snarare 1700-talets och det tidiga 1800-talets tvåspråkiga ordböcker som utgör den mest solida grunden för dagens enspråkiga svenska lexikografi.

Sluteligt tack

Redan de gamla lexikograferna skrev förord till sina arbeten. Där framhåller de sina alsters förträfflighet och utgjuter sin förfäran över föregångarnas totalt värdelösa insatser. De ber också läsarna att ha överseende med det egna verkets eventuella brister. För att sätta kritikerna på plats påpekar någon av dem, att av den som framför kritik kan man kräva att han äger "åtminstone så mycken insickt, som Auctoren". Lexikograferna lika väl som deras arbeten blev kritiserade också av andra än de egna kollegerna. En vanlig synpunkt är att "författaren synes ingen plan ha alls för sitt arbete", i något fall påpekas också att "In magnis voluisse – non satis est". Med tiden mildras omdömena. I 1900-talets början verkar man ha varit överens om att upphovsmännen till mina undersökningsobjekt inte var några snillen. I synnerhet saknade de lingvistisk begåvning, men deras arbeten röjer i alla fall "ett varmt och erkännansvärt nit".

Haqvin Spegel skrev också en epilog till sin ordbok. Denna kallade han *Slutelig Ursäkt*. Jag kallar hellre min epilog *Sluteligt Tack*. Först nämner jag min handledare Kerstin Norén, som entusiastiskt har kastat sig över mina kapitel och i det närmaste omgående levererat sin konstruktiva kritik på ett synnerligen entusiasmerande sätt. Sedan nämner jag andra deltagare i projektet "Lexikografisk tradition i Sverige". De har bidragit på olika sätt och under olika skeden av mitt arbete. Främst är det Monica Johansson och Lena Rogström, som med var sin biskop, var sitt sekel och var sin språkonstellation har haft ett annat och för mig berikande perspektiv på den tidiga lexikografen i Sverige. I projektarbetet deltog också Sven-Göran Malmgren, som tidigt utsågs till min biträdande handledare, och Lars Wollin. Deras olika specialiteter bidrog till att göra

först projektarbetet och senare avhandlingsarbetet intressant och stimulerande. Lars-Gunnar Andersson var en kort period min handledare, och han läste då delar av avhandlingen i manuskript. Kristinn Jóhannesson, med betryggande backup av Jóhannes Geir, har anpassat min text till det påbjudna formatet. Därefter nämner jag rumskamraten och kollegan Hans Landqvist. Med stoiskt lugn har han åhört mina haranger om döda lexikografer och gamla ordböcker. Dessutom har han läst korrektur på hela avhandlingen. Martin Mirko har översatt min summary och språkgranskat min engelska abstract. Meijerbergs institut har välvilligt tagit in avhandlingen i sin serie *Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning*. Till alla dessa riktas mitt slutliga tack.

Tankarna går också till några utanför den akademiska världen. Den sista tiden har jag tänkt mycket på min modersmåls lärare i realskolan, Skúli Benediktsson. Honom fick jag aldrig tackat för att han med sin krävande undervisning väckte mitt intresse för språkets struktur. Möjligen hade han tyckt att jag numera ägnar mig åt fel modersmål. Utanför universitetet finns också min Lola, som hållit mig i form genom att dra med mig i det ena Göteborgsvarvet efter det andra, och hennes pojkar som inte har sett så mycket av sin mormor som i varje fall hon hade velat. Där finns också min Raquel, som ihärdigt har ringt mig dagligen, trots många gånger frånvarande svar som ekat av sedan länge svunna tider. Dessa borde förutom ett tack också ha en ursäkt.

Sist nämner jag Bo Ralph. En gång i tiden antog han mig till forskarutbildningen och engagerade mig i sitt lexikografihistoriska projekt. I arbetets slutfas har han läst hela avhandlingen i manuskript och hjälpt mig att få den i presentabelt skick. Med sin skarpa blick, kvalificerade kommentarer och konstruktiva förslag har han höjt slutproduktens kvalitet betydligt. Samtidigt har han, på samma kvalificerade sätt, ensam skött vårt hushåll. Hans professionella, praktiska och rent privata stöd har varit ovärderligt. Tack.

Anna Helga Hannesdóttir

Summary

Introduction and background

This thesis deals with the development of Swedish lexicography. In Sweden lexicographic work has been done for more than five centuries. From the point of view of the history of lexicography this time span can be divided into three periods. During the first period, from the 15th century to the beginning of the 18th century, Swedish lexicography is characterized completely by the Latin-based, continental lexicographic tradition. The dictionaries and dictionarylike works that are produced in Sweden during this period contain, besides Swedish, in the vast majority of cases Latin and often one or more other languages.

During the second period, from the beginning of the 18th century to the middle of the 19th, an endemic lexicographic tradition is established. Even if in many ways Latin retains its dominant position in Swedish society as well as in Swedish lexicography, comprehensive bilingual dictionaries between Swedish and other vernaculars are published during the 18th century. The multilingual dictionaries become less and less common. In the dictionaries where Swedish is the source language, a lexical description of the Swedish headwords is developed which is based on the characteristics of the Swedish language, instead of on a model formulated specifically to describe Latin, as had been the case earlier. This thesis discusses the lexicographic development during the first two periods.

The third period dates from the middle of the 19th century, i.e. from the publication of the first monolingual Swedish dictionary. Strictly speaking we have now entered a fourth period with regard to lexicographic work. This period, characterized by the processing of lexicographic data using new technologies, primarily electronically based, is not discussed at all in this thesis.

Aims

One of the aims of the thesis is, based on some of the 18th and 19th centuries' large bilingual dictionaries, to describe how the lexical description of the Swedish headwords develops and is by the middle of the 19th century fully developed for use in monolingual lexicography. The primary focus is on the description of the grammatical, semantic, syntactic and collocational characteristics of the headwords; the establishment of the presented vocabulary is not paid the same attention.

The rise of an adequate lexical description and the development of an endemic lexicographic tradition have their roots in the lexicography of the first period. Therefore this work is described in brief, and earlier research on the first lexicographic works is discussed (ch. 2). The presence of other languages than Swedish in the early dictionaries is accounted for. Further is a discussion of the ways of proceeding that are available for the compilation of the first dictionaries of languages which have not previously been described lexicographically. An account is given of which of these methods the authors of the first Swedish dictionaries used.

A second aim of the thesis is to describe systematically and in detail some of the most important dictionaries of the second period as regards their content and structure. The description will shed light on the role these dictionaries played in the Swedish process of language planning which was in progress at the time, and will present the development which Swedish lexicography went through. In

the dictionaries in question the lexical description can be followed from a stage when the set of graphemes of the Swedish language was not yet stabilized, the relative order of the graphemes was not fixed, the orthography was not normalized and the descriptions of the individual words was unexplored territory with regard to their part of speech, inflection, pronunciation, meaning and usage, to the stage manifested by the first monolingual Swedish dictionary, Dalin's *Ordbok öfver svenska språket* (1850–53[–55]). There the description is fully developed in all of these respects.

Thus my most important hypothesis is that the first monolingual Swedish dictionary is based in all respects on the lexical description of Swedish that was developed and established in the bilingual dictionaries of the 18th and early 19th centuries. The primary aim of the thesis is therefore to show how a lexical model of description is developed in early bilingual lexicography, a model which also proves applicable within monolingual lexicography.

Theoretical discussion

The third chapter of the thesis deals with the theoretical framework of bilingual lexicography. Monolingual and bilingual dictionaries belong nowadays to two quite separate disciplines of lexicography. While monolingual lexicography, since it was established, is often considered a matter of national importance, with its home in academic research, the linguistic-theoretical development of bilingual lexicography has by and large stagnated. Instead of serving purposes which were important to the development of linguistics, as it had done earlier, it has become first and foremost a commercial activity based in the publishing industry.

The bilingual dictionaries differ typologically from monolingual dictionaries in several important respects. The biggest and most obvious difference between them has to do with the number of languages that are included. In a monolingual dictionary the object

language is the same as the language used in the description, while in a bilingual dictionary different languages are used: a source language which is explained in a target language.

This typological difference is also manifested in the aims and functions of the different types of dictionaries and in this way affects the design of the dictionaries. Monolingual dictionaries are primarily meant for native speakers and are intended to complement and support their lexical knowledge of their own language. The purpose of bilingual dictionaries can be formulated as such: they should facilitate contact between speakers of different languages. Thus they are intended as aids in translation in a broad sense.

In bilingual lexicography the theoretical discussion has recently become livelier again. There the focus has been above all on the user perspective. Roughly speaking, a distinction has been made between encoding dictionaries, i.e. dictionaries aimed at speakers of the source language, and decoding dictionaries, i.e. dictionaries aimed at speakers of the target language. The consequences which these aspects have had on the design of the dictionaries has been debated intensively. However recently this distinction between encoding and decoding dictionaries has been questioned, especially with regard to comprehensive, expensive dictionaries treating languages with relatively few speakers. Instead such dictionaries should be compiled so that they can be used by both source and target language speakers, and for both encoding and decoding, mainly for practical reasons.

Of course, a strict division of the earlier of the dictionaries in question into encoding and decoding dictionaries respectively is not always completely relevant. However it is also interesting to keep the user perspective in mind when investigating which purposes the lexicographers state that they have with their work, and to what extent they have adapted their dictionaries to the express purpose.

The forms of the semantic description within bilingual lexicography are also discussed. In a bilingual dictionary the headword is provided with an *equivalent* unit in the target language. Con-

sequently, between the source language unit and the target language unit *equivalence* prevails. Although "equivalence" is thus a key concept in bilingual lexicography, it is poorly defined. Since the principal purpose of bilingual dictionaries is as an aid in translation, it is odd that the discipline has shown so little interest in the research carried out within the area of translation theory. The equivalence relation which is realized lexically and which is accounted for lexicographically is only a very limited — and for translation a fairly irrelevant — form of equivalence. Strictly speaking, bilingual lexicography is mainly concerned with that sort of equivalence that is really only of interest in bilingual lexicographic contexts. However the demands on a translation for both communicative and situational equivalence are realized on the textual level and not only (or even primarily) on the lexical level. Therefore the usefulness of traditional bilingual dictionaries in translation is unfortunately quite limited. It can rather be defined in relation to certain educationally justified situations.

In the introduction to his monolingual dictionary (1842[–44]) Almqvist discusses monolingual lexicography compared with bilingual on a fundamental level. The introduction to the unfinished dictionary is very interesting in many respects. Here Almqvist reasons about semantic description in monolingual dictionaries in a way that is still highly relevant. He discusses the difficult distinction between linguistic and encyclopedic information in a fashion which can be related firstly to the classic and always current discussion on the Aristotelian definition, and secondly to a considerably more recent (and now extremely relevant) discussion on stereotypical definitions in monolingual dictionaries.

At the end of chapter 3 the relationship between bilingual lexicography and contrastive linguistics is discussed. One obvious aim of a bilingual dictionary ought to be to elucidate the interface between the two languages, and based on this to demonstrate what is language specific in the way the particular languages use the individual lexical units in question. In order for this to be possible

the contrastive perspective must be implemented not only in the macrostructure but also on the linguistic levels that are dealt with in the microstructure, i.e. in the dictionary entries themselves.

The description of the dictionaries

The dictionaries that are discussed here are described with regard to content, purpose and design. Their macrostructure is presented, and their microstructure is described systematically according to a model presented in chapter 4. The dictionaries that are described are the following:

- * Spegel's *Glossarium-Sveo-Gothicum* (1712).
- * The first two Swedish-German dictionaries, i.e. the Swedish-German part of Lind's anonymous *Deutsch-Schwedisches Und Schwedisch-Teutsches Dictionarium Oder Wörterbuch* (1738) and his *Deutsch-Schwedisches und Schwedisch-Teutsches Lexicon oder Wörterbuch* (1749).
- * The first Swedish-Latin dictionary that is independent of the established Latin tradition, Schenberg's *Lexicon latino-svecanum* (1739).
- * The first Swedish-French dictionary, i.e. the Swedish-French part of L. Möller's *Nouveau Dictionnaire François-Svedois et Svedois-François* (1745).
- * Sahlstedt's *Swensk Ordbok* (1773).

The dictionaries that by tradition have been identified as the first Swedish dictionaries, Spegel's *Glossarium* (ch. 5) and Sahlstedt's *Swensk Ordbok*, (ch. 7), are described in particular detail.

To reflect the development in bilingual lexicography during the period, three large dictionaries from the time around the turn of the century are described (ch. 8). These dictionaries were successors to the above-mentioned dictionaries with the same pair of languages,

and, what is more, they had Sahlstedt's important work to build upon. The following dictionaries are described:

- * J. P. G. Möller's Swedish–German part of the large *Tysk och Svensk samt Svensk och Tysk ordbok* (1782–90).
- * Weste's *Svenskt och Fransyskt Lexicon* (1807).
- * Lindfors' *Fullständigt Swenskt och Latinskt Lexicon* (1815–24).

Chapter 9 contains a summary of the results of the study of the dictionaries that were presented in chapters 5–8.

The express purpose of the dictionaries varies. Most state that they will be of use to either Swedes or non-Swedes in their contact with the language that is foreign to them. Thus, to use modern-day terminology, they state whether they are aimed at source language or target language speakers and thereby if they are intended as encoding or decoding dictionaries. However three of the dictionaries present aims which we today do not associate with bilingual lexicography. Spiegel states three purposes for his dictionary: he wishes to explain difficult words to the Swedes, to reintroduce words that have previously existed in the language but which by his time have been forgotten, and he wants to make it easier for those Danes who as a result of the peace treaty had recently become Swedes to understand the Swedish language which was now being preached in their churches. The study reveals another purpose of the dictionary: to illustrate the relationship between Swedish and other languages by citing formally similar words in other languages.

Schenberg's dictionary is intended to help young students with their study of Latin as well as of their mother tongue. The latter is noteworthy. Besides being incompatible with bilingual lexicography of today, it is interesting considering the subordinate role played by the mother tongue in education at that time; there was no systematic instruction on the Swedish language.

Sahlstedt's dictionary, finally, has an explicitly standardizing purpose. With the dictionary Sahlstedt wants to bring order both to

the spelling of Swedish words and to their inflection. In this respect his dictionary can be regarded as a predecessor to *Svenska Akademiens ordlista*. Moreover the dictionary is intended for foreigners who wish to study the Swedish language. On the other hand Sahlstedt plays down the function that can appear natural for a Swedish–Latin dictionary, namely that it would be a good help to Swedes in their study of Latin.

Besides the aims presented here, which are not found in modern bilingual dictionaries, it is also apparent that some of the old dictionaries were also intended to function as independent textbooks for language studies.

An investigation of the individual works' microstructure shows that they contribute to the development of the lexical description of Swedish in various ways. Spegel's dictionary is significant because it contains explanations of meaning in Swedish. At times Spegel applies a technique of describing meaning which is similar to what the COBUILD editorial team has developed in the 1980s, and which has come to be associated with its bridge dictionary. Because of the Swedish descriptions of meaning, the dictionary can be said to be an embryo of a monolingual dictionary, while at the same time it actually is multilingual. Thus the Swedish headwords can be furnished with an equivalent or reference to one or more of the following languages: Arabic, "Belgian", Danish, Dutch, English, Finnish, French, German, Gothic, Greek, Hebrew, Hungarian, Icelandic, Italian, Latin, "Lombard", Norwegian, Old Swedish, Polish, "Pomeranian", Saxon, Spanish and "Syrian". Spegel's principal criterion for selecting equivalents seems to be that they bear a formal resemblance to the headword.

In the first edition of Lind's dictionary Latin is completely excluded for the first time in a large Swedish dictionary. On the other hand Schenberg's dictionary contains Latin for obvious reasons. In contrast to earlier Swedish–Latin dictionaries the Swedish vocabulary presented by Schenberg does not build on a Latin–Swedish model but rather on the manuscript of Swedberg's large Swedish–

Latin dictionary, which has remained unpublished. L. Möller's Swedish–French dictionary is based not only on Lind's dictionary but also on a French–German and German–French dictionary, J. L. Frisch's *Nouveau dictionnaires des passagers françois–allemand et allemand–françois* (1712). In the introduction to the dictionary Möller explains how he proceeded methodically when he compiled his dictionary. The introduction is an important contribution to the early metalexigraphic discussion.

Even though these three works all contribute in their own way to liberating Swedish lexicography from the Latin tradition, it is not until the second edition of Lind's dictionary that the first steps are taken towards a lexical description of the Swedish headwords.¹ There all nouns are labelled with their grammatical gender.

The most important contribution to the development of the lexical description of Swedish comes from Sahlstedt. In his Swedish–Latin *Swensk Ordbok* (1773) the part of speech of practically all headwords is designated. For the nouns the part of speech is indicated by way of the word's gender being given; also provided is formalized information concerning which declension the word follows. Verbs are labelled with the category they belong to, *activum* or *neutrum*, and their conjugation is shown by a formalized indication. Sahlstedt's systematics and the close relationship between his dictionary and his grammar, *Swensk Grammatika* (1769), make his contribution one of the most significant achievements in the language planning process of that time. His influence on the standardization of the Swedish orthography cannot be overestimated, and as regards the grammatical description of Swedish, his work was also to be of great importance.

The dictionaries that are later than Sahlstedt's dictionaries follow by and large his way of presenting the formal characteristics of the

¹ The first dictionary to include information on the formal qualities of the Swedish headwords is Serenius' *Dictionarium Suethico–Anglico–Latinum* (1741). Here the part of speech of every headword is presented. As this dictionary has recently been treated in a separate thesis it will not be taken into consideration here (see Rogström 1998).

headwords. Moreover the individual works contribute in different ways to the subsequent development of lexical description. J. G. P. Möller develops further the analysis of the meanings of the Swedish headwords, and in his dictionary the various meanings and sub-meanings are numbered for the first time. Also this work contains by far the largest vocabulary of the bilingual dictionaries that have been studied here.

In Weste's Swedish–French dictionary systematic information on the stress pattern of the headword is given for the first time in a Swedish dictionary. Lindfors' Swedish–Latin dictionary is special in that the pedagogic approach which is promised in the introduction to the work is implemented very consistently in the dictionary itself.

The monolingual fragments and Dalin's dictionary

In the 1840s two fragments of monolingual Swedish dictionaries were published. Both projects were overwhelmingly ambitious, and both failed at a very early stage. The first of the fragments is Kindblad's *Ordbok öfver Swenska Språket* which was first published in 1840. Publication ceased the following year, after the word *afhackning*. Kindblad's linguistic achievements have not received attention previously within Swedish research. In the treatise which introduces the dictionary he presents comparative linguistic research. He conducts an advanced argument on Swedish phonetics, and his articulatory descriptions of the vowel sounds of Swedish seem far ahead of their time. His discussion of ongoing language change also reveals a view of language which clearly deviates from the prevalent comparative linguistic approach. While the comparative linguists of those days tended to view all linguistic change as successive decay from an older ideal state Kindblad regarded them as a constant and ongoing rejuvenation of the language. The introduction, like the dictionary, was never finished.

The lexicographic part of the fragment is also original in many respects, and it deviates clearly from the tradition which subsequently has developed for monolingual Swedish lexicography. What Kindblad is trying to produce is more of an encyclopedia of language than a regular monolingual dictionary. It appears that for every word he seeks to collect all imaginable information about its origin, development, usage and meaning. However very little information is provided on the grammatical characteristics of the words. Models for Kindblad have been the comprehensive continental monolingual dictionaries, Adelung's and Campe's very comprehensive and influential German dictionaries, and he has certainly pictured a dictionary of the same proportions as these.

The other fragment of a monolingual dictionary was written by the well-known author C. J. L. Almqvist. This versatile writer also published a Swedish grammar, albeit quite an elementary one. Publication of his *Ordbok öfver svenska språket* commenced in 1842; two years later the work was discontinued. Like Kindblad, Almqvist did not get very far; the last word to be treated is *brambär*. Almqvist's fragment also contains a very important introduction. Here he conducts a knowledgeable discussion on the differences between monolingual and bilingual dictionaries. As is evident from above, he discusses description of meaning in monolingual dictionaries and the difficult distinction between information of a linguistic and of an encyclopedic nature. It is particularly complicated, Almqvist argues, to formulate definitions of everyday words such as *horse*.

Almqvist's approach in the dictionary itself is also original in many respects. He pays particular attention to listing the collocational characteristics of the headwords, and for most headwords he comments on their selectional restrictions as well as their tendency to appear in certain combinations. In the description of meanings he also uses a contrastive perspective, and he often gives the meaning of the headword by contrasting it with the meaning of semantically related words.

When Dalin compiles his *Ordbok öfver svenska språket* he can build on firstly these fragments and secondly the tradition which has been developed in bilingual lexicography. In bilingual dictionaries the lexical description of the formal qualities of the Swedish headwords has found its form. Of course Dalin does have a solid background as a lexicographer. In the 1840s he compiled a series of small bilingual dictionaries plus the large *Nytt fransyskt och svenskt lexikon* (1842–43). Even though Kindblad's and Almqvist's monolingual fragments only deal with a very small portion of the Swedish vocabulary, they have still provided solutions to some of the methodological problems of monolingual lexicography.

Conclusions

With Dalin's dictionary, the first Swedish defining dictionary, monolingual Swedish lexicography presents itself in fully developed form. It is apparent that the work to a large extent is based on bilingual lexicography, as regards both scope and contents. Dalin confines the work to the dimensions of the large bilingual dictionaries, and he does not attempt to produce a Swedish counterpart to a work such as Adelung's comprehensive German dictionary.

The close relationship with the bilingual tradition has also been decisive for the constitution of the entries in Dalin's dictionary. The description of the formal characteristics of the Swedish headwords had already found its form and was essentially available from the large bilingual dictionaries. As regards the description of meaning of the Swedish words Dalin had again access to a well-developed model. Thus in the bilingual dictionaries a great deal of the work of dividing the Swedish headwords into meanings and submeanings was already done. Moreover Dalin could make use of the material he had compiled himself in his earlier work within bilingual lexicography.

The categories of information which have been established in the bilingual dictionaries also constitute the entries in Dalin's dictionary. Thus a brief definition or paraphrase of the meaning of the headword is given, followed by a number of examples and phrases which without comments are intended to shed more light on the meaning and also illustrate the word's usage. Types of information which are not common in the bilingual dictionaries and which are only occasionally found in Dalin's dictionary are systematic information on etymology, detailed explanations of the differences in meaning between nearly synonymous words, explicit information on construction and, finally, detailed comments on usage. However these categories are more or less implemented in the monolingual fragments, which are both relatively independent of bilingual lexicography.

It is clear then that Dalin bases his monolingual *Ordbok öfver svenska språket* completely on the lexicographic tradition which has been established in the bilingual Swedish dictionaries. However it is considerably more difficult to make an accurate appraisal of the importance his dictionary has had for the subsequent development of the genre. By way of his extensive lexicographic activity he played an active part which extended far beyond his own published works. For fifteen years he worked on the Swedish Academy's dictionary project, where his job was to draw up a plan for the academy's proposed dictionary. Although the extent of his influence on the final design of the dictionary has not been studied in detail, we have all reason to believe that he left his mark on the work in many respects.

Keeping in mind how important bilingual lexicography was for the establishment of monolingual lexicography, it could be interesting to relate modern monolingual lexicography to the bilingual lexicography that has been described here. One important question which arises is why the monolingual Swedish dictionary has been confined to primarily treating the words' contents. Certainly the meanings of words has attracted the attention of

philosophers and linguists since antiquity, to a degree which has far surpassed the interest taken in for example syntax; and certainly bilingual lexicography, which after all has a longer history than monolingual, can be considered as having been a preserving factor in this context. Its main purpose has always been to facilitate communication between speakers of different languages by providing meaning equivalents in the languages in question.

When it comes to native speakers, the phenomenon *monolingual dictionary* itself presupposes certain deficiencies in their linguistic competence. However it is far from certain that the Swedes' lexical knowledge of their native language is poorer with regards to the meaning of isolated units than it is to the meaning of constructions or to the meaning of the lexical unit in various constructions. Nor can it be taken for granted that meaning in general would cause them more difficulty than the way lexical units are constructed or the collocational qualities of lexical units. Whether these latter qualities of lexical units are consciously excluded from the information of monolingual lexicography, for example on the basis of theoretical considerations, or if the selection of information is simply founded on tradition, is still unclear. At any rate, syntax did not gain a strong position within the framework of the traditional grammatical description of Swedish until quite recently.

Loose ends

Neither Kindblad's nor Almqvist's fragments are based on bilingual lexicography to the same extent as Dalin's dictionary. On the other hand their works are characterized to a high degree by categories of information which do not exist in Dalin's dictionary and which even today cannot be said to be particularly well represented at all in the monolingual Swedish dictionaries.

Of course the question of what should be included in a monolingual dictionary has no clear-cut answer. The information

conveyed depends on the purpose of the dictionary, and the way in which the information is conveyed is modified to suit the purpose. The close connection between the semantic and syntactic characteristics of words, to which Kindblad and Almqvist devoted a lot of thought and space in their fragments, has since then not been prioritized at all within monolingual Swedish lexicography of the current general language. Nor has the contrastive semantics which they both use themselves in their analyses and also generously convey to the reader been developed further as an instrument of description within lexicography. As regards systematic information on the semantic distinction between nearly synonymous words, explicit information on construction and detailed usage notes, the lexical description of Swedish has really not developed beyond the stage represented by their achievements. However their projects were massive failures, as they were never completed. Thus although their work only amounted to a sort of interlude in the history of Swedish lexicography, they have, with their unfinished work, each in his own way presented alternative methods for describing the Swedish language lexically. As it turned out the bilingual dictionaries of the 18th and early 19th centuries form the solid foundation of today's monolingual Swedish lexicography.

Litteraturförteckning

FÖRKORTNINGAR

AOS = Almqvist, C.J.L. 1842[–44].

DA = *Dagligt Allehanda*. Se Sahlstedt, A. 1768.

GSG = Spegel, H. 1712.

HSK = *Wörterbücher/Dictionaries/Dictionnaires* 1989–91.

ISO = *Illustrerad svensk ordbok*.

KOS = Kindblad, K.E. 1840[–41].

NDA = *Nyaste Dagligt Allehanda*.

NEO = *Nationalencyklopedins ordbok*.

NLO = *Nordisk leksikografisk ordbok*.

OSS = Dalin, A.F. 1850–53[–55]

SAS = *Svensk språklära utgifven af Svenska Akademien*.

SAOB [1870] = *Ordbok öfver svenska språket, utgifven af Svenska Akademien* 1870.

SAOB = *Ordbok över svenska språket, utgiven av Svenska Akademien* 1893–.

SAOL = *Svenska Akademiens ordlista*.

SBL = *Svenskt biografiskt lexikon* 1931.

SFSS = *Samlingar utgivna av Svenska Fornskriftssällskapet*.

SOB = *Svensk ordbok* 1986.

SSG = Sahlstedt A. 1769b.

SSO = Sahlstedt A. 1773.

ÅSU = *Årsböcker i svensk undervisningshistoria*.

A. ORDBÖCKER

- Adelung, J.C. [1774–80] 1811. *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart* [...] mit D.W. Soltau's Beyträgen, revidirt und berichtigt von F.X. Schönberger. Wien.
- Allén, Sture 1970. *Nusvensk frekvensordbok* 1. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Almqvist, C.J.L. 1842–[44]. *Ordbok öfver Svenska Språket i dess närvarande skick*. Örebro: N.M. Lindhs Boktryckeri.
- Bergenholtz, Henning et al. 1997. *Nordisk leksikografisk ordbok*. (Skrifter utgitt av Nordisk forening for leksikografi. Skrift nr. 4.) Oslo: Universitetsforlaget AS.
- Bokmålsordboka*. Definisjons- og rettskrivningsordbok 1986. Oslo: Universitetsforlaget AS.
- Campe, J.J. 1807–11. *Wörterbuch der Deutschen Sprache*. Braunschweig.
- Cod. Ups. C 20. Se *Latinskt–svenskt glossarium*.
- Colloquia & dictionariolum* [...]. En lijten spräck- och ord-boock uthaff fyra tungemåhl, latin, franzyska, tyska och swenska 1703. Holmiæ och Hamburgi: Liebezeit.
- Dalin, A.F. 1842–43. *Nytt fransyskt och svenskt lexikon*. Stockholm: L.J. Hjerta.
- [Dalin, A.F.] 1845. *Nytt svenskt och fransyskt handlexikon*. Stockholm: L.J. Hjerta.
- Dalin, A.F. 1850–53[–55]. *Ordbok öfver svenska språket*. Stockholm: Författarens förlag.
- Dictionnaire de L'Académie Française, revu, corrigé et augmenté par l'Académie elle-même*. Cinquième édition. 1825. Paris. [1 uppl. 1694]
- Dähnert J. 1746. *Liber memorialis Germanico–Latino–Svecicus*. Holmiæ et Lipsiæ: Kiesewetter.
- Dähnert J. 1784. *Kurzgefasstes Deutsches und Schwedisches Hand–Lexicon mit angefügten Französischen Bedeutungen*. Stockholm, Upsala & Åbo.

- Ericus Johannis Schroderus Upsaliensis Dictionarium Quadri-lingue Suedicum Germanicum Latinum Græcum (Cod. Thott. 2166 4:o)*. Med en inledning och ett alfabetiskt register över de svenska orden jämte tillägg ur *Lexicon Latino-Scandicum* 1637 och *Janua Linguarum* 1640. Utg. av Bengt Hesselman. 1929. Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri-A.-B.
- Frisch, J.L. 1712. *Nouveau dictionnaire des passagers françois-allemand et allemand-françois*. Leipzig.
- Gothus, Jonas Petri 1640. *Dictionarium Latino-Sveco-Germanicum*. Lincopiæ: Ch. Güntherus.
- Gotländsk ordbok på grundval av C. och P.A. Säves samlingar. 1918-45*. Uppsala: A.B. Lundequistska Bokhandeln. [Band 2 äv. Köbenhavn: Einar Munksgaard.]
- Hammar, Thekla 1970. *Svensk-fransk ordbok*. 3 uppl. Stockholm: Läromedelsförlagen. Språkförlaget.
- Hellquist, E. 1948. *Svensk etymologisk ordbok*. 3 uppl. Lund: C.W.K. Gleerups Förlag.
- Helsingius, Elaus 1587. *Synonymorvm libellvs*. Stockholmia: Gutteruitz.
- Ihre, J. 1769. *Glossarium suiogothicum*. Upsaliæ: Edmannianis.
- Illustrerad svensk ordbok* 1955. 3 uppl. 1964. Stockholm: Natur och kultur.
- Kindblad, K.E. 1840[-41]. *Ordbok öfver Swenska Språket*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner.
- Kindblad, K.E. 1867-71[-72]. *Ordbok öfver svenska språket*. Stockholm: P.B. Eklunds Förlag.
- Latinskt-svenskt glossarium efter Cod. Ups. C 20* 1918-42. Utg. av Erik Neuman. (SFSS. 42.)
- Lexicon Lincopense* eller *Lincopensen*. Se Gothus 1640.
- [Lind, Olof] 1738. *Teutsch-Schwedisches Und Schwedisch-Teutsches Dictionarium Oder Wörter-Buch, Thet är, Orda-Bok på Tyska och Swänska, [...]*. Stockholm: Kongl. Boktryck. H.C. Merckells.

- Lind, Olof 1749. *Teutsch–Schwedisches und Schwedisch–Teutsches Lexicon oder Wörter-Buch. Orda-Bok på Tyska och Swänska*, [...]. Stockholm: I.F. Lochner.
- Lindblom, J.A. 1790. *Lexicon latino–svecanum. Latinsk och svensk ord-bok*. Upsala: J. Edman.
- Lindberg, L. 1835. *Ordbok på svenska, latinska, italienska, fransyska, engelska och tyska språken*. Wexiö: Lönnngrenska.
- Lindfors A.O. 1815–24. *Fullständigt Swenskt och latinskt lexicon*. Lund: Berlingska Boktryckeriet.
- Lundblad, S. 1819. *Dansk–Norrsk och Svensk Ordbok*. Stockholm: H.A. Nordström.
- Möller, J.G.P. 1782. *Teutsch–Schwedisches und Schwedisch–Teutsches Wörterbuch*. Greifswald: A.F. Röse.
- Möller, J.G.P. 1790. *Tysk och Svensk samt Svensk och Tysk Ordbok*. Tredje delen. Greifswald: A.F. Röse.
- Möller, J.G.P. 1801. *Tysk och Svensk Ord-Bok*. 2 uppl. Upsala: Kongl. Akademiska Bokhandeln.
- Möller, Levin 1745¹, 1755². *Nouveau Dictionnaire François–Svedois et Svedois–François. En ny frantzösk och svensk samt svensk och frantzösk lexicon, eller Orda-Bok*. Stockholm och Upsala: G. Kiesewetter.
- Nationalencyklopedins ordbok* 1995–96. Höganäs: Bra Böcker.
- Nordisk leksikografisk ordbok*. Se Bergenholtz et al. 1997.
- Norstedts Skandinaviska ordbok* 1994. Stockholm: Norstedts.
- Norstedts stora engelsk–svenska ordbok* 1993. 2 uppl. Stockholm: Norstedts.
- Nynorskordboka. Definisjons- og rettskrivningsordbok* 1993. 2. utg. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Ordbok öfver svenska språket utgifven af Svenska Akademien*. [1870]. Stockholm: Samson & Wallin.
- Ordbok över svenska språket, utgifven av Svenska Akademien* 1893–. Lund: AB Gleerupska Universitetsbokhandeln.
- Parallèle des langues Française & Suédoise; ou Dictionnaire François & Suédois* [...] 1798–1807. Stockholm: J.C. Holmberg.

- Politikens Nudansk Ordbog* 1992. 15. udg. København: Politikens Forlag A/S.
- Reinhold, F. 1838. *Dansk, svensk, tydsk, fransk militair-teknisk Ordbog*, med Forklaringer i det danske Sprog. Kjøbenhavn.
- Rinman, S. 1788–89. *Bergwerks lexicon*. 1–2. Stockholm.
- Sahlstedt, A. 1757. *Swensk Ord-Bok, Efter det nu för tiden i Tal och Skrifter brukliga sättet inrättad*. Stockholm: L. Salvius.
- Sahlstedt, Abraham 1765. *Glose-bok på latin och svenska*. Stockholm: L. Salvius.
- Sahlstedt, A. 1769a. *Dictionarium Psevdo-Svecanum*. Wästerås: Johan Laur. Horrn.
- Sahlstedt, A. M. 1773. *Swensk ordbok*. Stockholm: C. Stolpe.
- Samtaal på tyska och svenska* [...] u.å. [före 1629]. Stockholm: I. Meurer.
- Schenberg, P. 1739. *Lexicon latino-svecanum*. Norcopiæ: C.F. Broocmanno.
- Schenberg, P. 1747. *Lexicon latino-svecanum*. Norcopiæ et Lincopiæ: C.F. Broocmanno.
- Schroderus, E.J. 1637. *Lexicon latino-scondicum*. Holmiæ Sueonum: H. Käyser.
- Serenius, J. 1741. *Dictionarium Suethico-Anglo-Latinum*. Stockholmia: P. Momma.
- Spegel, H. 1712. *Glossarium – Sveo-Gothicum Eller Swensk-Ordbok*. Lund: A. Habereger.
- Sundén, D.A. 1892. *Ordbok öfver svenska språket*. Stockholm: J. Beckmans förlag.
- Svensk handordbok*. Konstruktioner och fraseologi under redaktion av Ture Johannisson och K.G. Ljunggren. 1966. Stockholm: Svenska språknämnden och Esselte Studium AB.
- Svensk och fransösk orde-bok*. 1703. Stockholm.
- Svensk ordbok*. 1986. Utarbetad vid Språkdata, Göteborgs universitet. Stockholm: Esselte Studium.
- Svensk-isländsk ordbok*. 1982. Lund: Walter Ekstrand Bokförlag & Reykjavík: Almenna Bókafélagið.

- Svenska Akademiens ordbok*. Se *Ordbok över svenska språket, utgiven av Svenska Akademien 1893*–.
- Svenska Akademiens ordlista över svenska språket 1986*. 11 uppl. Stockholm: Nordstedts Förlag.
- Svenskt och Fransyskt Lexicon [1807] 1995*. Faksimilutgåva av *Parallèle des Langues François & Suédoise*; [...] III–IV. Utg. av J. Lindell.
- Synonymorvm libellvs*. Se Helsingius, E.
- Variarum rerum vocabula cum Sueca interpretatione 1538*. Stockholm.
- Variarum rerum vocabula cum Sueca interpretatione [1538] 1890*. Utg. af Aksel Andersson. Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri-Aktiebolag.
- Variarum rerum vocabula, Stockholm 1579*. (*Faksimilieupplagor av äldre svenska tryck under redaktion av Isak Collijn*. VI.) 1925. Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri.
- Variarum rerum vocabula cum suetica et finnonica interpretatione 1644*. Stockholm: Ignatius Meurer.
- Verelius, Olof 1691. *Index lingvæ veteris scytho-scandicæ sive gothicæ ex vetusti ævi monumentis [...] collectus*. Utg. av Olai Rudbecki. Upsalæ.
- Weste E.W. 1807. *Svenskt och fransyskt lexicon (= Parallèle des langues Française & Suédoise*. Tome III). Stockholm.
- Wörter-Büchlein [...] auff Teutsch, Schwedisch, Polnisch und Lettisch [...]*. 1705. Riga: G.M. Nöller.
- Wörterbücher/Dictionaries/Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. 1989–91. Hrsg. von H. Steger & H.E. Wiegand. (*Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft*. Band 5.1–3.) Berlin & New York: Walter de Gruyter.
- Östergren, Olof 1919–72. *Nusvensk ordbok*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

B. ÖVRIG LITTERATUR

- Acta Sueco-Polonica*. 5/1996. Uppsala: Uppsala universitet.
- Agrell, Jan 1955. *Studier i den äldre språkjämförelsens allmänna och svenska historia fram till 1827*. (Uppsala universitets årskrift 1995:13.) Uppsala: A.-B. Lundequistska Bokhandeln.
- Aitchison, Jean 1991. *Language change: progress or decay?* 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Al-Kasimi, Ali M. 1977. *Linguistics and Bilingual Dictionaries*. Leiden: E.J. Brill.
- Allén, S., B. Loman & B. Sigurd 1986. *Svenska Akademien och svenska språket. Tre studier*. Stockholm: Norstedts.
- Almqvist, C. J. L. 1840. *Svensk språklära*. 3 uppl. Stockholm: M. Wirsell's förlag.
- Alvin, Ragnar 1914. *Abraham Sahlstedt. En litterär mångfrestare*. Lund: Gleerupska univ.-bokhandeln i Lund.
- Andersson, Erik 1993. *Grammatik från grunden*. En koncentrerad svensk satslära. (Ord och stil. Språkvårdssamfundets skrifter. 24.) Uppsala: Hallgren & Fallgren Studieförlag.
- Atterbom, P.D.A. 1862. *Svenska siare och skaldar eller Grunddragen af svenska vitterhetens häfder*. Andra bandet. 2 uppl. Örebro.
- Beckman, Natanael 1895. *Bidrag till kännedomen om 1700-talets svenska. Huvudsakligen efter Sven Hofs arbeten*. Lund: Berlingska Boktryckeri- och Stilgjuteri-Aktiebolaget.
- Benson, Sven 1951. *Studier över adjektivsuffixet -ot i svenskan*. (Skrifter utgivna genom Landsmålsarkivet i Lund. 8.) Lund: Gleerup.
- Bergenholtz, Henning & Jens Erik Mogensen 1995. "Geschichte der Lexikographie mit Deutsch und Dänisch". I: *Germanistische Linguistik*. 127–128. S. 191–222.
- Berkov, Valeriy 1996. "Passive vs. Active dictionary. A revision". I: *EURALEX '96. Proceedings I-II*. S. 547–550.

- Beskow, Bernhard von 1857. *Om förflutna tiders svenska ordboks-företag. Tal i Kongl. Vetenskaps-Akademien vid præsidiij ned-läggande den 9 april 1856*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner, Kungl. Boktryckare.
- Bloomfield, Leonard 1933. *Language*. British ed. London: G. Allen & Unwin LTD.
- Bratt, Ingar 1977. *Engelskundervisningens framväxt i Sverige. Tiden före 1850*. (ÅSU. 139.) Stockholm.
- Bray, Laurent 1986. "Richlet's 'Dictionnaire françois' (1680) as a source of 'La porte des sciences' (1682) and Le Roux's 'Dictionnaire comique' (1718)". I: Hartmann 1986. S. 13–22.
- Catford, J.C. 1965. *A Linguistic Theory of Translation*. London: Oxford University Press.
- Chesterman, Andrew (ed.) 1989. *Readings in Translation Theory*. Helsinki: Oy Finn Lectura Ab.
- Collijn, Isak 1913. "Fragment af en fsv. bearbetning af Catholicon". I: *Samlaren* 34. S. 282–289.
- Collijn, Isak 1925. Se Faksimileupplagor [...] 1925.
- Collijn, Isak 1927–31. *Sveriges bibliografi intill år 1600*. Band II. Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri-A.-B.
- Collijn, Isak 1928. "En hittills okänd upplaga av Variarum rerum vocabula med Formulae puerilium colloquiorum Stockholm 1559". I: *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*. Årg. 15. Uppsala. S. 1–39.
- Collins COBUILD English Grammar* 1990. London: HarperCollins Publishers.
- Collison, Robert L. 1982. *A History of Foreign-Language Dictionaries*. London: André Deutsch Limited.
- Columbus, Samuel [1670-tal] 1963. *En Swensk Ordeskötsel*. Utg. med inledning och kommentar av Sylvia Boström. (*Nordiska texter och undersökningar*. 20.) Stockholm, Göteborg & Uppsala: Almqvist & Wiksell.

- Danielson, Sylvia 1976. *Samuel Columbus' språkprogram i En Svensk Ordeskötsel*. (Acta Universitatis Umensis: Umeå Studies in the Humanities. 9.) Umeå.
- Davidson, Herbert 1990. *Han hon den. Genusutvecklingen i svenskan under nysvensk tid*. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap. A 45.) Lund: Lund University Press.
- Edlund, Lars-Erik & Birgitta Hene 1992. *Lånord i svenskan. Om språkförändring i tid och rum*. U.o. Förlags AB Wiken.
- Ekbo, Sven & Bengt Loman 1965. *Vägledning till Svenska Akademiens ordbok*. (Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård. 32.) Stockholm: Nordstedts.
- Elert, Claes-Christian. 1957. "Bidrag till en fonematisk beskrivning av svenska". I: *Arkiv för nordisk filologi* 72. S. 35–60.
- Elert, Claes-Christian 1989. "Förändringar i svenskt uttal under de senaste hundra åren". I: *Svenskläraryrkeförbundet årskrift* 1989. S. 23–31.
- "En vanart, att aflägsna från Sverges Litteratur". I: *Svenska Biet* N:o 178, 1840. Stockholm.
- EURALEX '96. *Proceedings I–II. Papers submitted to the Seventh EURALEX International Congress on Lexicography in Göteborg, Sweden*. Ed.: Gellerstam, M. et al. Göteborg: Göteborg University, Department of Swedish.
- Faksimileupplagor av äldre svenska tryck*. Under redaktion av Isak Collijn. VI. 1925. *Variarum rerum vocabula cum sueca interpretatione*. Stockholm 1579.
- Fossestøl, Bernt 1987. *Norske grammatikker på 1800-tallet*. (Oslo studier i språkvetenskap. III.) Oslo: Novus Forlag.
- Fries, Sigurd 1996. "Lärdomspråket under frihetstiden". I: *Svenskan i tusen år. Glimtar ur svenska språkets utveckling*. Red. L. Moberg och M. Westman. Stockholm: Norstedts. S. 88–103.
- Garlén, Claes 1988. *Svenskans fonologi*. Lund: Studentlitteratur.
- Garvin, Paul L. 1947. [Recension av] "L.V. Shcherba, Opyt obscej teorii ledsikografii". I: *Word. Journal of the Linguistic Circle of New York*. 3. S. 128–130.

- Gellerstam, Martin 1994. "Produktionsordböcker – vad är det?" I: *LexicoNordica* 1. S. 43–52.
- Gellerstam, Martin 1995. "Brolexikon". I: *Nordiske studier i leksikografi* 3. Rapport fra Konferanse om leksikografi i Norden. Reykjavík 7.–10. juni 1995. Red. av Ásta Svavarsdóttir, Guðrún Kvaran, Jón Hilmar Jónsson. (*Skrifter utgitt av Nordisk forening for leksikografi*. 3.) S. 159–165.
- Gruszczyński, Włodzimierz 1997. "Sammanfattning: På jakt efter förlagorna till Depkins ordbok". I: *Acta Sueco-Polonica* 5. S. 112–114.
- Gruszczyński, Włodzimierz & Lennart Larsson 1997. "Depkins ordbok". I: *Acta Sueco-Polonica* 5. S. 73–78.
- Gundersen, Dag 1994. [Recension av] "Michael Jacoby: Historische Lexikologie zum nordgermanischen Raum: Lexika als Kultur- und Sprachdokumente zwischen Mittelalter und Neuzeit. Einflüsse von Toledo bis Paris, von London bis Berlin". I: *LexicoNordica* 1. S. 253–261.
- Götzsche, Hans 1994. *Deviational Syntactic Structures. A Contrastive Linguistic Study in the Syntax of Danish and Swedish*. Göteborgs universitet: Institutionen för svenska språket [Dupl.].
- H.R. 1841. "Nyare undersökningar om svenska språket". Andra artikeln. I: *Studier Kritiker och Notiser* No 18. Literär Tidning. Lund. S. 137–141.
- Haas, Mary R. 1962. "What belongs in a Bilingual Dictionary?" I: Housholder & Saporta (eds.) 1962. S. 45–50.
- Hall, B. Rud. 1921a. *Om Sveriges första läroverksstadga. Studier rörande reformationstidens skola och skolfrågor*. (ÅSU. Årg. 1, vol. I.)
- Hall, B. Rud. (utg.). 1921b *Sveriges allmänna läroverksstadgar 1561–1905*. (ÅSU. Årg. 1, vol. IV.)
- Hammar, Elisabet 1981. *Franskundervisningen i Sverige fram till 1807. Undervisningssituationer och lärare*. (ÅSU. 148.) Stockholm & Uppsala.

- Hanks, Patric 1987. "Definitions and Explanations". In: Sinclair (ed.), *Looking Up. An account of the COBUILD Project*. London: HarperCollins Publishers. S. 116–136.
- Hannesdóttir, Anna Helga 1987. "Förteckning över äldre svenska ordböcker. Tiden fram till 1850". Rapport inom projektet "Lexikografisk tradition i Sverige". Göteborgs universitet, Institutionen för nordiska språk. [Dupl.]
- Hannesdóttir, Anna Helga 1988. "Makrostrukturen i Dalins 'Ordbok öfver svenska språket'". Rapport inom projektet "Lexikografisk tradition i Sverige". Göteborgs universitet, Institutionen för nordiska språk. [Dupl.]
- Hannesdóttir, Anna Helga 1991a. "Relationer mellan Dalins olika ordböcker". I: *Studier i svensk språkhistoria* 2. S. 78–89.
- Hannesdóttir, Anna Helga 1991b. "Språkprovets funktion i äldre svenska ordböcker". I: *Svenskans beskrivning* 18. S. 163–171.
- Hannesdóttir, Anna Helga [under utg.]. "Tvåspråkig lexikografi och språkplanering i 1700-talets Sverige". Föredrag vid konferensen "Svenska språkets historia 5", Umeå 20–22 november 1997.
- Hannesdóttir, Anna & Bo Ralph 1988a: "Projektet 'Lexikografisk tradition i Sverige'." I: *Studier i svensk språkhistoria*. S. 74–85.
- Hannesdóttir, Anna & Bo Ralph 1988b: "Early dictionaries in Sweden: Traditions and influences." I: *Symposium on lexicography IV. Proceedings of the Fourth international symposium on lexicography April 20-22, 1988 at the University of Copenhagen*, ed. by Karl Hyldgaard-Jensen and Arne Zettersten. (*Lexicographica. Series Maior*. 26.) Tübingen. S. 265–279.
- Hansson, Stina 1984. *Svenskans nytta, Sveriges ära. Litteratur och kulturpolitik under 1600-talet*. (Skrifter utgivna av litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet. 11.) Göteborg.
- Hartmann, R.R.K. (ed.) 1986. *The History of Lexicography. Papers from the Dictionary Research Centre Seminar at Exeter, March 1986*. (Amsterdam studies in the Theory and History of Linguistic Science. Series III. – Studies in the History of the

- Language Sciences*. Vol. 40.) Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Hartmann, R.R.K. 1991. "Contrastive Linguistics and Bilingual Lexicography". I: *HSK* 5:3. S. 2854–2859.
- Hast, Sture 1990. *Samuel Schultze och hans Svenskt Lexicon*. (Skrifter utgivna av Vetenskapssocieteten i Lund. 83.) Lund: Lund University Press.
- Haugen, Einar 1984. "Introduction". I: Haugen Eva L. 1984. S. 1–52.
- Haugen, Einar 1985. "Lexicography and language planning". I: *Scientific and humanistic dimensions of language. Festschrift for Robert Lado*. Ed. by K.R. Jankowsky. Washington: John Benjamins Publishing Company. S. 571–580.
- Haugen, Einar 1986. "Learned Lexicographers of the North: Seventeenth-Century Vignettes". I: Hartmann 1986 (ed.). S. 99–105.
- Haugen, Einar 1987. *Blessings of Babel. Bilingualism and Language Planning. Problems and Pleasures*. (Contributions to the Sociology of Language. 46.) Berlin, New York & Amsterdam: Mouton de Gruyter.
- Haugen, Eva L. 1984. *A bibliography of Scandinavian dictionaries*. With an introduction by Einar Haugen. New York: Kraus International Publications.
- Hesselman, Bengt 1904: "Bidrag till läran om nysvenska riksspråket". I: *Nordiska studier tillägnade Adolf Noreen på hans 50-årsdag den 13 mars 1904*. Uppsala. S. 375–394.
- Hesselman, Bengt 1929. "Inledning". I: *Ericus Johannis Schroderus Upsaliensis Dictionarium Quadrilingue Svedicum, Germanicum, Latinum Græcum*. Utg. av B. Hesselman. Uppsala: K.W. Appelbergs Boktryckeri. S. V–XXVI.
- Hof, Sven 1753. *Swänska Språkets Rätta Skriftsätt*. Stockholm: J. Merckell.

- Hollander, A.G. 1884. *Svenska undervisningsväsendets historia, i sitt sammanhang med odlingens allmänna utveckling. I. Tiden före 1724*. Uppsala: Akademiska Boktryckeriet, Edv. Berling.
- Holm, Lars 1986. *Jesper Swedbergs Svensk Ordabok — bakgrund och tillkomsthistoria*. Uppsala: Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet.
- Holm, Lars (opubl. ms.). "Svensk Ordabok – lexikografisk metod och lexikografiskt innehåll".
- Holm, Lars & Hans Jonsson 1990. "Swedish Lexicography". I: *HSK 5:2*. S. 1933–1943.
- Householder, Fred W. & Sol Saporta (eds.) 1962. *Problems in Lexicography. Report of the Conference on Lexicography held at Indiana University November 11–12, 1960. (International Journal of American Linguistics. Vol. 28, no 2.)* Bloomington.
- Iannucci, James E. 1962. "Meaning Discrimination in Bilingual Dictionaries". In: Householder & Saporta (eds.) 1962. S. 183–199.
- Ilson, Robert 1985. "Introduction". I: Ilson, R. (ed.) 1985. *Dictionaries, lexicography and language learning. (ELT Documents. 120.)* Oxford etc.: Pergamon Press. S. 1–6.
- Ingo, Rune 1991. *Från källspråk till målspråk. Introduktion i översättningsvetenskap*. Lund: Studentlitteratur.
- Jacoby, Michael 1990. *Historische Lexikologie zum nordgermanischen Raum: Lexika als Kultur- und Sprachdokumente zwischen Mittelalter und Neuzeit. Einflüsse von Toledo bis Paris, von London bis Berlin*. Wiesbaden, in Kommission bei Otto Harrassowitz.
- Johansson, Monica 1997. *Lexicon Lincopense. En studie i lexikografisk tradition och svenskt språk vid 1600-talets mitt. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 21.)* Göteborg.
- Jonsson, Hans 1991. "Sfären 'estetiskt tilltalande' i svenskan". I: *Svenskans beskrivning 18*. S. 181–188.
- Kahlmann, André 1982. "Den första fransk-svenska och svensk-franska ordbokens tillkomst." I: *Moderna språk 76*. S. 345–361.

- Kindblad, Karl Eduard 1854. *Förslag till Plan för Ordbok öfver svenska språket, allmänhetens profning understäldt, för erhållande af rättelser och anmärkningar*. Stockholm.
- Kock, Axel 1884–85. *Språkhistoriska undersökningar om Svensk akcent*. Andra delen. Lund: C.W.K. Gleerups förlag.
- Koller, Werner 1997. *Einführung in die Übersetzungswissenschaft*. 5. Aufl. (UTB. 819.) Wiesbaden: Quelle & Meyer.
- Kromann, H.-P., Th. Riiber & P. Rosbach 1984. "Überlegungen zu Grundfragen der zweisprachigen Lexikographie." I: Wiegand, H.E. (ed.), *Studien zur neuhochdeutschen Lexikographie V. (Germanistische Linguistik. 3-6/84)*. S. 159–238.
- Kromann, H.-P., Th. Riiber & P. Rosbach 1991a. "Principles of Bilingual Lexicography." I: *HSK 5:3*. S. 2711–2728.
- Kromann, H.-P., Th. Riiber & P. Rosbach 1991b. "Grammatical Constructions in the Bilingual Dictionary." I: *HSK 5:3*. S. 2770–2775.
- Kühn, Peter 1978. *Deutsche Wörterbücher. Eine systematische Bibliographie. (Reihe Germanistische Linguistik. 15)*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Kühn P. & U. Püschel 1990. "Die deutsche Lexikographie vom 17. Jahrhundert bis zu den Brüdern Grimm Ausschließlich". I: *HSK 5.2*. S. 2049–2077.
- Lakoff, Georg 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Larsson, Lennart 1997. "Är Depkins svenska vokabulär hämtad från Florinus?" Del 1. I: *Acta Sueco-Polonica 5*. S. 115–136.
- Leech, Geoffrey 1981. *Semantics*. London etc.: Penguin books.
- Lexikonord. Leksikografi i Norden. Rapport fra en konferanse i Göteborg 11.–13. mai 1990*. 1991. (Nordisk språksekretariats rapporter. 14.) Oslo.
- LexicoNordica*. Tidsskrift om leksikografi i Norden utgitt av Nordisk forening for leksikografi i samarbeid med Nordisk språksekretariat. Oslo.

- Lindberg, Bo 1984. *De lärdes modersmål. Latin, humanism och vetenskap i 1700-talets Sverige. (Acta Universitatis Gothoburgensis: Gothenburg studies in the history of science and ideas. 5.)* Göteborg.
- Lindberg, Bo 1986. "Nationalromantik och språkstyrning". I: *De nordiske skriftspråkenes utvikling på 1800-tallet. 3. Ideologier og språkstyrning. (Nordisk språksekretariats rapporter. 7.)* Oslo.
- Lindblad, Gösta 1919. *Abraham Sahlstedt och den svenska substantivböjningen. Ett bidrag till det svenska skriftspråkets historia.* Lund: Berlingska Boktryckeriet.
- Lindqvist, Natan 1929. "Bibelsvenskans medeltida ursprung". I: *Nysvenska studier* 8. S. 165–260.
- Lindroth, Hjalmar 1911–12. *J. Th. Bureus. Den svenska grammatikens fader. (SFSS. 42.)* Lund.
- Lindroth, Sten 1975a. *Svensk lärdomshistoria. Medeltiden. Reformasjonstiden.* Stockholm: P.A. Norstedt & Söners Förlag.
- Lindroth, Sten 1975b. *Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden.* Stockholm: P.A. Norstedt & Söners Förlag.
- Linnström, Hjalmar 1961. *Svenskt boklexikon. Åren 1830–1865.* Del 1–2. Uppsala: Bokgilletts Förlag.
- Ljunggren, Gustaf 1886. *Svenska Akademiens historia 1786–1886.* Senare delen. Stockholm: P. Å. Norstedt & Söner.
- Loman, Bengt 1961. "Metoder inom lexikografisk semantik". *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri.* Utg. av Letterstedtska föreningen. 1961. S. 350–368.
- Loman, Bengt 1965. "Betydelseanalys". I: Ekbo & Loman 1965. S. 36–61.
- Loman, Bengt 1986. "En Inrättning, ägnad endast til Språkets förbättring". I: Allén, S., B. Loman & B. Sigurd 1986. S. 3–141.
- Lomheim, Sylfest 1995. *Omsetjingsteori. Ei elementær innføring.* 2. utg. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lomheim, S. 1996. "Kva er omsetjings-ekvivalens? Nok ein freistnad på begrepsdrøfting." I: Uecker H. (red.) 1996. S. 27–35.

- Lundbladh, C.-E. 1992. *Handledning till Svenska Akademiens ordbok*. Stockholm: Norstedts.
- Lundstedt, Bernhard 1875. *Bidrag till kännedomen om grekiska språkets studium vid de svenska läroverken från äldsta till närvarande tid*. Stockholm.
- Løland, Ståle 1991. "Språksamarbeid i Norden 1990". I: *Språk i Norden 1991*. Årsskrift for Nordisk språksekretariat og språknemndene i Norden. (*Nordisk språksekretariats skrifter*. 12.) S. 100–106.
- Malmgren, Sven-Göran 1988. "Almqvist, Dalin och den svenska definitionsordbokens födelse". I: *Studier i svensk språkhistoria*. Lund. S. 195–213.
- Malmgren, Sven-Göran 1991. "Gustaf Sjöborgs *Schwedische Sprachlehre für Deutsche* och den svenska grammatiktraditionen 1750–1815". I: *Studier i svensk språkhistoria* 2. S. 154–164.
- Malmgren, Sven-Göran 1992. "German-Swedish Lexicography in 18th Century Pomerania". I: *Symposium on lexicography V*. S. 201–216.
- McArthur, Tom 1986a. "Thematic Lexicography". I: Hartmann (ed.) 1986. S. 157–166.
- McArthur, Tom 1986b: *Worlds of reference. Lexicography, learning and language from the clay tablet to the computer*. Cambridge: Cambridge university press.
- Mikkelsen, Hans Kristian 1992. "What did Scerba actually mean by 'active' and 'passive' Dictionaries?" I: *Symposium on lexicography V*. S. 25–40.
- Mugdan, Joachim 1992. "On the Typology of Bilingual Dictionaries". I: *Symposium on lexicography V*. S. 17–24.
- Neuman, Erik 1973. *Inledning till utgåvan av Latinskt-svenskt glossarium efter Cod. Ups. C 20*. Utg. av Börje Tjäder. Uppsala. (SFSS. 45:6.)
- Nida, E.A. & C. Taber 1974. *The theory and practice of translating*. Leiden: Brill.

- Nordisk familjebok. Konversationslexikon och realencyklopedi.*
Ny, reviderad och rikt illustrerad upplaga. 1904–29. Stockholm:
Nordisk Familjeboks förlags aktiebolag.
- Nordisk leksikografisk ordbok.* Se Bergenholtz et al. 1997.
- Nordiske studier i leksikografi. Rapport fra Konferanse om leksiko-
grafi i Norden, 28.-31. mai 1991.* Red. Rut V. Fjeld. (*Skrifter
utgitt av Nordisk forening for leksikografi.* 1.) Oslo.
- Noreen, Adolf 1903. *Vårt språk. Nysvensk grammatik i utförlig
framställning.* Första bandet. Lund, C.W.K. Gleerups förlag.
- Noreen, Erik 1944. "Studier i Jöns Buddes ordförråd". I: *Meijer-
bergs arkiv för svensk ordforskning* 6. Göteborg. S. 1–72.
- Norén, Kerstin 1991. "Utformningen av artiklarna i Dalins *Ordbok
öfver svenska språket* (1850–55)". I: *Språk och Stil* 1. S. 109–
138.
- Norén, Kerstin 1996. *Svenska partikelverbs semantik.* (*Acta univer-
sitatatis Gothoburgensis: Nordistica Gothoburgensia.* 17.)
Göteborg.
- Norén, Kerstin [under utg.]. "Mer än ekvivalenter. Om översättare,
översättningar och ordböcker". Föredrag vid "4 konferensen om
lexikografi i Norden". Esbo, Finland, maj 1997.
- Nyaste Dagligt Allehanda* 1843. Se [Recension av] *Ordbok öfver
Svenska Språket i dess närvarande skick.*
- Olofsson, Arne 1990. "Det spökar på lexikonhyllan. Varning för
ordböcker som överlevt sig själva". I: *LMS-Lingua* 1990:2. S.
64–64.
- Olofsson, Arne 1991. "Early Continuity: The First Century of
English–Swedish and Swedish–English Lexicography". I:
Moderna språk LXXXV:1. S. 19–25.
- Olofsson, Arne 1994. [Recension av] "Norstedts stora engelsk-
svenska ordbok, andra upplagan; Norstedts stora svensk-engelska
ordbok, andra upplagan". I: *LexicoNordica* 1. S. 281–292.
- Olofsson, Arne 1995. "Svar på Eva Rudmans kommentarer". I:
LexicoNordica 2. S. 344–345.

- Olsson, Bernt 1963. *Spegels Guds Werk och Hwila. Tillkomst-historia, världsbild, gestaltning*. Stockholm: Natur och Kultur.
- "Om språkrensning och de Svenska landskapsmålen". I: *Nordisk tidskrift*. Utgifven af Aug. Sohlman 1852–53. Stockholm. S. 286–298.
- [Recension av] "Ordbok öfver Svenska Språket i dess närvarande skick". I: *Nyaste Dagligt Allehanda* 1843. Nr 76, 78, 84, 86, 91, 97, 116.
- Palmér, Johan 1924. "Om Variarum Rerum Vocabula". I: *Festskrift tillägnad Hugo Pipping på hans sextioårsdag den 5 november 1924*. (Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland. 175.) Helsingfors. S. 419–428.
- Palmér, Johan 1939. *Undersökningar i Olavus Petris språk*. III. (Lunds universitets årsskrift. N.F. Avd. 1. Bd 35. Nr 2.) Lund och Leipzig.
- Pedersen, Holger 1924. *Sprogvidenskaben i det nittende aarhundrede. Metoder og resultater*. (Det nittende aarhundrede skildret af nordiske videnskabsmænd. Red. af Aage Friis. XV.) København: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag.
- Pettersson, Gertrud 1988. Se *Studier i svensk språkhistoria*.
- Pettersson, Gertrud 1996. *Svenska språket under sjuhundra år. En historia om svenskan och dess utforskande*. Lund: Studentlitteratur.
- Powitz, G. 1975. "Einführung und Bibliographie zu Johann Leonard Frisch, Teutsch–Lateinisches Wörter-Buch (1741)". I: *Deutsche Wörterbücher des 17. und 18. Jahrhunderts. Einführung und Bibliographie*. Hrsg. H. Henne. Hildesheim & New York: Georg Olms Verlag. S. 93–108.
- Pym, Anthony, 1997. "Koller's Äquivalenz Revisited". I: *The Translator*. Volume 3, No 1. S. 71–79. Manchester: St Jerome Publishing.
- Raharinaivo, Jacques 1993. "Élaboration d'un dictionnaire suédois–français des affaires". Mimeo. SU 410. Université de Paris-Sorbonne (Paris IV): Études scandinaves.

- Ralph, Bo 1980. "Typer av lexikaliska relationer vid språköversättning". Rapport inom projektet "Svensk definitionsvokabulär". Göteborgs universitet, Institutionen för språkvetenskaplig databehandling. [Dupl.]
- Ralph, Bo 1985. "Synen på ljudförändringar sedan Grimm". I: *Die Brüder Grimm. Erbe und Rezeption. Stockholmer Symposium 1984*. Hrsg. Astrid Stedje. (*Acta Universitatis Stockholmiensis: Stockholmer Germanistische Forschungen*. 32.) Stockholm: Almqvist & Wiksell International. S. 207–212.
- Ralph, Bo 1992a. "The older dictionaries as sources for Nordic language history". I: *The Nordic Languages and Modern Linguistics 7*. Proceedings of the Seventh International Conference of Nordic and General Linguistics in Tórshavn, 7–11 August 1989. Vol II. (*Annales Societatis Scientiarum Faeroensis. Supplementum XVII.*) Tórshavn. S. 493–509.
- Ralph, Bo 1992b. "Ord på väg". I: *Nordiske studier i leksikografi*. S. 28–39.
- Ralph, Bo [under utg.]. "Vanans makt i svensk språkhistoriebeskrivning". Föredrag vid konferensen "Svenska språkets historia 5", Umeå 20–22 november 1997.
- Robins, Robert H. 1979. *A Short History of Linguistics*. 2 ed. London & New York: Longman.
- Rogström, Lena 1994. "Nya tider, nya seder? Om ortografiska principer i Jacob Serenius' ordböcker." I: *Språk och Stil* 4. S. 65–97.
- Rogström, Lena 1995. "I döda pastorers sällskap — att skriva avhandling om äldre tiders lexicografi". I: *Hårdrock, hundar och humanister. Populärvetenskapliga föreläsningar hållna under Humanistdagarna den 7–8 oktober 1995*. Utg. av Humanistiska fakultetsnämnden, Göteborgs universitet. S. 239–251.
- Rogström, Lena 1998. *Jacob Serenius lexicografiska insats*. (*Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning* 22.) Göteborg.
- Rudman, Eva 1995. "Kommentar till Arne Olofssons recensioner av engelska ordböcker". I: *LexicoNordica* 2. S. 343.

- Rydgqvist, J.E. 1850. *Svenska språkets lagar*. Band 1. Stockholm: S. Magnus' Förlag.
- Rydgqvist, J.E. [1851] 1863. *Den historiska språkforskningen*. Stockholm.
- Rydgqvist, J.E. 1870. "Svenska Akademiens Ordbok, historiskt och kritiskt betraktad". I: *Svenska Akademiens Handlingar ifrån år 1796*. Del 45. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner.
- Sahlstedt, Abraham 1768. "Om Swenska Ordboken". I: *Dagligt Allehanda* nr 41, 44, 49, 56, 58. Stockholm.
- Sahlstedt, Abraham 1769b: *Swensk Grammatika efter det nu för tiden i språket brukliga sättet författad*, af Kongl. Vetenskaps-Akademien gillad och efter Des befallning utgifven af Abraham Sahlstedt, Kongl. Secret. Upsala: J. Edman.
- Samlingar utgivna av Svenska Fornskriftsällskapet*. 1844-. 1-. Stockholm.
- Santesson, Lillemor 1986. *Tryckt hos Salvius. En undersökning om språkvården på ett 1700-talstryckeri med särskild hänsyn till ortografi och morfologi*. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap. A 37.) Lund: Lund University Press.
- Scholze-Stubenrecht, Radegundis 1994. *Übersetzungstheorien. Eine Einführung*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Schück, Henrik 1923. *Den svenska förlagsbokhandelns historia*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söners Förlag.
- Schück, Henrik 1936. *Svenska Akademiens historia. Tredje delen. Akademien 1809–1819*. Stockholm: Kungl. Boktryckeriet. P.A. Norstedt & Söner.
- Schück, Henrik 1938. *Svenska Akademiens historia. Femte delen. Akademien 1836–1848*. Stockholm: Kungl. Boktryckeriet. P.A. Norstedt & Söner.
- Sheldon, Esther K. 1946. "Pronouncing Systems in Eighteenth-Century Dictionaries". I: *Language. Journal of the Linguistic Society of America*. Vol. 22, No. 1. Baltimore. S. 27–41.
- Sigurd, Bengt 1972. *Svenska ordböcker*. 2 uppl. (*Skrifter utgivna av Svenskläraryöreningen*. 116.) U.o. Gleerups.

- Sigurd, Bengt 1981. "Varför ett hus kan brinna både upp och ned". I: *Språkvård. Tidskrift utgiven av Svenska språknämnden*. 3/1981. S. 3–8.
- Skautrup, Peter 1947. *Det danske sprogs historie. Anden bind. Fra unionsbrevet til danske lov*. København: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag.
- Skautrup, Peter 1953. *Det danske sprogs historie. Tredie bind. Fra Holbergs komedier til H.C. Andersens eventyr*. København: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag.
- Sledd, J.H. & G.J. Kolb 1955. *Dr. Johnson's Dictionary*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Snell-Hornby, Mary 1984. "The bilingual dictionary — help or hindrance?". I: R.R.K. Hartmann (ed.), *LEXeter '83 Proceedings. Papers from the International Conference on Lexicography at Exeter, 9-12 September 1983*. Tübingen: Max Niemeyer. S. 274–281.
- Snell-Hornby, Mary 1986. "The Bilingual Dictionary – Victim of its own tradition?" I: Hartmann (ed.) 1986. S. 207–218.
- Studier i svensk språkhistoria*. Red. Gertrud Pettersson. (*Lundastudier i nordisk språkvetenskap*. A 41.) Lund: Lund University Press.
- Studier i svensk språkhistoria 2*. Utg. av S.-G. Malmgren och Bo Ralph. (*Acta universitatis Gothoburgensis: Nordistica Gothoburgensia*. 14.) Göteborg.
- Ståhle, Carl Ivar 1975. *Vers och språk i vasatidens och stormakts-tidens svenska diktning*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söners Förlag.
- Svedjedal, Johan 1987. *Almqvist — berättaren på bokmarknaden*. (*Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala*. 21.) Uppsala.
- Sweet, Henry 1877. *A Handbook of Phonetics*. Oxford: Clarendon Press.

- Sweet, Henry [1878] 1968. "Sounds and Forms of Spoken Swedish". I: *Transactions of the Philological Society*, 1877–8–9. Amsterdam: Swets & Zeitlinger N.V. S. 457–543.
- Svensén, Bo 1987. *Handbok i lexikografi. Principer och metoder i ordboksarbetet*. (TNC 85). Stockholm: Esselte studium och Tekniska nomenklaturcentralen.
- Svensén Bo 1992. "Lexikografi och lexikografiska produkter. Några grundbegrepp". I: *Nordiske studier i leksikografi*. S. 9–27. *Swensk Bibliographi* 1828–65. Stockholm.
- Svensk språklära utgifven af Svenska Akademien*. 1836. Stockholm.
- Svensk uppslagsbok* 1947–55. 2 uppl. Malmö: Förlagshuset Norden AB.
- Svenska män och kvinnor. Biografisk uppslagsbok*. Del 4. 1948. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Svenskans beskrivning 18. Förhandlingar vid Artonde sammankomsten för svenskans beskrivning Uppsala den 25–26 oktober 1990*. Utg.: Mats Thelander et al. Lund: Lund University Press.
- Svenskt biografiskt lexikon* 1931. Tionde bandet. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Svenskt biografiskt lexikon* 1980–81. Band 23. Stockholm.
- Svensson, Jan 1988 (red.). *Nordistiken som vetenskap. Artiklar om ämnets historia, teorier och metoder*. Lund: Studentlitteratur.
- Svensson, Lars 1995. "Förord till 1994 års faksimilupplaga". I: *Svenskt och Fransyskt Lexicon*. Del 1. Lund.
- Sverdrup, Jakob 1920. "Av sprogvidenskabens historie. Ihre—Rask—Grimm". I: *Nordisk Tidskrift för vetenskap, konst och industri*. Utgiven av Letterstedtska föreningen. 1920. S. 459–477.
- Sveriges och Norges Stats-kalender för år 1866*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner.
- Symposium on lexicography V. Proceedings of the Fifth international symposium on lexicography May 3–5, 1990 at the University of Copenhagen*. Ed. by K. Hyldgaard-Jensen and A. Zettersten. (*Lexicographica*. Series Maior 43.) Tübingen: Niemeyer.

- Säve, Carl 1842. [Recension av] "Ordbok öfver Svenska Språket i dess närvarande skick; af C. J. L. Almqvist". I: *Frey. Tidskrift för vetenskap och konst* 1842. Upsala. S. 478–494.
- Tarp, Sven 1995. "Wörterbuchfunktionen: Utopische und realistische Vorschläge für die bilinguale Lexicographie". I: Wiegand (Hrsg.): *Studien zur zweisprachigen Lexicographie mit Deutsch II. (Germanistische Linguistik. 127–128.)* S. 17–61.
- Tengström, Emin 1973. *Latinet i Sverige: om bruket av latin bland klerker och scholares, diplomater och poeter, lärdomsfolk och vältalare*. Stockholm: Bonniers.
- Thelander, Mats 1985. *Sven Hofs Swänska språkets rätta skriftsätt (1753)*. Med ordstatistik och flera register i ny utgåva. (Skrifter utgivna av institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet. 16.) Uppsala.
- Then Swenske kyrkeordningen 1561. I: Hall 1921b.
- Tjäder, Börje 1986. "Lars Holm om Jesper Swedbergs ordbok". I: *Nysvenska studier* 66. S. 157–170.
- Tjäder, Börje 1994. *Latinskt-svenskt glossarium efter Cod. Ups. C 20, hand 3*. SFSS, band 45:4.
- Toporowska-Gronostaj, Maria 1988. "Contrastive Valency in the Bilingual Dictionary". I: *Studies in Computer-Aided Lexicology. (Data linguistica. 18.)* Stockholm: Almqvist & Wiksell International. S. 339–358.
- Toporowska-Gronostaj, Maria 1994. "Mot en mångdimensionell tvåspråkig ordbok". I: *Nordiske studier i leksikografi II. Rapport fra Konference om Leksikografi i Norden 11. - 14. maj 1993*. Red. af Anna Garde og Pia Jarvad. (Skrifter udgivet af Nordisk Forening for Leksikografi. 2.) S. 96–107.
- Uecker, Heiko (red.) 1996. *Kultur och språk. Rapport från Nordisk Lektorskonferens i Bonn. (TemaNord. 1996:527)*. København: Nordiska Ministerrådet.
- Wallenius, G. 1682. *Project af Swensk grammatica*. Åbo: J. Winter.
- Wegener, Günther S. [1958] 1960. *En bok erövrar världen. Bibelns historia*. Stockholm: Almqvist & Wiksell / Gebers Förlag AB.

- Widell, Peter 1992. "Om definitioner i almensproglige ordbøger". I: *Nordiske studier i leksikografi*. S. 144–155.
- Wollin, Lars 1984. "Donatus och den svenska grammatikens pionjärer". I: *Tiällmansstudier*. Red. av Lars Wollin. (NORDLUND. 4.) Lund: Lunds universitet, Institutionen för nordiska språk. S. 17–59.
- Wollin, Lars 1988. "Nordiska språk — ett modernt 1800-talsämne? Några glimtar ur en disciplins historia". I: J. Svensson (red.) 1988. S. 31–41.
- Wollin, Lars 1989. "Hat Jöns Budde im 'Catholicon' geblättert? Niederdeutsches Lehngut in einem mittelalterlichen schwedischen Wörterbuch." I: *Niederdeutsch in Skandinavien III*. (Zeitschrift für deutsche Philologie. Beiheft Nr. 6.) Elmevik & Schöndorf (utg.) 1989. S. 77–99.
- Zgusta, Ladislav 1971. *Manual of Lexicography*. (Janua Linguarum. Series maior. 39.) Prague: Academia, The Hague & Paris: Mouton.
- Årsböcker i svensk undervisningshistoria. Bokserie grundad av B. Rud. Hall och utgiven av Föreningen för svensk undervisningshistoria. Stockholm.
- Östman, Carin 1992. *Den korta svenskan. Om reducerade ordformers inbrytning i skriftspråket under nysvensk tid*. (Skrifter utgivna av institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet. 30.) Uppsala.

Meijerbergs Arkiv för svensk ordforskning (MASO) utges av styrelsen för Meijerbergs institut för svensk etymologisk forskning vid Göteborgs universitet. Styrelsen består av Filosofiska fakulteternas gemensamma donationsnämnds ordförande, biträdande professor Britt-Mari Näsström, ordförande, professorn i jämförande språkforskning med sanskrit Folke Josephson, professorn i nordiska språk Bo Ralph (självskrivna ledamöter), samt professorn i modern svenska Lars-Gunnar Andersson, utsedd av humanistiska fakulteten.

Arkivet utges i tvångsfria delar om minst fem ark.

Prenumeration kan verkställas i bokhandel eller direkt hos Institutet, adress Institutionen för svenska språket, Box 200, 405 30 Göteborg.

Bidrag till Arkivet torde sändas till samma adress.

AR 1850 VAR DEN SVENSKA lexikografiska traditionen fullt utvecklad. Då gav Anders Fredrik Dalin ut de första häftena av sin Ordbok öfver svenska språket.

Dalin kom senare att engageras av Svenska Akademien i förberedelserna inför utgivningen av Svenska Akademiens ordbok, som fick en helt annan inriktning och omfattning. Den började komma ut på 1890-talet och är ännu inte avslutad. Dalins egen ordbok har egentligen inte ersatts av någon lika väl genomarbetad komplett definitionsordbok förrän i våra dagar.

Med Dalins Ordbok öfver svenska språket hade den moderna svenska lexikografin funnit sina former. Denna står emellertid som resultatet av en lång tradition, som uppstod under medeltiden och länge syftade till att främja latinstudiet. På 1700-talet kom lexikograferna att intressera sig även för andra språk, t.ex. tyska, engelska och franska, även om latinet ännu kvarstod som det språk allting rörde sig kring.

Det är den långa utvecklingen ur tvåspråkig lexikografi, från början mest med latinet som bas, det successivt tilltagande intresset för svenska språkets egen lexikaliska och grammatiska struktur, ordböckernas betydelse för det svenska standardspråkets utveckling samt slutligen etablerandet av en svensk lexikografisk tradition som beskrivs i denna avhandling av Anna Helga Hannesdóttir. Den ges ut som del 23 i Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning och har delvis utarbetats inom forskningsprojektet Lexikografisk tradition i Sverige vid Göteborgs universitet. Tidigare har en avhandling av Monica Johansson om 1600-talsordboken *Lexicon Lincopense* utkommit som MASO 21 (1997) och en av Lena Rogström om Jacob Serenius engelsk-svenska ordboksverksamhet på 1700-talet som MASO 22 (1998).

Omslagsbilden föreställer Haqvin Spegel, en av lexikografins nydanare i Sverige. Originalet är en oljemålning som ägs av Linköpings stift.